

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans

ESKİ TÜRKLERDE DEVLET TEŞKİLÂTI (GÖK TÜRK DÖNEMİ)

Hayrettin İhsan Erkoç

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2008

ESKİ TÜRKLERDE DEVLET TEŞKİLÂTI (GÖK TÜRK DÖNEMİ)

Hayrettin İhsan Erkoç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2008

KABUL VE ONAY

Hayrettin İhsan Erkoç tarafından hazırlanan “Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)” başlıklı bu çalışma, 23 Ekim 2008 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Özkan İleri (Danışman)

Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu

Doç. Dr. Yunus Koç

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. İrfan Çakın

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kağıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- ☐ Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- ☐ Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- ☐ Tezimin/Raporumun yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

23.10.2008

Hayrettin İhsan Erkoç

TEŞEKKÜR

Metodoloji ve bibliyografya açısından yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Özkan İzgi'ye, zaman ayırıp çalışmayı başından sonuna kadar okuyan, gerekli düzeltmeleri yapan ve yine metodoloji ile bibliyografya konularında beni yönlendiren Dr. Erkin Ekrem'e, Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nün öğretim elemanlarına, çalışmam boyunca pek çok konuda yardımlarını aldığım Prof. Dr. Salim Koca'ya, tezimizin dil bakımından kontrol edilmesi zahmetini üstlenen Prof. Dr. Fatma Özkan'a, hayatımın en büyük maddî-manevî destekçileri olan anneme ve babama, ayrıca tez aşamam boyunca beni her türlü konuda destekten mahrum bırakmayan arkadaşlarıma teşekkür etmeyi zevkli bir görev sayarım.

ÖZET

ERKOÇ, Hayrettin İhsan. *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.

Bu tezde, Gök Türk devlet teşkilâtının incelenmesi amaçlanmıştır. Söz konusu devlette kullanılan idarî unvanların ele alınması yoluyla Gök Türk devlet teşkilâtının yapısı ve özellikleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada Eski Türk yazıtları, Çinliler, Araplar, İranlılar ve Bizanslılar gibi Gök Türklerin komşuları tarafından yazılan kaynakların çevirileri ile günümüzde yapılmış araştırmalar kullanılmıştır.

Gök Türklerdeki devlet teşkilâtının yapısı ve özelliği, ağırlıklı olarak askerî nitelikteydi. Bu teşkilâtın başında, gücünü ve yetkisini Tanrı'dan aldığına, dolayısıyla Tanrısal olduğuna inanılan Kagan unvanlı bir büyük hükümdar bulunmaktaydı. Kağan olmak için soy, yaş ve bazı kişilik özellikleri belirleyiciydi. Kaynaklarda veliahtlığın varlığı görülmekle birlikte bu durum sistematik değildi. Devletini ve halkını korumak, bu uğurda seferlere çıkıp ordu komutanlığı yapıp savaşmak, halkını beslemek, ülkesinde refah düzeyini artırmak, bazı dinî ayinleri yönetmek gibi görevleri olan kağanın ayrıca dünya hâkimiyeti fikri de bulunurdu. Başa geçtiğinde dinî kökenleri olduğu sanılan bir tören yapılan kağanın unvan, yönetim merkezi, çadır, muhafız birliği, kurt-başlı tuğ, davul, taht, giysi ve silâh gibi maddî ve manevî birtakım sembolleri vardı. Gök Türklerde yönetene **ak**, yönetilene **kara** denilirdi. Bu dönemde Kagan ve Kan unvanları aynı telâkki edilirdi; devletin başındaki büyük hükümdar Ulug Kagan unvanını kullanırken onun altında Küçük Kaganlar da yer alabilirlerdi.

Yabgu, Şad ve Tigin unvanları yalnızca kağanın erkek akrabaları tarafından kullanılırdı. Kağanın en büyük eşine Katun, öbür eşlerine İşi, kızlarına Kunçuy denilirdi. Katun, pek çok yetkiye sahipti. Devlet kademesindeki tüm unvan sahiplerine Beg, yüksek devlet memurlarına Buyruk denilirdi. Büyük rütbeliler arasında Ayguç, Bilge, Çor, Çabış, Sü Baş, Su-ni 蘇尼, İlteber, Yen-hung-ta 閼洪達, İrkin, Je-han 熱汗, Kurkapın, Sengün, Şadapıt, Tarkan, Apa Tarkan, Tudun, Tutuk, Yargan ve Yalabaç bulunurdu. Bunların

bir kısmının sabit görevleri varken bir kısmı birden fazla görevle memur edilmişti. Ayrıca hükümdarın Toygun, Tamgaçı, Tamgan ve Chü-ni 具泥 unvanlarını taşıyan görevlilerden oluşan özel maiyeti de vardı.

Anahtar Sözcükler

Gök Türkler, Devlet Teşkilâtı, Hükümdar, Kut, Kagan, Katun, Yabgu, Şad, Tigin, Beg.

ABSTRACT

ERKOÇ, Hayrettin İhsan. *State Organization of the Ancient Turks (The Türk Qağanate Period)*, M.A. Thesis, Ankara, 2008.

In this thesis, the topic of research is the state organization of the Türk Qağanate. By analyzing administrative titles used in this empire, the structure and main characteristics of the Türk state organization have been tried to be brought to light. The research is based on Old Turkic inscriptions, translations of sources written by their neighbors (such as the Chinese, Arabs, Iranians and Byzantines) and recent studies.

The structure and nature of the state organization among the Türks had a predominantly military character. At the top of this organization was a great ruler with the title of Qağan, who was believed to receive his power and authority from God, and was thus considered to be divine. In order to become a Qağan, one had to meet strict qualifications such as lineage, age and several personal attributes. Although crown princes have been encountered in the sources, their presence did not appear to be systematic and consistent. The Qağan, who was committed to the ideal of world domination, had duties such as the protection of his state and his people, waging wars in for exactly this purpose, raising the level of prosperity in his realm and conducting some religious services. When he was enthroned, a ceremony with religious origins was made; the Qağan also had material and moral symbols such as title, administrative center, imperial tent, guard unit, wolf-headed standard, drum, throne, costume and weaponry. Among the Türks, the ruler was designated as *white* while a subject was called *black*. The titles Qağan and Qan (Khan) were regarded as the same; the great ruler at the top of the state used the title Uluğ Qağan (Grand Ruler) while there could be Kiçik Qağans (Minor Rulers) below him.

The titles Yabğu, Šad and Tigin could only be used by the male relatives of the Qağan. The Qağan's primary wife was called Qatun, his other wives Iši and his daughters Qunčuy. The Qatun has a wide extent of power. Bäg was a general term for all of those

who worked in the Qagan's administration, while Buyruq was used for high state officials. The high ranks in the administration included Ayğuči, Bilgä, Čor, Čabiš, Sü Baši, Su-ni 蘇尼, İltäbär, Yen-hung-ta 閻洪達, Irkin, Je-han 熱汗, Qurqapın, Sängün, Šadapıt, Tarqan, Apa Tarqan, Tudun, Tutuq, Yargan and Yalabač. Some of these functions had defined tasks while others were given various duties. Besides this, the ruler also had a private retinue made up of officials with the titles Toygun, Tamgači, Tamgan and Chü-ni 具泥.

Key Words:

Türk Qağanate, State Organization, Ruler, Qut, Qağan, Qatun, Yabgu, Šad, Tigin, Bäg.

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
KISALTMALAR	x
ÖNSÖZ	xi
GİRİŞ	1
A- KONU, AMAÇ VE YÖNTEM	1
B- ÜLKE, DEVLET VE TEŞKİLAT KAVRAMLARI	4
C- GÖK TÜRKLER	7
a- Adları, Kökenleri ve Tarih Sahnesine Çıkışları	7
b- Kısa Siyasî Tarihleri	11
I. BÖLÜM: GÖK TÜRKLERDE HÜKÜMDARLIK	23
a- Kağan Unvanı Hakkında	23
b- Kağanın Vasıfları	35
c- Kağanın Başa Geçmesi	41
ç- Kağanın Görevleri	52
d- Hükümdarlık Sembolleri	58
e- Kut (Siyasî İktidar Kaynağı) ve Hâkimiyet Anlayışı	75
f- Kağan, Han, Ulu Kağan ve Küçük Kağan Meseleleri	85
II. BÖLÜM: GÖK TÜRK DEVLET TEŞKİLÂTINDA KULLANILAN	104
UNVANLAR	
A. Hanedanın Erkek Üyeleri	104
1. Yabgu	104
2. Şad	116
3. Tigin	128
B. Hanedanın Kadın Üyeleri: Katun, İşi ve Kunçuy	144
C. Devlet Erkânı	151
1. Apa	151
2. Ayguç ve Bilge	153
3. Beg ve Buyruk	155
4. Çor	168
5. Çabış, Sü Baş ve Su-ni 蘇尼	177
6. İlteber ve Yen-hung-ta 閼洪達	180
7. İrkin	186
8. Je-han 熱汗	191
9. Şadapıt, Kurkapın ve Sengün	192
10. Tarkan ve Apa Tarkan	198

11. Tudun ve Tutuk	206
12. Yargan	213
13. Yalabaç	214
Ç. Hükümdarın Özel Maiyeti: Toygun, Tamgaçı, Tamgan ve Chü-ni 具泥 ..	215
 III. BÖLÜM: DEVLETİN İDARÎ SİSTEMİ	223
1. Hükümdarın Danışmanları ve Bürokratları	223
2. Çifte Yönetim Meselesi	226
3. Hükümdarın Şahsına Bağlı Özel Görevliler	227
4. Taşra Yönetim Teşkilâtı	227
5. Adliye ve Maliye	229
6. Ordu Komutanları	231
7. Elçiler	232
 SONUÇ	242
KAYNAKÇA	247
A. Kaynaklar	247
B. Araştırma Eserler	253
EK	269
ÖZGEÇMİŞ	

KISALTMALAR

AH = Atebetü'l-Hakayık
 BKY = Bilge Kağan Yazıtı
 BY = Bugut Yazıtı
 CS = Chou-shu 周書
 CT = Camiü't-Tevarih
 CTS = Chiu T'ang-shu 舊唐書
 CTW = Ch'üan T'ang-wen 全唐文
 DKK = Dedem Korkudun Kitabı
 DLT = Divanu Lügati't-Türk
 ETY = Eski Türk Yazıtları
 EUTS = Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
 HA = Hududü'l-Alem
 HNA = History of the Nation of the Archers (The Mongols)
 HS = Han-shu 漢書
 HTS = Hsin T'ang-shu 新唐書
 HTY = Hoytu-Tamır Yazıtı
 İAY = İhe-Ashete Yazıtı
 İHY = İhe Hüşotü Yazıtı
 KB = Kutadgu Bilig
 KTY = Köl Tigin Yazıtı
 MT = Mücmelü't-Tevarih ve'l-Kısas
 OA = Orhun Abideleri
 OKD = Oğuz Kağan Destanı
 OnY = Ongin Yazıtı
 OY = Orhon Yazıtları
 PS = Pei-shih 北史
 SHM = The Secret History of the Mongols
 SS = Sui-shu 隋書
 SY = Süci Yazıtı
 ŞUY = Şine Usu Yazıtı
 TC = Tarih-i Cihangüşa
 TCTC = Tzu-chih T'ung-chien 資治通鑑
 TFYK = Ts'e-fu Yüan-kui 冊府元龜
 THY = T'ang Hui-yao 唐會要
 TT = T'ung-tien 通典
 TTCYCCC = Ta-T'ang Ch'uang-ye Ch'i-chü-chu 大唐創業起居注
 TY = Tonyukuk Yazıtı
 TaY = Taryat Yazıtı
 UBY = Ulaanbaatar Yazıtı

ÖNSÖZ

Devlet ve teşkilât fikrine erken çağlarda ulaşmış oldukları görülen Türkler, geniş Orta Asya topraklarına ve topluluklarına hükmeden büyük devletler kurdukları gibi, Orta Asya'nın dışına da göç ederek gittikleri yerlerde yerli halklara hükmedip yeni devletler kurmuşlardır. Çin yıllıklarının kayıtlarına göre tarihte bilinen teşkilâtlı ilk Bozkır devleti Asya Hunlarıdır (Hsiung-nu 匈奴). Yine Çin kaynaklarına göre Hunlarda devlet teşkilâtını kuran hükümdar, Mo-tu Ch'an-yü'dür 冒頓單于; Çin kaynakları, Mo-tu'nun oluşturduğu devlet teşkilâtını bize ayrıntılı bir şekilde ulaştırmıştır. Bu teşkilât, Gök Türklerle birlikte temeli ve özü korunarak büyük ölçüde devam etmiştir.

Gök Türklerdeki devlet teşkilâtının yapısı ve özelliği, gördüğümüz kadarıyla ağırlıklı olarak askerî niteliktedir. Bu teşkilâtın başında Kağan unvanını taşıyan Türk hükümdarı bulunuyordu; bu hükümdar hem devlet teşkilâtının başı, hem de toplumun lideri durumundaydı. Kağanların güçlerini ve yetkilerini Tanrı'dan aldıklarına inanılıyordu. Çalışmamızın birinci bölümünde Gök Türklerdeki hükümdarlığı ve hâkimiyet anlayışını ele aldık. Burada Kağan'ın vasıflarını, seçilmesini ve görevlerini inceledikten sonra hükümdarlık sembollerini de ayrıntılı olarak verdik. Ayrıca, Gök Türklerde **Kağan**, **Han**, **Ulu Kağan** ve **Küçük Kağan** unvanlarının içeriklerini de inceledik.

Çalışmamızın ikinci bölümünde Gök Türk devlet teşkilâtında kullanılan unvanları ve bu unvanların ihtiva ettikleri yetki ve sorumlulukları en büyüğünden en küçüğüne kadar ele alıp inceledik. Burada yalnızca hanedan üyelerine verilen unvanları ve görevleri değil, bütün devlet teşkilâtında görev alanlara verilen unvanları ve bunların görevlerini değerlendirdik. Çalışmamızın son bölümünde de daha önce incelediğimiz unvanlara göre Gök Türklerdeki devlet teşkilâtı yapısını ortaya koyduk.

Bilindiği gibi, Mori Masao 護雅夫, daha önce Asya Hunlarının ve Gök Türklerin devlet teşkilâtını ayrıntılı olarak incelemiştir. Biz de bu çalışmamızda Gök Türklerdeki hükümdarlık kavramını, devlet teşkilâtında kullanılan unvanları ve devletin idarî

yapısını inceledik. Tezimizin esas meselesi, Gök Türklerde bir devlet teşkilâtının var olup olmadığıdır. Ayrıca çalışmamız sırasında, Gök Türklerdeki devlet teşkilâtının başka devletlerin teşkilâtlarıyla olan benzerlikleri ve farklılıkları üzerinde de durduk.

Çalışmamızda mümkün olduğu kadar tarihî kaynakları kullanmaya çalıştık. Bu kaynakların genellikle çevirilerinden faydalanmakla birlikte Eski Türk yazıtları gibi kaynakları asıllarıyla da karşılaştırarak kullandık. Ayrıca, çalışmamızda ele aldığımız konular hakkında günümüzde yapılan araştırmalardan da yararlandık.

Hayrettin İhsan ERKOÇ

Eylül 2008, Ankara

GİRİŞ

A- KONU, AMAÇ VE YÖNTEM

İlk ortaya çıkışlarının ardından insanlar belirli gruplar hâlinde teşkilâtlanarak birlikte yaşamaya başlamışlardır. Önceleri yalnızca sosyal gruplaşmalardan öte gitmeyen bu teşkilâtlanma, ilerleyen çağlar içerisinde, özellikle de Neolitik Devrim ile birlikte yavaş yavaş devletleşmeye başlamıştır. Bir insan grubunun devlet olarak adlandırılabilmesi için gereken kurumlar, aynı zamanda yerleşik kültürlerin de olduğu uygarlık bölgelerinde ortaya çıkmıştır. Bu kurumların arasında hükümdarlık, ordu, maliye, adliye ve din (ruhban sınıfı) vardır. Bazı devletlerde hükümdarların danışma kurulları oluşmuştur ki bunlardan da meclisler ortaya çıkmıştır. Nitekim hükümdar ailesi ve diğer yönetici kesimler (ki bunlar genelde asalete dayanan soylular olmuşlardır) de katı kurallara bağlı olarak kendi sınıflarını oluşturmuşlardır. Devletleşen toplumlarda kilit rolü genelde bu devlet teşkilâtı üstlenmiştir. Mançurya’dan Macaristan’a uzanan Bozkır Kuşağı’nda kurulan atlı-göçebe devletlerde de hükümdarlık, danışma kurulu (meclis), taşra yönetim birimleri (valilikler), askeriye, adliye ve maliye gibi kurumlar olmuştur.

Geçmiş çok eskilere giden Türkler de dünya tarihinin önemli ve hatırı sayılır aktörlerinden olmuşlardır. Türkler tarih boyunca Moğolistan’dan Macaristan’a, Sibirya’dan Sahra’ya kadar uzanan geniş sahalarda pek çok devlet kurmuşlardır. Eski Türklerdeki devlet teşkilâtının yapısı ve özellikleri ise tartışılan konular arasındadır. Tarihte bilinen teşkilâtlı ilk Türk devleti, Asya Hunları (Hsiung-nu 匈奴) tarafından kurulmuştur ki şu andaki bilgilerimize göre bu devlet, aynı zamanda bozkır göçebeleri tarafından da kurulan ilk devlet olma özelliğini taşımaktadır. Hunların kurduğu bu devletin başında, yönetme yetkisini Tanrı’dan aldığına inanılan bir hükümdar bulunurken devlet yönetim kademeleri de askerî bir yapıda düzenlenmiştir.

Bu çalışmanın konusu, Eski Türklerdeki devlet teşkilâtının Gök Türk (552-744) dönemidir; çalışmanın ana sorunu ise, Gök Türklerde bir devlet teşkilâtının olup olmadığıdır. Daha önce İbrahim Kafesoğlu (“Türk Millî Kültürü”, 1977) ve Salim Koca

(“Türk Kültürünün Temelleri II”, 2000 ile “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı”, 2002), Eski Türklerdeki devlet teşkilâtını Hunlardan Karahanlı-Selçuklu dönemlerine kadar olan zaman dilimi içerisinde genel olarak ele almışlardır. Mori Masao 護雅夫, “Kuzey Asya’daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı” (1978) adlı makalesinde Asya Hunlarının, “Gök-Türklerin Devlet Teşkilâtı” (1971) başlıklı çalışmasında da Gök Türklerin devlet teşkilâtını incelemiştir. Ne yazık ki Mori’nin “Gök-Türklerin Devlet Teşkilâtı” başlıklı çalışmasına ulaşamamıştır. Ahmet Taşağıl, Gök Türk tarihi üzerine yazdığı kitaplarında (“Gök-Türkler”, 1995; “Gök-Türkler II”, 1999; “Göktürkler III”, 2004) Gök Türklerin siyasî tarihini ulaşılabilen en ince ayrıntılarına kadar ortaya çıkarmışken, Gök Türklerin devlet teşkilâtını ve kültürünü incelememiştir. Saadettin Gömeç ise “Kök Türk Tarihi” (1997) adlı kitabında hem Gök Türklerin siyasî tarihini ele almış, hem de Gök Türk idarî yapısını özetlenmiş bir biçimde sunmuştur. Liu Mao-ts’ai (Liu Mau-tsai) 劉茂才 de “Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (T’u-küe)” (1958) adlı çalışmasının sonunda Gök Türk siyasî yapısını açıklamaya çalışmış, ancak sakıncalı genellemelere gitmiştir. Sencer Divitçioğlu, Gök Türk kültürünü incelediği eserinde (“Kök Türkler”, 1987), Gök Türklerin devlet yapısı ve hükümdarlık telâkkileri konularına da yer vermiş, ancak yorum açık bazı görüşler ileri sürmüştür. Eski Türklerde çift başlı yönetim ile buna bağlı olarak tabu hükümdarlar olup olmadığı ise pek çok araştırmacı tarafından ele alınıp tartışılmıştır. Gördüğümüz kadarıyla, özel olarak Gök Türklerin devlet teşkilâtını ayrıntılarıyla inceleyen pek fazla eser bulunmamaktadır. Bu konuda yapılan çalışmalar ise ekseriyetle özetleyici mahiyette olmuşlardır. Ayrıca, halen tartışılan bazı konularda görüş birliğine varılamamıştır.

Bu çalışmada Gök Türklerin kullandıkları idarî unvanlar üzerinde ayrıca durulacaktır. Abdülkadir Donuk “Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler” (1988) adlı kitabında Eski Türklerin kullandıkları askerî-idarî unvanları fazla ayrıntıya girmeden, özetleyerek incelemiştir. Bu konuda yapılan en önemli eserlerden birisi olma özelliğini taşıyan bu çalışma, başarılı olmasının yanında, birtakım küçük hatalar da içermektedir. Bu hatalar genellikle çalışmada kullanılan kaynakların ve araştırmaların metine hatalı olarak aktarılmasından kaynaklanmıştır ki bunların bir kısmının baskı hatası olması mümkündür; ancak bu hatalar, okuyucuyu yanıltabilecek içeriktedir. A.

Donuk'un eserine benzer olarak, Sir Gerard Clauson da Eski Türkçe etimolojik sözlüğünde ("An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish", 1972) Türkçe metinlerde görülen unvanları özetleyerek incelemiştir. Alessio Bombaci, bazı makalelerinde ("On the Ancient Turkic Title *Eltäbär*", 1970; "On the Ancient Turkish Title «Šaδ»", 1974; "On the Ancient Turkish Title *Šadapit*", 1976) Eski Türklerin kullandıkları unvanların bir kısmını ayrıntılı olarak tahlil etmiştir. Ancak Eski Türklerdeki ve özel olarak Gök Türklerdeki bütün idarî unvanları A. Bombaci kadar ayrıntılı ele alan bir çalışma pek bulunmamaktadır. Gök Türklerin kullandıkları unvanlar ayrıca Wolfram Eberhard ("Bir Kaç Eski Türk Ünvanı Hakkında", 1945), A. Taşağıl ("Göktürklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları", 1992), S. Gömeç ("Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar", 2000) ve Volker Rybatzki ("Titles of Türk and Uighur Rulers in the Old Turkic Inscriptions", 2000) gibi araştırmacılar tarafından da ele alınmıştır. Ne yazık ki V. Rybatzki'nin bu çalışmasına da ulaşamamıştır. A. Taşağıl ve S. Gömeç, bu unvanları A. Bombaci'nin yaptığı kadar ayrıntıya girmeden, özet olarak incelemişlerdir. W. Eberhard ve Liu ise çalışmalarında Çince metinlerde geçen bazı Gök Türk unvanlarını yanlış yorumlamışlardır. Çalışmamızda inceleyeceğimiz Buyruk, Beg, Şadapıt, Toygun gibi bazı unvanların içerikleri konusunda da farklı görüşler bulunmaktadır.

Gök Türklerdeki devlet teşkilâtı yapısının inceleneceği bu çalışmada, Gök Türklerdeki hükümdarlık kavramı ve Gök Türk idarî unvanları ayrıntılı olarak ele alınacak, Gök Türklerde tam anlamıyla bir devlet teşkilâtının olup olmadığı incelenecektir. Ayrıca Gök Türklerin devlet teşkilâtı ve kullandıkları idarî unvanlar da diğer Türk kavimleri ve devletleriyle, Moğollarla, gerektiğinde de Çin, Sâsânî İran, Roma-Bizans gibi komşu yerleşik devletlerle karşılaştırılacaktır. Ayrıca bu çalışmada modern araştırmacıların çalışmaları olduğu kadar, Eski Türk yazıtları ve Gök Türklerin Çin, Arap, Bizans gibi komşularının, ayrıca Türkistan'ın Hint-Avrupalı yerlilerinin ve sonraki Moğolların kaynaklarının (hanedan yıllıkları, kronikler, seyahatnameler, coğrafya eserleri, dinî metinler gibi) çevirileri de kullanılacaktır. Gerektiği yerlerde, gerçek tarihten yansımalar taşıyan Oğuz Kağan Destanı, Dede Korkut Hikâyeleri, Şâhnâme gibi destanlara ve efsanelere de başvurulacaktır.

B- ÜLKE, DEVLET VE TEŞKİLÂT KAVRAMLARI

Çalışmamızın konusu olan Gök Türklerde Devlet Teşkilâtı hakkında yazmaya başlamadan önce Ülke, Devlet ve Teşkilât kavramlarının anlamlarını vermemiz gerekiyor. Türk Dil Kurumu'nun Türkçe Sözlüğü'nde bu kavramların anlamları şöyle verilmiştir:

Ülke: 1- Bir devletin egemenliği altında bulunan toprakların tümü, diyar, memleket; 2- Devlet; 3- Herhangi bir özelliği yönünden düşünülen bölge (Türkçe Sözlük, 1988-II: 1533).

Devlet: 1- Toprak bütünlüğüne bağlı olarak siyasî bakımdan teşkilâtlanmış millet veya milletler topluluğunun oluşturduğu tüzel varlık; 2- Devletin yönetim katı, hükûmet; 3- Mutluluk, talih (Türkçe Sözlük, 1988-I: 366).

Teşkilât: Ortak bir gaye etrafında bir araya gelmiş kurumların veya kişilerin oluşturduğu kuruluş (Türkçe Sözlük, 1988-II: 1464).

Eski Türk kültürü konusunda kapsamlı çalışmalar yapmış olan İ. Kafesoğlu ile S. Koca, Eski Türklerde Devlet kavramının karşılığının İl ya da El olduğunu belirttikten sonra, bu kavramın da farklı unsurlardan meydana geldiğini ileri sürmüşlerdir. Bu unsurlar İ. Kafesoğlu'na göre İstiklâl (Oksızlık), Ülke (Uluş), Halk (Kün) ve Kanun (Töre) iken, S. Koca'ya göre Halk (Millet), Ülke, Hâkimiyet ve Teşkilât idi (Kafesoğlu, 2002: 232-247; Koca, 2000: 59-69). İ. Kafesoğlu Devlet ve İl kavramlarını şu şekilde açıklamıştır:

“Eski Türk ilinde ‘velâyet-i âmme’ kesin şeklini alıyor, yâni beylerin ve bodun başkanlarının teşriî ve icraî (yasama ve yürütme) sorumlulukları bütün ülkeye ve bütün topluluğa şâmil olmak üzere, hâkan(kagan)’a intikal ediyor: *Memleket çapında vergi ve asker toplama, orduyu tanzim, sevk ve idare etme ve yargı hakları hükümdara verilmekte, gerekiyorsa törede, yine bütün memlekette geçerli olmak üzere, yenilikler yapma, yâni ilin idarî, mâlî, kültürel işlerini düzenleme yetkisi hükümdar aracılığı ile ‘meclis’lere devredilmekte, hükümranlık ‘karizmatik’ bir mahiyet (aş. bk.) almaktadır.* Böylece

hükümdarlık belirli bir soya inhisar ettiğinden (bk. aş. Veliahd) devletten birinci derecede sorumlu olan uzun ömürlü hânedanlar (Asya ve Avrupa Hunlarında tanhular âilesi /*Tu-ku âilesi*;/ Gök-Türkler, Hazarlar ve belki Bulgarlar ve Macarlarda *Aşına âilesi*, Uygurlarda *Yağlakar âilesi*; İslâmî devirde de *Kara-Hanlı*, *Selçuklu* ve *Osmanlı* âileleri vb.) kurulmaktadır (aş.bk.). Türk devletinde ‘boy’lar ve bodunlar arasında sıkı işbirliğinden anlaşılması gereken de budur. Nitekim Türk ilinin saydığımız vasıflarını aynen muhafaza eden Gök-Türk hâkanlığının belki en kudretli çağı olan Kapgan Kagan zamanında, Çin kaynaklarına göre devlet ‘30 boy’dan meydana gelmekte idi.

Eski Türkçede ‘il’, V. Thomsen’e göre ‘*siyâsî bakımdan müstakil, muntazam teşkilâtli millet*’ demektir. A.v. Gabain’e göre il ‘*ülke, imparatorluk (=reich), iktidar veya hükûmet (herrschaft)*’; R. Giraud’ya göre, ‘*Teşkilâtli devlet, imparatorluk, siyâsî hâkimiyet*’; G. Clauson’a göre, ‘*Bir müstakil hükümdar tarafından idare edilen siyâsî birlik*’ mânasına gelmektedir. Demek ki bilhassa 10’lu sisteme dayalı ordu nizamı yolu ile merkezden idaresini mümkün kılan teşkilât sayesinde, bir devlet başkanının sorumluluğu altında (aşîrî /tribale/ karakterden farklı bir tarzda, bk. aş. Ordu) bodun’ların ve boyların, işbirliğinden oluşan eski Türk ‘il’i; arazisi (ulus) ile, birleşmiş halkı (bodun, kün) ile, müşterek idarî ve hukûkî nizamı (töre) ile (bk. aş. Hükümrânlık, Meclis=Toy) yurdu koruyan ve milleti refah, huzur ve barış içinde yaşatan bir siyâsî kuruluştur.” (Kafesoğlu, 2002: 232-233).

İ. Kafesoğlu, Ülke (Uluş) kavramını da şöyle açıklamıştır:

“Ülke, her müstakil devletin hak ve yetkilerini mutlak şekilde kullanabildiği belirli coğrafi sahaya denir. Ülkesiz bir millet ve devlet olamayacağına göre, Türk ‘il’inde de belirli sınırlara sahip bir ülke kavramının mevcut bulunacağı aşîkârdır. Eski Türklerde ülkeye ‘ulus’ dendiği (‘ulus bodun’, bk. yk.) ve ‘yurt’ sözünün daha çok ‘vatan’ mânasına geldiği anlaşılmaktadır. Ülke sınırlarına ‘yaka’ deniliyordu. Demek ki, Türk hâkanlıklarında ülke, belirli sınırlara sahip devlet arazisi idi ve bu arazi, hükümdar âilesinin mülkü değil, bütün milletin ortak toprağı idi. (...) *Görülüyor ki, Bozkır Türk ilinde ‘ulus’ hükümdarın keyfine göre şahsî mal gibi tasarruf edilebilen bir toprak parçası olmayıp, bizzat devlet reisinin korumakla vazifeli olduğu ata yadigârı idi.* Bu durum eski Türk devletinde ülke bakımından ‘dominium’ değil, eski çağlarda benzeri yalnız Roma imparatorluğunda görülen ‘imperium’ telâkkisinin mevcut olduğunu gösterir. Devlet topraklarının idarecilerle halkın ortak sorumluluğu altında bulunması ile -Türk topluluk adlarından da anlaşılabileceği gibi- eski Türklerin şahıslardan ziyâde ile veya siyâsî kuruluşa bağlı olduğu hususu bir arada dikkate alınırsa, ülkenin sür’atle ‘vatanlaşma’sının mümkün olacağı kolayca kabul edilir. Gerçekten eski Türk halkı, devletin istiklâli gibi, ‘yurt’una (vatan’ına) da bağlı idi. Yukarıda söylediğimiz üzere, ilk tarihî belirtisine Asya Hunları’nda rastlanan bu durum, Gök-

Türkler’de en canlı şekilde mevcut olmuş ve Uygur Türkleri’nde ‘*Kutlu Dağ*’ efsanesinde sembolize edilmiştir. Esasen Gök-Türk kitâbeleri, (Türk milletinin acı, tatlı hâtıralarının, gelecek nesillerce unutulmaması için, taşta yazdırılıp dikilmesi) ancak, o toprakların Türk vatanı olarak kalacağı düşüncesinin mahsûlü olabilir. Türklerdeki bu vatan sevgisi ünlü Arap yazarı el-Câhiz (ölm. 869) tarafından da, müşahedeye dayanılarak belirtilmiştir. Ancak Türklerde ‘ülke’ ve vatan telâkkisi, Türk devlet düşüncesine paralel şekilde, bütün öteki göçebe ve köylü (yerleşik) kavimlerden farklı olarak, siyâsî istiklâl fikri ile beraber yürümektedir. Eski Türk, ancak hür ve müstakil yaşayabildiği toprağı vatan saymakta (Türk tarihinde çeşitli Türk zümrelerinin ayrı vatanları bundan ileri gelir), fakat bu şartların mevcut olmadığı araziye kolayca terk edebilmektedir (Türk göçlerinin diğer bir sebebi.) *Kısaca Türk kültüründe vatan, Türk tuğlarının veya al bayrağın dalgalandığı yerdir.*” (Kafesoğlu, 2002: 235-237).¹

S. Koca da Devlet kavramının açıklanması konusunda şunları yazmıştır:

“İnsan kütlelerinin belirli bir kültür etrafında bir araya gelmesiyle meydana gelen en büyük topluluk millettir. Öte yandan, insan topluluklarının kurdukları en büyük müessese ise devlettir. Türklerde millet ve devlet fikri pek erken çağlarda doğmuş ve gelişmiştir. Türkler, Orta Asya’ya bütünüyle hükmeden büyük devletler kurdukları gibi, zaman zaman Orta Asya’nın dışına taşarak, gittikleri yerlerde de yeni yeni siyasî teşekküller meydana getirmişlerdir. Diyebiliriz ki, Türkler tarihin hiçbir devrinde devletsiz kalmamışlardır. Çünkü Türkler, devletin millî varlığı koruyan, yaşatan ve geliştiren vazgeçilmez bir müessese olduğunun daima farkında ve bilincinde olmuşlardır.

Türkler, devlete “*él*” veya “*il*” adını veriyorlardı. Devlet kurmayı “*illemek*”, devlet idare etmeyi de “*il tutmak*” kelimeleriyle ifade ediyorlardı. Devleti de, daima “*töre*” (*él veya il törü*) ile birlikte düşünüyorlardı. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türklerde töresiz (*töre=yazılı olmayan kanun*) devlet olmamaktaydı.

¹ İ. Kafesoğlu, Dominium kavramının anlamını “Devlet topraklarının hükümdarın tam tasarrufu altında bulunması”, Imperium kavramının anlamını da “Hükümdarın ülkeyi yalnız idare ve muhafaza etmekle görevli sayılması” olarak vermiştir. Ayrıca kendisi sonradan vatan ve devlet konusunda şöyle bir açıklama da yapmıştır: “Yukarıdaki el-Câhiz’in tesbitinde de ‘Türk vatanı’ ile ‘Türk devleti’ düşüncesinin eş-mâna ifade ettiği görülmektedir. Bu bakımdan, toprağın üstün tutulduğu *yerleşik* kültür ile birinci plânda devlete yer veren *Bozkır* kültürü arasındaki fark da dikkat çekicidir. Meselâ Hind-Avrupalı topluluklar ‘baba’ sıfatını toprak için kullandıkları hâlde (Alm., İng., Frans. dillerinde: Vater-land, Father-land, Patrie= Vatan; patriotism, patriotismus, patriotisme=Vatanperverlik vb... Bu deyimlerin hepsi Lâtince *pater*=baba sözünden gelir), Türkler devleti ‘baba’ saymışlardır. İl ve yurt tâbirlerinin 11. asırdaki dağınıklık devrinde, çeşitli Türk topluluklarında aldığı mânalar için bk. *DLT*, I, s. 48 vd.; III. s. 7.” (Kafesoğlu, 2002: 236-237).

Devlet, **“halk, ülke, hâkimiyet (erkinlik, egemenlik) ve teşkilât”** olmak üzere birbirini tamamlayan dört unsurdan meydana gelmektedir. Burada önce bu dört unsurun içinde yer aldığı bir tanım yapalım: **Devlet, bir topluluğun (halk) belirli bir toprak parçası (ülke) üzerinde hâkimiyet haklarını hiçbir sınırlama olmaksızın kullanmak suretiyle kurduğu ve geliştirdiği siyasi, sosyal ve hukukî bir teşkilâttir.**” (Koca, 2000: 59-60, 2002: 823).

Eski Türklerde devleti oluşturan unsurları İ. Kafesoğlu İstiklâl, Ülke, Halk ve Kanun, S. Koca da Halk, Ülke, Hâkimiyet ve Teşkilât olarak sıralamışlardır. Bu unsurlardan teşkilât, bu çalışmanın ana çalışma konusu olacaktır; bu çalışmada Gök Türklerin devlet teşkilâtı, başka devletlerin teşkilâtlarıyla karşılaştırılmak suretiyle incelenecektir.

C- GÖK TÜRKLER

a- Adları, Kökenleri ve Tarih Sahnesine Çıkışları

Çalışmamızda Gök Türk olarak andığımız bu devletin ve bu devleti kuran kavmin adı farklı dillerde değişik biçimlerde geçmektedir. Gök Türk harfli yazıtlarda bu ad genelde Türuk **𐰽𐰺𐰍** ya da Türk **𐰽𐰺𐰍** olarak yazılmıştır (ETY, 1994: 922-923).² KTY D3’de ve BKY D4’te bir kere Kök Türuk **𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺** adına rastlanılmaktadır (OY, 1988: 9-8, 36-37; bu ifadenin yorumlanması konusunda bkz. Thomsen, 2002: 208).³ İncelediğimiz bu devleti ve kavmi, genel Türk kavramı ile karıştırmamak için Türkiye’de Gök Türk⁴ adı daha yaygın olarak kullanılmıştır. Biz de çalışmamızda Gök Türk biçimine sadık kaldık. Bu kavmin adı Çince T’u-chüeh 突厥 ve T’u-ch’ü 突屈⁵, Soğdçada *Tr’wk*

² Türk sözcüğünün anlamı konusunda öne sürülen görüşler için bkz. Kafesoğlu, 2002: 43-45.

³ İsenbike Togan, kısa bir süre önce, “Göktürk” adının yalnız Doğu Türk (T’u-chüeh 突厥) Kağanlığı için kullanılması gerektiğini, Moğolların Batı Gök Türkler (Hsi T’u-chüeh 西突厥) için “Aktürk” anlamına gelen “Çayan Türk” adını kullanmaları nedeniyle Doğu Kağanlığı için “Doğutürkleri”, Batı Kağanlığı için de “Batıtürkleri” tabirlerinin kullanılmasının lâzım geldiğini ileri sürmüştür (Togan-Kara-Baysal, 2006: xix-xx, 67-69).

⁴ Göktürk, Gök-Türk, Kök-Türk, Kök Türk ya da Köktürk olarak da yazılır.

⁵ Edwin G. Pulleyblank’e göre bu adın M.S. 4.-6. yüzyıl okunuşu dwæt-kuat, Sui 隋 ve T’ang 唐 dönemi okunuşu ise tñut-kyat idi (Pulleyblank, 1991: 168, 311). James Russell Hamilton ise bu adın 7. yüzyıl okunuşunu *D’uæt-kiuæt olarak vermiştir. Ona göre, Çince 突厥 karakterleri, Türk adının çoğulu olan *Türküt’ü karşılıyordu (Hamilton, 1955: 94). E. G. Pulleyblank’e göre ise bu karakterler, Türk adının çoğulu olan *Türküt için değil, doğrudan doğruya Türk adı için kullanılmıştı (Pulleyblank, 1965: 122-125). 1013’de Wang Ch’in-jo 王欽若 (962-1025) ve Yang Yi 楊億 (974-1020) tarafından derlenen TFYK’de ve bazı Çince Budist eserlerde Gök Türkler için T’u-ch’ü 突屈 adının da kullanıldığı

(çoğulu *Tr'wkt*), Yunancada Tourkos Τούρκος (çoğulu Tourkoi Τούρκοι), Arapçada ve Klasik Farsçada Turk ترك (Arapça çoğulu Etrâk اتراك), Süryancada Turkaye, Sanskritte Turuška, Tibetçede Drug ve Dru-gu, Hotencede de Ttürk, Tttruki ve Tturki olarak geçmektedir (Golden, 2002: 94; Pulleyblank, 1965: 124-125).

Gök Türklerin kökenlerine ilişkin elimizde farklı bilgiler ve efsaneler vardır. Bu efsanelerin en çok bilineni, Gök Türklerin ilk atalarının Batı Denizi (Hsi-hai 西海) kıyılarında otururken katliama uğradıkları, sağ kalan bir erkek çocuğun dişi bir kurt tarafından kurtarıldığı, bu kurdun sonra bugünkü Doğu Türkistan'da Turfan'ın (eski adıyla Kao-ch'ang 高昌, Koço)⁶ kuzeybatısında bulunan bir mağaraya sığındığı, Gök Türklerin de bu çiftten türediklerine ilişkindir. Başka bir rivayete göre ise Gök Türklerin ataları, Hunların kuzeyinde oturuyorlardı ki bu efsanede de kurt motifi vardır. Bazı kayıtlar, Gök Türklerin bugünkü Kan-su 甘肅 eyaletindeki P'ing-liang 平涼 bölgesinde yaşayan Karışık Hulardan (Tsa Hu 雜胡) geldiklerine ilişkindir. Çin kayıtları genelde Gök Türklerin atalarının Hunlar ile akraba olduklarına, ya da Hunlara bağlı olduklarına değinmişlerdir. Bu nedenle kimi zaman Çinliler, Gök Türkleri Hunlar ile özdeşleştirmişlerdir. Elimizdeki kayıtlar, Gök Türklerin tam olarak tarih sahnesine çıktıkları ilk yerin, Altay dağlarının güney tarafları, yani yukarıda değindiğimiz Turfan'ın kuzeybatısı olduğuna ilişkindir (Ögel, 1971-I: 27; Pulleyblank, 1952: 327; Taşağıl, 1995: 9-14). Denis Sinor, Gök Türklere ait bu kadar farklı efsanenin olmasını

görülmüştür (Ekrem, 2006: 9-10). Çinliler, kimi zamanlarda Gök Türkler için Eski Çin'de yaşamış bazı yabancı kavimlerin adlarını da kullanıyorlardı; Man 蠻, Yi 夷 (Chavannes, 1903: 55), Jung 戎, Ti 氏 (Chavannes, 1903: 61), Hu 胡 (Liu, 1958-II: 538) ve Batı Fan (Hsi Fan 西蕃) gibi (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 3, 12). Kimi zaman da Çinliler, Gök Türkleri Hunlar ile özdeşleştirmelerinden dolayı onlar için Hun-yü 渾庾 (Liu, 1958-I: 55) ve Hsiung-nu 匈奴 (Chavannes, 1903: 16, 199) adlarını kullanmışlardı. Daha batıda yaşayan tarihçiler de buna benzer olarak Gök Türkleri eski atlı-göçebelerle özdeşleştirmişlerdir. Örneğin 7. yüzyılda yaşamış olan Ermeni tarihçi Sebeos, Gök Türkleri Mazkut' (Masaget, Massagetai Μασσαγέται) olarak anmıştır (Chavannes, 1903: 243).

⁶ Bugün Doğu Türkistan'ın en kuzeydoğu ucunda bulunan Turfan (Uygurcada Turpan تورپان) Havzası'nda Hun döneminde Ch'e-shih 車師 adında bir devlet bulunuyordu. Hun dönemindeki bu devletin M.S. 450'de yıkılmasının ardından esasen bu devletin bir bölgesinin adı olan Kao-ch'ang 高昌, bölgede kurulan yeni bir devletin adı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bu devletin 640 yılında Çinliler tarafından yıkılıp yerine Hsi-chou 西州 vilâyetinin kurulmasının ardından bölge bir süre Çin, bir süre de Tibet denetiminde kalmıştır. 745'te Moğolistan'da kurulan Uygur Kağanlığı'nın 840'ta yıkılmasından sonra Uygurlar, o zamana kadar yerli dili Toharca olan Turfan'a göç ederek burada kendi devletlerini kurmuşlardır. 10. yüzyıldan itibaren Türkler buraya Koço ya da Koçu demişlerdir. 1275'de Koçu'nun bugün İdikut Şehri denen başkenti yıkıldıktan sonra bu kentin 5 kilometre batısında Karakoço (Karahoca) kenti kurulmuştur. İdikut Şehri de bugünkü Turfan kentinin 40 km. güneydoğusunda bulunmaktadır (Ekrem, 2003: 89-90).

şöyle açıklamıştır: Esas Gök Türk kavmini oluşturan boylar aslında farklı bölgelerden gelmişlerdi ve bunlar belirli bir amaç için birleşmişlerdi; kendi boylarına ait efsaneler de kendileriyle birlikte varlıklarını sürdürmüştü. Bu nedenle Çinliler, Gök Türklerin farklı efsanelerinin olduğunu düşünmüşlerdi (Sinor, 1985: 151-152, 2003: 387). Anladığımız kadarıyla, Gök Türklerin esas kütlesi, ya Hunlardan idi ya da onlara bağlı bir kavimdi. Ancak Güney Sibirya’dan ve Türkistan bölgesinden gelen küteler de bu kavme katılmışlardı. Böylece, Gök Türklerde 6. yüzyılda bile rastlanılan bazı İranî adların ve unvanların varlığı, belki bu şekilde açıklanabilir.

Gök Türk adıyla ilgili ilk kayıtlar, onların 542’de Kuzey Çin’e yaptıkları bir akınla ilgilidir. O sırada Gök Türkler, Moğolistan’a hükmetmekte olan Jou-jan 柔然 Kağanlığı’na⁷ bağlı olarak Güney Altaylarda yaşamakta idiler. Jou-jan Kağanı Yü-chiu-lü A-na-kui’ye 郁久閼阿那瓌 bağlı olan Gök Türk reisi T’u-men 土門 (Bumın)⁸, kağanlığa bağlı Türk toplulukları olan T’ieh-le 鐵勒 (*Tegreg)⁹ boylarının çıkardıkları

⁷ Bu devlet, 350’li yıllarda Kuzey Çin’de Tabgaç (T’o-pa 拓跋) kökenli Kuzey Wei (Pei Wei 北魏) Hanedanı’ndan kaçan Hsien-pei 鮮卑 asıllı bir eski köle olan Yü-chiu-lü Mu-ku-lü 郁久閼木骨閼 tarafından kurulmuş, 555’te de Gök Türkler tarafından yıkılmıştı. Çin kaynaklarında bu devletin adı “Kalabalık Kurtçuklar” anlamına gelen Juan-juan ya da Ju-ju 蠕蠕 biçiminde geçiyorsa da, Çinlilere göre bu devletin sahipleri kendilerine Jou-jan 柔然 diyorlardı. Bu nedenle biz de Jou-jan adını kullanmayı tercih ettik. 5. yüzyıl ile 6. yüzyılın ilk yarısında Moğolistan’a hükmeden Jou-jan Kağanlığı, 550’li yılların ortasında Gök Türkler tarafından yıkılmıştır. Avrupa Avarları ile Jou-janlar arasında bir bağın olup olmadığı kesin değildir (Eberhard, 1996: 100-101; Gumilëv, 2002: 22; Liu, 1958-II: 782). Jou-jan Hanedanı’nın ve bu hanedanın kurucusunun adının incelenmesi için bkz. Boodberg, 1939: 230-239. Peter Benjamin Golden, Jou-jan 柔然 adının aslının *Nönör (Moğol döneminde Nökör), bunun da “kendi boyundan kopmuş bir reisin peşinden giden bozkır çapulcuları” anlamına gelen bir ad (Türkçe “Kazak” adıyla da ilgili) olabileceğini işaret etmiştir (Golden, 2007: 174). Moğol kavimlerinin çoğunun atası olan Hsien-pei 鮮卑 kavmi için bkz. Eberhard, 1996: 45-46. Hsien-pei 鮮卑 adının aslının Moğolca *Serbi (*Särbi; Pelliot, 1920-1921: 331), çoğulunun da *Serbet (*Särbät; Maenchen-Helfen, 1939: 78) olduğu düşünülmüştür.

⁸ Bu kişinin adı BY Ön Yüz 8.-9. satırlarda $\beta\gamma\beta w m y n \gamma' \gamma' n$ ya da $\beta\gamma\gamma \beta\gamma w m y n \gamma' \gamma' n$, KTY D1’de ve BKY D3’de Bumın Kagan 𐰇𐰺𐰍𐰏𐰤𐰰, Çince’de ise T’u-men 土門 olarak geçmektedir (Kljaštornyj-Livšic, 1972: 86; Liu, 1958-II: 814; OY, 1988: 8-9, 36-37). Daha önceleri Bumın adının T’u-men adı ile sonraki kağan Mu-kan’ın 木杆 adının birleştirilmesinden oluşturulduğu tahmin edilmişti (OY, 1988: 70). Ancak 6. yüzyılın sonlarında dikilen Soğdça BY’nda bu kişilerin farklı adlarla anılmaları dikkat çekicidir. Ahmet Bican Ercilasun’a göre Bumın’ın aslı Tuman (Duman) olmalıdır (Ercilasun, 2008: 79). Bumın adının herhangi bir dilde bir anlamı olduğuna rastlamadık. Çince biçim ise “Tümen” (On Bin) ve “Tuman” sözcüklerine benzemektedir.

⁹ Çin kaynaklarında T’ieh-le 鐵勒 olarak anılan bu topluluk, muhtemelen M.S. 4.-5. yüzyıllardaki Kao-ch’e 高車 (Yüksek Arabalılar; bunlara Kuzeyli kavimlerin Ti-li 狄歷 ve Ch’ih-le 敕勒 dedikleri bilinmektedir; Çinliler ise Yüksek Arabalılar yani Kao-ch’e adını kullanmışlardır) kavminin 5.-6. yüzyıllardaki devamıydı. Bu durumda bu kavimler silsilesinin kökleri Hun dönemindeki Ting-ling 丁零 ve Hunlardan önceki Kızıl Ti (Ch’ih Ti 赤狄) kavimlerine dayanmaktadır. Dokuz Oğuzlar ve Uygurlar da bu T’ieh-le topluluklarına menşe olarak bağlanmışlardır. Çinliler ilk başta T’ieh-le adını bir kavmin ismi

bir ayaklanmayı bastırıp onları kendi hükmü altına aldıktan sonra kağanın kızıyla evlenmek istemiştir. Ancak Bumın, kağandan hakaret içerikli bir yanıt aldıktan sonra askerlerini toplayarak Jou-janlar'a saldırmıştır. Bu sıralarda da Gök Türkler, Çin'deki Tabgaç kökenli Batı Wei (Hsi Wei 西魏) Hanedanı¹⁰ (535-556) ile ticarî-diplomatik ilişkilere başlamışlardır. 552'de Jou-jan kağanı yenilgiye uğrayınca Bumın, kendisini

olarak kullanmışlarsa da, 7. yüzyıldan itibaren bu adın Baykal'dan Doğu Avrupa'ya uzanan geniş bozkırlarda yaşayan hemen bütün topluluklar için kullanılır hâle geldiğini görüyoruz. T'ieh-le adının Tölis/Töles ya da Tirek olduğu düşünülmüşse de, Erkin Ekrem'in ve U Duk-chan'ın (Woo Duck-chan) 우덕찬 da belirttikleri üzere, Gök Türk yazıtlarında geçen Töliš **𐰚 𐰣 𐰆** (esasen bu sözcük, Töliš'in yanı sıra Tölis olarak da okunabilir, ancak Töles ya da Töleş olarak okunmamalıdır; J. R. Hamilton, bu sözcüğün Tüliš olarak da okunabileceğine işaret etmiştir) sözcüğü, T'ieh-le boylarını değil, Gök Türk Kağanlığı'nın doğu bölümünü ifade etmektedir; bu sözcük, Çince metinlerde geçen T'u-li 突利 ile ilgilidir. Annemarie von Gabain da Töliš'i "Türk devletinin doğu kısmı" olarak açıklamıştır; kendisi ayrıca bu adın Hotence'de Ttūđīsa olarak geçtiğini de belirtmiştir. Hotence ve Toharca metinlerde Töliš ve Tarduş adları Tūlīsi ve Ttūđīsa ile Ttrusahūta (doğrusu Ttaridusa) ve Ttardās olarak geçmektedir. Metinlerdeki ifadelerden bir grup Türk boyunun Töliš'i, bir grup Türk boyunun da Tarduş'u oluşturduğu görülmektedir ki bu da etnik grupları değil, coğrafi yönleri, yani siyasî terimleri belirtmektedir. Ayrıca Maniheizt dua kitabı Maḥrṇāmag'da da Töliš adı *twlyš* olarak verilmiştir. Töliš, Töli'nin çoğuludur; nitekim Çincece Töli için T'u-li 突利, Töliš için de T'u-li-shih 突利失 ve T'u-li-shih 突利施 biçimleri kullanılmıştır. Töliš'in karşılığı olarak da devletin batı yarısı anlamına gelen Tarduş **𐰚 𐰣 𐰆** terimini görüyoruz. Bu terim de Çin kaynaklarında geçen Ta-t'ou 達頭, Ta-tu 大度 ve Ta-tu 咄度 ile ilgili olabilir. Nitekim Tardu, Tarduş'un tekil hâlidir. T'ieh-le'nin Töliš olmadığına ilişkin ilk görüşü Peter A. Boodberg ortaya atmıştır. J. R. Hamilton'a göre de T'ieh-le biçimi Eski Türkçede "Tekerlek" anlamına gelen Tegreg sözcüğünü karşılıyordu. Aslında Ziya Gökalp de Töliš ve Tarduş terimlerinin Gök Türklerin sağ ve sol kolları için kullanılan terimler olduğunu belirtmiştir (Bailey, 1937: 883-884, 1948a: 321, 323; Eberhard, 1996: 78-79; Ekrem, 1995: 3-5; Gökalp, 1991: 25; Hamilton, 1977: 515-518, 1997: 190-191; Henning, 1938: 553-554; Taşağıl, 2004b: 41-47; von Gabain, 2000: 301; Woo, 1995: 129-131). Nitekim 982'de tamamlanmış olan anonim Ḥudūdē'l-Ālēm'de حدود العالم (Hududü'l-Alem) §50'ye göre Hazarların ülkesinin bir bölümüne Ṭūlās طولاس, bir bölümüne de Lūgar لوغر deniliyordu (HA, 1937: 162; Şeşen, 1998: 70). Vladimir Fëdorovič Minorskiy Владимир Фёдорович Минорский, bu adların Kuzey Kafkaslardaki bazı küçük toplulukları karşılamış olabileceğini düşünmüştür (HA, 1937: 456-460). Burada geçen Ṭūlās'ın Töliš terimi olması da muhtemeldir. Buradan da görüyoruz ki, Eski Türklerde Töliš ve Tarduş, devletin iki yakası için kullanılan siyasî bir terimdi. Ayrıca şunu da belirtmeliyiz ki KTY D13-14'e göre Doğu Gök Türk Kağanlığı'nı yeniden kuran İleriş Kagan, hükümdar olduğunda Töliš **𐰚 𐰣 𐰆** ve Tarduş **𐰚 𐰣 𐰆** bodunlarını düzenleyip başlarına Yabgu **𐰚 𐰣 𐰆** ve Şad **𐰚 𐰣 𐰆** atamıştır (OY, 1988: 10-13). 945'de Liu Hsü 劉昫 (887-946) tarafından derlenen CTS'ya ve 1044'de Ou-yang Hsiu 歐陽修 (1007-1072) ile Sung Ch'i 宋祁 (998-1061) tarafından derlenen HTS'ya göre de A-shih-na Ku-to-lu 阿史那骨咄祿 (A-shih-na Kutlug), kağan olduğu zaman kardeşi Mo Ch'o'yu 默啜 (*Beg Çor) Şad 設, To-hsi-fu'yu 吐悉訥 (*To-hsi Beg) de Yabgu 葉護 ilan etmişti (Liu, 1958-I: 158, 213). Bu bilgiler bize Töliš ve Tarduş'un devletin iki yakası için kullanıldığını göstermektedir.

¹⁰ Çin'de 385'de Tabgaçlar tarafından kurulan Kuzey Wei 北魏 Hanedanı, 534-535 dolaylarında Batı Wei 西魏 ve Doğu Wei (Tung Wei 東魏) olarak ikiye ayrılmıştır. Ancak bu iki devlet de fazla uzun sürmemiştir; Batı Wei'in yerine Kuzey Chou (Pei Chou 北周), Doğu Wei'in yerine de Kuzey Ch'i 北齊 hanedanları kurulmuştur. Bu hanedanlar da 580 dolaylarında ortadan kaldırılacak ve yerine bütün Çin'e hâkim olacak olan Sui 隋 Hanedanı kurulacaktır (Eberhard, 1995: 159-175). Aslen Moğol Hsien-pei (*Serbi) olan, ancak sonradan W. Eberhard'a göre Hunlarla karışarak Türkleşen ya da en azından Türk kültürünün etkisi altında kalan, en sonunda da Çin'e yerleştikten sonra Çinlileşen Tabgaçlar için bkz. Eberhard, 1996: 79-85. P. A. Boodberg'in ve Louis Bazin'in Tabgaç dili hakkında yaptıkları çalışmalarda da Tabgaçların dilinde hem Türkçe, hem Moğolca kelimelerin bulunduğu, ancak Türkçe kelimelerin daha fazla olduğu görülmektedir ki P. A. Boodberg de Tabgaçların Türkçe konuştuklarına karar vermiştir (Bazin, 1950: 228-329; Boodberg, 1936: 167-185).

Yi-li K'e-han 伊利可汗 (*İllig Kagan)¹¹ ilan ederek bağımsız Gök Türk Kağanlığı'nı kurmuştur (Taşağıl, 1995: 14-18).

b- Kısa Siyasî Tarihleri

Gök Türkler bağımsızlıklarını kazanıp Jou-janlar'ın gücünü imha ettikten sonra büyük bir fetih hareketine girişmişlerdir. Bumın'ın 552'de ölümünün ardından yerine Yi-hsi-chi Kagan 乙息記可汗 geçmiş, ancak o da ertesi yıl ölünce tahta Mu-kan Kagan 木杆可汗¹² oturmuştur. Özellikle Mu-kan Kagan döneminde (553-572) Gök Türk Kağanlığı büyük bir yayılma göstermiştir. Bir yandan devletin kuzeyindeki Kırgızlar¹³ ve doğusundaki Kitanlar¹⁴ gibi kavimler itaat altına alınmış, bir yandan Kuzey Çin'deki

¹¹ Daha önceki araştırmacıların çoğu, bu unvanın Türkçe karşılığını İl Kagan olarak vermişlerdir (Gömeç, 1999: 11). Ancak Sergej Grigor'eviç Kljaštornyj Сергей Григорьевич Кляшторный ve Vladimir Aronovič Livšic Владимир Аронович Лвшниц, bu unvanının aslının İllig Kagan olduğunu belirtmişlerdir (Kljaštornyj-Livšic, 1972: 73). Omeljan Pricak Омелян Прицак da İşbara Kagan'ın unvanları arasında geçen Yi-li'nin 伊利 *İl değil *İllig olması gerektiğini ifade etmiştir (Pritsak, 1985: 205-206). Eski Türkçede "İl (Devlet, Ülke) Sahibi" yani "Hükümdar" anlamına gelen İllig unvanı için bkz. Donuk, 1988: 19-20.

¹² Bu hükümdar, BY Sol Yüz 3. ve 5., Ön Yüz 3. satırlarda *βγγ mwγ'n γ'γ'n* olarak geçmektedir (Kljaštornyj-Livšic, 1972: 85-86). Çin kaynaklarında bu hükümdarın adı Mu-kan 木杆, Mu-han 木汗 ve Mu-han 木杆 olarak yazılmıştır (Liu, 1958-II: 495). Talât Tekin ve A. B. Ercilasun, Çince Mu-kan ve Mu-han, Soğdçada *mwγ'n* olarak geçen bu adın Türkçe Bukan (Boğa) olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir; A. B. Ercilasun ayrıca "-n"nin pekiştirici bir ek olduğunu belirtmiştir (Ercilasun, 2008: 79-80; OY, 1988: 70).

¹³ Kırgızlar, Yukarı Yenisey (Kem) ile Minusinsk Havzası'nda en azından Hun döneminden beri varlığını sürdürmüş eski bir kavimdir. Bu kavmin kökenleri konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Çin kaynaklarında Kırgızlar değişik dönemlerde Ke-k'un 鬲昆, Chien-k'un 堅昆, Ch'i-ku 契骨, He-ku 紇骨, Chieh-ku 結骨, He-ku-ssu 紇斡斯 ve Hsia-chia-ssu 黠戛斯 gibi adlarla anılmışlardır. Bu kavim kimi zaman Moğolistan'da kurulan Asya Hun, Gök Türk, Uygur ve Moğol gibi devletlere bağlı olarak yaşamış, kimi zaman bu devletlere karşı ayaklanmış, kimi zaman da müstakil hareket etmiştir. Gök Türk ve Uygur dönemlerinde Kırgızların kendi kağanlıklarının olduğu bilinmektedir. Moğol döneminden sonra bu Yenisey Kırgızlarının bir bölümü bugünkü Kırgızistan'a göç ederken bir bölümü eski topraklarında kalmış ve bugünkü Hakasları oluşturmuşlardır (Golden, 2002: 144-15; Hamilton, 1997: 203; Kafesoğlu, 2002: 139-140). Kırgızlar Gök Türk yazıtlarında Kırkız 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 (KTY D4, D14, D17, D25, K13; BKY D5, D12, D15, D20, D26-27; I. TY D3, K3-5; OY, 1988: 8-9, 12-15, 22-23, 38-47; TY, 1994: 8-9, 12-13) ve Kırkız 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 (KTY D20 ve D35-36, BKY D17; OY, 1988: 12-13, 38-43, 18-19, 42-43) olarak anılmışlardır. Kırgız adı Tibetçe belgelerde ise Gir-kis olarak geçmektedir (Hoffman, 1950: 194).

¹⁴ Çince Ch'i-tan 契丹 olarak anılan Kitanlar, Hsien-pei (*Serbi) soyundan gelen eski bir Moğol kavmidir. Kitanlar 4. yüzyılın 2. yarısında ortaya çıkmışlar ve Gök Türk döneminde Moğolistan-Mançurya sınırında yaşamışlardır. Kitanlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Eberhard, 1996: 55-57; Golden, 2002: 151-154; Wittfogel-Fêng, 1946. Kitanlar, Gök Türk yazıtlarında Kitayn (Kıtañ) 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 (İh Hüşööt Их хөшөөт [İhe Hüšötü] Yazıtı D4; KTY D4, D14, D28, K11; BKY D5, D12, D23, G2, G7; I. TY G3-5, G7; Clauson-Tryjarski, 1971: 22; OY, 1988: 8-9, 12-13, 16-17, 22-23, 38-41, 44-45, 52-53; TY, 1994: 4-7) ve Kitayn (Kıtañ) 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 (I. TY B7, G2; TY, 1994: 4-5) olarak, genelde Tatabı 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 kavmi ile birlikte anılmışlardır. Çince Hsi 奚 ve K'u-mo-hsi 庫莫奚 olarak anılan Moğol kavmi Tatabılar için bkz. Eberhard, 1996: 55, 57-58. L. Bazin, Hsi 奚 (*yiei) karakterinin "Qay" sesine yakın olduğunu

devletlerin mücadelelerine karışılmış, bir yandan Kuzeybatı Çin'deki T'u-yü-hun 吐谷
 渾 Devleti¹⁵ hırpalanmıştır. Bu sıralarda bir yandan da Bumın'ın kardeşi İştemi Yabgu¹⁶,
 Türkistan bölgesine gidip önce İran'daki Sâsânîler (226-651) ile bir ittifak kurup
 Eftalitler'i¹⁷ yıkmış, ardından Roma (Bizans) İmparatorluğu¹⁸ ile bir ittifak yaparak

belirtmiştir; bu durumda, Karahanlı ve Selçuklu dönemi kaynaklarında geçen Kay kavmi de Tatabılar
 olabilir (Bazin, 1950: 258). Kitanlar Çin kaynaklarında kimi zaman Chieh-hu 羯胡, Jung-chieh 戎羯 ve
 Hu-chieh 胡羯 olarak da anılmışlardır (Pulleyblank, 1952: 319).

¹⁵ T'u-yü-hun 吐谷渾 Devleti, 312 yılında Kuzeybatı Çin'de, Tibet sınırındaki Ch'ing-hai 青海
 eyaletinde Hsien-pei (*Serbi) kavminin bir boyu olan Mu-jung'a 慕容 dahil olan Mu-jung T'u-yü-hun 慕
 容吐谷渾 tarafından kurulmuş ve 672'ye kadar varlığını sürdürmüştür. Hükümdarları K'ua-lü'den 夸吕
 (540-591) itibaren Kagan 可汗 unvanını kullanmaya başlamışlardır. Paul Pelliot, bu devletin adının
 aslının *Tu'uy-γun (*Tuyuy-γun) ya da *Tu'uyun (*Tuyuyun), P. A. Boodberg *Tulugun, Lev Nikolaevič
 Gumilëv Лев Николаевич Гумилёв ise *Togon olabileceğini ileri sürmüşlerdir; L. Bazin de *Tuyuyun
 görüşünü benimsemiştir (Bazin, 1950: 281-282; Boodberg, 1936: 182; Eberhard, 1996: 102-04; Gumilëv,
 2002: 21-22; Liu, 1958-I: 29; Pelliot, 1920-1921: 323).

¹⁶ Esasen, 552 yılında Gök Türk Kağanlığı kurulduktan sonra, *İllic Kagan (Bumın), kardeşini batıya
 yollamıştı. Bu kişinin adı KTY D1'de 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏𐰤 ve BKY D3'te 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏𐰤 olarak yazılmıştır. Bu adı
 Vilhelm Thomsen, Hüseyin Namık Orkun ve Muharrem Ergin "İstemi Kagan" olarak okurlarken T. Tekin
 "İştemi Kagan" olarak okumuştur; V. Thomsen da bu adın İştemi olarak okunabileceğini belirtmiştir
 (ETY, 1994: 28; OA, 2002: 9, 33; OY, 1988: 8-9, 70, 36-37; Thomsen, 2002: 127). Çince metinlerde ise
 bu kişi Shih-tien-mi 室點蜜, Shih-tien-mi 室點密 ya da Shih-ti-mi 瑟帝米 olarak geçmektedir. Édouard
 Chavannes, 點 karakterinin okunuşunu "tie" olarak vermiştir, ancak bu karakter "tien" okunur
 (Chavannes, 1903: 322). É. Chavannes, Yunanca kaynaklarda Silziboulos Σιλζιβουλος, Dizaboulos
 Διζαβουλος ve Stembis Στεμβισ, Arapça kaynaklarda da Sincibû سنجبو olarak yazılan adın bu kişiye ait
 olduğunu tespit ettikten sonra, burada geçen Ziboulos ζιβουλος, Zabouλος ζαβουλος ve Cibû'nun جبو
 Yabgu unvanı olduğunu ortaya koymuştur (Chavannes, 1903: 226-228). Bu unvan ayrıca Orta Farsça
 metinlerde Sinjepuk ve (Sin)jêpîk olarak da geçmektedir (Golden, 2002: 103). Bu durumda, yazıtlarda
 İştemi Kagan olarak geçen bu kişi, İştemi Yabgu olmalıdır. D. Sinor ve P. B. Golden ise metinlerde
 Stembis'in Στεμβισ Stembiskhâgan Στεμβισχάγαν, Sinjebik'in Sinjêbî Xâgân ve Yabbu Xâgân,
 Sincibû'nun da Sincibû Hâkân سنجبو خاقان olarak yazıldığını belirtmişlerdir (Golden, 2002: 88, 2007: 172;
 Sinor, 2003: 390). İştemi aynı anda hem Yabgu, hem de Kagan unvanını taşımış da olabilir. György
 Györffy'e göre İstemi (İştemi), Türkçe değil, "Ata Ruhü" anlamına gelen Ugorca bir sözcüktür; L. N.
 Gumilëv da bu görüşü benimsemiştir (Gumilëv, 2002: 50). Josef Marquart ise bu adın aslının Sir Yabgu
 olabileceğini düşünmüştür (Golden, 2002: 103). P. B. Golden, buna benzer olarak, söz konusu adın
 aslının Sin ya da Sir Yabgu Kagan olduğunu belirtmiştir (Golden, 2007: 172). A. B. Ercilasun da kısa bir
 süre önce yeni bir görüş ortaya koyarak, İstemi'nin (İştemi) aslında Eski Türkçede "Muzaffer Demir"
 anlamına gelen "Sır Temir" olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıca ona göre bu hükümdar 1010 dolaylarında
 İranlı edebiyatçı Hêkîm Êbû'l-Kâsim Firdêvsî Tûsî توسي فردوسي حڪيم ابو القاسم (Firdevsî, 935-1020)
 tarafından derlenen Şâhnâme'de شاهنامه (Şehname) Hâkân-i Çîn خاقان چين (Çin Kağanı), 1307'de İranlı
 devlet adamı Rêşîdê'd-dîn Fêzlê'l-lâh el-Hemêdânî (Reşideddin Fazlullah el-Hemedanî, 1247-1318)
 جامع التواريخ (Camiü't-Tevarih) tarafından tamamlanan Câmi'ê't-Tevârîh'teki التواريخ (Camiü't-Tevarih)
 Oğuzname'de İnal Sır Yavkuy Han ve 1660'da Hive (Xiva, Hiva خيوا, Hîvê خيوه) hükümdarı Ebulgazi
 Bahadır Han (Ebû'l-gâzî Bahâdûr Hân ابو الغازی بهادر خان, 1603-1663) tarafından tamamlanan Şecere-yi
 Terâkime'deki شجره تراکمه Oğuzname'de de İnal Yavı Han olarak geçen kişilerdir (Ercilasun, 2008: 77-79,
 88-90).

¹⁷ 5. yüzyılda Türkistan'ı ve Afganistan'ı ele geçirerek İran'daki Sâsânî İmparatorluğu (Sâsânyân ساسانیان,
 Îrânşêhr / Êrânšahr ايرانشهر) ile savaşıp, Kuzey Hindistan'daki Gupta Hanedanı'nı yıkan Eftalitler için
 bkz. Golden, 2002: 64-67; Kafesoğlu, 2002: 85-89. İ. Kafesoğlu, Eftalitler'i Ak Hunlar ile
 özdeşleştirmiştir.

¹⁸ Roma İmparatorluğu, bildiğimiz gibi 395'te kesin olarak Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmıştır. 476'da
 Batı Roma yıkıldıktan sonra geriye bir tek İstanbul (o dönemde Latince Constantinopolis, Yunanca
 Kōnstantinopolis Κωνσταντινούπολη ya da Kōnstantinoupolis Κωνσταντινούπολη) merkezli Doğu

Sâsânîler ile sürecek uzun savaşları başlatmış ve İpek Yolu’nu denetimi altına almaya çalışmıştır. Bu dönemde Türkistan bölgesine hükmeden Batı Gök Türk Kağanlığı, henüz hukuken Doğu’daki Büyük Kağanlığa bağlı iken, fiilen artık bağımsız hareket eder olmuştur. Nitekim Gök Türk İmparatorluğu, en güçlü dönemini Taspar Kagan’ın (T’o-po K’e-han 佗鉢可汗, 572-581)¹⁹ döneminde yaşamıştır; bu dönemde bir yandan Kuzey Çin’deki Chou 周 (557-581) ve Ch’i 齊 (550-577) devletleri baskı altına alınırken bir yandan da İştemi Yabgu’dan sonra batıda başa geçen Tardu (Ta-t’ou 達頭, 576-603), gücünü Türkistan’da iyice yerleştirmiştir. Taspar Kagan’dan sonra yerine geçen An-luo (*Umna)²⁰, tahtta fazla durmayarak yerini İşbara Kagan’a (Sha-po-lüeh K’e-han 沙鉢略可汗)²¹ bırakmıştır. Nitekim Taspar Kagan’ın ölümünden sonra Doğu Kağanlığı’nda ortaya çıkan ancak bir süreliğine örtbas edilen taht mücadelesi, İşbara Kagan’ın döneminde (582-587) fiilî savaşa dönüşmüştür. Bunun gerçekleşmesinde Çin’deki Sui 隋 Hanedanı’nın (581-618) kıskırtmaları da rol oynamıştır. Bu dönemde Batı Kağanlığı, her ne kadar Doğu’ya bağlı gözüküyor idiyse de, askerî güç bakımından daha önde olmuştur. Tardu, bir yandan Çin ile, bir yandan da Doğu Kağanlığı ile mücadele etmiştir. Doğu Kağanlığı da iç mücadelelerden ve Çin ile olan savaşlardan dolayı yıpranmış, Çin’e bağlılık bildirmek zorunda kalmıştır. 587-588 arasında Baga Kagan (Mo-he K’e-han 莫賀可汗), ondan sonra da 600’e kadar Tu-lan Kagan 都藍可汗 tahtta oturmuşlardır (Taşağıl, 1995: 16-55).

Roma İmparatorluğu kalmıştır. Bu durumda, 476’dan sonra Batı Roma kalmadığı için, 476 sonrası için Doğu Roma terimini kullanmaya gerek yoktur, zira Doğu Roma, Roma İmparatorluğu’nun ta kendisi olmuştur. Esasen, bugün Bizans dediğimiz imparatorluk, Roma İmparatorluğu’nun 476’dan 1453’e kadar olan dönemidir. Bizans denen dönemde de bu imparatorlukta yaşayanlar kendilerine Bizanslı değil, Romalı demişlerdir ki bugün Ayasofya’daki mozaiklerde de bu devletin hükümdarlarının unvanı olan Roma İmparatoru (Basileus Rōmaïōn BACIAEVC PΩMAIΩN, Βασιλεὺς Ῥωμαίων) unvanı görülebilmektedir. Nitekim Müslümanlar da bu devlete ve topraklarına Rûm روم, ona dâhil olan herkese de Rûmî رومی demişlerdir ki sonradan bu ad, İstanbul Ortodoks Patrikhanesi’ne bağlı olan ya da Anadolu’da yaşayan herkes için kullanılan bir ad hâline gelmiştir. Bu nedenle, biz de çalışmamızda “Bizans” adının yerine Roma adını kullanmayı yeğledik. Nitekim KTY D4’te ve BKY D5’te de Romalılar, Purum 𐰽𐰺𐰍𐰆 olarak anılmışlardır (OY, 1988: 8-9, 38-39, 72).

¹⁹ Çin kaynaklarında T’o-po K’e-han 佗鉢可汗 olarak geçen bu hükümdar, BY’nda Ön Yüz 7., 9., 11. satırlarda T’sp’r γ’γ’n olarak geçmektedir (Kljaštornyj-Livšic, 1972: 73, 86). P. Pelliot, bu adın Tapar ya da Teper olabileceğini düşünmüştür (Pelliot, 1929: 215). D. Sinor, bu adın aslının Türkçe Tapar olduğuna ilişkin görüşleri aktarmıştır (Sinor, 1985: 157). Osawa Takashi 大澤孝 ise Taspar adının Tatpar olarak okunması gerektiğini ileri sürmüştür (Osawa, 2002: 81, 86).

²⁰ Çince An-luo 菴羅 olarak yazılan bu adın Soğdça Umna olduğu anlaşılmıştır (Osawa, 2002: 81).

²¹ Bu hükümdar, BY Sol Yüz 2. satırda βγγ nw’r γ’γ’n olarak geçmektedir (Kljaštornyj-Livšic, 1972: 85).

Tardu Kagan'ın 603'de Çinlilerin ve T'ieh-le (*Tegreg) boylarının ortak harekâtı sonucunda tahtından edilmesinin ardından, daha önce Işbara Kagan'a yenilmiş olup Apa Kagan (A-po K'e-han 阿波可汗) unvanını taşıyan Ta-luo-pien 大羅便 (*Tolu)²², Batı Gök Türk topraklarında hâkimiyeti ele geçirmek istemişse de bunda başarılı olamamıştır. Ni-li Kagan'ın 泥利可汗 (Niri Kagan)²³ kısa hükümdarlığının ardından Batı'da başa geçen Ch'u-luo Kagan 處羅可汗²⁴ döneminde (603-611) Batı Kağanlığı artık tamamen bağımsız olmuştur. Bu sırada da Doğu'da Çin'e bağlı zayıf bir hükümdar olan Ch'i-min Kagan 启民可汗 (600-609) hüküm sürmüştür. Ancak onun ölümünden sonra başa geçen Shih-pi Kagan'ın 始畢可汗 döneminde (609-619) Doğu Gök Türk Kağanlığı eski gücüne kavuşmaya başlamış, Çin'i baskı altına almıştır. Nitekim bu kağanın döneminin sonlarına doğru Çin'de kargaşa çıkmış ve Sui Hanedanı yıkılmıştır. Bu kargaşa döneminde gerek Shih-pi Kagan, gerek ondan sonra iki yıl tahtta kalan Ch'u-luo Kagan 處羅可汗, gerekse de onun ardından tahta geçen Hsieh-li K'e-han 頡利可汗 (*İllig Kagan)²⁵, Çin'in iç işlerine karışarak, taht için mücadele eden Çinli komutanları desteklemişlerdir. Ancak bu sıralarda kurulan T'ang 唐 Hanedanı (618-907)²⁶, Çin'i eski gücüne kavuşturmayı başarmıştır. *İllig Kagan, 627'ye kadar Çin'e şiddetli akınlar yapmaya devam etmişse de, 627-630 arasında gerek kendi maiyetinin

²² 801'de Tu Yu 杜佑 (735-812) tarafından yazılan TT'de Ta-luo-pien 大羅便 sözcüğünün Gök Türk dilinde İçki Kabı anlamına geldiği, Gök Türklerin şişman olan kimselere San-ta-luo 三大羅 (burada geçen San 三 sözcüğünün neyi karşıladığını belirleyemedik) dedikleri belirtilmiştir (Liu, 1958-II: 498). A. Taşağıl ise bu cümleyi şöyle çevirmiştir: “Semiz geyik gibi olanlara üç içki kabı (Ta-lo) derlerdi. Ta-lo-pien, içki kabıdır.” (Taşağıl, 1995: 96). Türkiye Türkçesinde *dolu* sözcüğü, sahip olduğu farklı anlamların yanında “içki dolu kadeh” anlamına da gelmektedir (Gülensoy, 2007-I: 297). Çin kaynaklarında Ta-luo-pien 大羅便 olarak geçen ve sonradan Apa Kagan 阿波可汗 unvanını alan kişinin eski lâkabı aslında Türkçede “İçki Kabı” anlamına gelen “Dolu” sözcüğü olabilir. Buradaki Pien 便 karakterinin ne anlama geldiğini çözemedik. Sanırsız ki bu bir kişi adından çok bir lâkap idi. Eğer bu kelime Dolu'yu karşılıyorsa, o dönemdeki okunuşunun Tolu olması gerektiğini de düşünebiliriz.

²³ Çin kaynaklarında geçen Ni-li K'e-han 泥利可汗 unvanının, İli Vadisi'nde bulunan Soğdça yazıtta 6. ve 19. satırlarda geçen *nry x'γ'n* unvanı olduğu Ōsawa tarafından tespit edilmiştir (Ōsawa, 2002: 80).

²⁴ Ōsawa, İli Vadisi'nde bulunan Soğdça yazıtta 21. satırda geçen *cwry x'γ'n* unvanının Ch'u-luo Kagan'ı 處羅可汗 karşıladığını ortaya koymuştur (Ōsawa, 2002: 80, 82).

²⁵ İsenbike Togan-Gülmar Kara-Cahide Baysal, Hsieh-li'nin 頡利 “İl (Devlet) Sahibi” anlamına gelen *İllig* kelimesi olduğuna ilişkin görüşe karşı çıkarak, bunun bir tür geyik olan “Elig” olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir (Togan-Kara-Baysal, 2006: 105-108).

²⁶ T'ang 唐 Hanedanı, Çin'deki kargaşa döneminde 618 yılında Li Yüan 李淵 (T'ang Kao-tsu 唐高祖, 618-626) tarafından kurulmuş, en güçlü ve parlak dönemini T'ang T'ai-tsung 唐太宗 (Li Shih-min 李世民) zamanında (626-649) yaşamış, bir ara imparatoriçe Wu Tse-t'ien 武則天 (Wu Hou 武后, asıl adı Wu Chao 武曌) döneminde hüküm süren Chou 周 Hanedanı döneminde (690-705) kesintiye uğramış, imparatoriçenin ölümünün ardından yeniden başa geçerek 907'ye kadar hüküm sürmeye devam etmiştir (Eberhard, 1995: 197-218).

dağılması, gerek kendisine bağlı olup Tokuz Oguz (Dokuz Oğuz, Chiu-hsing 九姓) adıyla birleşmiş olan T'ieh-le (*Tegreg) boylarının ayaklanması, gerek doğa felaketleri sonucu halkının gücünü yitirmesi nedeniyle büyük kayıplara uğramış, 630 yılında Çin imparatoru T'ang T'ai-tsung 唐太宗 tarafından bozguna uğratılarak esir edilmiştir. Böylece Doğu Gök Türk Kağanlığı sona ermiştir (Taşağıl, 1995: 56-85).

Doğu Gök Türk Kağanlığı'nın 630'da yıkılmasından sonra Çin, Gök Türk boylarını Çin'de Sarı Irmak'ın (Huang-he 黄河) güneyine yerleştirmişse de, *İllig Kagan'ın döneminde küçük kağan olup sonradan Çin'e sığınan T'u-li K'e-han'ın 突利可汗 (*Töli Kagan) kardeşi A-shih-na Chieh-she-shuai 阿史那結社率²⁷, görevli olduğu Çin sarayında 639'da başarısızlığa sonuçlanan bir isyana teşebbüs etmiştir. Bunun üzerine korkuya kapılan Çinliler de Gök Türkleri Sarı Irmak'ın kuzeyine taşıyarak onları Çin topraklarından uzaklaştırmışlar, ayrıca A-shih-na Ssu-mo 阿史那思摩 adındaki bir Gök Türk şehzadesini de Yi-mi Ni-shu Ssu-li-pi Kagan 乙彌泥孰俟力苾可汗 unvanıyla bunların başına atamışlardır. Ancak, 630'dan sonra eski Gök Türk yönetim merkezi olan Ötüken'i ele geçirerek kendi kağanlıklarını kurmuş olan Hsüeh-yen-t'olar 薛延陀²⁸, ilk önce Ssu-mo'yu baskı altına almışlar, sonra da 641'de saldırarak ona ağır bir yenilgi yaşatmışlardır. Ssu-mo bir süre daha tutunmaya çalışmışsa da 643'de makamını terk

²⁷ Bu kişinin adı, CTS'da ve HTS'da Chieh-she-shuai 結射率, Chieh-she-shuai 結社率 ve Chieh-she 結社 olarak geçmektedir (Liu, 1958-I: 148, 151, 154, 203, 205, 1958-II: 582, 714).

²⁸ Daha önceleri Hsüeh-yen-t'o 薛延陀 adının karşılığının Sir Tarduş olduğu düşünülmüştür. J. R. Hamilton da ilk başta bu görüşteyken (Hamilton, 1955: 1), sonradan Hsüeh-yen-t'o adının Sir Tarduş olmadığına karar vermiş (Ekrem, 2006: 15) ve bundan böyle Sir Tarduş adını değil, Hsüeh-yen-t'o adını kullanmıştır (Hamilton, 1997: 197-200). Aslında Hsüeh-yen-t'o'nun Sir Tarduş olmadığına ilişkin ilk görüş, P. A. Boodberg tarafından ileri sürülmüştür (Hamilton, 1997: 191). K. Czeglédy ise Hsüeh 薛 adını I. TY B3, G4'de geçen Türk Sir Bodun (B3'te 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰆𐰏𐰤, G4'te 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰆𐰏𐰤) ve II. TY K60-62'de geçen Türk Sir Bodun 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰆𐰏𐰤 (TY, 1994: 2-3, 6-7, 22-23) ifadesinde görülen Sir 𐰽𐰺 ile özdeşleştirmiştir. Ona göre 7. yüzyılda Gök Türk (Türk, T'u-chüeh 突厥) ve *Sir (Hsüeh 薛) kavimleri birleşerek kaynaşmışlardır; ancak kendisi, Yen-t'o'nun 延陀 Tarduş olduğuna ilişkin görüşe karşı çıkmıştır (Czeglédy, 1995: 61). Keza Yen-t'o 延陀 adı, özellikle de Yen 延 karakteri, Tarduş sözcüğüne pek benzememektedir. Nitekim Tarduş, etnik bir ad olmaktan çok, Gök Türk dönemindeki Türk devletlerinde devletin batı yakasını oluşturan kesim kullanılan bir siyasî terim gibi görülmektedir. Daha önce de değindiğimiz gibi, Hotence metinlerde Tarduş adı Ttrusahüta olarak geçmektedir. Bu sebeple Walter Bruno Henning bunun doğrusunun Ttaridusa olması gerektiğini belirtmiştir; metinlerdeki ifadelerden bir grup Türk boyunun Töliš'i, bir grup Türk boyunun da Tarduş'u oluşturduğu görülmektedir ki daha önce de belirttiğimiz gibi, bu etnik bir adı değil, coğrafi bir yönü, siyasî bir terimi belirtmektedir (Henning, 1938: 553-554). Bu nedenle biz de çalışmamızda bu kavim için Sir Tarduş'u değil, Hsüeh-yen-t'o'yu kullanacağız. Aslen iki farklı boyun birleşiminden oluşan, T'ieh-le (*Tegreg) kavimlerinden olan, Moğolistan'ın ortalarında yaşayan bu topluluğun siyasî tarihi için bkz. Taşağıl, 2004b: 103-111.

ederek Çin'e sığınmak zorunda kalmıştır (Taşağıl, 1999: 20-31). Bunun dışında, Gök Türklerin Kuzey Altaylarda oturan bir kolunun başında olan A-shih-na Hu-po 阿史那斛勃 da, 638-639 dolaylarında Hsüeh-yen-t'olara karşı ayaklanarak kendisini Yi-chu Çabış Kagan (Yi-chu Ch'e-pi K'e-han 乙注車鼻可汗) ilan etmiştir. Bu kişi, Hsüeh-yen-t'oların zayıflamasının ardından ilk başlarda Çin'e yakınlaşmış ise de sonradan Çin hâkimiyetini kabul etmek istememiştir. Sonuç olarak Çinliler 650'de kağanın üzerine yürümüşler ve onu yenerek ele geçirmişlerdir. Böylece Doğu Gök Türklerin son bağımsız grubu da Çin'e teslim olmuştur (Taşağıl, 1999: 39-41).

Bundan sonra Gök Türkler, 29 yıl boyunca Çinlilerin oluşturdukları askerî valiliklerde, Çinlilere bağlı olarak yaşamışlardır. Ancak 679'da A-shih-te Wen-fu 阿史德溫傳 ve A-shih-te Feng-chih 阿史德奉職 adındaki iki Gök Türk reisi, Çin'e karşı ayaklanarak A-shih-na Ni-shu-fu'yu 阿史那泥熟匐 (*A-shih-na Nîzûk Beg)²⁹ kağan ilan etmişlerdir. İlk başlarda epey destek bulan ve askerî zaferler kazanan bu kişiler, sonradan Çinliler tarafından bozguna uğratılmışlardır; *Nîzûk Beg bir adamı tarafından öldürülmüş, Feng-chih da esir alınmıştır. Kaçmayı başaran Wen-fu, 681'de A-shih-na Fu-nien'i 阿史那伏念³⁰ kağan ilan ederek yeni bir ayaklanma başlatmıştır. Bu ayaklanma da ilk başta bazı başarılar kazanmış ise de sonradan ayaklanmanın önderleri birbirlerine düşmüşler ve sonunda Çinliler tarafından yenilgiye uğratılmışlardır. Bu ayaklanmanın teslim olan bütün önderleri, Çin'de idam edilmişlerdir (Taşağıl, 1999: 59-63). Ne var ki, Gök Türkler, bağımsızlık mücadelelerine devam etmişlerdir. Gök Türk hanedanından olan ve 679'daki ayaklanmadan sağ olarak kurtulan A-shih-na Kutlug (A-shih-na Ku-to-lu 阿史那骨咄祿), 682'de yeni bir ayaklanma başlatmıştır. Daha önceki ayaklanmaların tersine, bu bağımsızlık teşebbüsü başarılı olmuştur; kuzeye çıkan Gök Türkler, o sırada bölgeyi Çin'e bağlı olarak yöneten Dokuz Oğuzları yendikten sonra İkinci Doğu Gök Türk Kağanlığı'nı kurmuşlardır.³¹ Kutlug, İleriş Kagan³² unvanını

²⁹ Bu unvanda geçen Fu 匐, Türkçe Beg'in karşılığıdır. P. Pelliot, Gök Türklerle ait adlar arasında karşımıza çıkan Ni-shu 泥熟 isminin aslının *Nîzûk olduğunu belirtmiştir (Pelliot, 1929: 215).

³⁰ İ. Togan-G. Kara-C. Baysal, bu adda geçen Fu-nien'in 伏念 *Begim olabileceğini ileri sürmüşlerdir (Togan-Kara-Baysal, 2006: 218).

³¹ Kutlug, kağan unvanını 682'de almıştır. Ancak, Gök Türklerin Ötüken bölgesini ele geçirmelerinin tarihi konusunda farklı görüşler vardır. İ. Kafesoğlu'na ve A. Taşağıl'a göre bu kağanlık 682'de kurulmuştur (Kafesoğlu, 2002: 114; Taşağıl, 2004b: 8). Hâlbuki G. Clauson, kağanlığın kuruluşunun

alarak 691'e kadar ülkeyi yönetmiş ve gerek kağan olmasından önce, gerekse daha sonra Çin'e çok sayıda akın yapmıştır. Onun yerine geçen Kapgan Kagan (Mo Ch'o 默啜, *Beg Çor)³³ da hem Çin'i baskı altına alarak zaman zaman iç işlerine karışmış, hem de komşu kavimlerin hepsini itaati altına almıştır. Onun döneminde devletin sınırı doğuda Mançurya'dan batıda Ceyhun Irmağı'na kadar uzanır hâle gelmiştir. Ancak katı yönetimi yüzünden, kağanın saltanatının son yıllarında Gök Türklere bağlı toplulukların çoğu devlete karşı ayaklanmıştır. Kapgan Kagan da böylece son yıllarını sürekli ayaklanmaları bastırmakla geçirmek zorunda kalmış ve nitekim 716'da bu uğurda hayatını kaybetmiştir. Onun yerine geçen oğlu³⁴ da, İltiş Kagan'ın oğulları tarafından

687'de olduğunu belirtmiştir; S. Gömeç de onu desteklemiştir (Clauson, 1971: 127; Gömeç, 1999: 45-46). E. Ekrem ise kağanlığın 681'in sonları ya da 682'nin başlarında kurulduğunu, ilk siyasi merkezinin Orhun'un güneyindeki Kara Kum adlı yerde bulunduğunu, ancak Gök Türklerin Ötüken bölgesini ele geçirmelerinin 688 dolaylarında yaşanmış olabileceğini ortaya koymuştur (Ekrem, 2008: 48-58).

³² Bu hükümdarın unvanı KTY D11'de, BKY D10'da, I. TY B7'de ve II. TY G4, G6, D4, K1, K3'te **𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏** olarak yazılmıştır; bunu V. Thomsen İltiş Kagan (İltärs qayan), H. N. Orkun İltiş Kagan, A. von Gabain, A. Bombaci ve M. Ergin İltiş Kagan, T. Tekin de İltiş Kagan olarak okumuşlardır (Bombaci, 1965: 285-286; ETY, 1994: 34, 102, 116, 118, 120; OA, 2002: 13, 37, 67, 79, 81; OY, 1988: 10-11, 40-41; TY, 1994: 4-5, 18-23; Thomsen, 2002: 134; von Gabain, 2000: 275). A. von Gabain, bu unvanın ikinci hecesi olan ve "derlemek" anlamına gelen kelimeyi sözlüğünde "tir-" olarak vermiştir (von Gabain, 2000: 300). Bu kelimenin 11. yüzyılda Tër تر biçimine dönüştüğünü 1072'de Kaşgarlı Mahmud (Maḥmūd el-Kāşğarī محمود الكاشغري; 1005-1102) tarafından yazılan Dîvānu Lüġāte't-Türk'te دیوان لغات الترك (Divanu Lüġati't-Türk) görüyoruz (DLT, 1999-IV: 604). Kıpçak Türkçesinde ise bu sözcük hem Der, hem Dir, hem Ter, hem de Tir olarak var olmuştur (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 59, 62, 270, 276).

³³ G. Clauson, Kapgan Kagan'ın Tibetçe belgelerde hBug-Çor olarak geçtiğini belirterek, kağanın eski unvanının Bögö (Bögü) Çor olabileceğini de belirtmiştir (Clauson, 1972: 427). Osman Fikri Sertkaya da Mo Ch'o'nun 默啜 Beg Çor değil Bögü Çor olduğunu ileri sürmüştür (Sertkaya, 1995: 88). İ. Togan-G. Kara-C. Baysal, bu unvanı Bögü Çor olarak vemişlerdir (Togan-Kara-Baysal, 2006: 224-225). Mo Ch'o'nun 默啜 Beg Çor olduğu görüşü P. Pelliot, O. Pricak, İ. Kafesoğlu, D. Sinor ve S. Koca tarafından savunulmuştur (Kafesoğlu, 2002: 115; Koca, 2002: 833; Pelliot, 1914a: 450-451, 1929: 206; Pritsak, 1985: 210; Sinor, 1985: 152). Beg Çor **𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏** unvanı III. Talas Yazıtında 3. satırda görülmektedir (ETY, 1994: 327). Mo 默 karakterinin E. G. Pulleyblank'e göre 4.-6. yüzyıllardaki okunuşu mək, Sui ve T'ang dönemi okunuşu ise muək idi (Pulleyblank, 1991: 218). Kuzey Suriye'de bulunan Hamdânî Devleti'nde (el-Ḥamdâniyyûn الحمدانيون; 890-1094) pek çok kez valilik yapmış olan Türk Beg Çor (Beg Çûr et-Turkî بك چور التركى) adında birisine rastlıyoruz (Sümer, 1999b-II: 532). Bu durumda, Mo Ch'o 默啜 unvanının Beg Çor olmasının daha muhtemel olduğunu düşünebiliriz. Bu hükümdarın kağan olduktan sonraki unvanı II. TY D1, K2-3'de Kapgan Kagan **𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏**, II. TY G6'de Türuk Bögü Kagan **𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏**, I. TY K10'da da Bögü Kagan **𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏** olarak geçmektedir (TY, 1994: 14-15, 20-23).

³⁴ Kapgan Kagan'ın halefi olan oğlu, başa geçmeden önce CTS'ya ve HTS'ya göre Küçük Kağan (Hsiao K'e-han 小可汗) ve Yi-nieh Kagan 移涅可汗 unvanlarını taşıyordu (Liu, 1958-I: 69, 163, 218, 220, 275). I. TY K7'de ve II. TY G2'de geçen İnel Kagan **𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏** da bu kişi olmalıdır. Yazıtta geçen **𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏** unvanını H. N. Orkun da, M. Ergin de, T. Tekin de İnel Kagan olarak okumuşlardır (ETY, 1994: 110; OA, 2002: 75; TY, 1994: 14-15). Ancak O. F. Sertkaya, Türkçede İnel diye bir sözcüğün bulunmadığını belirterek, bu unvanın aslının İni İl Kagan, yani "Küçük İl Kağan (Devletin Küçük Hükümdarı)" olduğunu ileri sürmüştür (Sertkaya, 1995: 76-93). T. Tekin ise O. F. Sertkaya'nın bu görüşüne karşı çıkarak Eski Türkçede İnel ve Yinel sözcüklerinin "Veliht" anlamında kullanıldığını, incelediğimiz bu unvanın da İnel Kagan olarak okunabileceğini belirtmiştir (TY, 1994: 43) ki Selçuklu dönemindeki Yınal

indirilerek katledilmiştir. Ondan sonra başa geçen Bilge Kagan, 734'e kadar başta kalmıştır. Onun döneminde ayaklanmaların çoğu bastırılmış, Çin ile olan savaş da sona erdirilmiştir. Bilge Kagan'ın ölümünün ardından Yi-jan Kagan 伊然可汗 başa geçtiyse de kısa bir süre sonra o da ölünce, tahta Tenri Kagan (Teng-li K'e-han 登利可汗) oturmuştur. Onun zayıf yönetimi ile annesinin çevirdiği entrikalar yüzünden kağanlık iç savaşa sürüklenmiş ve sonunda 741'de Tenri Kagan öldürülmüştür. Bundan sonra artık Gök Türk Devleti tam bir kargaşa içine düşmüştür. Bilge Kagan'ın adları ve unvanları bilinmeyen iki oğlu arka arkaya kağan olmuşlarsa da tahtta fazla duramadan öldürülmüşlerdir. Bu sırada Çin'in kışkırtmaları sonucunda Basmıllar³⁵, Karluklar³⁶ ve Uygurlar³⁷, kağanlığa karşı ayaklanarak devleti daha da zayıflatmışlardır. Basmıl reisini kağan ilan eden asiler, Gök Türk tahtında bulunan Ku-to Yeh-hu'yu 骨咄葉護 (*Kutlug Yabgu) 742'de öldürmüşlerdir. Bu sırada Çinliler de bir yandan sınırda Gök Türklere karşı harekâta girişmeye başlamışlardır. Aynı yıl Gök Türk tahtına Ozmış Kagan (Wu-su-mi-shih K'e-han 烏蘇米施可汗)³⁸ geçmişse de o da çok geçmeden 744'te asiler

(Inal) unvanı da bununla aynı olabilir (Türkçede “İnanılan kişi” anlamına gelen Inal sözcüğünün açıklanması ve bu unvanın tarih içinde geçirdiği değişimin analizi için bkz. Koca, 2008: 13-14). Bu kişinin 716'da tahta geçtiğinde başka bir unvan alıp almadığını bilmiyoruz.

³⁵ Hakkında elimizde ayrıntılı bilgiler olmayan Basmıllar'ın (Pa-hsi-mi 拔悉密) bir Türk kavmi oldukları tahmin edilmektedir. Cungarya ile Kuzey Moğolistan arasında yaşamışlardır. Bu kavim hakkında bkz. Taşağıl, 2004b: 53-55. Bu kavmin adı da BKY D25'te Basmıl 𐰇𐰪𐰸𐰸𐰚 olarak geçmektedir; bu yazıtta aynı zamanda Basmıl hükümdarı olan Iduk Kut'un 𐰇𐰪𐰸𐰸𐰚, Bilge Kagan'ın akrabası olduğu belirtilmiştir (OY, 1988: 46-47). Çin kaynaklarında 742'de Basmıllar, Karluklar ve Uygurlar tarafından Hsieh-tieh-yi-shih K'e-han 頡跌伊施可汗 (*İlteriş Kagan) unvanıyla başa geçirilen Basmıl reisinin de A-shih-na soyadını taşıdığı görülmektedir (Liu, 1958-II: 662).

³⁶ Çin kaynaklarında Ke-luo-lu 葛邏祿 olarak geçen, Gök Türkler ile yakın akraba bir kavim olarak addedilen Karluklar, Gök Türk döneminde Altay Dağları civarında yaşamışlar ve kimi zaman Doğu Gök Türklere, kimi zaman Batı Gök Türklere bağlı olmuşlar, ancak sık sık Gök Türk hâkimiyetine karşı ayaklanarak bu devleti sıkıntıya sokmuşlardır. Karluklar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Taşağıl, 2004b: 62-72. Karluklar Gök Türk yazıtlarında Karluk 𐰇𐰪𐰸𐰸𐰚 olarak geçmektedirler (İHY D5-9; KTY K1; BKY D29, D40; Clauson-Tryjarski, 1971: 22; OY, 1988: 20-21, 46-47, 50-51). Karluk adına Tibetçe belgelerde Gar-log olarak rastlanılmaktadır (Hoffman, 1950: 195).

³⁷ Uygur kavminin varlığı, 5. yüzyıldan beri bilinmektedir; Uygurlar ilk önce Yüksek Arabalıların (Kao-ch'e), sonra da T'ieh-lelerin (*Tegreg) bir parçası olmuşlardır. Gök Türk döneminde Orta Moğolistan'da yaşamış olan Uygurlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Eberhard, 1996: 74-75; Erkin, 1995: 1-2; Kafesoğlu, 2002: 130-138; Taşağıl, 2004b: 127. Uygurlar 5.-9. yüzyıllar arasında Çin kaynaklarında farklı dönemlerde Yüan-he 袁紇, Wu-hu 烏護, Wu-he 烏紇, Wei-he 韋紇, Hui-he 迴紇 ve Hui-hu 迴鶻 olarak geçmektedirler (Hamilton, 1997: 202-204). Bu kavim karşımıza BKY D37'de Uygur 𐰇𐰪𐰸𐰸𐰚 olarak çıkmaktadır (OY, 1988: 50-51).

³⁸ Bu kişi, Şinë Us Шинэ Ус (Şine Usu) Yazıtı K9'da 𐰇𐰪𐰸𐰸𐰚𐰚𐰚𐰚 ve Taryat Tapıar Yazıtı D9'da da 𐰇𐰪𐰸𐰸𐰚𐰚𐰚𐰚, yani Ozmış Tigin olarak geçmektedir (ETY, 1994: 166; Tekin, 1983: 805). Esasen 𐰇𐰪𐰸𐰸𐰚𐰚𐰚𐰚 sözcüğü Ozmış, Özmiş, Uzmış ya da Üzmüş olarak okunabilir. A. von Gabain'a göre Eski Türkçede “oz-” ya da “os-” sözcüğü “kaçmak, kurtulmak”, “öz” ya da “ös” sözcüğü “kendi, vücut, hayat, şahıs; vadi”, “uz” sözcüğü “usta; iyi, kabiliyet”, “üz-” sözcüğü de “kırlmak, kırmak, koparmak, mahvetmek” anlamlarına gelmektedir (von Gabain, 2000: 289, 291, 305-306). Ahmet Caferoğlu'na göre de Eski

tarafından katledilmiştir. O sırada Uygurlar, Basmıl kağanını tahttan uzaklaştırarak kendi kağanlıklarını kurmuşlardır. Gök Türklerin son hükümdarı Pai-mei Kagan 白眉可汗 (Pai-mei, Çince “Ak Kaş” demektir) da 745’de Uygurlar tarafından öldürülünce Doğu Gök Türk Kağanlığı kesin olarak sona ermiştir. Gök Türklerin bir bölümü Uygurlara bağlanmışken bir bölümü de Çin’e sığınarak T’ang Hanedanı’nın hizmetine girmiştir. Çin’de bulunan bu Gök Türk beylerinin bir bölümü 752’de, 756’da ve 764’de Çin’e karşı bazı küçük çaplı ayaklanmalar çıkarmıştır. Çin sınırına yakın oturan Gök Türklerin 837’de ve 847’de Çin’e akınlar yaptıkları bilinmektedir. 10. yüzyılda da bazı Gök Türk reislerinin Çin’e elçi gönderdiklerine ilişkin kayıtlar vardır. Doğu Gök Türklerin bakiyeleri olan bu grupların adına 941’den sonra rastlanılmamaktadır (Taşağıl, 2004a: 8-62).

Batı Gök Türkler’de de Ch’u-luo Kagan, Çin ile bazı sorunlar yaşayınca Çinlilerin kışkırtması sonucunda She-kui 射匱, 611’de kendisini kağan ilan etmiş ve Ch’u-luo Kagan’ı indirip hâkimiyeti ele geçirmiştir. Ch’u-luo Kagan ise Çin’e gitmek zorunda kalmıştır. She-kui Kagan, devletin sınırlarını genişleterek gücünü arttırmış, ancak kısa bir süre sonra ölmüştür. Onun yerine tahta geçen T’ung Yabgu Kagan 統葉護可汗 (618-630) da devletin sınırlarını genişletmeyi sürdürmüş, Doğu Gök Türkler ile olan savaşı sona erdirmiş, Roma İmparatorluğu ile anlaşarak İran’ı ve Kafkasya’yı istila ederek Sâsânîler’i epeyce yıpratmıştır. Onun ölümü ile birlikte Batı Gök Türk Kağanlığı da kargaşaya sürüklenmiştir (Taşağıl, 1995: 88-93). T’ung Yabgu Kagan’ı öldüren amcası, Mo-he-to Hou Ch’ü-li Ssu-p’i K’e-han 莫賀咄候屈利俟毗可汗 (*Bagatur Hou Külüg Ssu-p’i Kagan) unvanıyla başa geçmiş, ancak yeğeni tarafından tahttan

Uygurcada “öz” sözcüğü “dere; kendi, özü, vücut”, “uz” sözcüğü “usta, mahir, iyi, san’atkâr; yol, geçit, dar boğaz”, “üz” sözcüğü de “nefret, kin” anlamında kullanılmıştır (EUTS, 1968: 155, 270, 274). Ozmuş’ı kişi adı olarak veren A. Caferoğlu’nun sözlüğünde ayrıca “kurtulmak, halas olmak, uzaklaşmak” anlamına gelen “ozmak” sözcüğü de görülmektedir (EUTS, 1968: 145). DLT’te gördüğümüz kadarıyla 11. yüzyılda Türkler “uz-” sözcüğünü “başkasını ileri geçmek; usta, mahir”, “öz” sözcüğünü “öz, kendi, nefis; can, ruh, gönül; yürek ve karın içindeki nesne; yağ; iki dağ arasında bulunan dere; ağaç özü; sağır”, “üz” sözcüğünü de “sağır; -ip ve benzeri şeyleri- kesmek” anlamlarında kullanmışlardır; bunların hepsi de 𐰽𐰺𐰍 olarak yazılmıştır (DLT, 1999-IV: 448, 470-472, 705, 719-720). Nitekim Kıpçakçada da “oz-” sözcüğünün “ileri geçmek, yetişmek; üstün olmak”, “öz” sözcüğünün “öz, kendi; ilk süt; yemek kaynarken üzerine çıkan yağ”, “uz” sözcüğünün “mahir, usta, akıllı; geçmek”, “üz” sözcüğünün de “yüz, üst kısım; sebep; üzme; koparmak, kırmak” anlamlarında kullanıldığını görmekteyiz (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 207, 214, 296, 299). P. Pelliot da bu sözcüğün Ozmuş olduğunu düşünmüştür (Pelliot, 1929: 244). Bu unvanın incelenmesi konusunda bkz. Togan-Kara-Baysal, 2006: 317. İncelediğimiz bu kişinin unvanında geçen 𐰽𐰺𐰍 kelimesini çalışmamızda Ozmuş olarak aldık.

indirilmek istenmiştir. T'ung Yabgu Kagan'ın oğlu kendisini Yi-p'i Po-luo Ssu Yabgu Kagan 乙毗鉢羅肆葉護可汗 (*Yi-p'i Işbara Ssu Yabgu Kagan) unvanıyla kağan ilan etmiştir; böylece iki taraf arasında bir iç savaş yaşanmıştır. Sonuç olarak *Bagatur Hou Külüg Ssu-p'i Kagan yenilgiye uğramıştır. Ssu Yabgu Kagan da tahtta fazla duramayarak 633'te hâkimiyetini kaybetmiştir. Onun yerine geçen To-luo Kagan 咄羅可汗 da ertesi yıl ölünce yerine Sha-po-luo Tieh-li-shih K'e-han 沙鉢羅唃利失可汗 (Işbara Tieh-li-shih Kagan) geçmiştir. Bu kağanın döneminde Batı Gök Türklere bağlı boylar, On Oklar³⁹ olarak düzenlenmiştir. Ancak 638'de yaşanan kargaşa sonucu, Batı Gök Türk Kağanlığı İli Antlaşması'na göre doğuda Işbara Tieh-li-shih Kagan, batıda da Yi-p'i To-lu Kagan 乙毗咄陸可汗 arasında ikiye bölünmüştür. Arada yaşanan savaş sonucunda Işbara Tieh-li-shih Kagan ölmüş ve yerine Yi-ch'ü-li-shih Yi-p'i Kagan 乙屈利失乙毗可汗 geçmiş, ancak onun da ölmesinin üzerine 641'de tahta Yi-p'i Işbara Yabgu Kagan (Yi-p'i Sha-po-luo Yeh-hu K'e-han 乙毗沙鉢羅葉護可汗) oturmuştur. Ne var ki ertesi yıl Yi-p'i To-lu Kagan, Yi-p'i Işbara Kagan'a saldırarak onu öldürmüş ve kağanlığı yeniden birleştirmiştir. Aynı yıl içinde bu kağan da ölünce yerine Yi-p'i She-kui Kagan 乙毗射匱可汗 geçmiş, ancak 649'da tahtından indirilmiştir (Taşağıl, 1999: 64-69).

Batı Gök Türk Kağanlığı, son kez Işbara Kagan (Sha-po-luo K'e-han 沙鉢羅可汗) unvanlı A-shih-na He-lu'nun 阿史那賀魯 döneminde güçlenmiştir. Yi-p'i She-kui Kagan'ı 649'da tahttan indiren ancak kendisi Çin'e bağlanan He-lu, 651'de Çin'e karşı başkaldırmış ve Işbara Kagan unvanıyla hükümdar olmuştur. İlk başlarda güçlü bir hükümdar olan Işbara Kagan'ın bu gücü, kendisine bağlı boylar 653-654'de Çinliler tarafından bozguna uğratılınca zayıflamaya başlamıştır. 656'da da Çinlilerin, bazı Gök Türk reislerinin ve bazı Türk kavimlerinin ortak bir harekâtı ile birlikte bu kağan yenilgiye uğratarak yakalanmıştır. Onun yakalanmasının ardından Çin, Batı Gök Türk

³⁹ CTS'ya göre bu kağan, devleti on boya bölmüş ve her boyun başındaki reise birer ok (bağlılık simgesi) vermişti. Bu On Okların sol (doğu) yakasına To-liu 咄六, sağ (batı) yakasına Nu-shih-pi 弩失畢 deniliyordu; To-liu boylarının reisleri Çor 𐰇𐰏, Nu-shih-pi boylarının reisleri de İrkin 俟斤 unvanlarını taşıyorlardı. To-liular Sui-ye'nin 碎葉 (Süyâb سوياب) doğusunda, Nu-shih-piler de buranın batısında oturuyorlardı (Chavannes, 1903: 27-28). To-liu 咄六 adı Çin kaynaklarında Tu-liu 都六, Tu-lu 都陸 ve To-lu 咄陸 olarak da yazılmıştır (Chavannes, 1903: 371). On Oklar Gök Türk yazıtlarında her zaman On Ok 𐰽𐰺𐰍 olarak anılmışlardır (KTY D19, K13; BKY K15, D16; I. TY D2, K6, K9 ve II. TY B7; OY, 1988: 12-13, 22-23; TY, 1994: 8-9, 12-15, 18-19).

ikiye ayrılmış, 766'da Karluk istilasıyla birlikte tamamen ortadan kaldırılmıştır (Chavannes, 1903: 281-286; Taşağıl, 1999: 70-77).

Gök Türkler, Türk adını kullanan ilk devlet olmaları nedeniyle Türk tarihinde önemli bir yere sahiptirler. Bu dönemde Gök Türkler ayrıca Avrasya'daki bazı büyük devletlerin (Çin, Sâsânî İran, Emevî Arap, Roma) siyasetlerine yön verirken aynı zamanda bir süre İpek Yolu ticaretini ellerinde bulundurmuşlardır. Gök Türklerden sonra, bu kavmin adı olan Türk, onların akrabası olan öbür topluluklar için kullanılan genel bir ad olmuştur ki, bu topluluklara Türk Kavimleri diyoruz.

I. BÖLÜM: GÖK TÜRKLERDE HÜKÜMDARLIK

Gök Türk devletinin başında Kağan unvanını taşıyan bir hükümdar bulunuyordu. Tanrı'dan yönetme yetkisi aldığına inanılan bu hükümdarın, yönetime gelmesi için bazı niteliklere sahip olması gerekiyordu. Pek çok görevi olan bu hükümdar aynı zamanda içerde ve dışarıda birçok hâkimiyet ve hükümdarlık sembolüyle temsil edilmekteydi.

a- Kağan Unvanı Hakkında

Gök Türklerde devletin başında olan hükümdarlara Kagan (Kağan) deniliyordu. Gök Türklerde kullanılan bu unvan Gök Türk yazısıyla her zaman 𐰽𐰺𐰍, Çince de genellikle K'e-han 可汗⁴¹, Soğdçada 𐰽𐰺𐰍 ve 𐰽𐰺𐰍⁴², Arap yazısıyla Ḥâḡān خاقان, İbrancada Xagan 𐤁𐤁𐤍, Yunancada Khagan Χάγαν ve Khaganos Χαγάνος, Latince de Cagan ve Caganus, Ermenicede de Xak'an olarak yazılmıştır.⁴³ Moğolcadaki Qa'an (Arap yazısıyla Ḳâḡān قاقان, Ermenicede Ġayan) unvanı da Kagan ile aynıdır. Shiratori Kurakichi 白鳥庫吉, K'e-han 可汗 unvanına kesin olarak ilk kez Jou-jan 柔然 hükümdarı She-lun'un 社崙 (391-410) unvanında rastlanıldığını, bundan önce bazı Hsien-pei 鮮卑 (*Serbi), Tabgaç (T'o-pa 拓跋) ve T'u-yü-hun 吐谷渾 reislerinde görülen buna benzer ad ve unvanların ise Kağan olmadığını savunmuştur (Shiratori, 1945: 497-504). W. Eberhard ise Shiratori'yi eleştirdikten sonra, She-lun'dan da önce M.S. 3.-4. yüzyıllarda bazı Asya Hun (Hsiung-nu 匈奴), Hsien-pei, Tabgaç ve T'u-yü-hun reislerinde görülen unvanların Han ve Kağan olabileceğini savunmuştur (Eberhard, 1945: 319-323, 326-332). Liu Mao-ts'ai (Liu Mau-tsai) 劉茂才 de, Shiratori'yi eleştirmiş ve onun kabul etmediği 261

⁴¹ 10.-11. yüzyıllarda bu unvan daha farklı biçimlerde de yazılmıştır; bkz. Hamilton, 1955: 154. E. G. Pulleyblank'e göre K'e-han 可汗 karakterlerinin M.S. 4.-6. yüzyıl okunuşu k^ha'-xān, Sui 隋 ve T'ang 唐 dönemi okunuşu da k^ha'-xān idi (Pulleyblank, 1991: 118, 173). J. R. Hamilton ise bu karakterlerin 7. yüzyıl okunuşunu *k'â-γân, 10. yüzyıl okunuşunu da *k'â-xân olarak vermektedir (Hamilton, 1955: 154).

⁴² BY'nda 𐰽𐰺𐰍, İli Vadisi'nde bulunan Soğdça yazıtta ise 𐰽𐰺𐰍 olarak yazılmıştır (Kljaštornyj-Livšic, 1972: 85-86; Osawa, 2002: 80). Ancak W. B. Henning, Soğdçada 𐰽 ve 𐰽 seslerinin aynı harfle yazıldığını belirtmiştir (Henning, 1938: 551).

⁴³ Bu unvana ayrıca Hotencede khaham:ni, Tibetçede Kha-gan (Bailey, 1938: 299, 302), İslâm-öncesi devirde Farsçada khaha:ni, khng'n ve Xâgân, Süryancada da Ḥāgan olarak rastlanılmaktadır (Donuk, 1988: 25; Golden, 2007: 172).

ve 278 yıllarına ait örneği⁴⁴ Kağan'ın ilk örneği olarak kabul etmiştir (Liu, 1958-II: 493). Esasen, She-lun'dan itibaren tüm Jou-jan hükümdarlarının Kagan 可汗 unvanını kullandıkları bilindiği gibi, 629'da Ling-hu Te-fen 令狐德棻 (582-666) tarafından derlenen CS'da da T'u-yü-hun hükümdarı K'ua-lü'den 夸呂 (540-591) itibaren bütün T'u-yü-hun hükümdarlarının Kagan unvanını taşıdıkları belirtilmiştir (Liu, 1958-I: 29). Nitekim 6. yüzyılda yazılmış olan Mu-lan Shih'da 木蘭詩 (Mu-lan Şiiri) Tabgaç hükümdarı için de K'e-han 可汗 unvanı kullanılmıştır (Bazin, 1950: 141; Boodberg, 1936: 171-172). Gördüğümüz kadarıyla, Gök Türklerden önce K'e-han 可汗 unvanına Jou-jan, T'u-yü-hun ve Tabgaç gibi Hsien-pei (*Serbi) asıllı hanedanların yönettiği devletlerde rastlanılmaktadır. A. Donuk ise Eftalitlerde ve Kafkasya Hunlarında da Kagan unvanına benzer örneklerle rastlanıldığını belirtmiştir (Donuk, 1988: 26). W. Eberhard'ın öne sürdüğü örnekler geçerliyse, bu unvan 5. yüzyıldan önce bazı Türk ve Moğol reisleri tarafından da kullanılmış olabilir; ancak W. Eberhard'ın verdiği örnekler tam bir kesinlik taşımamaktadır. Keza W. Eberhard da bu örneklerden tam emin olmadığını, bunların kanıtlanmasını Türkologlara bıraktığını belirtmiştir (Eberhard, 1945: 332).

Kagan unvanının Çince, Soğdça ve Moğolca kökenli olduğu ileri sürülmüştür (Bombaci, 1966: 36; Donuk, 1988: 25-26). Ancak söz konusu unvanın Çince ve Soğdça kökenli olabileceği fikri, A. Donuk'un da belirttiği gibi zayıf kalmıştır. E. G. Pulleyblank ise bu unvanın Asya Hunlarında M.S. I. yüzyılın başlarında görülen Hu-yü 護于⁴⁵ unvanından türemiş olabileceğini düşünmektedir (Clason, 1972: 611; Donuk, 1988: 26). Ayrıca, Kağan sözcüğünün Han sözcüğü ile ilişkisi olup olmadığı da tartışmalıdır. Bu konuya ileride ayrıntılarıyla değineceğiz.

İranlı coğrafyacı Ebû'l-Ğâsim 'Ubeyda'l-lâh bin Hurdâdbih'in (Ebulkasım Ubeydullah bin Hurdazbih; ölm. 888'dan sonra) 847'de yazdığı Kitâb el-Mesâlik ve'l-Memâlik'e كتاب المسالك و الممالك göre de Türk padişahlarının lâkapları

⁴⁴ Burada verilen örnek, Tabgaçların ilk reisi Li-wei'nin 力微 oğlu Sha-mo-han'ın 沙漠汗 adında geçen Han 汗 karakteridir. W. Eberhard da daha önce, bunun Kağan'ın ve Han'ın bilinen ilk örneği olduğunu ileri sürmüştür.

⁴⁵ Bu unvana HS'da rastlanılmaktadır (Onat-Orsoy-Konuralp, 2004: 89). E. G. Pulleyblank'e göre bu unvanın 4.-6. yüzyıllardaki okunuşu vɔ^h –wuã idi (Pulleyblank, 1991: 128, 381).

Heylub Hakan, Cebgeriyye Hakan, Şâbe Hakan, Sincibû Hakan, Manuş Hakan ve Feyrûz Hakan idi (Yörükân, 2004: 370).⁴⁶ Şerêfê'z-Zemân Tâhir el-Mervêzî المروزی شرف الزمان طاهر (Şerefüzzaman Tahir el-Mervezî; ölm. yakl. 1120) ise 1120 dolaylarında yazdığı Têbâ'î el-Hèyevân'da طباعى الحيوان (Tabaî el-Hayavan) Türkiş Sultanından bahsetmektedir (Minorsky, 1942: 33; İbn Fazlan, 1995: 104); burada, Sultân سلطان unvanı, Kagan'ın muadili olarak kullanılmıştır. Mervêzî, aynı zamanda Türk hükümdarına Hâkân خاقان dendiğini de belirtmiştir (Minorsky, 1942: 36; İbn Fazlan, 1995: 110).

CS'ya, CTS'ya ve HTS'ya göre Gök Türklerdeki K'e-han 可汗 (Kagan) unvanı, Asya Hunlarının hükümdarları tarafından kullanılan Ch'an-yü 單于 unvanının dengiydi (Liu, 1958-I: 7, 132, 181). HTS'ya göre bu nedenle 664'te Gök Türklerin Çinlilere bağlı olarak yaşadıkları Yün-chung Büyük Valiliği (Yün-chung Ta Tu-hu-fu 雲中大都護府) adı, Ch'an-yü Büyük Valiliği 單于大都護府 olarak değiştirilmişti (Liu, 1958-I: 209). CTS'da İştemi Yabgu'nun kardeşi Yi-li K'e-han 伊利可汗 (*İllig Kagan, önceki adı T'u-men 土門 yani Bumın), bir yerde Ch'an-yü olarak geçmektedir (Chavannes, 1903: 38). CTS'da ve HTS'da bir yerde Hsieh-li K'e-han'dan 頡利可汗 (*İllig Kagan) Ch'an-yü olarak bahsedilmektedir (Liu, 1958-I: 286). Aynı kaynaklara göre 696 yılında Çin imparatoriçesi Wu Hou'nun 武后 (Wu Tse-t'ien 武則天), Mo Ch'o'ya 默啜 (*Beg Çor, Kapgan Kagan) verdiği unvanlar arasında Hsieh-tieh-li-shih Ta Ch'an-yü 頡跌利施大單于 (*İlteriş Ulug Ch'an-yü) de yer alıyordu (Liu, 1958-I: 161, 215).⁴⁷

Gök Türkler, kendi hükümdarlarının yanı sıra yabancı hükümdarlar için de Kagan unvanını kullanıyorlardı. 636'da Wei Cheng 魏徵 (580-643) tarafından derlenen SS'ya göre, Ch'i-min Kagan'ın 啟民可汗 600 ya da 601'de Çin imparatoru Sui Wen-ti'ye 隋文帝 (581-604) yazdığı mektupta kağan, imparatora Mo-yüan K'e-han 莫緣可汗

⁴⁶ Bu adlar Batı Gök Türklerin bazı hükümdarlarını simgeliyor olmalıdır. Nitekim Sincibû Hakan, daha önce de değindiğimiz gibi İştemi Yabgu'dur. Cebgeriyye Hakan da "Yabgu Kagan" olsa gerektir ki Batı Gök Türklerde bu unvana rastlanılır.

⁴⁷ Bütün bunlar aynı zamanda, Gök Türklerin Çinliler aracılığıyla da olsa Asya Hunlarından haberdar olduklarının kanıtıdır.

(*Bayan Kagan)⁴⁸ olarak hitap etmişti (Liu, 1958-I: 60). Aynı kaynağa göre Sui Hanedanı'nın yıkıldığı sıralarda kendi devletlerini kurmak amacıyla ayaklanan Çinli komutanlar⁴⁹, Shih-pi Kagan'dan 始畢可汗 Kagan unvanını almışlardı (Liu, 1958-I: 65-66). Hatta CTS'ya göre yine aynı dönemde ayaklanan Liu Lung-erh'in 劉龍兒 oğlu Liu Chi-chen 劉季真, kendisini T'u-li K'e-han 突利可汗 (*Töli Kagan) ilan etmişti; Liu'nun belirttiğine göre bu bilgi HTS'da bulunmamaktadır (Liu, 1958-I: 292). Bildiğimiz üzere, Kapgan Kagan 698 yılında Çin'deki taht mücadelesine karışmıştı.⁵⁰ CTS'ya ve HTS'ya göre Kapgan Kagan, T'ang 唐 Hanedanı'nı Çin'de yeniden iktidara taşımak amacıyla, o yıl kendisine gönderilen Çin elçilik heyetinden Yen Chih-wei'yi 閼 知微 alarak ordusuyla Kuzey Çin'e girmiş ve Yen Chih-wei'ye Kagan unvanını vermişti (Liu, 1958-I: 162, 216). Ssu-ma Kuang 司馬光 (1019-1086) tarafından 1085'de derlenen TCTC'de Kapgan Kagan'ın bu kişiye Nan-mien K'e-han 南面可汗 (Güney Bölgesi Kağanı) unvanını verdiği kayıtlıdır (Liu, 1958-II: 602). KTY'nda (G11-12, D7-9), BKY'nda (D7-9, 39) ve I. TY D2'de Çin imparatorları için Tabgaç Kagan⁵¹ ifadeleri kullanılmıştır (OY, 1988: 38-39, 50-51; TY, 1994: 8-9). Benzer olarak Çin imparatorları için Kagan (Kağan, Hakan) ve Kan (Han) unvanının kullanılmasına Kırgızlarda⁵², Uyğurlarda⁵³, Şâhnâme'de⁵⁴ ve Moğol döneminde⁵⁵ de rastlanılır. Çin

⁴⁸ Liu, Mo-yüan 莫緣 ifadesinin Çince üç ayrı anlama sahip olduğunu, ancak bu ifadenin bunların dışında Türkçe "Bayan" (Zengin) sözcüğü için de kullanılmış olabileceğini belirttikten sonra kendisinin de bu unvanın Bayan Kagan olarak okunması gerektiğine ilişkin olan görüşe daha yatkın olduğunu söylemiştir (Liu, 1958-II: 535). Biz de Liu'nun bu görüşünü benimsiyoruz.

⁴⁹ Bunların arasında Hsieh Chü 薛舉 (ölm. 618), Tou Chien-te 竇建德 (573-621), Wang Shih-ch'ung 王世充 (ölm. 621), Liu Wu-chou 劉武周 (ölm. 622), Liang Shih-tu 梁師都 (ölm. 628), Li Kui 李軌 (ölm. 619) ve Kao K'ai-tao 高開道 (ölm. 624) bulunuyordu.

⁵⁰ Çin'de o sırada tahtta kendi Chou 周 Hanedanı'nı kurmuş olan imparatoriçe Wu Hou bulunuyordu. Kapgan Kagan ise onu devirip yerine yeniden T'ang Hanedanı'nı getirmek istemişti.

⁵¹ KTY'nda Tabgaç Kagan 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏𐰤, BKY'nda ve I. TY'nda da Tabgaç Kagan 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏𐰤 ifadesi

⁵² Begre Yazıtı'nda Sağ 1'de de Çin imparatoru için kullanılan Tabgaç Kan 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏𐰤 ifadesi geçmektedir (ETY, 1934: 483). Bu örneği ileride Han unvanı hakkında bilgi verirken yeniden ele alacağız.

⁵³ 13. yüzyılda yazılan Uyğurca Oğuz Kağan Destanı'nda Altun Kagan (116.-118. satırlar), Çürçet Kagan (264. ve 268. satır) ve Urum Kagan (124.-125. satırlar) unvanları geçmektedir (OKD, 1987: 619, 629). Bunlar Çin'deki Chin 金 Hanedanı'nı (1115-1234) yöneten Tunguz Cürçen kökenli Çin imparatorlarını ve batıdaki Roma (Bizans) imparatorlarını simgelemektedir.

⁵⁴ Şâhnâme'de Hâkân-i Çin 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏𐰤 ifadesine sıklıkla rastlanılır; bazı yerlerde de bunun muadili olarak Pâdişâh-i Çin 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏𐰤𐰍𐰏𐰤 unvanı geçmektedir (Şehname, 1949-III: 212, 1955-IV: 31, 33, 35-37, 45-49, 52-54, 57, 67, 70, 72-73, 81, 86-88, 90, 96-99, 102, 106, 108, 110-111, 120, 122-123, 125, 127-128, 136, 138-139, 146-147, 149, 154-157, 159-162, 164, 166, 172, 175, 179, 181, 183-184, 201, 204, 209-210, 230, 310).

⁵⁵ Kuzey Çin'deki Cürçen kökenli Chin Hanedanı'nın imparatorları muhtemelen 1240'da yazılmış olan ancak orijinal Moğolca nüshası bugüne ulaşmayan Moğolların Gizli Tarihi'nde (Mongqol-un Niuča

imparatorlarının dışında, Gök Türklerin başka devletlerin hükümdarları için de Kagan unvanını kullandıklarına daha önce de değinmiştik. Nitekim KTY K12’de geçen Tüpüt Kagan 𐰽𐰺𐰍:𐰇𐰏𐰤 (OY, 1988: 22-23) ifadesi de o dönemdeki Tibet hükümdarını karşılamaktadır.⁵⁶ Bunun dışında, KTY’nda (D4, D8) ve BKY’nda (D5, D8) geçen Bökli ve Bökli Kagan ifadeleri vardır ki bunların neyi ifade ettikleri konusunda ortak bir görüşe varılamamıştır; ancak, bu ifadeler Kuzey Kore’deki Goguryeo 고구려 devletini ve onun son hükümdarını temsil ediyor da olabilir.⁵⁷

Toča’an / Mongqol-un Ni’uča Tobča’an, Yüan-ch’ao Pi-shih 蒙古秘史) “Kitat’ın Altan Qa’an’ı” (§53, 250-251; SHM, 2004-I: 10, 178, 302), “Kitat’ın Altan Qan’ı” (§ 132, 250, 266, 271; SHM, 2004-I: 56, 178, 198, 202) ve “Altan Qan” (§133-134, 248, 251-252, 273; SHM, 2004-I: 56-58, 176, 179-180, 205) olarak geçerlerken İranlı ‘Èlâ’è’d-dîn ‘Ètâ Mèlik Cuvèynî’nin علاء الدين عطا ملك جويني (Alaaddin Ata Melik Cuveynî; 1226-1283) 1258-60 dolaylarında yazdığı Târîh-i Cihânguşâ’da تاريخ جهانگشا (Tarih-i Cihanguşa) “Hitayların Hanı” (Juvaini, 1997: 21), “Hitay hükümdarı Altun Han” (Juvaini, 1997: 39) ve “Altun Han” (Juvaini, 1997: 192, 195), CT’te de “Hitay hükümdarı Altan Han” (Rashidaddin, 1998-I: 45, 46) olarak geçmektedirler. TC’da aynı zamanda “Çin ve Maçin Hanları” ifadesi de yer almaktadır (Juvaini, 1997: 607).

⁵⁶ Kırgızlara ait II. Altun Köl Yazıtında 2. satırda geçen Tüpüt Kan 𐰽𐰺𐰍:𐰇𐰏𐰤 ifadesi de Tibet hükümdarını karşılamaktadır (ETY, 1994: 515).

⁵⁷ Bu yazıtlarda Gök Türklerin ilk dönemlerinde Gök Türklerin komşuları arasında doğuda bulunan kavmin adı 𐰽𐰺𐰍:𐰇𐰏𐰤 olarak geçmektedir. Bu adı V. Thomsen Bökli Çölüg İl olarak okuyup “Güçlü çöl kavimleri” olarak, H. N. Orkun da Bökli Çölüg İl olarak okuyup “ormanlarda, çöllerde oturan kavimler” olarak çevirmişlerdir (ETY, 1994: 30-31; Thomsen, 2002: 128-129, 209). M. Ergin ise bunu Bökli Çöllüg İl, T. Tekin de Bökli Çöllüg El olarak okudukları hâlde herhangi bir çeviri yapmamışlardır (OA, 2002: 8-9; OY, 1988: 8-9, 38-39; T. Tekin’in konu hakkındaki görüşleri için bkz. OY, 1988: 72). Biraz ileride ise Gök Türklerin 630’dan sonra Çin hizmetine girdikleri zaman Çin ordularında katıldıkları seferler anlatılırken doğuda Bökli Kağanı’na (Bökli Kagan 𐰽𐰺𐰍:𐰇𐰏𐰤) kadar gidildiği yazılmıştır. V. Thomsen bunu Bökli Kagan olarak okuyup “Güçlü Kağan” olarak, H. N. Orkun da Bökli Kagan olarak okuyup “Ormanlı (Ormanda Oturan) Hakan” olarak çevirmişlerdir (ETY, 1994: 32-33 Thomsen, 2002: 130-131). Bu adı M. Ergin Bökli Kagan, T. Tekin de Bökli Kagan olarak okudukları hâlde bir önceki örnekte olduğu gibi yine çeviri ya da açıklama vermemişlerdir (OA, 2002: 10-11; OY, 1988: 10-11, 38-39). L. N. Gumilëv ise Bökli’nin Mançurya’daki Mukriler (Malgallar, Çince Mo-he 靺鞨, Cürçenlerin ve dolayısıyla Mançuların ataları) olduğunu ileri sürmüştür (Gumilëv, 2002: 336, 395). Ona göre, onun Sogli ya da Solig olarak verdiği sözcük de “Uzak” demektir (Gumilëv, 2002: 414-415). W. B. Henning ise yazıtlarda geçen Bökli ile eserini muhtemelen 630 dolaylarında yazmış olan Romalı tarihçi Theophylaktos Simokattes’ten Θεοφύλακτος Σιμοκάττης geçen Moukri’nin Moukri aynı olabileceğini, bu adların da Kore’yi karşılıyor olmasının muhtemel olduğunu belirtmiştir (Henning, 1952: 35). René Giraud ise H. N. Orkun’un görüşüne karşı çıkarak, Bökri’nin Batı Kore’deki Kao-kou-li 高句麗 devleti olması gerektiğini ileri sürmüştür (Giraud, 1999: 270). Keza K. Czeglédý ve Mori de bu görüştedir. S. Gömeç, Bökli ile Çöllüg İl kavramlarını ayrı almaktan yanadır; ona göre Çöllüg İl, Gök Türklerin Kuzey Çin’de ya da Ötüken’in güneyinde yaşayan Gök Türk zümreleri için kullandıkları bir ad olabilir (Czeglédý, 1995: 55, 63; Gömeç, 1999: 12). A. B. Ercilasun da Bökli’nin karşılığı Kore olarak vermiştir (Ercilasun, 2008: 78). Bu ülkenin hükümdarı, Gök Türkler tarafından Kagan olarak adlandırılıyorsa, önemli bir konumda bulunuyor demektir, yani küçük bir orman kavminin reisi olamaz. Bu ayrıntı, daha önceki araştırmacıların gözünden kaçmış olabilir. Her ne kadar “Bökli” sözcüğü “Mukri” adına benziyorsa da Gök Türklerin doğusunda ve bu konumda bulunan tek devlet, Kuzey Kore’deki Goguryeo 고구려 (Koguryö, Çince Kao-kou-li 高句麗; M.Ö. 37-M.S. 668) krallığıdır. Başka önemli bir ayrıntı da, Gök Türklerin Çin ordularının buraya yaptıkları seferlere katılmış olmalarıdır. Gök Türklerin T’ang Hanedanı’nın hizmetindeyken 645’te Çin orduları dâhilinde Kore’ye gidip Goguryeo-T’ang Savaşı’na katılıp bu savaşta Çin saflarında çarpıştıkları, Çin kaynakları sayesinde bilinmektedir. Bunların arasında kendi birlikleriyle birlikte A-shih-na Ssu-mo 阿史那思摩 ve A-shih-na She-erh 阿史那社爾 da

HTS'ya göre Kao-ch'ang 高昌 (Turfan) hükümdarı Ch'ü Wen-t'ai 麴文泰, Hsüeh-yen-t'o 薛延陀 kağanına bir keresinde "Sen de bir kağan olduğuna göre T'ang Hanedanından Göğün Oğluna (T'ien-tzu 天子, yani Çin imparatoru) eşitsin. Onun elçilerini kabul kılıp selâma durup da ne yapacaksın?" demiştir (Chavannes, 1903: 105). TFYK'de de bazı adamlarının Hsüeh-yen-t'o hükümdarı Chen-chu P'i-chia Kagan'a 真珠毗伽可汗 (Yinçü Bilge Kagan) onun Çin imparatoruyla aynı düzeyde olduğunu, Çin imparatoruna fazla saygı göstermemesi gerektiğini söyledikleri kayıtlıdır. Kağan ise bunlara karşı çıkmıştır (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 9).

Gök Türklerin dışında T'ang Hanedanı döneminde de Çin imparatorları Kağan unvanını kullanmışlardı. CTS'da ve HTS'da yazdığı üzere, Doğu Gök Türk *İllic Kagan 630'da Çinliler tarafından ele geçirildikten sonra Çin'in kuzeybatısında yaşayan yabancılar, Çin imparatoru T'ang T'ai-tsung'dan 唐太宗 T'ien K'e-han 天可汗 (Teñri Kagan ya da Gök Kağan) unvanını kullanmaya başlamasını rica etmişlerdi. Bunun üzerine imparator da, göçebe reisler hitaben yazdığı yazılarda ve tayin belgelerinde bu unvanı kullanmaya başlamıştı (Liu, 1958-I: 241). Bu unvan yüz yıldan daha uzun bir süre boyunca Çin imparatorları tarafından kullanılmıştır. Yine CTS'da ve HTS'da 646 yılında T'ang Hanedanı'na bağlılıklarını bildiren T'ieh-le 鐵勒 (*Tegreg) boylarının reislerinin imparatorun Kagan unvanını kullanmasını rica ettikleri kayıtlıdır (Liu, 1958-I: 244). HTS'ya göre 720'li yıllarda Çin imparatoruna elçi gönderen Ku-shih-mi 個失蜜 (Keşmir) hükümdarı Mu-to-pi 木多筆 (Muktāpīḍa), gönderdiği elçisi aracılığıyla T'ien K'e-han'ın (Teñri Kagan) tebaası olduğunu ve onun ordusunda çarpışmak için birlikler göndermeyi kabul ettiğini açıklamıştır (Chavannes, 1903: 167). TFYK'de Toharistan Yabgusu'nun 727'de Çin imparatoruna gönderdiği bir mektupta yabgunun imparatora T'ien K'e-han (Teñri Kagan) ve Kagan olarak hitap ettiği

bulunuyorlardı; hatta Ssu-mo, bu seferde yaralanmış ve Çin'e dönünce hayatını kaybetmiştir (Chavannes, 1903: 176; Liu, 1958-I: 154, 206, 265). Eğer Bökli'nin Goguryeo olduğunu kabul edersek, bu durumda metinde geçen Bökli Kagan da o dönemdeki Goguryeo kralı olmalıdır; aynı zamanda Goguryeo'nun son kralı da olan dönemin hükümdarı Bojang-wang 보장왕 (642-668) ile T'ang Hanedanı'nın son Goguryeo seferi için bkz. Wechsler, 1997: 231-235. Yine bu durumda, Gök Türklerin Wang 王 unvanının karşılığı olarak da Kagan'ı kullandıkları görülür. Köl Tigin'in cenaze törenine temsilci gönderen devletlerin ve kavimlerin arasında Bökli'nin sayılmaması da, Goguryeo devletinin 668'de yıkılmış ve yerine 926'ya kadar sürecek olan Balhae 渤海 (Po-hai 渤海) devletinin kurulmuş olmasındandır.

kayıtlıdır (Chavannes, 1903: 206-207). HTS'daki ve TFKY'deki kayıtlara göre Gök Türk kağanının 741'de Çin imparatoruna göndermiş olduğu mektuplarda kağan imparatora T'ien K'e-han (Tenri Kagan) olarak hitap etmiştir (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 65; Liu, 1958-I: 229). Semerkand'ın kuzeybatısındaki İştihan (İştîhân, Batı Ts'ao 西曹) devletinin hükümdarının 745'te Çin imparatoruna yolladığı mektup, TFKY'de kayıtlıdır; bu mektupta İştihan hükümdarının Çin imparatoruna T'ien K'e-han (Tenri Kagan) olarak hitap ettiği görülmektedir (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 75).

Bütün bu bilgilerden şu sonuca ulaşıyoruz ki, Gök Türklerdeki Kagan (Kağan) NG K unvanı Asya Hunlarındaki Ch'an-yü 單于, Çinlilerdeki Huang-ti 皇帝, Arapçadaki Sultân سلطان, Romalılardaki **Caesar**, **Imperator** ve **Basileus** Βασιλεύς unvanlarını karşılamaktadır. Bu durumda Kağan'ı “Büyük Hükümdar” olarak çevirebiliriz; bunun Avrupa dillerindeki karşılığı da İmparator olacaktır. Ancak, Gök Türklerin Huang-ti'den daha aşağı konumda bulunan Wang 王 unvanını taşıyan hükümdarlar için de Kagan unvanını kullandıklarını görmüştük. Bu konuda belirtmek istediğimiz son bir ayrıntı da, Gök Türklerin Çinlilerin, İranlıların ya da Romalıların tersine, başka hükümdarlara daha eşit gözle bakıp onları kendi hükümdarlarıyla aynı konumda görmüş olmalarıdır. Yani, Gök Türkler başka büyük hükümdarlar için de kendi hükümdarlarının unvanını kullanmışlardır.⁵⁸

Kağan (Hakan) unvanını Jou-janların ve Gök Türklerin dışında Türgişler⁵⁹, Kırgızlar⁶⁰, T'ieh-lelar (*Tegreg) ve Uygurlar⁶¹, Hazarlar⁶², Karluklar⁶³, Avarlar ve Bulgarlar⁶⁴,

⁵⁸ Hâlbuki Romalılar Sâsânî hükümdarlarına yalnızca “Rex (Kral)” derken Sâsânîler de kendi hükümdarları için Şâhânşâh شاهانشاه yani Şahların Şahı unvanını kullanıyorlardı; Çinliler ise kendi hükümdarlarından başka hiçbir devletin hükümdarı için Huang-ti unvanını kullanmamışlardı.

⁵⁹ Türgiş hükümdarları da Kagan unvanını taşımışlardır. CTS'da ve HTS'da Türgişlerin ilk iki hükümdarı Wu-chih-le'nin 烏質勒 ve So-ke'nin 娑葛 (*Sakal) kağan unvanını taşıdıklarına ilişkin bir bilgi yoktur; bu kaynaklarda Türgişlerin kağan unvanını kullanmalarına ilişkin ilk bilgiler, Su-lu'nun 蘇祿 hâkimiyeti ele geçirmesinden sonra kendisini kağan ilan etmesine ilişkindir (Chavannes, 1903: 43-44, 79-81). Hâlbuki, KTY'nda (D18, 37), BKY D16'da ve I. TY K5'te So-ke'nin döneminde Gök Türklerin Türgişlere yaptıkları seferle ilgili bilgilerin verildiği yerlerde Türgiş Kagan 𐰽𐰺𐰍:𐰺𐰠𐰍 (Türgiş Kağanı) unvanı geçmektedir; aynı kişi I. TY K6'da Türgiş Kaganı 𐰽𐰺𐰍:𐰺𐰠𐰍 olarak da yazılmıştır (OY, 1988: 12-13, 18-19, 42-43; TY, 1994: 12-13). Aynı yazıtta (D2, D4) İkinci Gök Türk Kağanlığının kurulduğu sıralardaki Türgiş hükümdarı için On Ok Kaganı 𐰽𐰺𐰍:𐰺𐰠𐰍 ve Türgiş Kagan 𐰽𐰺𐰍:𐰺𐰠𐰍 unvanları kullanılmıştır (TY, 1994: 8-11). Demek ki Su-lu'dan önceki Türgiş hükümdarları da en azından So-ke'dan itibaren Kağan unvanını taşıyorlardı.

⁶⁰ KTY'nda (D25, D36, K13) ve BKY'nda (D20, D27) Kırkız Kagan 𐰽𐰺𐰍:𐰺𐰠𐰍 (Kırgız Kağanı) unvanı geçmektedir (ETY, 1994: 40, 46, 52, 60, 62; OY, 1988: 14-15, 18-19, 22-23, 44-47). HTS'da da

Soğdlular⁶⁵, Abbâsîler'e hizmet eden Türkler⁶⁶, Kitanlar⁶⁷, Kimekler⁶⁸, Ruslar⁶⁹, Karahanlılar ve Gazneliler⁷⁰, Naymanlar⁷¹ ve Osmanlılar⁷² da kullanmışlardır.

bakiyeleridirler; bir görüş ise Avarları oluşturan boyların hem Jou-janlarda, hem de Eftalitlerde var olduklarına ilişkindir (Golden, 2002: 88-90). Bulgarlar ise, 5. yüzyılda Hazar-Karadeniz bozkırlarına göç eden ve pek muhtemelen Türk olan Ogur topluluklarından Kutrigurlar (*Tokur Ogur) ve Onogurlar tarafından oluşturulmuş olup adları ilk kez 480 dolaylarında geçen bir kavimdir. Bu kavim bölgede Büyük Bulgarya devletini kurmuş ise de 665 dolaylarında bu devletin parçalanması üzerine Bulgarların bir bölümü Balkanlarda bugünkü Bulgaristan olan Moesia'ya, bir bölümü de bugünkü Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nin bulunduğu bölgeye (Etil-Kama ırmaklarının birleştiği yer) göç ederek kendi devletlerini kurmuşlardır. Ogurlar ve Bulgarlar için bkz. Golden, 2002: 74-75, 78-84, 202-214 ve Kafesoğlu, 2002: 197-209. Avrupa Avarlarının hükümdarları Latince kaynaklarda Cagan ve Caganus, Yunanca kaynaklarda da Khaganos Χαγάνος olarak geçmekteydiler ki bunun da Kagan olduğu aşîkârdır. 6. yüzyıl Bulgar hükümdarlarının da bu unvanı taşıdıkları düşünülmüştür (Donuk, 1988: 23, 25; Golden, 2002: 89).

⁶⁵ Soğdlular, Ceyhun'dan Seyhun'a uzanan, Orta Maverâünnehir'de Zerefşan (Zêrêfşân زرفشان) Vadisi'nde Semerkand ve Buhara merkezli olan Soğd (Soğd/Sugd سغد) bölgesinde yaşayan, genel olarak ticaretle uğraşan yerli bir İranî halk idiler. Zaman zaman Seyhun'un doğusundaki topraklara da koloniler kurmuşlardır (Barthold, 1967: 736-737; Frye, 1943: 14-16). Çin kaynaklarında Soğd bölgesi ve Soğdlular Su-li 率利, Su-li 速利, Su-li 蘇哩, Sun-lin 孫鄰, Hsiu-li 修利, Su-t'e 粟特 ve Hu 胡 olarak geçmektedirler (Ekrem, 2003: 113). Hu 胡 adının Çince'deki kullanımının tarih içinde geçirdiği evrim konusunda bkz. Pulleyblank, 1952: 318-319. KTY D31'de ve D39'da, BKY D24'te, II. TY G2'de Sogdak 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰠 olarak gördüğümüz sözcük de Soğdluları karşılamaktadır (OY, 1988: 16-19, 44-45; TY, 1994: 18-19). KTY'nda zarar görmüş olan B1'de M. Ergin'e ve T. Tekin'e göre Sogud sözcüğü geçmektedir; H. N. Orkun, M. Ergin ve T. Tekin, yazıtta tam okunamayan yerin Gök Türk harfleriyle olan hâlini boş bırakmışlardır; V. Thomsen ise bu sözcüğü 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰠 olarak vermiş, ancak okuyamamıştır (ETY, 1994: 54; OA, 2002: 31; OY, 1988: 24-25; Thomsen, 2002: 174). 721 yılında Kan-su'nun 甘肅 batısında Çin'e karşı ayaklandıktan sonra kendisini Yabgu 葉護 ilan eden K'ang Tai-pin 康待賓 adlı bir Soğdlunun adamlarından birisi olan K'ang Yüan-tzu 康願子, 722'de kendisini Kagan ilan etmişti (Liu, 1958-I: 329).

⁶⁶ Türk kökenli olduğu iddia edilen ilk Abbâsî (el-'Abbâsîyûn العباسيون, 750-1258) veziri olan 'Ubeyda'l-lâh bin Yahya bin Hâkân'ın عبيد الله بن يحيى بن خاقان dedesi Hâkân'ın Mervli olup Arap Ezd boyunun mevlâsı (reisi) olduğu bilinmektedir (Yıldız, 2000: 220). Bu kişinin gerçekten Türk mü yoksa bu unvanı kişi adı olarak benimsemiş yerli bir İranlı mı olduğunu bilmiyoruz. Eğer bu kişi gerçekten de Türk ise bu durum ya Kagan unvanının bölgede kişi adı olarak da kullanıldığını, ya da bu kişinin gerçek adının Kagan değil başka bir isim olduğunu, Arap yazarların bu unvanı kişi adı olarak aldıklarını göstermektedir. Bunun dışında, el-Ya'kûbî'de اليقوبى (ölm. 897) geçen önemli Türk gulamlarından birisi de Urtuç ('Urtûc عروطج) hakanı Hakan oğlu Ebu'l-Feth idi (Yörükân, 2004: 314, 320). Matthew S. Gordon, Abbâsîlerde rastlanılan Hâkân adlı devlet adamlarının kimlikleri konusunda ayrıntılı bir çalışma yapmış ve bu kişilerin Türk olmayabilecekleri, buna karşılık Hakan (Kagan) unvanının o dönemde Horasan'da (Horâsân خراسان) popüler bir ad hâline gelmiş olabileceği sonucuna varmıştır (Gordon, 2001: 236-255).

⁶⁷ CTS'ya ve HTS'ya göre 696'da Çin'e karşı ayaklanan Kitan reislerinden Li Chin-chung 李盡忠, ayaklandıktan sonra Wu-shang K'e-han 無上可汗 yani "En Yüce Kağan" unvanını kullanmaya başlamıştı (Liu, 1958-I: 353). Karl August Wittfogel'a ve Feng Chia-sheng'a 馮家昇 göre ise bu bilgi şüpheli olabilir ki Kitan reisleri muhtemelen 842'den sonra Kagan unvanını kullanmaya başlamışlardır (Wittfogel-Feng, 1946: 428).

⁶⁸ Kimeklerin kökenleri konusunda elimizde fazla bilgi yoktur. Bu Türk kavminin 10. yüzyılın ilk yarısında bugünkü Kazak bozkırlarına hükmettikleri tahmin edilmektedir. Sonraki Kıpçak Türkleri de Kimek kavminden ayrılarak Hazar-Karadeniz bozkırlarına göçetmişler ve müstakil bir kavim haline gelmişlerdir. Kimekler ve onlardan ayrılan Kıpçaklar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Golden, 2002: 166-169, 224-234. İbn Hurdâdbih'e ve HA §18'e göre Kimeklerin hükümdarları Hâkân unvanını taşıyorlardı (HA, 1937: 100; Şeşen, 1998: 67; Yörükân, 2004: 365). İdrîsî'ye göre ise Kimeklerin hükümdarlarının oturduğu kente Hâkân denilirken Kimekler arasında hükümdar sülalesinden en yaşlı olanlar Hakan oluyorlardı (Şeşen, 1998: 107).

⁶⁹ 839'da ilk kurulan Rus' Русь (Rhos) birliğinin başkanı, Frank kroniği Annales Bertiniani'de Chacanus olarak geçmektedir. I. Vladimir Svjatoslavič Владимир I Святославич (980-1015) ve Jaroslav Ярослав

Bunların da dışında Moğollar da hem Qan (Han), hem de Qa'an (Qayan, Kağan) unvanını kullanmışlardır. Aslında Moğollarda 13. yüzyıldan önce Qa'an unvanı kullanılmamaktaydı. Ancak Igor de Rachewiltz'in belirttiği gibi, 1240 dolaylarında yazılmış olan Moğolların Gizli Tarihi, Çin'de sonradan tarih yazıcıları tarafından değişikliğe uğratılmıştı ve özellikle Qubilai Qa'an'ın (1260-1294) döneminde, başta Çinggis Qan'ın (Cengiz Han; 1206-1227) unvanı olmak üzere Qan unvanlarının çoğu da Qa'an'a çevrilmiştir (SHM, 2004-II: 222); Çinggis Qan'ın atası Qabul Qa'an (§48, 52-53; SHM, 2004-I: 10, 283), Ambaqai Qa'an (§53, 57-58, 71; SHM, 2004-I: 10, 12-13, 17, 298), Qutula Qa'an (§48, 51, 57-58; SHM, 2004-I: 10, 13, 314-316), Yisügei Qa'an (§ 150; SHM, 2004-I: 73) gibi. Hatta Kerey⁷³ hükümdarı Togrıl Oñ Kan (Moğolcada To'oril Ong Qan) da Moğolların Gizli Tarihi'nde bir yerde Qa'an olarak geçmektedir (§150; SHM, 2004-I: 73). Çinggis Qan da Moğolların Gizli Tarihi'nde genellikle

(1036-1050) gibi Rus' hükümdarları da Kağan unvanını taşımışlardır. İranlı coğrafyacı Èbû 'Èlî Èhmed bin 'Omèr bin Rustè èl-Hèmedânî (ابو علي احمد بن عمر بن رسته الهمداني) (Ebu Ali Ahmed bin Ömer bin Ruste el-Hemedanî; ölm. 913), Gèrdîzî ve Kiev (Киев Киев, Kijiv Київ) Metropolitilariion Иларион (ölm. 1055) da Rus Kağanlarından söz etmişlerdir. İlk Rusların Kağan unvanını kullanmaları Hazar etkisinden dolayıdır (Kafesoğlu, 2002: 174). MT'e göre Rus padişahlarına Rus Kağanı (Hakan-ı Rus) deniliyordu (Şeşen, 1998: 35).

⁷⁰ Bugün Karahanlı dediğimiz Türk devletinin hükümdarları da Han ve Kagan (Hakan) unvanlarını kullanmışlardır. Hatta İslâmî kaynaklarda bu devlet için kullanılan çeşitli adlar arasında Hanlılar ve Hakanlılar adları da yer alıyordu (Genç, 2002: 1-2, 251-252). DLT'e göre Хан, Türklerin en büyük başbuğu idi; Èfrâsyâb (افراسياب) Alp Er Toña) oğullarına, yani Karahanlı Hanedanı'nın üyelerine de Han denilirdi; Èfrâsyâb ise Hâkân idi (DLT, 1999-III: 157). Buradan, Karahanlılarda en büyük unvanın Kağan olduğu, Han unvanının ise Kağan'dan daha alt düzeyde görüldüğü anlaşılmaktadır. 1069-1070'de Balasagunlu Yusuf Hass Hacib (Yûsuf Hâş Hâcib el-Balâsâgûnî (يوسف خاص حاجب البلاساغوني; 1017-1077) tarafından yazılan KB'de de Hâkân unvanı devlet başkanı anlamında kullanılmıştır (Donuk, 1988: 24). 1063 yılında Yeni Hoten'i yöneten hükümdar da Sung-shih'da Hei-han 黑韓 olarak geçmektedir ki J. R. Hamilton'a göre bu unvan, Kagan'ın başka bir yazılışdır (Hamilton, 1955: 154). Hâlbuki A. Donuk'un ve Reşat Genç'in ifade ettikleri gibi, Karahanlılarda uygulamada Beg, Han ve Hakan unvanları arasında çoğu zaman pek fark gözetilmiyordu (Donuk, 1988: 27; Genç, 2002: 78-79). Her ne kadar Gazneli hükümdarları Emir ve Sultan unvanlarını kullanıyorlarsa da Gazneli Mahmud'un sarayında övüldüğü sırada bir keresinde ona Hakan olarak hitap edildiği bilinmektedir (Bosworth, 220).

⁷¹ Naymanlar, 12. yüzyılda Moğolistan'ın batısına, Altaylara hükmeden bir kavimdi. P. B. Golden'a göre Naymanların yönetici kesiminin, I. de Rachewiltz'e göre ise çoğunluğunun Türk olması pek muhtemeldir (Golden, 2002: 236-237; SHM, 2004-II: 685). Nayman hükümdarı Tayañ Kan'ın (Tayang Qan) babası, CT'te İnanç Ka'an olarak geçmektedir (Rashiduddin, 1998-I: 202).

⁷² Han unvanı Osmanlılarda I. Murad (Murâdü'l-evvel مراد لأول; 1359-1389) döneminden beri kullanılıyor olsa da Hakan unvanının kullanılmaya başlaması II. Mehmed (Mehmedü's-sânî محمد الثاني; 1451-1481) dönemine denk gelmektedir. II. Mehmed'den itibaren Osmanlı hükümdarları Sultânü'l-berreyn ve Hâkânü'l-bahreyn سلطان البرين و خاقان البحرين (Karaların Sultanı ve Denizlerin Hakamı) unvanı dâhilinde Hakan unvanını kullanmışlardır (Taneri, 1997: 518).

⁷³ Kereyler (Moğolcada Kereyit; bu biçim, çoğul olduğu için çalışmamızda bunun tekil hâli olan Kerey'i kullandık), 1007 yılı dolaylarında Nesturî Hristiyanlığa geçen, Orta Moğolistan'da yaşamış olan bir kavim idi. Bu kavmin Türk olduğu düşünülmüşse de P. B. Golden'a göre bu görüş tam olarak kanıtlanamamıştır (Golden, 2002: 236). Bu kavmin Moğolca kökenli adının incelenmesi konusunda bkz. Németh, 1965: 360-365.

Çinggis Qa'an olarak yazılmıştır.⁷⁴ Hatta Moğolların Gizli Tarihi'nde Çinggis Qan'a çocukları tarafından "Qa'an Baba" olarak hitap edildiği belirtilmiştir (§271, 281; SHM, 2004-I: 202, 218). Unvanlardaki tahrifata az da olsa Farsça kaynaklarda da rastlanılır. Örneğin CT'te Çinggis Qan'ın atalarından birisi, Tumina Qa'an olarak yazılmıştır (Rashiduddin, 1998-I: 100). TC'da Batu (ölm. 1255) bir yerde yanlışlıkla "Batu Qa'an" olarak yazılmıştır ve metnin çoğunda "Batu Qa'an Aqa" olarak geçmektedir; hâlbuki John Andrew Boyle'ın da belirttiği gibi, bu ad eserin orijinalinde doğru olarak "Batu Aqa" biçiminde yazılmıştır (Juvaini, 1997: 561). Keza Ambaqai ve Qutula da CT'te Hambaqai Qa'an ve Qutula Qa'an olarak geçmektedirler (Rashiduddin, 1998-I: 45, 63). Ancak I. de Rachewiltz'e göre Temüjin'in unvanı Qa'an değil Qan idi ve o öldükten sonra devletteki Türk etkisi aracılığıyla daha genel ve daha kapsayıcı olan Qa'an unvanı benimsenmişti (SHM, 2004-II: 986-987). Moğolların Gizli Tarihi, TC ve CT okunduğu zaman, Moğollarda Qa'an ve Qan unvanlarının birbiri yerine kullanıldıkları görülür. Örneğin, Moğolların Gizli Tarihi §57'de Qutula'nın hükümdar yapılması anlatılırken Moğolların Qutula'yı Qa'an yaptıkları, dans edip şenlik ettikleri, onu Qan olarak göğe yükselttikleri ve Yapraklı Ağacın çevresinde dönerek dans etikleri anlatılmıştır (SHM, 2004-I: 12-13, 314-316). Ya da Altan Otçigin'in, Quçar'ın ve Seçe Beki'nin Temüjin'i Qan yaparak ona Çinggis Qa'an unvanını vermelerinden bahsedilmektedir (§123; SHM, 2004-I: 49-50, 457-462). Aynı biçimde, Ögödei de Qan olarak yükseltip Qa'an unvanını almıştır; başka bir ifadeye göre de Ögödei Qa'an, Qan yapılmıştır (§269-270; SHM, 2004-I: 200-201, 2004-II: 984-988). TC'ya göre Çinggis Qan, oğlu Ögödei'den kendisinden sonra onun Han olmasını istemiştir (Juvaini, 1997: 182). Aslında Moğolların Gizli Tarihi'nde Çinggis Qan'a Qan denildiğine ilişkin örnekler de vardır (§112, 123, 201, 254-255, 269, 281; SHM, 2004-I: 42, 49-50, 130-131, 183-184, 186, 200, 218, 428). Farsça kaynaklarda da Temüjin yani Çinggis Qan için Qa'an unvanının kullanıldığına rastlamadık. Çinggis Qan unvanı TC'da Çingiz Hân چنگیز خان, CT'te de Çingîz Hân چنگیز خان ve Çinggîz Hân چنگگیز خان olarak yazılmıştır (Juvaini, 1997: 10; Rashiduddin, 1998-I: xvii). Akanc'lı Grigor tarafından muhtemelen 1270'lerin başlarında Rahip Mağak'ia'ya yazdırılan "Okçu Ulusun (Moğolların) Tarihi" (HNA)

⁷⁴ §1, 59, 123-127, 129-137, 139-142, 144-151, 153-159, 161, 163-166, 168-173, 175-177, 179-188, 190-193, 195-235, 238-261, 263-272, 277-279; SHM, 2004-I: 1, 13, 50-63, 65-70, 72-74, 76-84, 86-93, 95-96, 101-108-110, 112-115, 118, 122-126, 128-129, 132-145, 148-152, 154-155, 157, 159-161, 163-164, 166-173, 175-183, 187-203, 207-209, 213, 222.

adlı kitapta da Tat'arların (Moğollar) Činggis Qan'a Č'anköz Ğayan, Č'anköz Xan ya da Č'anköz Ğan dedikleri kaydedilmiştir (Blake-Frye, 1949: 291, 293, 301, 337; Cleaves, 1949b: 418-419). I. de Rachewiltz'in de açıkladığı gibi, Temüjin 1206'da Činggis Qan unvanını almıştır ve onun ölümünden sonra, devlet kademelerinde hizmet veren Türklerin etkisiyle, Qan'ın yerine Qa'an kullanılmaya başlanmıştır; Qan ise yerel hükümdarlar için kullanılan bir unvan durumuna düşmüştür. Nitekim Činggis Qan'dan sonraki Ögödei Qa'an (1229-1241)⁷⁵, Möngke Qa'an (1251-1259)⁷⁶, Qubilai Qa'an⁷⁷, Temür Qa'an (1294-1307; Rashiduddin, 1998-I: 10, 54) gibi hükümdarların Qan yerine Qa'an unvanını kullandıkları görülür. Hatta TC'da Ögödei genellikle yalnızca Qa'an olarak anılmıştır⁷⁸ ki bunun nedeni Ögödei'in adının ölümünden sonra tabu yapılmış olmasıdır. Nitekim P. Pelliot, Moğollarda Qa'an unvanını ilk kullanan hükümdarın Ögödei olduğu fikrindedir (Boyle, 1956: 152). HNA'da Č'anköz Ğan'dan (Činggis Qan) sonra başa geçen hükümdara (Ögödei Qa'an) Moğolların kendi dillerinde "İyi Han" anlamına gelen Sain Ğan (Sayin Qan) dedikleri yazılıdır (Blake-Frye, 1949: 315; Cleaves, 1949b: 425). Nitekim aynı kaynakta Güyük (1246-1248) için de Sain Ğan ifadesi kullanılmıştır (Blake-Frye, 1949: 341, 387; Cleaves, 1949b: 425). Ögödei ve Möngke, HNA'da Büyük Han olarak da geçerler (Blake-Frye, 1949: 317, 319, 323, 327). Möngke Qa'an da TC'da iki yerde Hanlar Hanı Mengü Qa'an olarak geçer (Juvaini, 1997: 557, 622). Bu bilgi, Qa'an'ın o dönemde Qan'dan yüksek olduğunun kanıtıdır. Ancak TC'da iki yerde Möngke'den Han olarak söz edilir (Juvaini, 1997: 576, 578). HNA'da Möngke Qa'an, Manku Ğan olarak geçmektedir (Blake-Frye, 1949: 325, 327, 337, 339, 341, 345, 347; Cleaves, 1949b: 423). Qubilai da CT'te iki yerde Kubilay Han olarak geçer (Rashiduddin, 1998-I: 40, 64). Ögödei ile Möngke arasında hüküm sürmüş olan Güyük de TC'da ve CT'te genelde Güyük Han olarak anılmasına karşılık⁷⁹ CT'te bir yerde Güyük'ün, babasından sonra Qa'an (Қаан قان) olduğu belirtilmiştir

⁷⁵ Juvaini, 1997: 179 (Ögetei Qa'an olarak); SHM §198, 269-281 (SHM, 2004-I: 125, 200-203, 205-209, 213, 215-218); Rashiduddin, 1998-I: 10, 38-39, 41, 47, 53, 57, 68.

⁷⁶ Mengü Qa'an ya da Menggü Qa'an; Juvaini, 1997: 4, 16, 23, 42, 48, 77, 100, 179, 198, 239, 246, 247, 264, 266-269, 274, 468, 480-482, 489, 513-517, 519, 521-523, 548, 550, 552-554, 558, 560-563, 567, 573, 579, 581, 583, 586, 589, 603, 607, 614, 616, 623, 638; Rashiduddin, 1998-I: 10, 39-40, 42-43, 47-49, 54-56, 60, 64.

⁷⁷ Rashiduddin, 1998-I: 10, 38-39, 51, 53, 54-56, 60, 65, 69.

⁷⁸ Juvaini, 1997: 29, 47, 54, 94, 107, 115, 179, 188, 190, 195, 198-199, 202, 203, 205-228, 230-231, 233-234, 236, 239-242, 244-245, 248, 251, 255-256, 262, 267-268, 272-273, 456, 468, 479-480, 482-483, 485-488, 491-494, 496-500, 502, 506, 508-509, 534-536, 548-551, 553, 556-559, 562, 595, 598-599, 605.

⁷⁹ Juvaini, 1997: 243, 246, 252, 255, 258, 260, 262, 264, 267-269, 273, 480, 509, 511-512, 548, 551-552, 557-558, 562, 566, 598, 600, 603, 605; Rashiduddin, 1998-I: 10, 39-40, 53, 56.

(Rashiduddin, 1998-I: 10). İlhanlı hükümdarlarının Qan ve Il Qan unvanını kullandıkları biliniyorsa da Öljeitü (1304-1316), CT’te bir kere Öljeitü Qa’an olarak geçmektedir (Rashiduddin, 1998-I: 282). Ayrıca Ögödei döneminde bu hükümdar tarafından kullanıldığı görülen Dalai-yin Qan (Evrensel Hükümdar) unvanı vardır (SHM §280; SHM, 2004-I: 216, 2004-II: 1029) ki TC’da Ögödei, Möngke ve Hülegü (1255-1265) için kullanılan Pâdişâh-i Cihân پادشاه جهان unvanı (Juvaini, 1997: 197, 516, 609) da Moğolca Dalai-yin Qan unvanının karşılığı olmalıdır. Bu unvanın aynı zamanda Qa’an’ın muadili olduğunu da düşünüyoruz. Qa’an ve Qan unvanları, 13. yüzyıldan sonra birbiriyle karıştırılmaya başlanmış ve zamanla aralarındaki farkı da yitirmiş olmalıdır. Nitekim Osmanlılarda bunu rahatlıkla görebiliyoruz. Bugün de Halha (ᠬᠠᠯᠬᠠ) Moğolcasında Qan (Han) sözcüğü bulunmamakta ve hem Qan, hem de Qa’an için ᠬᠠᠭᠠᠨ Xaan sözcüğü kullanılmaktadır (Lessing, 2003-II: 1397, 1429). Qan ve Qa’an unvanlarının dışında, Moğol hükümdarlarının Kagan’ın Arapça hâli olan ᠬᠠᠭᠠᠨ’ı da kullandıklarına ilişkin örnekler vardır. Örneğin, CT’te Sultan Mahmud Gazan Han’ın (Sultân Maḥmūd Ġâzân ᠬᠠᠨ سلطان محمود غازان خان; 1295-1304) unvanları arasında ᠬᠠᠭᠠᠨ-i Keyvân Rif’et خاقان كيوان رفعت (Zühal/Satürn Gibi Yüksek Hakan) de yer almaktadır (Rashiduddin, 1998-I: 16). Nitekim İranlı tarihçi Şihâbè’d-dîn Muḥemmed bin Èhmèd èn-Nèsevî (Şihabeddin Muhammed bin Ahmed en-Nesevî) محمد بن احمد النسوی de Ögödei Qa’an’dan “ᠬᠠᠭᠠᠨ” olarak söz etmiştir (Juvaini, 1997: 387).

b- Kağanın Vasıfları

Gök Türklerde kağan yani hükümdar olabilmek için bir takım vasıflara sahip olmak gerekiyordu. Bu nedenle Gök Türkler, kağan seçerken çok dikkatli davranmaya çalışıyorlar ve bu konuda seçici davranıyorlardı.

Gök Türklerde kağan olabilmek için aranan en önemli özellik belki de soydu. Gök Türklerde kağanların hepsinin Gök Türklerin A-shih-na 阿史那 boyundan geldikleri bilinmektedir. Yani A-shih-na boyundan olmayanlar kağan olamazlardı. Örneğin, CTS’da ve HTS’da A-shih-na Ssu-mo’nun 阿史那思摩 Türk’e değil Hu’ya 胡 (Soğdlu) benzemesi nedeniyle bir orduya komuta etmek için Şad 設 olamadığı ve Chia-pi Tigin 夾畢特勤 unvanını almakla yetinmek zorunda bırakıldığı yazılıdır; E. G. Pulleyblank’e

göre bu nedenle A-shih-na Ssu-mo'nun en azından bir tarafı Soğd kökenli olabilir (Liu, 1958-I: 152, 204; Pulleyblank, 1952: 325-326). Bu bilgi, Şadların kağan soyundan gelmelerine ilişkin ileride vereceğimiz bilgiyle paralellik arz etmektedir. Selçuklu ve Osmanlı devletlerinin tersine, Gök Türklerde hükümdarların anne tarafından soylarına da genellikle dikkat edilirdi. Bu konuda elimizde önemli bir örnek vardır. SS'ya göre Taspar Kagan (572-581), ölmeden önce oğlu An-luo'ya 菴羅 (*Umna) yeğeni Ta-luo-pien'e 大羅便 (*Tolu) dikkat etmesini söylemişti. Kağan ölünce devlet adamları Ta-luo-pien'i başa geçirmek istemişlerse de Ta-luo-pien'in annesinin aşağı sınıftan olması nedeniyle tepkiler gelmiş ve Ta-luo-pien'in yerine asıl bir anneden doğan ve Gök Türkler arasında büyük bir itibara sahip olan An-luo (*Umna) başa geçirilmişti (Liu, 1958-I: 43). HTS'ya göre ise Taspar Kagan ölmeden önce yeğeni Ta-luo-pien'in yerine geçmesini buyurmuş, ancak onun ölümünden sonra yapılan toplantıda, Ta-luo-pien'in annesinin soylu olmadığı, aşağı tabakadan geldiği gerekçe gösterilerek Ta-luo-pien'in yerine Taspar Kagan'ın oğlu An-luo başa geçirilmişti (Chavannes, 1903: 48; Liu, 1958-II: 725). Buna benzer olarak, Asya Hunlarında da hükümdar ailesiyle evlilik bağıyla yakın akraba olan Hu-yen 呼衍, Lan 蘭 ve Hsü-pu 須卜 boylarının Yargıçlık yaptıkları bilinmektedir (Mori, 1978: 217).⁸⁰ Moğollar da bir dönem Qonggirrat boyuyla ve Oyrat (Oyirat) kavmiyle böyle akrabalık ilişkileri kurmuşlardı (Juvaini, 1997: 506; SHM, 2004-I: 326). Yani Asya Hunlarında ve Gök Türklerde, hükümdar ailesi ile onlarla evlilik aracılığıyla yakın akraba olan bazı boylar, en üst tabakayı yani soylu kesimi oluşturuyorlardı.⁸¹ Nitekim Bilge Kagan da Tonyukuk'un kızı *Kutlug Sebeg Katun (Ku-to-lu P'o-fu K'e-tun 骨咄祿婆匐可敦)⁸² ile evlenmişti ki Tonyukuk da A-shih-te 阿史德 boyundan geliyordu.⁸³ Tenri Kagan da bu çiftin çocuğuydu.⁸⁴ Ni-chüeh Ch'u-

⁸⁰ Asya Hunlarında soylu sınıfın varlığına ilişkin başka bir örnek için bkz. Onat-Orsoy-Konuralp, 2004: 67.

⁸¹ Bu tabaka da Sarı ya da Ak Bodun'u oluşturuyordu ki bu konuya Kut maddesinde değineceğiz.

⁸² P. Pelliot, bu hatunun unvanında geçen P'o-fu'daki 婆匐 P'o 婆 karakterinin aslının So 娑 olması gerektiğini, bu durumda P'o-fu'nun 婆匐 da Eski Türkçe *Sebeg (Sebig) sözcüğü olması lâzım geldiğini belirtmiştir (Pelliot, 1929: 243).

⁸³ Çince metinlere göre 682'deki Kutlug ayaklanmasına katılıp İkinci Gök Türk Kağanlığı'nın kurulmasına yardım eden A-shih-te Yüan-chen'in 阿史德元珍, 710'lu yıllara ait bilgiler veren Çin kaynaklarında geçen T'un-yü-ku'nun 暾欲谷 ve Gök Türk yazıtlarından tanıdığımız Tonyukuk'un 𐰽𐰺𐰍𐰏 / 𐰽𐰺𐰍𐰏 aynı kişiler oldukları görüşü ilk kez Friedrich Hirth tarafından ileri sürülmüştür. Ancak Liu, A-shih-te Yüan-chen ile T'un-yü-ku'nun aynı kişi olduklarından kuşkuludur; buna rağmen o da kesin bir görüş belirtmemiştir (Liu, 1958-II: 594-597; Pulleyblank, 1952: 328). Tonyukuk'un Türkçe yazıtlarda geçen adının okunması konusunda da farklı görüşler vardır. P. Pelliot, bu adı Toñ-Uquq (Toyn Ukuk) olarak okumuş ve bunu Tonyukuk'a yeğlediğini belirtmiştir (Pelliot, 1943: 65). S. G. Kljaštornyj,

luo Kagan'ın 泥獺處羅可汗 annesi ise, SS'ya göre aslen Çinli olan Hsiang Shih'dan 向氏 (Hsiang ailesi) idi (Chavannes, 1903: 14).⁸⁵ Selçuklularda, Moğollarda⁸⁶ ve Osmanlılarda ise genellikle anne tarafının soyuna bu kadar önem verilmemiştir.

Gök Türklerde kağan soyundan gelen yaşı küçük çocukların kağan olmalarına az rastlanılmaktadır. Doğu Gök Türk Shih-pi Kagan'ın oğlu A-shih-na Shih-po-pi 阿史那什鉢苾⁸⁷, veliaht olmak için çok küçük olması nedeniyle Ni-pu Şad 泥步設 ilan edilip doğuda hüküm sürmesine karar verilmişti (Liu, 1958-I: 133, 145, 182, 201). İltiş Kagan öldüğü zaman da çocukları henüz 7-8 yaşlarındaydı; bu nedenle, İltiş Kagan'ın

A-shih-te Yüan-chen ile Tonyukuk'un özdeşleştirilmesine dayanarak, Çince adda geçen Yüan 元 karakterinin anlamının da Eski Türkçede "yeni/ilk doğmuş" anlamına gelen Tun sözcüğü ile uyduğuna, Tonyukuk adının aslınında da Tunyokuk olması gerektiğini ileri sürmüştür. Ancak bu görüş G. Clauson tarafından eleştirilmiştir; o da bu adın aslında ilk başta Tunyokuk ya da Tunyokok olmasının muhtemel olduğunu, sonradan bu adın Tonyukuk'a dönüşmüş olabileceğini düşünmüştür (Clauson, 1971: 126). T. Tekin de Tonyukuk'un Tunyokuk olması gerektiğini, adın ikinci bölümü olan Yukuk'un Karahanlı döneminde "vezir" anlamına gelen Yugruş sözcüğünün daha eski bir hâli olabileceğini, bu durumda Tunyokuk adının aslında "İlk Vezir" anlamına gelen bir unvan olması gerektiğini ileri sürmüştür (TY, 1994: 25). René Giraud eserinde bu adı genelde Tonyukuk olarak alırken bu adın aslının Tonı-yukuk (Giysisi Yok) olabileceğini de belirtmiştir (Giraud, 1999: 24, 306). S. Gömeç ise çalışmasında Tonyukuk adını genellikle Tunyokuk olarak almış, bunun aslının Tonıkök (Giysisi Mavi) olabileceğine işaret etmiş, "Tun/Ton" sözcüğünün ise Gök Türklerin A-shih-te 阿史德 boyunu karşılıyor olabileceğini ileri sürmüştür (Gömeç, 1999: 39). Ancak V. Thomsen, Friedrich Wilhelm Radloff (Vasilij Vasil'evič Radlov Василий Васильевич Радлов), H. N. Orkun ve M. Ergin, bu adı Tonyukuk olarak okumuşlardır (ETY, 1994: 921; OA, 2002: 116; Thomsen, 2002: 196-197, 258). A. Caferoğlu, Eski Uyğurcada "yapışmak" anlamına gelen "yukmak" diye bir kelimeyi vermiştir (EUTS, 1968: 304). A. von Gabain da "yuk-" sözcüğünü "yapışmak, ilişmek" olarak çevirmiştir (von Gabain, 2000: 313). DLT'e göre Türkçede Yok ya da Yuk sözcüğü "çanak bulaşığı, kaptaki bulaşık" (yani "yağ") anlamına gelir; "bulaşmak, sirayet etmek" anlamında da "yuk-" sözcüğü vardır (DLT, 1999-III: 4, 63, 143). Bu durumda, Tonyukuk (ya da Tonıyukuk?) adı da "Giysisi Yağlı" (belki zenginlik belirtisi?) anlamına geliyor olabilir.

⁸⁴ Ancak elbette hükümdar sülalesi en üstte bulunuyordu. Nitekim HTS'ya ve 961'de Wang P'u 王溥 (922-982) tarafından derlenen THY'ya göre Kapgan Kagan da T'ang Hanedanı'nın hükümdar ailesi Li'yi 李 kendisine denk, o dönemde Çin'i yöneten Wu 武 ailesini ise daha düşük düzeyde görmüştür (Liu, 1958-I: 216, 1958-II: 603).

⁸⁵ S. Divitçioğlu'na göre, Türklerdeki soyluluk kavramı, Gök Türklerdeki soylu kesimin dışında Çin'deki ve Tibet'teki soylu-hükümdar hanedanları da kapsıyordu (Divitçioğlu, 2005: 161). S. Divitçioğlu'nun görüşü, Hsiang ailesi örneğini de açıklamaktadır. Demek ki Gök Türklerdeki soyluluk kavramı, günümüzdeki ırkçılık kavramından farklıydı; burada etnik-ırksal kökenden daha çok yöneten-yönetilen farkına önem verilmektedir.

⁸⁶ Ancak TC'ya göre Moğollarda yasaya uygun olarak babanın yeri birinci eşten olan çocuklara geçirdi (Juvaini, 1997: 549). Bu da demek oluyor ki Moğollarda han olabilmek için anne tarafının hükümdarın birinci eşi olması gerekiyordu. Ancak birinci eş olacak kişilerin soy olarak hangi boydan ya da kavimden olduklarına pek dikkat edilmediği bilinmektedir. Örneğin Yisügei Ba'atur'un eşi ve Temüjin'in annesi olan Hö'elün ile Temüjin'in eşi ve onun halefi Ögödei Qa'an'ın annesi olan Börte, Moğolların Qonggirat boyunun Olqunu'ut oymağından idiler (Rashiduddin, 1998-I: 85, 87; SHM §54-56, 59, 61, 66; SHM, 2004-I: 11-13, 15). Ögödei'in oğlu ve ardılı olan Güyük'ün annesi, Ögödei'in Merkit asıllı eşi Töregene idi (Rashiduddin, 1998-II: 304, 389). Güyük'den sonra başa geçen Möngke'nin ve Möngke'den sonra başa geçen Qubilai'nin babalarının Tolui (Ögödei'in kardeşi), annelerinin de Kerey kökenli Sorqaqtani Beki oldukları bilinmektedir (Rashiduddin, 1998-II: 399, 421).

⁸⁷ Bu adın aslının *Şabagbeg olabileceğine ilişkin görüş için bkz. Togan-Kara-Baysal, 2006: 94.

kardeşi Mo Ch'o (*Beg Çor), Kapgan Kagan unvanıyla başa geçmişti. Ancak İlteriş Kagan'ın oğlu Mo-chi-lien 默棘連 de genç yaşta Sağ Kanat Şadı (Tarduş Şadı) yapılmıştı (Liu, 1958-I: 163, 218). Hatta Mo-chi-lien, küçük yaşta şad olduğu için adamları tarafından Küçük Şad olarak adlandırılırdı (Liu, 1958-I: 171, 223). Demek ki Gök Türk tiginleri çok küçük yaşlarda Şad olabilmelerine karşılık, genellikle veliaht ya da kağan olamıyorlardı. Bunun bir nedeni, çok güçlü olan amcalarının onların veliaht ve kağan olmalarına engel oluşturmalarıdır; ya da küçük çocukların devleti yönetemeyecekleri düşünülmüştür. Hâlbuki Selçuklularda ve Osmanlılarda çok küçük yaşta Sultan olan pek çok şehzade vardır.

Gök Türkler ayrıca kağan seçecekleri kimsenin kişilik özelliklerine de bakarlardı. CS'ya göre Gök Türklerin efsanevî dönemlerinde Gök Türklerin reislerinden Yi-chi-ni-shih-tu'nun 伊箕泥師都 doğaüstü güçlere sahip olduğuna inanılıyordu. Bir Gök Türk reisinin sonradan A-hsien Şad 阿賢設 unvanını alan oğlu da, reis seçimi sırasında en yükseğe sıçradığı için reis seçilmişti (Liu, 1958-I: 6). Burada dinî ve fiziksel güçlere atıfta bulunulduğunu görüyoruz. SS'ya göre Gök Türk şehzadesi She-t'u 攝圖 (*Niber, Işbara Kagan)⁸⁸, tiginler arasında en akıllı ve bilge olması nedeniyle Gök Türk büyükleri tarafından kağan seçilmişti; kendisi ayrıca cesaretiyle ünlüydü (Liu, 1958-I: 43-44). CTS'ya ve HTS'ya göre Doğu Gök Türk Ch'u-luo Kagan 處羅可汗 öldüğünde Yi-ch'eng Kunçuy 義成公主, kağanın oğlu Ao-she Şad'ı 奧射設 çirkin, zayıf ve önemsiz bulduğu için onun kağan yapılmasını engellemişti (Liu, 1958-I: 134, 183). Batı Gök Türk To-luo Kagan 咄羅可汗 634'de tahttan indirildiğinde kendisine bağlı olanlar, Çin'e mektup göndererek başlarına bir kağan atanmasını istemişlerdi. İmparator da Gök Türk kağanlarının oğulları arasından aklı başında birisinin seçilmesini buyurmuştu (Chavannes, 1903: 58). É. Chavannes'a göre, 7. yüzyılın sonları ile 8. yüzyılın başlarında Çin tarafından Batı Gök Türk topraklarındaki On Okların başına atanan kağanlar da tebaalarını dirayetle yönetecek vasıflara ve saygınlığa sahip olmamaları, iyi niyetle ve adilane hareket etmemeleri nedeniyle halk tarafından kabul görmemişlerdi

⁸⁸ O. Pricak'a göre Çince'de She-t'u / Nieh-t'u 攝圖 olarak yazılan bu ad, Soğdça Niver (Nw''r) adından başka bir şey değildir (Pritsak, 1985: 206). Nitekim bu hükümdar, daha önce de değindiğimiz gibi, BY Sol Yüz 2. satırda βγγ nw''r γ'γ'n olarak geçmektedir (Kljaštornyj-Livšic, 1972: 85). Bu ad muhtemelen Gök Türkler tarafından "Neber" ya da "Niber" olarak söyleniyordu, zira Eski Türkçe'de Gök Türk döneminde henüz "v" sesi yoktu.

(Chavannes, 1903: 188). KTY D3'e göre ise eski kağanlar bilge ve alp idiler (OY, 1988: 8-9). Nitekim Tonyukuk da Bayancoğ'ta Баянцогт (Bayn Çokto) bulunan kendi yazıtında İlteriş Kagan'ı bilge ve alp olarak tanımlamıştır (II. TY G4-5; TY, 1994: 18-21). I. TY G3'e göre Dokuz Oğuzların başındaki kağan da İlteriş Kagan'ı Alp olarak tanımlamıştı (TY, 1994: 4-5). S. Gömeç, Gök Türk kağanlarının vasıfları arasında Erdemli (faziletli), Güçlü (Küçlög) ve Ünlü (Külög) olmak gibi özelliklerin de arandığını belirtmiştir (Gömeç, 1999: 95). S. Koca'ya göre ise Türk kağanlarının önemli özelliklerinden olan Erdem (Ertem), “cesaret, alplik, bilge, fedakarlık, bağlılık, dostluk, minnetkarlık, vefa, samimiyet, mertlik, dürüstlük, cömertlik ve konukseverlik” gibi kavramların hepsini kapsıyordu (Koca, 2002: 830-831). Demek ki Gök Türklerde kağan olacak kişilerde bu kimselerin en çok bilgelik, erdem, cesaret ve adalet gibi kavramlara sahip olup olmadıklarına bakılıyordu.⁸⁹

⁸⁹ Uygurlarda 7. yüzyılda T'e-chien İrkin'in 特健侯斤 oğlu P'u-sa 菩薩 (*Pusar; bu adın Sanskrit “Boddhisattva”nın Uygurca karşılığı olan Pusar olmasına ilişkin bkz. Bombaci, 1970: 10 ve von Gabain, 2000: 292), boy üyeleri tarafından akıllı bulunarak başa getirilmişti (Chavannes, 1903: 89; Liu, 1958-I: 351). TC'daki Uygur efsanesinde de Böğü Tigin'in güzel çehrelili, akıllı ve karar vermede güçlü olması, aynı zamanda tüm dilleri ve yazıları bilmesi nedeniyle halk tarafından Han yapılmasına karar verildiği anlatılmıştır (Juvaini, 1997: 56-57). CT'te ise Uygurların eskiden belli bir hükümdarlarının olmadığı, sonra boyların kendi aralarında toplanarak tüm boylar arasında en zekî kişiyi kendi başlarına hükümdar seçtikleri belirtilmiştir (Rashiduddin, 1998-I: 75) ki bu kişi, yukarıda bahsi geçen P'u-sa (*Pusar) olabilir. TFYK'ye göre 744'teki Türgiş kağanı Yi-li-ti-mi-shih Ku-to-lu P'i-chia 伊里低蜜施骨咄祿毗伽 (İlitiş Kutlug Bilge), siyaseti ve bilgeliği kavramış, sükûneti sağlayacak tarzda halkının kalplerinde uyum sağlamayı da bilmişti (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 71-72). Aynı kaynakta 749'daki Türgiş kağanı Yi-po K'e-han Ku-to-lu P'i-chia Chü-chih'nin 移撥可汗骨咄祿毗伽俱支 (Yi-po Kagan Kutlug Bilge Chü-chih) yiğit, şöhretli, iyi niyetli ve adaletli olduğu, bu nedenlerden dolayı halkı tarafından kendisine güvenildiği belirtilmiştir (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 81). Yine aynı kaynakta 753 dolaylarındaki Karluk yabgusunun yiğit, halkını otorite ve iyilikle yöneten, tedbirli ve yetenekli bir kişi olduğu yazmaktadır (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 87). Şâhnâme'ye göre Êfrâsyâb'ın kardeşi Agrises, Êfrâsyâb'a iyi bir padişah olmak için merhametli ve adaletli olması gerektiğini söylemiştir (Firdevsi, 1956-I: 411). Êfrâsyâb bir keresinde kendi devlet büyüklerine savaşıardan bıktığını, ahlak ve adaleti her yönde yayıp kederin ve zahmetin yerine barışı ve rahat yaşamayı getirmenin gerektiğini söylemiştir (Firdevsi, 1956-II: 432). Êfrâsyâb'ın oğlu Şîde, babasını yüksek, kahraman, zeki, soylu, talihli ve güçlü bir padişah olarak tanımlamıştır (Firdevsi, 1955-IV: 203). İranlı kahraman Rustem (Rüstem) رستم ise Êfrâsyâb'a hakaret etmek amacıyla ona onun gibi hafif akıllıların padişah olamayacaklarını, olsalar bile nasıl olsa günün birinde padişahlığın ellerinden gideceğini söylemiştir (Firdevsi, 1955-IV: 361). Eserde bir yerde de Êfrâsyâb'ın büyücü olduğu yazılmıştır (Firdevsi, 1949-III: 272). Bu bilgiler de bize 10.-11. yüzyıllarda Türklerin hükümdar vasıflarının İran'da nasıl algılandığını göstermektedir. Gök Türklerde kağanlarda aranan vasıfların aynısına Karahanlılarda da rastlanılmaktadır (Genç, 2002: 45-56). Demek ki bu konudaki telâkki, aradan geçen uzun yüzyıllara rağmen değişmemiştir. Kerey hükümdarı Togrıl Oğ Kan (To'oril Ong Qan), kendisinden sonra kimin hükümdar olması gerektiğini düşünürken kardeşlerinin iyi karakterden yoksun olduklarını, oğlu Senggüm'ün ise kendisi için neredeyse var olmadığını söylemiştir (SHM §164; SHM, 2004-I: 83). Nayman hükümdarı Inanç Bilge Kan (Inanča Bilge Qan) ise büyüyle doğan oğlu Tayan'ın (Tayang) “Torluq” (zayıf) olduğunu söyleyerek ileride hükümdar olup olamayacağı konusunda kaygılanmıştı (SHM §189; SHM, 2004-I: 111, 2004-II: 682). Moğollar da hükümdar seçerken belli başlı bazı özellikler aramışlardır. Moğolların Gizli Tarihi §255'e göre Ögödei tutarlı, güvenilir ve sakin olması nedeniyle babası tarafından veliaht seçilmişti (SHM, 2004-I: 187, 2004-II: 932). TC'da da Ögödei'in başardığı işler ve söylediği sözler nedeniyle babası tarafından tahta lâynk

Gök Türk kağanlarının bir özelliği de kendi özel birliklerinin, otağlarının (çadır-saray) ve yönetim merkezlerinin olmasıydı ki buna aşağıda Hükümdarlık Sembolleri konusunda değineceğiz.

Dikkati çekici bir diğer konu ise, Gök Türk kağanlarında belli bir dine mensup olma zorunluluğunun bulunmamasıdır.⁹⁰ Gök Türklerde kağanların ayrıca tanrısal vasıflara sahip olduklarına inanılırdı. Bundan dolayı bazı Gök Türk kağanları tarafından Tanrı Kagan (Teng-li K'e-han 登利可汗 ve T'ien K'e-han) unvanları kullanılmıştır. Buğut Byryt Yazıtı'nda kağanların unvanlarının başında rastlanılan Soğdça βγγ (Tanrı) sözcüğü de bu biçimde açıklanabilir (Kljaštornyj-Livšic, 1972: 85-86).⁹¹

Gök Türk kağanlarının bir vasfı da, yönetime gelebilmek için Tanrı'dan kut almış olmalarına inanılmasıdır ki bu konuya ayrı bir maddede değineceğiz. Gök Türk

bulunup kendisinden sonra onun başa geçeceğinin buyrulduğu belirtilmiştir. Babası ayrıca Ögödei'i sağlam fikirli, keskin zekâlı, cesur ve yetenekli olarak tanımlamıştır (Juvaini, 1997: 180, 182). TC'ya göre Möngke Qa'an'ın hükümdar seçilmesinden önce toplanan kurultayda kurultay üyeleri, seçilecek hükümdarın her konuda deneyimli olmasının gerektiğini belirtmişlerdi (Juvaini, 1997: 558). Nitekim TC'da Möngke Qa'an'ın özellikleri anlayışlı, cesur, akıllı ve yiğit olarak sıralanmıştır (Juvaini, 1997: 560). CT'te kayıtlı olduğu üzere de, Çinggis Qan'a göre hükümdarlık yapacak kişinin açlığını, susuzluğunu ve zorlu koşulların ne olduğunu bilmesi gerekiyordu, yani zor durumda kalan adamlarının neler yaşadıklarını anlayabilme özelliğine sahip olması lâzımdı (Rashiduddin, 1998-II: 296). Bu bilgi, yukarıda Möngke Qa'an'ın seçimi sırasında söylenen deneyim sahibi olmaya benzemektedir. Gördüğümüz kadariyle Moğollarda da Gök Türklerde olduğu gibi küçük yaştaki şehzadeler hükümdar olamıyorlardı. Bu bakımdan Moğollar, Gök Türklerle Selçuklular ve Osmanlılardan daha çok benzemektedirler.

⁹⁰ Taspar Kagan'ın Budizm'e geçtiği bilinmektedir. Uygur hükümdarları da Maniheizmi ve Budizmi benimsemişlerdir. Ancak bazı Türk devletlerinde, hükümdar olabilmek için hükümdar adayının dinine de bakılıyordu. Arap coğrafyacısı Ebû'l-Kâsim Muhammed bin Havkal'ın أبو القاسم محمد بن حوقل (ölm. 977'den sonra) 977'de yazdığı Şûret el-Ard'a (Suretü'l-Arz) صورة الارض göre Hazarlarda Kagan (Hakan) olabilmek için tanınmış bir aileden gelmek ve Musevî olmak gerekiyordu (Yörükân, 2004: 122-123). İbn Faflân'a göre de Oğuz beyi Küçük Yınal eskiden Müslüman olmuş, ancak boyunun "Müslüman olursan bize reislik edemezsin" demesi üzerine bu inancından vazgeçmek zorunda kalmıştı (İbn Fazlan, 1995: 39). Bu da demek oluyor ki Oğuzlar henüz o dönemde İslâm'ı ve Müslümanları bir tehdit, bir düşman unsur olarak görüyorlardı. Gök Türklerle dönecek olursak; Eski Türklerde gördüğümüz Kut inancı, elbette Eski Türk Dini ile ilgilidir. Yani eğer kağanın Tanrı'dan kut aldığına inanılıyorsa o zaman otomatik olarak kağanın Eski Türk Dini'ne mensup olmasının gerektiği düşünülebilir. Ancak Taspar Kagan buna rağmen hükümdarlığı sırasında Budist olmuş, yine de hükümdarlığını kaybetmemiştir. En azından diyebiliriz ki Gök Türkler, kağanlarının hangi dinden olduklarına fazla önem vermiyorlardı. Kut inancı nedeniyle belki kağan adaylarının hangi dine mensup olduklarına bakılmış olabilir; ancak bu konuda bir örnek bulamadık. Taspar Kagan örneği, Gök Türklerin Hazarların Musevî ya da Oğuzların İslâm-öncesi dönemlerindeki telâkkilerinden farklı düşündüklerini göstermektedir.

⁹¹ Batı Türkistan'daki Ustrûşâne ya da Sutrûşâne kentinin hükümdarlarına (Abbâsîlerin ünlü komutanı Afşin افشين de bu ailedendir) kendi tebaalarının "Tanrıların Tanrısı" olarak hitap ettikleri bilinmektedir (İbn Fazlan, 1995: 123; Yıldız, 2000: 123-129). Gök Türk ve Ustrûşâne hükümdarlarının unvanları arasında geçen Tanrı sözcüğü, Kut inancıyla ilişkili olmalıdır. Bu nedenle, Gök Türk kağanlarının tanrısal vasıflarının, Eski Mısır'daki tanrı-kral firavunlarından farklı olduğu açıktır.

kağanlarının halklarıyla ve tebaalarıyla olan ilişkilerini de ileride Kağanın Görevleri maddesinde ele alacağız.

c- Kağanın Başa Geçmesi

Gök Türklerde kağan seçiminin ya da kağan olmanın farklı yolları vardı. Aslında Gök Türk Kağanlığında bu konuda sistematik bir düzenin izlendiğini söylemek biraz zordur. Veliahtlık kurumunun varlığına ilişkin elimizde bazı bulgular vardır; ancak kimi zamanlarda da veliahtların kağan olamadıkları görülmektedir.

CS'ya göre Gök Türklerin efsanevî dönemlerinde Gök Türklerin reislerinin bazıları, fiziksel güçleri ve özellikleri sayesinde reis seçilmişlerdir (Liu, 1958-I: 6).⁹² İlk Gök Türk kağanı T'u-men (Bumın), bağlı olduğu Jou-jan Kağanlığı'na karşı ayaklanıp bu devleti savaşta yendikten sonra kendisine *İllig Kagan unvanını vermiştir. Yani Bumın, kendi bilek gücüyle ve emeğiyle kağan olmuştur; kağan olurken de hiçbir devlet adamından ya da başka bir devletten tasdik almamıştır. 552'de Bumın ölünce yerine oğlu K'e-luo 科羅 (*Kara) geçmiş ve Yi-hsi-chi Kagan 乙息記可汗 unvanını almıştır.⁹³ 553'te Yi-hsi-chi Kagan'ın da ölmesi üzerine tahta kağanın vasiyeti üzerine kağanın oğlu She-t'u'nun (*Niber) yerine kağanın kardeşi Mu-kan 木杆 geçmiştir (Liu, 1958-I: 7-8; Taşağıl, 1995: 18-19). Mu-kan Kagan da ölmeden önce oğlu Ta-luo-pien'in (*Tolu) yerine kendi küçük kardeşi Taspar'ın (T'o-po 佗鉢) kağan olmasını vasiyet etmiştir; bu sayede Taspar, 572'de kağan olmuştur (Liu, 1958-I: 13; Taşağıl, 1995: 27). Taspar Kagan da ölmeden önce oğlu An-luo'ya (*Umna), kendisi öldükten sonra yerine kendi yeğeni Ta-luo-pien'in geçmesini buyurmuştur. Devletin ileri gelenleri de 581'de Ta-luo-pien'i başa geçirmek istemişler, ancak bunda başarılı olamamışlardır. Böylece Ta-luo-pien'in yerine An-luo tahta geçmiştir. Ancak Ta-luo-pien bunu kabul etmemiş ve An-luo'ya karşı düşmanca bir tavır takınmıştır. Bunun üzerine An-luo, tahtı Yi-hsi-chi Kagan'ın oğlu She-t'u'ya bırakarak devlet kademesinde daha düşük bir görev almıştır.

⁹² Ancak bu efsanelerde geçen ağacın önünde en yükseğe sıçrama motifinin fiziksel gücü değil, Tanrı'ya yaklaşmayı simgeleyen dinî bir motif olabileceği de düşünülmüştür (Waida, 1976: 181-182).

⁹³ SS'da ve 659'da Li Yen-shou 李延壽 (618-676) tarafından derlenen PS'da T'u-men'dan sonra başa geçen Gök Türk kağanının T'u-men'in kardeşi olduğu yazılmışsa da A. Taşağıl'ın da belirttiği gibi, Bumın'dan sonra kendi oğlu başa geçmiştir (Liu, 1958-I: 41; Taşağıl, 1995: 18).

Devlet adamları da kendi aralarında görüşerek She-t'u'nun kağan olmasına karar vermişlerdir. Bunun üzerine She-t'u, kendisine İşbara Kagan (Sha-po-lüeh K'e-han 沙鉢略可汗) unvanını vermiştir (Liu, 1958-I: 43-44; Taşağıl, 1995: 34). İşbara Kagan, ölmeden önce vasiyetini yazmış ve kendisinden sonra yerine oğlu Yung-yü-lü'nün 雍虞閭 değil, küçük erkek kardeşi Ch'u-luo-hou Yabgu'nun 處羅侯葉護 geçmesini söylemiştir. Kağan 587'de öldüğü zaman Yung-yü-lü, Ch'u-luo-hou'yu getirtmek için bir adamını görevlendirmiştir. Ch'u-luo-hou tahta çıkartılmak istendiği sırada ise Ch'u-luo-hou buna itiraz ederek Mu-kan Kagan'dan beri hep küçük erkek kardeşin kendisinden büyük olana, meşru olmayan oğlun meşru olana yeğlendiğini, böylece atalarının kurallarının inkâr edilmiş olduğunu söyledikten sonra tahta Yung-yü-lü'nün geçmesinin gerektiğini belirtmiştir. Yung-yü-lü ise Ch'u-luo-hou'nun kendi amcası olduğunu, amcası dururken kendisinin tahta geçmesinin uygun olmayacağını, ayrıca babasının buyruğuna karşı gelemeyeceğini söyleyerek Ch'u-luo-hou'yu tahta geçmeye ikna etmiştir; Ch'u-luo-hou böylece Baga Kagan (Mo-he K'e-han 莫賀可汗) unvanıyla hükümdar olmuştur. Ancak Ch'u-luo-hou ertesı yıl bir savaşta ölünce Gök Türk devlet adamları, Yung-yü-lü'yü kağan seçerek onu başa geçirmişlerdir; Yung-yü-lü de kendisine Hsieh-chia-shih-to-na Tu-lan K'e-han 頡伽施多那都蘭可汗 (kısaca Tu-lan K'e-han 都藍可汗) unvanını vermiştir (Liu, 1958-I: 54-55; Taşağıl, 1995: 50). Tu-lan Kagan'ın 599-600 dolaylarında ölmesinin ardından Gök Türklerde iç savaş yaşanınca, T'u-li K'e-han (*Töli Kagan) unvanlı Jan-kan 染干 (*Žāmqaṇ)⁹⁴, sığındığı Çin'de Ch'i-min Kagan unvanıyla kağan yapılmıştır (Liu, 1958-I: 59; Taşağıl, 1995: 56). Ch'i-min Kagan'ın 609'da ölmesinin ardından da Çin imparatoru Sui Yang-ti 隋煬帝 (604-617), kağanın oğlu To-chi-shih'yı 咄吉世 kağan yapmıştır; To-chi-shih, başa geçince Shih-pi Kagan unvanını almıştır (Liu, 1958-I: 65). Shih-pi Kagan da 619'da aniden ölünce oğlu Shih-po-pi çok küçük olduğu için tahta kağanın Ch'u-luo Kagan unvanını alan kardeşi Ch'u-luo-hou 處羅侯 geçmiştir. Shih-pi Kagan'ın ölmeden önce kendisine bir varis atadığına ilişkin elimizde bir bilgi yoktur (Liu, 1958-I: 133, 145, 182, 201; Taşağıl, 1995: 69). Bu kağan da 621'de Çinliler tarafından zehirlenip öldürülünce, kağanın eşi Yi-ch'eng Kunçuy, kağanın oğlu Ao-she Şad'ı çirkin, zayıf ve önemsiz bulduğu için

⁹⁴ P. Pelliot bu adın o dönemdeki Çince okunuşunu *Nziām-kân olarak verdikten sonra bu adı *Žāmqaṇ olarak yeniden oluşturmuştur (Pelliot, 1929: 203).

onun kağan yapılmasına engel olmuştur. Sonunda da Shih-pi Kagan'ın oğullarından, Ch'u-luo Kagan'ın da kardeşlerinden olan To-pi 咄苾, kağan ilan edilerek *İllig Kagan (Hsieh-li K'e-han 頡利可汗) unvanını almıştır (Liu, 1958-I: 134, 183; Taşağıl, 1995: 72). Bilindiği üzere, *İllig Kagan 630'da Çinliler tarafından bozguna uğratılarak esir alınmıştı; böylece bağımsız Doğu Gök Türk Kağanlığı da sona ermiş oluyordu. Ancak 639'da *İllig Kagan'ın akrabası olan A-shih-na Ssu-mo, Çin imparatoru T'ang T'ai-tung tarafından Çin'in kuzey taraflarında, Gobi'nin güneyinde yaşayan Gök Türk boylarının başına geçirilerek Yi-mi Ni-shu Ssu-li-pi Kagan 乙彌泥孰俟力苾可汗 unvanıyla kağan yapılmıştır. Aslında kendisi esasen 600 dolaylarında Jan-kan Çin'e sığındığı zaman Gobi'nin kuzeyindeki boylar tarafından kağan seçilmişti; ancak Jan-kan Çin'de Ch'i-min Kagan unvanıyla hükümdar yapınca kendisi de bu unvanından feragat etmişti. Kendisi, biraz önce değindiğimiz gibi 639'da bu sefer Çin tarafından kağan ilan edilmişti; ancak halkının desteğini kazanamayınca 643'te unvanından vazgeçerek Çin sarayına gelip Çin ordusunda komutan olmuş ve Kore'de Gugoryeo'ya yapılan seferde ölmüştür (Liu, 1958-I: 151, 203, 287). Yine A-shih-na boyundan olan A-shih-na Hu-po 阿史那斛勃 da *İllig Kagan'ın yakalanmasının ardından boylar tarafından kağan ilan edilmek istenmiştir; ancak o sırada Hsüeh-yen-t'o Kağanlığı kurulduğu için Hu-po da bu kağanlığa bağlılığını bildirmiştir. Hsüeh-yen-t'oların onu öldürmeye kalkmaları üzerine Hu-po da Altayların kuzeyine çekilmiş ve kendisine Yi-chu Çabış Kagan (Yi-chu Ch'e-pi K'e-han 乙注車鼻可汗) unvanını vermiştir. Ancak bu kağan da 647 yılında Çinliler tarafından yenilgiye uğratılarak esir alınmış ve Çin'e götürülmüştür (Liu, 1958-I: 207-208).

679'da Çin'e bağlı Gök Türk reislerinden A-shih-te Wen-fu 阿史德溫傳 ve A-shih-te Feng-chih 阿史德奉職, Çin yönetimine karşı ayaklanarak A-shih-na Ni-shu-fu'yu 阿史那泥熟匐 (*A-shih-na Nîzûk Beg) kağan ilan etmişlerdir. Bu ayaklanma, kağanın ölümüyle birlikte sona erdikten sonra 681'de Kuzey Çin'deki Gök Türkler, *İllig Kagan'ın ağabeyinin oğlu A-shih-na Fu-nien'i 阿史那伏念 kağan ilan ederek yeni bir ayaklanma başlatmışlardır. Bu ayaklanmanın da bastırılmasından sonra, A-shih-na Kutlug (A-shih-na Ku-to-lu 阿史那骨咄祿), 682'de yeni bir ayaklanma çıkartarak kuzeye kaçmış ve orada kendisini kağan ilan etmiştir (Liu, 1958-I: 157-158, 210-213).

Tonyukuk ise, kendi yazıtında İltəriş Kagan’a kağan unvanını kendisinin verdiğini, onu kendisinin kağan yaptığını söylemiştir (I. TY B5-7; TY, 1994: 2-5). Bu konuyla ilgili kaynaklar çelişkili bilgiler içermektedir; CTS’ya ve HTS’ya göre Kutlug kendi kendisini kağan ilan etmişken I. TY’na göre Tonyukuk bu kişiyi kağan yapmıştır ki bu durum, Wen-fu’nun ve Feng-chih’nun *Nîzûk Beg’i kağan yapmalarına benzemektedir. A-shih-te boyundan olan reislerin Çin’e karşı ayaklandıktan sonra Gök Türklerin başına kendilerini değil, A-shih-na boyundan olan Gök Türk reislerini getirmeleri, Türklerde hükümdarların asıl soydan gelmelerine önem verildiğinin örnekleridir. CTS’ya göre Kutlu-lu’nun (Kutlug, İltəriş Kagan) ölümünün ardından hükümdarın kardeşi Mo Ch’o (*Beg Çor), kağanın oğlu çok küçük olduğundan tahtı ele geçirerek kendisini kağan ilan etmiştir; HTS da Kutlug’un oğlunun henüz küçük olması nedeniyle zaten kağan olarak tahta çıkamayacağını, bu nedenle Mo Ch’o’nun kendisini kağan ilan ettiğini belirtmiştir (Liu, 1958-I: 160, 214). KTY D16’da ve BKY D14’te de bu durum meşru bir durum olarak anlatılmıştır; yazıtlara göre, İltəriş Kagan’ın ölümünün ardından Törü’ye göre Bilge Kagan ve Köl Tigin’in amcaları tahta çıkmıştır ki bu kişi de yazıtlarda gördüğümüz Kapgan Kagan’dır (OY, 1988: 12-13, 40-41). Yani bu konuda Çin ve Gök Türk kaynakları uyushmaktadır. CTS’ya ve HTS’ya göre Kapgan Kagan’ın 716’da Dokuz Oğuzlar’a karşı yapılan bir seferde öldürülmesinin ardından Yi-nieh K’e-han 移涅可汗 (İnel Kagan) unvanını taşıyan oğlu Fu-chü 匐俱 (*Böğü)⁹⁵ tahta çıkmış, ancak tahta fazla durmadan, yeğeni Ch’üeh T’e-le 闕特勒 (Köl Tigin) tarafından kendi adamlarıyla birlikte öldürülmüştür. Bu darbenin ardından da Köl Tigin, ağabeyi Mo-chi-lien’i kağan ilan etmiştir. P’i-chia K’e-han 毗伽可汗 (Bilge Kagan) unvanını alan, insafli ve kibar yaratılışlı olan Mo-chi-lien ise kağanlığı kendi hakkıyla kazanmadığını bildiği için önce hükümdar olmaya karşı çıkarak hükümdarlığın kardeşinin hakkı olduğunu söylemişse de Köl Tigin’in ısrarları sonucunda kağan olmaya ikna olmuştur (Liu, 1958-I: 171, 223). Gök Türk yazıtları ise bu kanlı darbe konusunda sessiz kalmıştır; BKY D21-22’ye göre Bilge Kagan, amcasının ölümünün ardından Tanrı tarafından tahta oturtulmuştur (OY, 1988: 44-45). Bilge Kagan’ın 734’te öldürülmesinin ardından yerine oğlu geçmiştir; bu kişinin kağan olması, CTS’da ve HTS’da farklı anlatılmıştır. CTS’ya göre Bilge Kagan’ın ölümünün ardından adamları, hükümdarın

⁹⁵ İ. Togan-G. Kara-C. Baysal, Fu-chü’nün 匐俱 *Bäkey (*Bäg[Beg]+key, günümüz Türkçesindeki “beyim” ifadesinin karşılığı) olabileceğine işaret etmişlerdir (Togan-Kara-Baysal, 2006: 255).

oğlunu Yi-jan Kagan 伊然可汗 unvanıyla kağan ilan etmişlerdir; Çin imparatoru T'ang Hsüan-tsung 唐玄宗 (712-756) da, taziye için gönderdiği elçisine, hükümdarın bu oğlunu kağan ilan etmesini buyurmuştur. HTS'ya göre ise Çin imparatorunun gönderdiği elçi, Gök Türk devletinin ileri gelenleriyle birlikte hükümdarın oğlunu Yi-jan Kagan unvanıyla kağan ilan etmiştir. Yi-jan Kagan'ın kısa bir süre sonraki ölümünün ardından tahta çıkan Teng-li K'e-han (Teñri Kagan) ya da Ku-to-lu P'i-chia K'e-han'ın 骨咄祿毗伽可汗 (Kutlug Bilge Kagan) hükümdar yapılması da iki kaynakta farklı anlatılmıştır; CTS'ya göre Yi-jan Kagan'ın ölümünden sonra kardeşi, Teñri Kagan ilan edilmişken HTS daha farklı olarak Yi-jan Kagan'ın daha uzun yaşadığını, ölümünün ardından kardeşinin Çin imparatorunun buyruğuyla Çin elçisi tarafından Teñri Kagan ilan edildiğini belirtmiştir (Liu, 1958-I: 179, 229; Taşağıl, 2004a: 56). HTS'da bu iki hükümdarın Çinliler tarafından kağan ilan edildiğinin yazılması, ancak CTS'da bu kişileri esas kağan yapanların Gök Türk ileri gelenlerinin olduğunun belirtilmesi şöyle açıklanabilir: Bu kağanlar gerçekten de Gök Türk ileri gelenleri tarafından tahta çıkarılmışlardır, sonra da Çin imparatoru tarafından gönderilen elçiler aracılığıyla Çin tahtı tarafından tanınmışlardır. Bundan sonraki olaylar kaynaklarda daha da karışık anlatılmıştır. Teñri Kagan'ın küçük yaşta tahta çıkması nedeniyle devleti annesi yönetmiş ve yasak bir ilişkiye girmiştir. Bu durum boylar arasında hoşnutsuzluk yaratmıştır. Teñri Kagan'ın ve annesinin kağanın amcalarından olan bir şadı öldürmeleri üzerine öbür şad P'an Ch'üeh T'e-le 判闕特勒 (P'an Köl Tigin), bu ikisini öldürmüştür. CTS'ya göre bu olayın sonrasında P'an Köl Tigin kendisini Wu-su-mi-shih K'e-han 烏蘇米施可汗 (Ozmuş Kagan) ilan etmiş, ancak ayaklanan Basmıllar tarafından bozguna uğratılmış ve Çin'e kaçmıştır. HTS'ya göre ise P'an Köl Tigin, Teñri Kagan'ı ve annesini öldürdükten sonra Bilge Kagan'ın bir oğlunu tahta çıkarmıştır; ancak bu yeni kağan, kendi kardeşi Ku-to Yeh-hu 骨咄葉護 (*Kutlug Yabgu) tarafından öldürülmüştür. *Kutlug Yabgu, başka bir kardeşini tahta çıkarmasına rağmen, onu da öldürerek kendisini kağan ilan etmiştir. Ancak 742'de ayaklanan Basmıllar, Karluklar ve Uygurlar, bu kağanı öldürerek Basmıl reisini kağan ilan etmişlerdir; o sırada Gök Türklerin ileri gelenleri de P'an Köl Tigin'i Ozmuş Kagan unvanıyla tahta geçirmişlerdir. Ne var ki bu kağan da fazla tutunamamış ve daha önce ayaklanmış olan boyların saldırılarına dayanamayarak kaçmıştır. 744'de Ozmuş Kagan'ın Basmıllar ve daha başka

kavimler tarafından öldürülmesinin üzerine kağanın kardeşi Pai-meï Tigin 白眉特勒 tahta çıkararak Pai-meï Kagan 白眉可汗 unvanını almıştır. Ancak kargaşa sona ermeyince Gök Türklerin ileri gelenleri, Basmıl reisini kağan ilan etmişlerdir. Bu kağanın ve Pai-meï Kagan'ın Karluklar ve Uygurlar tarafından öldürülmeleriyle Doğu Gök Türk Kağanlığı da sona ermiştir (Liu, 1958-I: 179-180, 229-231).

Doğu Gök Türklerde kağanların tahta geçmelerini inceledikten sonra şimdi de Batı Gök Türklerde kağanların nasıl hükümdar olduklarını inceleyeceğiz. Bilindiği gibi, Batı Gök Türkler, devletin ilk dönemlerinde henüz bağımsız bir kağanlık olmayıp, Doğu Gök Türk Kağanlığı'na bağlı bir Yabguluk durumundaydılar. Her ne kadar Batı Gök Türk hükümdarı Tardu Kagan (Ta-t'ou K'e-han 達頭可汗), kağan unvanını kullanıyorsa da onun döneminde henüz Batı Gök Türk bağımsızlığı sağlanmamıştı; bu duruma ileride Küçük Kağan unvanını açıklarken yeniden değineceğiz. SS'da da belirtildiği üzere, Batı Gök Türklerin tam bağımsızlığa kavuşmaları, 603 dolaylarında Niri Kagan döneminde başlamıştır. Doğu Gök Türk Kağanlığında taht mücadelesini kaybeden Ta-luo-pien (*Tolu), Batı Gök Türk ülkesine giderek burada hâkimiyetini kurmak istemişse de başarısızlığa uğrayarak esir düşmüştür. Bunun üzerine, Batı Gök Türk halkı yetkiyi Tardu Kagan'ın oğlu Yang-su Tigin'in 鞅素特斬 oğluna vermiştir; bu kişi de tahta Ni-li K'e-han 泥利可汗 (Niri Kagan) unvanıyla çıkmıştır.⁹⁶ Bu kağanın kısa bir süre sonra ölmesinin ardından da oğlu Ta-man 達漫, Ni-chüeh Ch'u-luo Kagan unvanıyla yerine geçmiştir (Chavannes, 1903: 13-14). Ancak bu kağan da, 611 yılında Tardu Kagan'ın oğlu She-kui'in 射匱 saldırısına uğramış ve Çin'e kaçmak zorunda bırakılmıştır; Çin'de, She-kui'ye Ta K'e-han 大可汗 (Ulu Kağan, *Ulug Kagan) unvanını vermiştir (Chavannes, 1903: 17-19). CTS'ya göre ise Ch'u-luo Kagan Çin'de esir tutulduğu için Batı Gök Türk halkı, tahta onun yerine amcası She-kui'yi oturtmuştur. Bu kağanın 618'deki ölümünün ardından da kardeşi T'ung 統, T'ung Yabgu Kagan 統葉護可汗 unvanıyla başa geçmiştir (Chavannes, 1903: 23-24). 630'a kadar hüküm süren bu kağanı bu tarihte öldüren ve yerine geçen amcası, başa geçince Mo-he-to Hou Ch'ü-li Ssu-p'i K'e-han 莫賀咄候屈利俟毗可汗 (*Bagatur Hou Külüg Ssu-p'i Kagan)

⁹⁶ Bu hükümdarın tam unvanı, İli Vadisi'nde bulunan Soğdça yazıtta 6. satırda *βγγ p'y nry x'γ'n* olarak geçmektedir (Osawa, 2002: 80).

unvanını almıştır. Bundan sonrası da sürekli bir kargaşa ve iç savaş dönemidir. Bu kağan kendisini *Ulug Kagan ilan etmiş olmasına karşılık halkının desteğini kazanamamıştır; devletin batı yakasını oluşturan boylar, *Nîžûk Baga Şad'ı 泥孰莫賀設 tahta yerleştirmek istemişlerdir. Ancak *Nîžûk bunu kabul etmemiş ve T'ung Yabgu Kagan'ın oğlu Tieh-li Tigin'i 咥利特勒 Yi-p'i Po-luo Ssu Yeh-hu K'e-han 乙毗鉢羅肆葉護可汗 (*Yi-p'i Işbara Ssu Yabgu Kagan) unvanıyla tahta çıkarmıştır. Bundan sonra yaşanan taht kavgasında da *Nîžûk, Ssu Yabgu Kagan'ın adına rakibi Bagatur Hou Külüg Ssu-p'i Kagan'ı yenerek öldürmüştür. Böylece halk, Ssu Yabgu Kagan'a *Ulug Kagan unvanını vermiştir. Ancak bu kağanın katı yönetimi sonucunda beyler bir darbe yapmışlar ve kağanı kaçmaya zorlamışlardır; kağan da sığındığı Soğd bölgesinde ölmüştür. Onun yerine, devletin ileri gelenleri, daha önce kağanın katı yönetimi yüzünden kaçmak zorunda kalmış olan *Nîžûk'u tahta oturtmuşlardır; *Nîžûk, To-luo Kagan 咄羅可汗 ve Tardu Kagan (Ta-tu K'e-han 大度可汗) unvanlarıyla hüküm sürmüştür. Bu kağanın 634'teki ölümünün ardından ağabeyi Toņa Şad (T'ung-e She 同俄設), Sha-po-luo Tieh-li-shih K'e-han 沙鉢羅咥利失可汗 (Işbara Tieh-li-shih Kagan) unvanıyla tahta geçmiştir (Chavannes, 1903: 25-28).

Batı Gök Türklerde bu döneme kadar kısa süreli iç çatışmaların dışında genellikle düzenli süren iç siyasî durum, devletin ikiye bölünmesiyle birlikte uzun süreli bir kargaşa ortamına sürüklenmiştir. Işbara Tieh-li-shih Kagan'ın tebaası, zamanla kağanı saymamaya başlamış ve bunun sonucunda da kağanın kurmay heyeti dağılmıştır. Kağana bir suikast denemesi yapılmış ancak başarılı olunamamıştır. Kağan kaçınca bazı beyler, *Yukuk Şad'ı (Yü-ku Sha 欲谷殺)⁹⁷ *Ulug Kagan olarak başa geçirmeye çalışmışlardır; ancak bu grup da çok geçmeden dağılmış ve Işbara Tieh-li-shih Kagan eski topraklarının bir bölümünde hâkimiyeti yeniden ele geçirmiştir. Ancak bazı boylar *Yukuk Şad'ı Yi-p'i To-lu Kagan 乙毗咄陸可汗 unvanıyla hükümdar yapmışlardır. Böylece kağanlık ikiye bölünmüş ve iki taraf arasında sonuçsuz kanlı savaşlar

⁹⁷ Bu kişinin unvanındaki Yü-ku 欲谷, Tonyukuk'un Çin kaynaklarında geçen adı olan T'un-yü-ku'daki 噍欲谷 Yü-ku 欲谷 ile aynıdır. E. G. Pulleyblank'e göre Yü-ku 欲谷 karakterlerinin Sui ve T'ang dönemi okunuşu jywk-kəwk idi (Pulleyblank, 1991: 111, 385). Bu durumda, Yü-ku Sha 欲谷殺 da *Yukuk Şad olabilir. Nitekim K. Czeglédy ve Emel Esin de bu unvanı Yukuk Şad olarak almışlardır (Czeglédy, 1995: 60; Esin, 1977: 326).

yaşanmıştır. Sonunda İşbara Tieh-li-shih Kagan, 639'da bazı tudunlarının ve ilteberlerinin *Yukuk Şad'la işbirliği yapmaları sonucu kaçmış ve sığındığı Fergana'da⁹⁸ ölmüştür. İşbara Tieh-li-shih Kagan'a bağlı olan beyler, kağanın küçük kardeşi Po-pu Tigin'i 薄布特勒 Yi-p'i İşbara Yabgu Kagan (Yi-p'i Sha-po-luo Yeh-hu K'e-han 乙毗沙鉢羅葉護可汗) unvanıyla tahta geçirmişlerdir. Ancak bu kağan da Yi-p'i To-lu Kagan'a karşı mücadele vermek zorunda kalmış ve sonunda 641'de yenilerek esir alınmış, hemen arkasından da öldürülmüştür. Böylece Yi-p'i To-lu Kagan, Batı Gök Türk Kağanlığı'nın tek hâkimi olmuştur. Ancak çok geçmeden bir darbe teşebbüsüne uğrayarak gücünü yitirmiştir. Bunun üzerine, kağanın beylerinin bir bölümü, Çin'e başvurarak başlarına Gök Türk hanedanından birisinin kağan ilan edilmesini istemişlerdir. Böylece, Çin imparatoru tarafından atanan bu hanedan üyesi, Yi-p'i She-kui Kagan 乙毗射匱可汗 unvanıyla başa geçmiştir. Yi-p'i To-lu Kagan ise Toharistan'a⁹⁹ sığınmak zorunda kalmıştır. Ancak Çin imparatoru T'ang T'ai-tsung'un 649'da ölmesinin ardından, Batı Gök Türk hanedanından A-shih-na He-lu 阿史那賀魯, Çin ve onun güdümündeki Batı Gök Türk yönetimine karşı ayaklanmıştır. Kısa sürede Batı Gök Türklerin boyları ve bu kağanlığa bağlı topluluklar da He-lu'ya katılmışlardır. Her ne kadar Yi-p'i To-lu Kagan bu asiye karşı koymuş ve He-lu da Çin hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalmışsa da He-lu, 651'de yeniden ayaklanmış ve Yi-p'i To-lu Kagan'ın topraklarını ele geçirerek boyları etrafında topladıktan sonra İşbara Kagan

⁹⁸ Fergana (Fèrgānè فرغانه), Maveraünnehir'in doğusunda Seyhun'un (Iaxartes Ιαξάρτης, Yinçü Ögüz 𐰽𐰺𐰍𐰆𐰚, Seyhûn سيجون, Sîr Dèryâ سیر دریا / Sir Derya) orta kısımlarına dökülen bir vadinin adıdır. Çin kaynaklarında Fergana devletinin adı Fei-han 𐰽𐰺𐰍𐰆𐰚, Pa-he-na 𐰽𐰺𐰍𐰆𐰚, Pa-han-na 𐰽𐰺𐰍𐰆𐰚, Po-han 𐰽𐰺𐰍𐰆𐰚, Po-han 𐰽𐰺𐰍𐰆𐰚, P'an-han 𐰽𐰺𐰍𐰆𐰚 ve P'o-luo-na 𐰽𐰺𐰍𐰆𐰚 olarak geçmektedir. Gök Türk döneminde burada bir krallık var olmuştur. Bu dönemin sonlarına doğru, 720'lerde Fergana'nın ortasından geçen Seyhun Irmağı'nın ülkeyi ikiye böldüğü, ırmağın güneyinde kalan bölgenin Arap soylu bir hükümdar tarafından yönetildiği, ırmağın batısının ise Gök Türk soylu bir hükümdarın yönetimi altında bulunduğu bilinmektedir. Aslında Fergana'daki bu bölünme tam olarak 630'ların sonlarına doğru olmuştur. Bu sıralarda A-shih-na boyundan olan bir Gök Türk beyi, Fergana'yı ele geçirmiştir. Onun ölümünden sonra da ülke, ayrı kentlerde oturan yerli İranî ve Gök Türk asıllı hükümdarlar arasında paylaşılmıştır (Barthold, 1945: 558-559; Ekrem, 2003: 122-124).

⁹⁹ Toharistan (Tohâristân طخارستان, Tohâristân تخارستان ya da Tohâyristân طخايرستان), İslâmiyet'in ilk dönemlerinde Ceyhun Irmağı'nın (Oxus, Ceyhûn سيجون, Âmû Dèryâ آمو دریا / Amu Derya) orta ve üst bölümlerinin güneyine denk gelen bölge için kullanılan bir addır. Merkezi Belh (Bèlh بلخ) kenti olan ve Tâlèkân طالقان, Èndèrâb اندراب gibi kentleri de kapsayan Toharistan, bugünkü Afganistan'ın kuzeyine denk gelmektedir. İslâmî dönemde ise Ceyhun'un kuzeyinde ve güneyinde yer alan, Belh'e bağlı bütün bölgelere Toharistan denilmiştir (Barthold, 1979: 399). Çin kaynaklarında Toharistan bölgesi Tu-huo-luo 𐰽𐰺𐰍𐰆𐰚, T'u-huo-luo 𐰽𐰺𐰍𐰆𐰚, T'u-huo-luo 𐰽𐰺𐰍𐰆𐰚, Tu-huo-luo 𐰽𐰺𐰍𐰆𐰚, T'u-hu-luo 𐰽𐰺𐰍𐰆𐰚, T'u-huo-yi 𐰽𐰺𐰍𐰆𐰚, Tou-sha-luo 𐰽𐰺𐰍𐰆𐰚, Tou-ch'ü-le 𐰽𐰺𐰍𐰆𐰚, T'u-ch'ü-luo 𐰽𐰺𐰍𐰆𐰚 ve Tu-ch'ü-luo 𐰽𐰺𐰍𐰆𐰚 olarak geçmektedir (Ekrem, 2003: 137). II. TY G1'de geçen Tokar 𐰽𐰺𐰍𐰆𐰚 sözcüğü de Toharistan'ı karşılıyor olmalıdır (TY, 1994: 18-19). İleride de değineceğimiz gibi, 7.-8. yüzyıllarda Toharistan'da Gök Türk hanedanından olan yabgular hüküm sürmüşlerdir.

(Sha-po-luo K'e-han 沙鉢羅可汗) unvanını almıştır. Ancak hâkimiyetini tüm Batı Gök Türk Kağanlığına yayamadığı anlaşılmaktadır; nitekim 653'te Yi-p'i To-lu Kagan ölünce oğlu da Işbara Kagan'a karşı ayaklanmıştır. Bu sırada Işbara Kagan bir yandan da Çin saldırılarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Sonuçta 657 yılında yapılan bir seferle birlikte Işbara Kagan ele geçirilmiş ve hâkimiyetini tamamen kaybetmiştir. Bunun sonucunda Batı Gök Türk toprakları Çin denetimine geçmiş ve 659'da da bu bölge ikiye ayrılarak buralara Çin tarafından tabi iki kağan atanmıştır. Bu kişiler, Çin'den Hsing-hsi-wang Kagan 興昔亡可汗 unvanını almış olan A-shih-na Mi-she 阿史那彌射 ve Chi-wang-chüeh Kagan 繼往絕可汗 unvanını almış olan A-shih-na Pu-chen'dır 阿史那步真. Ancak Mi-she, kısa bir süre sonra Pu-chen'in hazırladığı bir tuzak yüzünden öldürülmüştür. Sonuçta 667'de Pu-chen'in da ölmesi sonucunda Batı Gök Türk Kağanlığı, uzun süre kargaşa içinde kalmış ve burada sağlam bir iktidar sağlanamamıştır. 677'de A-shih-na T'ui-tzu 阿史那倭子 adlı bir reis, Çin tarafından Shih-hsing K'e-han 十姓可汗 (On Boyun Kağanı, *On Ok Kagan) unvanıyla bölgeye tabi kağan olarak atanmışsa da kısa bir süre sonra Çin'e karşı ayaklanmıştır. Ancak bu ayaklanma da 679'da bastırılmış ve kağan, adamlarıyla birlikte yakalanarak Çin'e gönderilmiştir. 685'te Çin denetimindeki Batı Gök Türklerin doğu ve batı topraklarına Çin tarafından Mi-she'nin oğlu A-shih-na Yüan-ch'ing 阿史那元慶 ve Pu-chen'in Chieh-chung Shih-chu Kagan 竭忠事主可汗 unvanı verilen oğlu Hu-se-luo 斛瑟羅 atanmışlardır. Hu-se-luo da babasının yerine geçmesi için Çin tarafından görevlendirilmiş; ancak kısa bir süre sonra topraklarına Türgişler tarafından el konulunca Çin'e dönmek zorunda kalmıştır. Onun ölümünden sonra 705'te yerine atanan oğlu A-shih-na Huai-tao 阿史那懷道, Çin'den On Ok Kagan unvanını aldıysa da hâkimiyetini kabul ettirememiş ve 716'ya kadar gölge bir kağan olarak Çin'de yaşamaya devam etmiştir. Huai-tao'nun oğlu A-shih-na Hsin 阿史那昕 de 739'da *On Ok Kagan unvanıyla Çin tarafından bölgeye gönderilmiş ise de Türgişler tarafından öldürülmüştür. 703'te Mi-she'nin torunu A-shih-na Hsien 阿史那獻, dedesinin topraklarını yönetmesi için gönderilmiş, ancak bölgeye ulaşmadan Çin'e dönmek zorunda kalmıştır. Böylece Batı Gök Türk Kağanlığı da sona ermiştir (Chavannes, 1903: 28-43, 46, 73-77).¹⁰⁰

¹⁰⁰ Gök Türk kökenli Toharistan Yabgularından birisi olan P'an-tu Ni-li 般都泥利, kardeşinin ifadesine

Gördüğümüz kadarıyla Gök Türklerde hanedanın yaşı tutan ve bazı niteliklere sahip olan her erkek üyesinin kağan olma hakkı vardı. Bir kağan öldüğünde yerine oğullarından birisinin yanı sıra kardeşlerinden birisi de geçebiliyordu. Kağanlar bazen ölmeden önce kendi varislerini tayin ediyorlardı. Varis olmak için bazı kişilik özelliklerinin dışında örneğin hükümdarın yalnızca en büyük oğlu ya da kardeşi olmak gibi fazla bir özellik aranmıyordu. Bazen de devlet adamları ya da halkın kendisi, kağan olabilecek hanedan üyelerinden birisini başlarına kağan seçiyorlardı. Bazı durumlarda, kağanların varis tayin ettikleri kişiler, devlet adamlarının ya da toplumun müdahalesi sonucunda başa geçemiyorlardı. Tahta geçemeyen hanedan üyeleri kimi zaman bu durumu kabullenip yeni kağanın hizmetine giriyorlarsa da bazıları silâhlı mücadeleyle yönetimi ele geçirmeye çalışıyorlardı. Kimi durumlarda ise Çin, kendisine bağlanan Gök Türklerin içişlerine karışarak kendi istediğini tahta çıkartabiliyordu. Ancak devlet adamlarından, beylerden ve halktan destek görmeyen kağanlar ya öldürülüyorlar ya da kaçmak zorunda bırakılıyorlardı. Gök Türklerin dışında Türgişler, Selçuklular, Osmanlılar gibi çeşitli Türk devletlerinde de durum böyleydi.¹⁰¹ Moğollarda da baş hatunun çocuklarından herhangi birisi hükümdar olabiliyordu; hükümdarlar varis atamalarına karşılık hükümdarların ölümünden sonra Qa'an seçimi için bir kurultay toplanıyordu ve bazen 1-2 yıl süren tartışmalardan sonra yeni Qa'an ancak seçilebiliyordu.¹⁰² Gök Türklerde de kağan seçilmesi durumunda benzer toplantıların yapılmış olması mümkündür. Ancak anlaşılan, bu toplantılar kısa sürüyordu; böylece yeni kağanlar hemen seçiliyorlardı.

göre en büyük oğul olmasının sağladığı hakla meşru hükümdar olmuştu (Chavannes, 1903: 201). Moğolların Gizli Tarihi §177'ye göre Kerey hükümdarı To'oril (Togrl), kırk erkek kardeşi arasında en büyükleri olduğu için babası ölünce tahta çıkmıştı (SHM, 2004-I: 97). İbn Faqlân'a göre ise Etil Bulgarlarında bir adam ölünce ona çocukları değil kardeşleri mirasçı oluyorlardı (İbn Fazlan, 1995: 59).

¹⁰¹ CT'teki Oğuz Han Destanı'nda da Oğuz Han'ın kendisinden sonra oğlu Gün'ün, o olmazsa öbür oğlu Ay'ın yerine geçmesini vasiyet ettiği yazılıdır (Rashiduddin, 1998-I: 32). Ancak Moğollarla ilgili elimizde ilginç bir örnek vardır. TC'ye göre Ça'adai (Çağatay) ölünce yerine torunu Kara Ogul (Qara Hüle'ü) geçmişti. Ögödei ve Ça'adai onu daha önceden varis atamışlardı; Ça'adai'nin oğlu Yesü (Yisü) de bunu kabul etmişti. Ancak Güyük başa geçtiğinde "Oğul varken torun nasıl varis olabilir?" diyerek Kara Ogul'un yerine Yesü'yü atamıştı (Juvaini, 1997: 255). Peçeneklerde ise bir reis öldüğünde yerine kuzeni geçerdi (Divitçioğlu, 2005: 174).

¹⁰² Moğolların geleneklerinde seçilmiş bir kağanı öldürmeye yeltenmek yoktu. Bu nedenle, seçiminin ardından Möngke Qa'an'a suikast düzenlenmeye kalkışılması, Moğollarda büyük bir şaşkınlık yaratmıştı (Juvaini, 1997: 576).

CS'ya, TT'e ve TFYK'ye göre Gök Türklerde yeni bir kağan seçildiğinde yüksek rütbeli kişiler (beyler) kağanı bir keçe örtünün içinde taşıyarak güneş yönünde dokuz kez döndürürlerdi; her dönüşte bütün tebaa yeni kağanın önünde eğilirdi. Eğilmeler bitince beyler kağanı ata bindirerek dolaştırırlar, bu sırada kağanın boğazına ipek bir bez dolayarak sıkırlar, hemen ardından bağı çözerek kağana başlarında kaç yıl kalacağını sorarlardı. Kağan baygın durumda olduğundan süreyi açık seçik söyleyemezdi. Beyler de kağanın ağzından karmakarışık dökülen sözcüklerden, kağanın hükümdarlık yapacağı süreyi kestirmeye çalışırlardı (Liu, 1958-I: 8; Taşağıl, 1995: 97, 113). Bu törenin aynısına Hazarlarda da rastlıyoruz. İbn Havaşal'a göre Hazarlarda hakanlar padişahlarını (hakan vekillerini) ve vilâyet valilerini (bunlara da padişah diyor) tayin ettikleri zaman padişaha görev verilince hakan iplik ile onun boğazını sıkırlar, nefesi kesilmeye yaklaşıncı “ne kadar zaman padişahlık etmek istiyorsun” diye sorar, padişah da “şu kadar müddet istiyorum” diye yanıtlardı. Padişah bu süre içinde ölmezse öldürülürdü (Yörükân, 2004: 122). Nitekim Tabgaçlardaki eski bir geleneğe göre yeni bir hükümdar tahta geçeceği zaman yedi yüksek memur, yeni hükümdarı siyah bir keçe halının üstünde havaya kaldırırldı; yüzü batıya dönük olan hükümdar da Tanrı'ya bağlılığını bildirirdi (Boodberg, 1939: 242). TC'daki Uygur Efsanesi'ne göre halk Böğü Tigin'i han yapmaya karar verince halkın hepsi toplanmış, şölen yapılmış ve onu hanlığın tahtına yükseltmişlerdi (Juvaini, 1997: 56-57). Macar kralı Árpád (~895-907), bir kalkan üzerinde havaya kaldırılarak hükümdar yapılmıştır (Divitçioğlu, 2005: 93). Kitan hükümdarlarının tahta oturma törenleri sırasında “yeniden doğuş töreni” denen bölümde hükümdar bir keçe halı üzerinde havaya kaldırılıyordu (Wittfogel-Fêng, 1946: 273-275). Doğu Roma (Bizans) imparatorları da taç giyme töreni sırasında bir kalkan üzerinde havaya kaldırılarak imparator yapılıyorlardı (Rice, 2002: 30). 15. yüzyılda Moğollar hükümdar seçtikleri zaman devlet erkânından dört bey, yeni seçilen hükümdarı bir keçe halının üstünde üç kez havaya kaldırır, çadırın çevresinde dolaştırır ve ardından tahta oturturlardı; 13. yüzyılda yapılan törenlerde ise dört değil yedi bey halıyı kaldırırldı (Boodberg, 1939: 242-244). K. Czeglédy'ye göre İranlılarda ve Kafkasyalılarda da benzer uygulamalar vardır; nitekim Mali'deki Bambara halkında da Gök Türklerdeki ve Hazarlardaki törenlerin çok benzeri bir tören uygulanmaktaydı (Czeglédy, 1966: 18-19). Gök Türklerdeki ve Hazarlardaki bu törenin yorumlanması

Mori, S. Divitçioğlu ve P. B. Golden tarafından yapılmıştır (Divitçioğlu, 2005: 93-98; Golden, 2007: 170, 177-178; Waida, 1976: 181).¹⁰³

ç- Kağanın Görevleri

Gök Türklerde kağanların başlıca görevlerinin halklarını ve devletlerini korumak olduğu kaydedilmektedir. Yazıtlarda bu durum sık sık dile getirilmiştir. BY 4-5. satırlara göre *βγγ mwγ'n γ'γ'n* (Mu-kan Kagan) ganimeti dağıtıp halkı beslemiştir; beyler de *βγγ mγ'n tykyn'e* (Mahan Tigin) aynısını yapmasını söylemişlerdir (Kljaštornyj-Livšic, 1972: 86). KTY D16'da ve BKY D14'te Kapgan Kagan'ın başa geçince kavmini çoğalttığı ve yeniden doyurduğu, yoksulu zengin edip azı çoğalttığı belirtilmiştir (OY, 1988: 12-13, 40-41). Yine KTY'nda ve BKY'nda kağanların halklarını doyumalarından (KTY G9, D23 ve BKY K6, D19, D23; OY, 1988: 4-5, 14-15, 30-31, 42-45); Bilge Kagan'ın aldığı kut sayesinde ölecek halkı diriltip doyurmasından, çıplak halkı giydirmesinden, yoksul halkı zengin ve az halkı çok yapmasından (KTY G9-10, D29 ve BKY D23; OY, 1988: 4-5, 16-17, 45); Bilge Kagan'ın, Köl Tigin'in ve iki şadın birlikte halkın durumunu iyi hale getirmek için sürekli çalıştıklarından (KTY D27; OY, 1988: 14-15) bahsedilmiştir. BKY K10-11'e göre ise üstteki göğün ve alttaki yerin buyurması sayesinde Bilge Kagan fetihler yapmış ve halkına ganimet sağlayıp onları dertsiz kılmıştır (OY, 1988: 32-33). Tonyukuk'a göre de Bilge Kagan halkını besleyip tahta oturmuştur (II. TY K4; TY, 1994: 22-23). Gök Türklerde kağanların ve devlet adamlarının başlıca görevinin, halklarına hizmet etmek olduğu anlaşılmaktadır. Yani Gök Türklerde "halk devlet/hükümdar için" değil, "devlet/hükümdar halk için" anlayışı bulunmaktaydı. Nitekim ileride İlteber maddesinde de, İlteber unvanının aslının İl Tapar yani "İle Hizmet Eden" olduğu, Yabgu unvanının kökünün de "Yap-" yani "Saklamak, Korumak" olduğu görüşlerini

¹⁰³ S. Divitçioğlu'na göre dünya üzerindeki bazı kültürlerde görülen hükümdar öldürme, daha doğrusu hükümdarı tanrılara kurban verme ve yeni bir başlangıç yapma kültü, Gök Türklerde ve Hazarlarda bu tören aracılığıyla varlığını sürdürmüştür. Kağanların boğma noktasına kadar gelmeleri kurban edilmeyi simgeliyordu; bundan sonra, hükümdar olacak kişi, eski hayatından sıyrılarak Tanrı'dan kut almış alıyor ve tanrısal (Tanrı'ya benzer) kağanlık aşamasına geçiyordu. Nitekim Kitan törenine "yeniden doğuş töreni" denmesi de böyle açıklanabilir. Mori'ye göre ise bu törende aslında yeni kağanın Tanrı'yla iletişime geçmesi sağlanıyordu; bu törende kağan bayılıyordu (boğaz sıkma işlemi, bayılmayı hızlandırmak amacıyla yapılmıyordu), o zaman da Tanrı'nın kağanın ağzından hükümdarın tebaasına yeni kağanın kaç yıl hüküm süreceğini söylediğine inanılıyordu. P. B. Golden da bu tören sırasında kağanın "şamanî" güçlerinin vurgulandığını, ayrıca burada bir güneş kültüne de atıfta bulunulmuş olabileceğini belirtmiştir.

ileri süreceğiz ki bu açıklamalar da Türk hükümdarlarının devletlerine, halklarına hizmet edip onları korumalarıyla uyusmaktadır.

Gök Türk kağanları bu görevlerini yerine getirmeyip keyfi davranmaya başlarsa beylerinin ve halklarının tepkisiyle karşılaşır, kimi zaman da tahtlarını, hatta bazen hayatlarını kaybederlerdi. CTS’da ve HTS’da bu konuda pek çok örnek vardır. Hsieh-li K’e-han’ın (*İllig Kagan) aşırı harcamaları ve uzun savaşları yüzünden ülkesinin insanları sıkıntı çekmeye ve ondan kopmaya başlamışlardı (Liu, 1958-I: 142-143, 194). *İllig Kagan’a bağlı olarak devletin bir bölümünü yöneten T’u-li K’e-han’ın (*Töli Kagan) boyları, kağanın aşırı yüksek vergileri nedeniyle ondan nefret etmekteydiler; bu nedenle sonunda onu terk etmişlerdi (Liu, 1958-I: 146, 201). T’ung Yabgu Kagan gücüne ve servetine güvenerek halka kötü davranıyordu; boylarındaki insanların hepsi ondan nefret ediyordu ve bunun sonucunda ayaklanarak onu öldürmüşlerdi (Chavannes, 1903: 25, 53). A-shih-na Ssu-mo, Çin tarafından Gök Türk boylarının başına geçirilerek kağan yapıldığı halde halkını tatmin edecek durumda olmadığından halkı sonunda ona karşı ayaklanmıştı (Liu, 1958-I: 154, 206). Ssu Yabgu Kagan, acımasız ve sert mizaçlıydı; katı yönetimi yüzünden halkının nefretini kazanmıştı ve bu yüzden beylerinin yaptığı bir darbe teşebbüsü üzerine kaçmak zorunda kalmıştı (Chavannes, 1903: 26-27, 54). Kapgan Kagan da tebaasına kötü davranması yüzünden halkının nefretini kazanmış ve son yıllarını ayaklanmaları bastırmakla geçirmiş, hatta bu uğurda ölmüştü (Liu, 1958-I: 221). Bu durumun tam tersi olarak, kağanlar ve öbür yöneticiler tebaalarına ve halklarına ne kadar iyi davranırlarsa, o kadar seviliyorlar ve destek topluyorlardı. İşbara Kagan’ın 沙鉢羅可汗 yeğeni ve Ch’i-min Kagan’ın kardeşi olan Sha-po-luo She 沙鉢羅設 (İşbara Şad) unvanlı A-shih-na Su-ni-shih 阿史那蘇尼失, tebaasını şefkatle ve iyi niyetle yönettiği, cesur ve iyi yürekli olduğu için şadın peşinden gelen çok sayıda kişi vardı (Liu, 1958-I: 198, 266). Bilge Kagan adamlarına insafli ve iyi davrandığı, merhametli olduğu ve insanları sevdiği için kendi adamları da onun yönetiminde olmaktan mutluydular (Liu, 1958-I: 175, 227).

Gök Türklerin dışında diğer Türk devletlerinde de benzer durumlar vardır. Asya Hunlarında Wo-yen-ch’ü-ti Ch’an-yü’nün 握衍胸鞬單于 (M.Ö. 60-M.Ö. 58) sert yönetimi ve çok sayıda verdiği ölüm cezaları nedeniyle halkı ona itaat etmemiştir. Sonuç

olarak M.Ö. 59'da bazı beyler ayaklanmışlar ve akabinde hükümdara saldırmışlardı. Savaş alanında hükümdarın askerleri kaçınca hükümdar da çaresiz kalmış ve intihar etmişti (Onat-Orsoy-Ercilasun, 2004: 51). Türgişlerin ilk hükümdarı Wu-chih-le, göçebelere yumuşak ve şefkatli davranmasından dolayı sevilmekteydi. Su-lu'nun barış ve huzuru sağlamayı iyi becermesi sayesinde On Oklar ona itaat etmeye başlamışlardı. Aynı kağan doğuştan saf ve ılımlı idi; her seferden sonra ele geçen ganimeti beyleri, savaşçıları ve boy üyeleri arasında paylaştırır, halkı tarafından sevilir ve halkı onun hizmetinde bulunmaktan mutlu olurdu (Chavannes, 1903: 43-44, 46, 79, 82-83). Daha önce de değindiğimiz gibi, 744'teki Türgiş hükümdarı İltmiş Kutlug Bilge, siyaseti ve bilgeliği kavramış, sükûneti sağlayacak tarzda halkının kalpleriyle uyum sağlamayı da bilmişti. 749'daki Türgiş hükümdarı Yi-po Kagan Kutlug Bilge Chü-chih'nın da yiğit, şöhretli, iyi niyetli ve adaletli olduğundan, halkı tarafından kendisine güvenildiğinden daha önce bahsetmiştik (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 71-72, 81). 753'teki Karluk yabgusunun halkını otorite ve iyilikle yönettiğine de daha önce değinmiştik (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 87). H. N. Orkun'un Üçüncü Uygur Yazıtı adını verdiği yazıtın Çince bölümünde Uygur kağanının yaratılıştan atılgan ve başarılı olduğu, bütün boyların kendi istekleriyle ona bağlandıkları, kağanın konumunu koruduğu sürece tebaasını kuluçkadaki yumurtalarını koruyan bir tavuk gibi koruduğu yazılmıştır. Biraz ileride de başka bir Uygur kağanının esirgeyici ve koruyucu olduğu, kendi halkını himaye ettiği ve koruduğu belirtilmiştir (4. ve 13. satırlar; ETY, 1994: 232, 234). TC'daki Uygur Efsanesi'nde de Böğü Han'la¹⁰⁴ konuşan kutsal bakirenin onun yanından ayrılırken ona tüm dünyanın onun olacağını, bunun için gayretli çalışması ve halkına bakması gerektiğini söylediği kaydedilmiştir (Juvaini, 1997: 57). İdrîsî'ye göre Kimek hükümdarları halklarına iyi davrandıkları ve onların işleriyle meşgul olup onları düşmanlardan korudukları için sevilirlerdi; bu hükümdarlar ayrıca cömert de idiler (Şeşen, 1998: 108). Karahanlı döneminde 12. yüzyılda Yükneki Edib Ahmed (Edîb Ahmed Yûknâkî ادیب احمد یوکنکی) tarafından yazılmış olan Atebetü'l-Hakayık'ta ('Atebete'l-Hakâyık عتبت الحقایق) da cömertlik övülmektedir. Bu esere göre hükümdarlar halkın karşısında mütevazı olmalıdırlar. Eserde ayrıca açların doyurulmasının ve çıplakların giydirilmesinin gerekliliğinden de söz edilmiştir (Yükneki, 2006: 94).

¹⁰⁴ 13. yüzyıldaki efsanelerde Böğü Han olarak geçen bu kişi, Uygur Kağanlığı'nın (745-840) üçüncü hükümdarı olan Böğü Kagan'dır ki bu kağanın saltanatı sırasında (759-780) Maniheizm, Uygur Kağanlığı'nın resmî dini olmuştur. Böğü Kagan için bkz. İzgi, 1986: 19-30.

Nitekim Karahanlılarda hükümdarların görevleri arasında halkı refah içinde yaşatmak, en başta gelen görevlerdendi (Genç, 2002: 56-59). İbn Faḍlān'a göre Oğuz Sü Başısı'nın yabancı misafirleri geldiğinde Sü Başısı, ailesinden ve yakınlarından büyük bir kalabalığı davet ederek onların yemeleri için pek çok koyun öldürtmüştü (İbn Fazlan, 1995: 41). CT'teki Oğuz Han Destanı'na göre de Oğuz meşru hükümdar olunca ve sonra da seferden dönünce her seferinde altın otağlar diktirmiş, büyük şölenler vermiş, tüm akrabalarını ve komutanlarını çağırarak, hepsini ödüllendirmiştir (Rashiduddin, 1998-I: 29, 31). Selçuklularda Hân-ı Yağma denen bir gelenek vardı ki bu geleneğe göre Selçuklu hükümdarları belirli zamanlarda büyük sofralar düzenleyerek halkı doyururlardı. Bu gelenek aynı zamanda bir hükümdarlık sembolüydü (Merçil, 2007: 9-12). Dede Korkut Hikâyelerinde de benzer örnekler vardır. Dirse Han'ın hatunu, Allah'ın kendilerine evlât vermesi için ona yerinden ayrılmasını, ala çadır diktirmesini, attan aygır, deveden buğra, koyundan koç öldürmesini, İç ve Dış Oğuzun beylerinin üstüne yığnak etmesini, aç görürse doyurmasını, yalıncağ görse donatmasını, borçluyu borcundan kurtarmasını, tepe gibi et yığmasını, göl gibi kırmızı sağdirmasını, ulu toy eylemesini, hacet dilemesini, dua ettirmesini söylemiştir (DKK, 1973: 6). Deli Dumrul, Tanrı'ya şükretmek amacıyla ulu yollar üzerine imaretler yapmak, aç görse doyurmak, yalıncağ görse donatmak istemiştir (DKK, 1973: 82). Oğuz beylerinden Kazan da üç yılda bir İç ve Dış Oğuz beylerini toplayarak kendi giysilerini ve malını yağmalatırdı (DKK, 1973: 145). Eski Türklerdeki bu uygulamalar, Osmanlı'nın ilk dönemlerinde de devam etmiştir (İnalcık, 2003: 73). Nitekim Osmanlı tarihçisi Âşıkpaşaoğlu Derviş Ahmed (Dervîş Aḥmed 'Âşıkî درویش احمد عاشقی; 1393-1484) de 1476-1484 dolaylarında yazdığı Tevârîḥ-i Âl-i 'Osmân عثمان تواریخ adlı eserinde Osmanlı padişahlarının yoksul doyurucu sofrası sahibi olduklarını, dünya halkına nimetler yedirdiklerini belirtmiştir (Âşıkpaşaoğlu, 1970: 15). Türk devlet yapısına benzer olan Moğollarda da keza yukarıda açıkladığımız bu özelliklere rastlanılmaktadır.¹⁰⁵

¹⁰⁵ Wilhelm Barthold (Vasilij Vladimirovič Bartol'd Василий Владимирович Бартольд), Çinggis Qan'ın halkın yararına çalıştığından bahsetmediğini, bilâkis aristokrat arkadaşları için ifa ettiği hizmetleri andığını belirtmiştir (Barthold, 2004: 14). Gerçekten de Moğolların Gizli Tarihi §202-223'te Çinggis Qan'ın 1206 kurultayında çevresindeki rütbeli kişileri mevkilere getirerek onları kayırmışından söz edilirken halka herhangi bir yardımda bulunduğu ilişkin bir kayıt yoktur (SHM, 2004-I: 133-152). Bir yerde ise Çinggis Qan çocuklarına kendisinden sonra kendi Keşik korumalarına iyi bakmalarını ve onları memnun tutmalarını öğütlemiştir (SHM §231; SHM, 2004-I: 160). CT'te de bir yerde Çinggis Qan'ın korçilerini (qorçi, sadak taşıyan korumaları), eşlerini, gelinlerini ve kızlarını doyurup onları ihya etmenin kendisinin biricik görevi olduğunu söylediği kayıtlıdır (Rashiduddin, 1998-II: 298). Ancak bunlar,

Gök Türk kağanlarının görevlerinden birisi de kendi devletlerinde Törü'yü (Töre, Geleneksel Yasa) uygulayıp düzeni sağlamaktı. Örneğin, KTY D3'e ve BKY D4'e göre Gök Türklerin ilk kağanları, düzensiz ve sahipsiz oturan Gök Türkleri düzene soktuktan sonra İl'i **Yŋ** (Devlet, Ülke) yönetip Törü'yü **NTN** düzenlemişlerdir (OY, 1988: 8-9, 36-37). Aynı yazıtlara göre İteriş Kagan, İl'i **Yŋ** kurduktan sonra Törü'yü **NTN** yerleştirmiştir (KTY D15-16 ve BKY D13; OY, 1988: 12-13, 40-41). Bilge Kagan'ın ağzından da kendi yazıtında tahta oturunca dört yanda Törü'yü **NTN** hâkim kıldığı yazılmıştır. Nitekim kendisi tahta oturunca İl'i **Y** ve Törü'yü **NTN** yükseltmek için çalışmıştır (BKY D2 ve D36; OY, 1988: 36-37, 50-51).¹⁰⁶

Eski Türklerde hükümdarların bazı durumlarda dinî ayinleri yönetmek gibi görevlerinin olduğu düşünülmektedir (Kafesoğlu, 2002: 314; Koca, 2000: 174). Nitekim CS'ya, TT'e ve TFYK'ye göre Gök Türk kağanları da beylerini her yıl kurban sunmaları için

Çinggis Qan'ın her zaman sırf yakınları için çalıştığını, halkını ihmal ettiğini göstermez. Nitekim Farsça kaynaklarda bu durumun tam tersi görülmektedir. CT'e göre Çinggis Qan cömertlik ve ödül kapılarının tüm sınıflardan insanlara açılmasını buyurmuştu; onun cömertliği ve yardımseverliği sayesinde pek çok kişi ona katılmıştı (Rashiduddin, 1998-I: 142, 162). Çinggis Qan'ın halefi Ögödei Qa'an da başa geçtiğinde devlet hazinesini açtarak tüm akrabalarının, askerlerinin, oymakdaşlarının (kinsfolk), soylularının ve avamının, efendilerinin ve kölelerinin gösterişlerine göre bundan pay almalarını sağlamıştır. İkinci kurultayda da Ögödei Qa'an hazinesini herkese açarak yağmalatmıştır (Juvaini, 1997: 188-189, 198). Ögödei Qa'an ayrıca yaptığı vergi düzenlemeleri sırasında fakir halka koyun dağıtılmasını, her on ölçü tahıldan birinin fakirlerin doyurulması için ayrılmasını buyurmuştur (SHM §279-280; SHM, 2004-I: 214, 216; Rashiduddin, 1998-II: 324). Ögödei Qa'an'ın çok eli açık olduğu, huzuruna çıkan herkese hediyeler verdiği kayıtlara geçmiştir (Juvaini, 1997: 202). Güyük ise başa geçtiği kurultayda hazinesini açtırmış, hazinesini yanındaki soylulara ve görevlilere dağıtmıştı; ancak halka herhangi bir şey dağıtıldığına ilişkin bir kayıt yoktur (Juvaini, 1997: 254-255). Ne var ki biraz ileride Güyük Han'ın eline geçen büyük miktarda malı çevresindekilere, askerlere ve halka dağıttığını, başkentini terk edip kıra çıktığında da önüne gelen herkese bâliş (altın külçesi) ve giysi dağıttığını, onları fakirlikten kurtardığını görmekteyiz (Juvaini, 1997: 259-261). Güyük'ün halefi Möngke Qa'an da cömertliği ile ünlüydü. Möngke Qa'an'ın başa geçtiğinde çıkardığı yarlığın (ferman) en önemli konusunun insanların kötü durumlarının düzeltilmesi ile ilgili olması ilginçtir. Möngke Qa'an, Horasan'daki fakirlerin durumunun düzeltilmesi konusunda kaygılanıp düşünmüş, ayrıca adaletin ve eşitliğin dünyanın tüm köşelerine yayılmasını, zalimlerin ve tiranların kendi devletinde yaşayanları ezmelerinin engellenmesini istemiştir. Möngke Qa'an'ın buyurması üzerine de halktan alınacak vergiler her kişinin mal-mülk durumuna göre düzenlenmiştir. Ayrıca Emir Argun'un buyruğu üzerine bundan sonra halka baskı yapan memurlar kendi suçlarını bildirecekler ve cezalandırılacaklardır (Juvaini, 1997: 516-519). Ögödei Qa'an'ın eşi Kerey kökenli Hristiyan Sorqaqtani Beki'nin her zaman fakir Müslümanlara yardım dağıttığı bilinmektedir. Möngke Qa'an da 1252 Ramazan Bayramı sonrasında kendisi için yapılan duanın ardından bayram namazına katılan tüm Müslümanlara altın, gümüş ve pahalı giysiler dağıtmıştır (Juvaini, 1997: 553, 601).

¹⁰⁶ Karahanlılarda da aynı durum söz konusudur (Genç, 2002: 59-63). Buna benzer olarak, Moğolların Gizli Tarihi §203'te Moğollarda hükümdarın görevinin Sonsuz Tanrı'nın (Möngke Tenggeri) korumasıyla birlikte tüm insanları hükümdarın yönetimi altında toplamak olduğu belirtilmiştir (SHM, 2004-I: 135, 2004-II: 770).

atalarının mağarasına götürerek bir tören yapıyorlardı (Liu, 1958-I: 10; Taşağıl, 1995: 98, 113).¹⁰⁷

Gök Türklerde kağanların bir görevi de sefere çıkmak, ordu sevk etmek ve komutanlık yapmaktı. Bununla hem ülke ve halk korunmuş oluyordu, hem de alınan ganimetlerle devlet hazinesi dolduruluyor ve halkın refahı yükseliyordu. Elimizde Gök Türk kağanlarının seferlere katılıp komutanlık yaptıklarına ilişkin çok sayıda kayıt vardır. KTY D2’de ve BKY D3’de ilk Gök Türk kağanlarının çevrelerindeki düşmanlarına karşı ordu sevk edip onları yenip hepsini kendilerine bağladıklarından söz edilir (OY, 1988: 8-9, 36-33). İleriş Kagan da gerek kağanlığı yeniden kurarken, gerekse de kağanlığını kurduktan sonra pek çok kez komutanlık yaparak düşmanlarını yenmiştir. Bilge Kagan henüz Şad iken Kapgan Kagan da bazı seferler düzenleyerek komutanlık yapmıştır (KTY D17-21 ve BKY D15-18; OY, 1988: 12-15, 42-43). Nitekim Bilge Kagan, başa geçtikten sonra da seferler düzenlemeyi ve komutanlık etmeyi sürdürmüştür (KTY D28 ve BKY D23; OY, 1988: 16-17, 44-45). TY’nda da bu seferler anlatılmıştır (I. TY B7, II. TY G5; TY, 1994: 4-5, 20-21). Gerek bunlar, gerekse de başka Gök Türk kağanlarının yaptıkları seferler Çin kaynaklarında sıklıkla anılmışlardır.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Sâmanîlerin (Sâmânyân سامانیان; 819-1005) Uygurlara gönderdikleri elçi Temîm bin Bahr تميم بن بحر da Türklerin yağmur, kar ve soğuk hava getirmek için kullandıkları taşların bir tek Dokuz Oğuz (Uygur) hükümdarında bulunduğunu belirtmiştir (Minorsky, 1948: 285). Bu taşların Yada Taşı olduğu kesindir. S. Divitçioğlu, Eski Türklerde hükümdarların aynı zamanda atakam (başrahip) olmalarına örnek gösterilebilecek bu örneği pek gerçekçi bulmamaktadır. Daha doğrusu ona göre o dönemdeki Uygur kağanları, Budizm’i benimsemiş olmalarından dolayı bu vasıflarını yitirmiş olmalıydılar (Divitçioğlu, 2005: 89). Hâlbuki o dönemde (820’ler) Uygur hükümdarları henüz Maniheizm’den vazgeçmemişlerdi. Üstelik Türkler, kendi öz inançlarından başka bir dine geçtikleri zaman da eski inançlarının çoğunu yeni dinlerine taşırlardı. Maniheizm olan Uygur kağanlarının da yada taşlarına sahip olup bu taşların kullanıldığı törenleri düzenlemiş olmaları mümkündür. Şâhnâme’de bir yerde de Êfrâsyâb’ın büyücü olduğu yazılmıştır (Firdevsi, 1949-III: 272). Yada taşları hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Koca, 2005: 194-201. Süryanî kaynaklarına göre 11.-12. yüzyıllarda Nesturî Hristiyan Krîr (Kerey) hükümdarları da dinî ayinlere başkanlık yapmaktaydılar ki normalde Hristiyanlıkta bu görev papazlara aitti; yani Hristiyan Kerey hükümdarları, Hristiyanlık öncesi bir geleneği devam ettiriyorlardı (Dunlop, 1944: 278-279).

¹⁰⁸ Bu konudaki örnekler pek çoktur. Örnek olarak T’u-men (Bumın), askerlerinin başına geçerek Ju-juları (Jou-janlar) yenmişti (Liu, 1958-I: 41). Mu-kan Kagan, İşbara Kagan (Sha-po-lüeh K’e-han), Shih-pi Kagan, *İllig Kagan (Hsieh-li K’e-han), İleriş Kagan ve Kapgan Kagan gibi pek çok hükümdar, Çin’e çok sayıda sefer düzenlemişlerdi (Liu, 1958-I: 11, 94, 113, 136, 158-160). Batı Gök Türklerden She-kui Kagan ve T’ung Yabgu Kagan da seferlere katılmışlardı (Chavannes, 1903: 17-18, 24-25). Örnekler daha da çoğaltılabilir. Asya Hun hükümdarı Mo-tu’nun 冒頓 (M.Ö. 209-M.Ö. 174) ve Avrupa Hun hükümdarı Attila’nın (Attilas Αττίλας; 434-453) seferleri ünlüdür. Uygurların 7. yüzyıldaki hükümdarlarından P’u-sa (*Pusar) da CTS’nun ifadesine göre savaşta her zaman ordunun başında gitmekteydi (Chavannes, 1903: 90). Hsüeh-yen-t’o hükümdarı Yinçü Bilge Kagan, 639’da Turfan’a bizzat saldırmak için Çin imparatorundan izin istemişti (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 7). Karahanlı hükümdarlarının görevleri

KTY D8-9'da ve BKY D8'de Gök Türk kara bodununun kağansız kalınca kendi kendisine hangi kağana hizmet edeceğini (iş-güç verme) sorduğuna değinilmiştir (OY, 1988: 10-11, 38-39). Yani Gök Türklerde yönetilenlerin, başka bir ifadeyle kağana bağlı olan herkesin kağan için çalışmak gibi bir görevi vardır. S. Divitçioğlu'na göre, kağanın ordusunda savaşmak, bu görevlere bir örnek olabilir (Divitçioğlu, 2005: 176-177).¹⁰⁹

Gök Türklerde kağanların görevlerini şöyle sıralayabiliriz: Devleti ve halkı korumak, bu uğurda seferlere çıkıp ordu komutanlığı edip savaşmak, halklarını beslemek, ülkelerinde refah düzeyini artırmak, bazı dinî ayinleri yönetmek.

d- Hükümdarlık Sembolleri

Gök Türklerde kağanların bazı hükümdarlık sembolleri vardı. Bu semboller, kağan konumunda bulunan kişilerin hükümdar olduklarını belirtmek ve aynı zamanda onların merkezî gücünü de göstermek amacıyla kullanılıyordu.

Gök Türklerde hükümdarların en önemli sembollerinden birisi, **Kagan** unvanı idi. Gök Türk hanedanının erkek üyelerinden birisi hükümdar olduğu zaman, yeni bir unvan alırdı. Bu unvan, Kagan unvanının başına getirilen İllig, Bilge, İşbara, Külüg, Baga gibi sıfat belirten başka lâkap ve unvanlardan oluşturulurdu. Hükümdarların aldıkları bu kağanlık unvanları, kişilerin kendi özel adlarından ya da kağan olmadan önceki unvanlarından¹¹⁰ farklı olurdu. Örneğin, Gök Türklerin kurucusu Bumın'ın unvanı *İllig Kagan idi. Gerçek adı She-t'u 攝圖 (*Niber) olan kağan da, hükümdar olduğu zaman

arasında ordu sevk etmek ve komutanlık yapmak da yer alıyordu (Genç, 2002: 63-67). Selçuklu sultanları da genel olarak seferlere katılmışlardır. Merkitlere karşı yapılacak seferde de Kerey hükümdarı Togrıl Oğ Kan (To'oril Ong Qan) başkomutan olmuştu (SHM §104-105; SHM, 2004-I: 35). Nitekim Çinggis Qan da bütün yaşamını seferlerde geçirmiştir; torunu Möngke Qa'an, Çin'de bir kuşatma sırasında ölmüştür (Rashiduddin, 1998-II: 415-416). Bazı Osmanlı hükümdarlarının, özellikle de devletin ilk dönemlerinde seferlere katıldıkları, ordu komutanlığı yaptıkları hepimizin malumudur.

¹⁰⁹ Karahanlılarda ve Selçuklularda hükümdarın reaya üzerindeki hakları için bkz. Genç, 2002: 71-75.

¹¹⁰ KTY D31'de Köl Tigin'in er adı (er at 𐰽𐰺) aldığı yazılmıştır ki bu da, özel adın dışında kullanılan unvan için bir örnektir (OY, 1988: 16-17). Özel adlara örnek olarak A-shih-na Ssu-mo'yu 阿史那思摩, A-shih-na Su-ni-shih'yi 阿史那蘇尼失, A-shih-na She-erh'ı 阿史那社爾 ve A-shih-na Kutlug'u (A-shih-na Ku-to-lu 阿史那骨咄祿) verebiliriz. Örneğin Kutlug'un özel adı A-shih-na Kutlug 阿史那骨咄祿, kağan olmadan önceki unvanı Tudun ya da Tudun Çor, kağanlık unvanı da İltiş Kagan idi.

Işbara Kagan 沙鉢略可汗 unvanını almıştır. Türkiye’de Gök Türk tarihi yazıcılığında düşülen en büyük yanlışlardan birisi de, Bilge Kagan’ın (716-734) adını kağan olmadan önceki dönemlerde Bilge Tigin ya da yalnızca Bilge olarak yazmaktır.¹¹¹ Hâlbuki CTS’nun ve HTS’nun da belirttiği gibi, kağan olmadan önceki adı Mo-chi-lien 默棘連 ya da Mo-chü 默矩 olan bu kişi, 716’da kağan olduğunda Bilge Kagan (P’i-chia K’e-han) unvanını almıştır (Liu, 1958-I: 171, 223, 1958-II: 614).¹¹² Yukarıda da, Gök Türklerde kağan olacak kişilerin, hükümdar olduktan sonra aldıkları kağanlık unvanlarına değinmiştik.¹¹³

Gök Türkler arasında bazı yönetim merkezleri vardı ki buraları yöneten kişilerin meşru hükümdar oldukları kabul ediliyordu. Doğu Gök Türklerde bu yer, Orkun (Orhun, Орхон Оpxон) Irmağı yakınlarındaki Ötüken Yış adlı yerdin.¹¹⁴ KTY G3-4’te ve BKY

¹¹¹ Örnekler için bkz. Divitçioğlu, 2005: 176; Gömeç, 1999: 47, 51-55, 58, 66-68; Kafesoğlu, 2002: 115-116, 119, 121-123; Taşağıl, 2004a: 37-43. S. Divitçioğlu da, S. Gömeç de, A. Taşağıl da Mo-chi-lien’in 默棘連 Bilge (P’i-chia 毗伽) ile aynı olduğunu sanmışlardır (Divitçioğlu, 2005: 176; Gömeç, 1999: 66; Taşağıl, 2004a: 42). Hâlbuki Bilge’nin (P’i-chia 毗伽) Mo-chi-lien’den 默棘連 farklı olduğu açıktır. Üstelik Mo-chi-lien’in 默棘連 716’da kağan olup Bilge Kagan unvanını almasından önce Bilge (P’i-chia 毗伽) biçiminde bir ad, lâkap ya da unvan taşıdığına ilişkin elimizde bir kanıt yoktur. Ayrıca, Bilge sözcüğü Çince de genellikle P’i-chia 毗伽, çok ender olarak da Pu-chia 步迦 (Tardu Kagan’ın unvanlarından olan Pu-chia K’e-han 步迦可汗) olarak yazılmıştır. 716’da başa geçen Bilge Kagan unvanlı hükümdara 716’da kağan olmasından önceki döneminde değinilmek istenirse bu kişi için Bilge Tigin ya da Bilge değil, Mo-chi-lien 默棘連, Mo-chü 默矩, Tarduş Şadı, Sol Bilge Beyi (Tso-hsien-wang 左賢王) ya da Küçük Şad gibi unvanları kullanılmalıdır. Nitekim İ. Togan-G. Kara-C. Baysal da Mo-chi-lien’in Bilge olduğuna ilişkin görüşe temkinli yaklaşmışlar ve bu ikisinin farklı olduğunu belirtmişlerdir (Togan-Kara-Baysal, 2006: 254, 288).

¹¹² Sözü edilen bu adların yorumlanması konusunda öne sürülen görüşler için bkz. Pelliot, 1929: 247.

¹¹³ Unvanların ve lâkapların Karahanlılarda ve Selçuklularda da hükümdarlık sembolü olmasına ilişkin bkz. Genç, 2002: 78-87 ve Merçil, 2007: 30-44.

¹¹⁴ DLT’e göre Ötüken اترکان, Tataristan çöllerinde (Moğolistan bozkırlarında) bir yerin adı olup Uygur iline yakındır (DLT, 1998-I: 138). K. Czeglédy, Ötüken’in Ҳангай Ханрай dağlarının tamamını ifade ettiğini düşünmüştür (Czeglédy, 1995: 57). G. Clauson, Ötüken’i Ҳангай dağlarının doğusunda Ongi’nin Онги kaynağına yakın bir yer olarak tarif etmiştir (Clauson, 1971: 127). Aslında burası, KTY’nın ve BKY’nın bulunduğu, bugün Höşöö Caydam Хөшөө Цайдам denen bölgedir. Ötüken’in yeri hakkındaki tartışmalar için bkz. Drompp, 1999: 391. F. W. Radloff’a ve Johann Wilhelm Bang Kaup’a göre Ötüken adı Ötü (Seçmek) ve Kan sözcüklerinin birleşmesiyle oluşmuştur. P. Pelliot ise, Ötüken adının Türkçeye Moğolcadan geçtiğini, bunun aslının da dişi yer ruhu adı için kullanılan Ütegen/Ütügin ismi olduğunu ileri sürmüştür ki H. N. Orkun da bu görüşü benimsemiştir (ETY, 1994: 74, 734-735; Pelliot, 1929: 218-219). J. R. Hamilton’a ve I. de Rachewiltz’e göre ise Ötüken sözcüğü Eski Türkçede “dua” için kullanılan Ötüg kelimesi ile Kan (Han) unvanının birleştirilmesinden ve ses değişimine uğramasından oluşturulmuştur ki buna benzer başka örnekler de vardır; Tamgan = Tam [Duvar] + Kan; Kadirkan = Kadir [Çetin] + Kan gibi (Hamilton, 1997: 199; SHM, 2004-I: 431). S. Divitçioğlu, bu açıklamayı bir adım daha ileri götürerek, Ötüken adının, dolayısıyla da Ötüg sözcüğünün kökünün “öt-” kökünden geldiğini açıklamıştır (Divitçioğlu, 2005: 98-99). P. Pelliot, aynı zamanda Ötüken sözcüğünün bugün genel kabul gören Ötüken biçiminin yanı sıra Ötükin ya da Ütüken olarak da okunabileceğini ileri sürmüştür (Pelliot, 1929: 217).

K2-3'de de (Gök) Türk kağanının Ötüken Yış'ta **𐰽𐰺𐰍:𐰇𐰏𐰤𐰍** oturduğu, devlet yönetmek için en uygun yerin bu mevkinin olduğu belirtilmiştir (OY, 1988: 2-3, 28-29).¹¹⁵ I. TY G10'a göre Gök Türkler Dokuz Oğuzları bozguna uğrattıktan sonra Ötüken'e **𐰇𐰏𐰤𐰍** girdiklerinde çevredeki halklar da Gök Türklere bağlanmışlardı (TY, 1994: 8-9). Tonyukuk, Ötüken'in merkez olması nedeniyle, buranın ele geçirilmesinden sonra ancak bütün Türklerin tek bir yönetim altına alınabileceklerini işaret etmektedir. CS'da, TT'de ve HTS'da da Gök Türk kağanlarının devamlı Tu-chin-shan'da 都斤山 oturdukları kayıtlıdır (Liu, 1958-I: 10, 181; Taşağıl, 1995: 998). TFYK'de ise Gök Türklerin genellikle kağanlıklara bölünmelerine karşılık Ta K'e-han'ın (Büyük Kağan, *Ulug Kagan) burada oturduğu yazılmıştır (Taşağıl, 1995: 113). Buradaki Tu-chin 都斤 Ötüken'i **𐰇𐰏𐰤𐰍**, Shan (Dağ) 山 karakteri de Yış'ı **𐰽𐰺𐰍** / **𐰽𐰺𐰍** karşılıyor olmalıdır.¹¹⁶ Bu ad Wu-te-chien-shan 烏德健山, Wu-te-chien-shan 烏德健山, Wu-te-chien-shan 烏德健山, Ch'i-tu-chün-shan 乞督軍山 ve Yü-tu-chün-shan 鬱督軍山 olarak da yazılmıştır (Chavannes, 1903: 93, 96, 351; Liu, 1958-I: 156, 1958-II: 586).¹¹⁷ CS'ya, PS'ya ve TCTC'e göre Gök Türkler ayrıca T'a-jen Shui 他人水 (Tamir) adlı yerde toplanıp Gök Tanrı'ya ibadet ederlerdi. Tamir bölgesi, Gök Türklerin dinî ibadet merkezi olmalıdır (Liu, 1958-I: 10, 1958-II: 500-501).¹¹⁸ Batı Gök Türklerin ilk merkezi de 6. yüzyılda

¹¹⁵ KTY'nda ve BKY'nda Yış **𐰽𐰺𐰍** sözcüğü her ne kadar Yış olarak okunmuşsa da, sözcüğün başındaki Y sesi, Kalın Y **𐰽** tamgası ile değil, İnce Y **𐰺** tamgası ile yazılmıştır. Hâlbuki Ötüken Yış adı, I. TY G8'de daha doğru olarak, Ötüken Yış **𐰽𐰺𐰍:𐰇𐰏𐰤𐰍** biçiminde yazılmıştır (TY, 1994: 6-7). I. TY G10'da Ötüken aynı zamanda Ötüken Yir **𐰽𐰺𐰍:𐰇𐰏𐰤𐰍** (Ötüken Yeri) olarak da geçmektedir (TY, 1994: 8-9). Yış sözcüğünü V. Thomsen “orman (forêt), ormanlık dağ (montagnes boisées)”, H. N. Orkun “üstü ormanla kaplı dağ, orman”, A. von Gabain “dağlardaki otlak, yayla”, M. Ergin “orman, ormanlık dağ”, T. Tekin “dağ, ormanlı dağ; orman, ormanla kaplı dağ” olarak çevirmişlerdir (ETY, 1994: 894; OA, 2002: 122; OY, 1988: 186; Thomsen, 2002: 150, 162, 164, 180; TY, 1994: 71; von Gabain, 2000: 311). DLT'te ise Yış **𐰽𐰺𐰍** sözcüğü “iniş, yokuş” olarak çevrilmiştir (DLT, 1999-III: 4, 143).

¹¹⁶ Nitekim Altaylar için kullanılan Altun Yış **𐰽𐰺𐰍:𐰇𐰏𐰤𐰍** (I. TY K8; TY, 1994: 14-15) adının Çince karşılığı Chin-shan 金山 yani Altın Dağı'dır.

¹¹⁷ Bu bölge, Asya Hunlarında da gördüğümüz gibi, sonradan Moğolistan'da kurulan Hsüeh-yen-t'o, Uygur ve Moğol gibi devletlerin de siyasî merkezliğini yapmıştır (Drompp, 1999: 390). Nitekim Uygur Kağanlığı'nın (745-840) yıkılmasının ardından bir süre Kırgızlar da Ötüken bölgesine yerleşmek istemişlerdir. Çin imparatoru T'ang Wu-tsung'un 唐武宗 (840-846) başbakanı olan Li Te-yü 李德裕 (787-850) de 845'te Kırgız kağanına yazdığı bir mektupta kağanın bu bölgeyi ele geçirmesi hâlinde çevrede yaşayan bütün toplulukların gözünde kağanın itibarının yükseleceğinden bahsetmiştir (Drompp, 1999: 395).

¹¹⁸ T'a-jen Shui 他人水 (Tamir) için bkz. Pelliot, 1929: 214-215. K. Czeglédy, Ötüken Yış'ın dışında Gök Türklerin bir siyasî merkezinin daha olduğunu düşünmüştür. I. TY B7'de geçen Çogay Kuzı'yı **𐰽𐰺𐰍:𐰇𐰏𐰤𐰍** Çince metinlerdeki Yin-shan 阴山 ile, Karakum'u **𐰽𐰺𐰍:𐰇𐰏𐰤𐰍** da Hei-sha-ch'eng 黑沙城 (bugünkü Hohhot'un kuzeybatısında) ile özdeşleştiren K. Czeglédy, Sarı Irmağın kavisinin kuzeyinde, Ordos'a denk gelen bu bölgenin kimi zamanlar Doğu Gök Türklerin güney merkezi olduğunu ileri

yaşamış olan Romalı tarihçi Menandros'un Μένανδρος Ekhtag 'Εχτάγ olarak yazıp anlamını "Altın Tepe" olarak verdiği yerdi ki burası É. Chavannes'a göre Tanrı Dağları üzerinde, Kuça'nın kuzeyinde, bu kente yakın Tekis Vadisi'nde yer alan, bugün Altan Tav (Altın Dağ) denen dağdır (Chavannes, 1903: 235-236). Nitekim II. TY B9'da da Ek Tag 𐰽𐰺𐰍𐰎 adı geçmektedir (TY, 1994: 19).¹¹⁹ Theophylaktos Simokattes Θεοφύλακτος Σιμοκάττης de Türkler arasında bu dağı en güçlü kağana vermenin bir gelenek olduğunu belirtmiştir (Chavannes, 1903: 248; Erdemir, 2002: 46). Ancak Doğu Gök Türklerin tersine, Batı Gök Türklerin başka merkezleri de vardı. Meselâ SS'ya göre Ch'u-luo Kagan, Wu-sunların 烏孫¹²⁰ topraklarında otururken iki küçük kağan atamıştı; bunlardan birisi Shih'nın 石 (Taşkend)¹²¹ kuzeyinde, birisi de Ch'iu-tz'u'nın 龜茲 (Kuça)¹²² kuzeyinde Ying-p'o 應婆 (Yulduz) Vadisinde oturuyordu (Chavannes, 1903: 14). CTS'ya ve HTS'ya göre ise Yen-ch'i'den 焉耆 (Agni, Karaşar)¹²³ çıkıp

sürmüştür (Czeplédy, 1995: 54, 58, 62; TY, 1994: 4-5). T. Tekin de K. Czeplédy'nin Çogay Kuzı = Yin-shan özdeşleştirmesini kabul etmiş, Karakum'un ise Gobi Çölü olduğunu belirtmiştir (TY, 1994: 57, 61).

¹¹⁹ Eğer Menandros'un verdiği açıklama doğru kabul edilirse, bu dağın esas adı Ak Tag (Ak Dağ) olmalıdır.

¹²⁰ Hun döneminde Fergana'nın kuzeydoğusunda, bugünkü Yedisu bölgesinde yaşayan Wu-sun 烏孫 kavmi hakkında bilgiler için bkz. Eberhard, 1996: 104-105 ve Ögel, 1948: 259-280.

¹²¹ Çince de Shih-kuo 石國 ve Che-shih-kuo 赭時國 olarak geçen Taşkend'in asıl adı Çâç idiyse de bu isim Arapçada Şâş شاش biçimini almıştır. Shih 石 ya da Çâç ülkesinin merkezinin, bugün Özbekistan'ın Çirçik vahasında yer alan başkent Taşkent'in (Toshkent) yakınlarındaki Turârbend طراربند kenti olduğu düşünülmektedir. 6. yüzyılın ikinci yarısında Gök Türk hâkimiyetine giren kenti 8. yüzyılda yöneten hanedanın da Türk kökenli olduğu tahmin edilmektedir. Abbâsîler ile T'ang Hanedanı arasında yapılan savaş da Taşkend nedeniyle çıkmıştır. Bu bölge 8. yüzyılın ikinci yarısında Müslüman istilacıların bir sınır karakolu olarak görev yapmışsa da 9. yüzyılın başında Türkler burayı geri almışlardır (Barthold, 1979: 38-39; Ekrem, 2003: 121-122).

¹²² Doğu Türkistan'da Tarım Havzası'nın kuzeyinde, Taklamakan Çölü ile Tanrı Dağları arasında yer alan bir Tohar kent-devleti olan Kuça (Kučā), çeşitli dillerde çeşitli biçimlerle adlandırılmıştır. Çince de Han 漢 (M.Ö. 206-M.S. 220) ve T'ang hanedanları döneminde bu devlet genellikle Ch'iu-tz'u 龜茲, bazen de Ch'ü-chih 屈支, Ch'iu-tz'u 丘茲, Ch'ü-tz'u 屈茲, Kui-tz'u 歸茲 (Kucina), Ch'ü-tz'u 屈茨, Yüeh-chih (月氏 ve 月支), Chü-yi 拘夷, Chü-chih-nang 俱支囊 (Kucinan), Chü-chih-na 拘止那 ve Çin'in Tarım Havzası'ndaki An-hsi Büyük Garnizonu'nun 安西大都護府 merkezliğini yaptığı sıralarda An-hsi 安西, Moğol Yüan 元 Hanedanı (1278-1368) döneminde Ch'ü-hsien 曲先, K'u-hsien 苦先 (Küsen), K'u-ch'a 苦叉 (Köçe) ve K'u-ch'e 庫徹 (Köçe), 1758'de Mançu Ch'ing 清 Hanedanı'nın (1644-1912) bölgeyi işgalinin ardından da K'u-ch'e 庫車 olarak adlandırılmıştır. Eski Uygurca'da Küsen ya da Küşen, 11. yüzyıl Türkçesinde Köçe ve Küsen, günümüz Uygurcasında da Kuçar كۇچار olarak geçen bu kentin adının aslının bölgenin Toharca'nın bir lehçesi olan eski yerel dilinde "Beyaz" anlamına gelen Kuci (Kutsi) olduğu düşünülmüştür (Bailey, 1937: 900; Ekrem, 2003: 94-95; Pelliot, 1923: 126-127).

¹²³ Esas adı Hint ateş tanrısı Agni'den gelen, bölgenin Tohar lehçesinde Argi, Arki ve Arşi olarak söylenen bu devlet, Turfan ile Kuça arasında, Tanrı Dağları'nın doğusunda bulunuyordu. Han Hanedanı döneminden beri varlığı bilinen Agni Devleti, T'ang Hanedanı dönemiyle ilgili bilgi veren Çin kaynaklarında A-ch'i-ni 阿耆尼 ve Yen-ch'i 焉耆 olarak geçerken Yüan Hanedanı döneminde burası Yi-le Pa-li 伊勒巴拉 (İl Balık) olarak adlandırılmıştır. Agni 1757'de Mançu-Cungar Savaşı sırasında harap olunca ertesi yıl buraya yakın bir mesafede bulunan An-chi-yen 安集延 kenti genişletilmiş ve buraya

kuzeybatıya doğru yönelerek yedi günlük bir yürüyüşün ardından Batı Gök Türklerin güney otağlarına, oradan kuzey yönünde sekiz gün yürüdükten sonra da kuzey otağlarına ulaşılabilirdi (Chavannes, 1903: 21, 47). Çinli rahip Hsüan-tsang 玄奘 (?597-664) da Batı Gök Türk topraklarında ilerlerken Sûyâb kentinin¹²⁴ 400 li 里 batısında, Ta-luo-ssu'ya 怛羅斯 (Talas) 150 li 里 uzaklıkta T'ung Yabgu Kagan'ın yaz aylarını geçirdiği en gözde yaylağı olan Ch'ien Ch'üan'e 千泉 (*Bin Yul)¹²⁵ ulaşmıştı ki burada kağanın avlanmalarını yasak ettiği tabu geyikler bulunuyordu (Chavannes, 1903: 195; Ekrem, 2003: 115-116). Gök Türkler kendi yönetim merkezleri ve karargâhları için Ordu 𐰽𐰺𐰍¹²⁶ ve Eb 𐰽¹²⁷ sözcüklerini kullanmışlardır (KTY K8 ve BKY D32; OY, 1988: 22-23, 48-49).¹²⁸

Karşehir (Karaşar) adı verilmiştir. 1898'den beri burası Çince de yine Yen-ch'i olarak adlandırılmaktadır (Ekrem, 2003: 90).

¹²⁴ Çince metinlerde geçen Sui-ye-ch'eng 碎葉城 adının daha önce Sûyâb (Çu) Irmağı üzerinde bulunan Tokmak kentini karşıladığı düşünülmüşse de bu kentin Tokmak'ın güneybatısında bulunan Ak Beşim olduğu ortaya çıkarılmıştır (Ekrem, 2003: 52, 110).

¹²⁵ Bu bölgenin adı ve yeri konusundaki görüşler için bkz. Ekrem, 2003: 52, 115.

¹²⁶ Bu sözcüğü Uygurlar (ETY, 1994: 170, 272-273) ve Karahanlılar (DLT, 1998-I: 124) da başkent ya da devlet merkezi için kullanmışlardır. Bu sözcük Moğolcaya Ordo olarak geçmiş ve bu anlamını korumuştur (SHM, 2004-II: 734). Ordo, Fransızcaya ve İngilizceye Horde olarak geçmiş olup bugün “düzensiz sürü” anlamını karşılamaktadır. Osmanlıcada da bu sözcük, Ordugâh اردوگاه kelimesi olarak varlığını sürdürmüş olup günümüz Türkiye Türkçesinde ve Çağdaş Farsçada da halen bu biçimde kullanılmaktadır (Olgun-Draşan, 2005: 18). Z. Gökalp'e göre *ordu* sözcüğündeki *asker* anlamı sarayın çadırlarını koruyan korumalardan geliştirilmiştir (Gökalp, 1991: 172). A. von Gabain'a göre Ordu sözcüğü ilk kez Asya Hunlarında karşımıza çıkmaktadır (von Gabain, 2000: 288).

¹²⁷ Eb sözcüğü, günümüz Türkçesindeki Ev sözcüğünün eski hâlidir. A. von Gabain bu sözcüğü Ew ve Eb olarak verdikten sonra “ev, çadır” olarak çevirmiştir; T. Tekin ise bu sözcüğü “ev, yurt, çadır; karargâh, ordugâh” olarak çevirirken bu sözcüğün anlamını H. N. Orkun “ev, oturlan yer, yurd, vatan”, M. Ergin de “ev, merkez, ordugâh” olarak vermişlerdir (ETY, 1994: 790; OA, 2002: 92; OY, 1988: 132; TY, 1994: 57; von Gabain, 2000: 265). TC'da da Ça'adai'in ordusu (sarayı) için Ulug Ef (Ulu Ev) ifadesi kullanılmıştır (Juvaini, 1997: 504). TT'e göre Gök Türkler evde kalan büyük ailelere Yi K'e-han 遺可汗 derlerdi; Gök Türkler mekân ya da ev için Yi 遺 sözcüğünü kullanıyorlardı. Bu unvan da “Mekân (Ev) Kağanı” anlamına geliyordu. Liu, burada geçen Yi 遺 sözcüğünün Eski Türkçe Eb'i karşıladığını belirtmiştir (Liu, 1958-II: 499). A. Taşağıl ise bu cümleyi “Bazen belirli bir yerde ikâmet eden ailelerin büyük soyağlıları, karşılıklı olarak kendi içlerinden kagan seçerlerdi. Gök-Türkler, onu İ-yen-wu diye çağırırlar.” olarak çevirdikten sonra İ-yen-wu olarak verdiği sözcüğün Küçük Kağan'ın (Hsiao K'e-han 小可汗) karşılığı olması gerektiğini ileri sürmüştür (Taşağıl, 1995: 97). Bu konuya Küçük Kağan'ı incelerken yeniden değineceğiz.

¹²⁸ Aslında Gök Türklerde Ordu ve Eb sözcükleri, hükümdarların bulunduğu her yer için kullanılıyordu; hükümdar nereye gidip orada dursa orası Ordu ve Eb oluyordu. Örneğin, 716 kışında Gök Türkler, Amgı Kalesi'nde (Amgı Korugan 𐰽𐰺𐰍𐰺𐰍𐰺𐰍 ya da Amgı Korugan 𐰽𐰺𐰍𐰺𐰍𐰺𐰍) kışlamışlardı ki yazıtlarda burası Ordu olarak geçmektedir (KTY K8, BKY D31-32; OY, 1988: 22-23, 48-49). Bu kalenin adının aslını V. Thomsen KTY'nın çevirisinde 𐰽𐰺𐰍𐰺𐰍𐰺𐰍 olarak vermiş ve Amga Kurgan olarak okumuştur; BKY'nın çevirisinde de 𐰽𐰺𐰍𐰺𐰍𐰺𐰍 olarak verdikten sonra Amgı Kurgan olarak vermiştir. Ancak kendisi ilk sözcüğün okunmasından emin olamamış ve bunun Amga, Amgı, Maga ya da Magı olarak okunabileceğini ileri sürmüştür (Thomsen, 2002: 158-159, 184-185). H. N. Orkun da aynı şekilde KTY'ndakini 𐰽𐰺𐰍𐰺𐰍𐰺𐰍 olarak verip Amga Kurgan olarak okumuşken BKY'nda 𐰽𐰺𐰍𐰺𐰍𐰺𐰍 olarak vermiş, Amgı Kurgan olarak okumuş, ancak çeviri bölümünde Amga Kurgan olarak yazmıştır

denen de başka bir kentleri vardı; Hazarlar kışın bu kentlerde otururlar, bahar geldiğinde de bozkıra çıkarlar ve bütün yaz orada kalırlardı. Ancak Ramazan Şeşen, bunların Hazar başkenti Etil'in (İtil) iki yakasına verilen adlar olduğunu, Sarıgşen'in batı yakasını, Hanbalığ'ın da doğu yakasını oluşturduğunu düşünmektedir (İbn Fazlan, 1995: 106; Minorsky, 1942: 33; Şeşen, 1998: 36; Yörükân, 2004: 292). İbn Havaşal ise Hazarların Etil adında bir kentleri olduğunu, bu kentin Etil Irmağı tarafından ikiye bölündüğünü yazmıştır. Ona göre aslında Etil denen yer, ırmağın batısında kalan yerdî ve Hazarların padişahı (hükümdar vekili), yardımcıları ile askerleri burada otururlardı. Hazarân denen doğu yakasında ise tüccarlar ve Müslümanlar çoğunluğu oluşturuyorlardı. İbn Havaşal kentin tasvirini yaptıktan sonra Hazar padişahının köşkünün Etil Irmağı'ndan uzakta ve tuğladan yapılmış olduğunu, başka kimsenin tuğla bina yapamadığını, köşkün surunun dört kapısının olduğunu yazmıştır. Kendisi ayrıca Etil ve Demir Kapı arasında Hazarların Semender adında bir kentlerinin daha bulunduğunu yazmış, burayı tasvir de etmiştir. Aslında burası Hazarların ilk başkentidir; Emevîler burayı ele geçirdikten sonra Hazarlar başkentlerini daha kuzeye taşımışlardır (Yörükân, 2004: 118, 120-121). İbn Rustê'nin, Mervêzî'nin ve İbn Havaşal'ın anlattıkları yerler aynı kent olmalıdır. Gördüğümüz kadarıyla hem Hazar başkenti doğu-batı olarak ikiye ayrılmıştı, hem de Hazarlar mevsimlik göçebelîğe devam ediyorlardı.

Karahanlı devleti de Kaşgar (Kâşğar كاشغار) kentinde kurulmuş olmasına karşılık kısa bir süre sonra Yedisu'yu ve bir süre sonra da Maveraünnehir'i (Mâverâ'ne-nehr النهر الماوراء) ele geçirmişti. Ancak 1046-1047 dolaylarında Karahanlı devleti Doğu-Batı olarak ikiye ayrılmıştı; Doğu Hanlığının başkenti genellikle Balasagun ve Kaşgar iken Batı Hanlığının başkenti önceleri Özkend, sonra Semerkand olmuştur (Genç, 2002: 16-17). Selçuklulardan önceki Oğuz Yabgu Devletinde de Yabgu unvanını taşıyan Oğuz hükümdarları kışın Yeni Kend'de otururlardı; ayrıca bir yazlık merkezlerinin olduğu tahmin ediliyorsa da buranın neresi olduğu bilinmemektedir (Sümer, 1999a: 81). Selçuklu devletleri de her zaman başkent sahibi olmuşlardır; bunlardan en çok Rey (Rèy ری, bugünkü Tahran'ın banliyölerinden), İsfahan (İşfêhân اصفهان), İznik (Nikaia Νίκαια)

"Sarışın" sözcüğünün Eski Türkçe'deki hâli (*Sarıgşın) olabilir. Ancak V. F. Minorskiy, son hecenin "mezar" anlamına gelen "Sın" kelimesi olabileceğini de belirtmiştir (Minorsky, 1955: 269).

¹³⁰ Bu yerin adı Mervêzî'de Hêtbâlîğ ختبالیغ olarak yazılmıştır, ancak V. F. Minorskiy'in de belirttiği üzere, bunun doğrusu Hênbâlîğ خنبالیغ olmalıdır (Minorsky, 1942: 33). Hanbalığ "Han Kenti" demektir ve Eski Türkçe aslı *Kanbalık olmalıdır.

ve Konya (Ikonion Ἰκόνιον) bilinmektedir. Anadolu Selçuklularında da başkent Konya iken Selçuklu sultanları kimi zaman Kubadabad (قباداباد) ve Aksaray (Aq Sarây, Èk Sèrây اق سراي) gibi yerlerdeki saraylarında da yaşayıp buralarda vakit geçirirler, gerektiğinde buralara sığınırldı (Koca, 2003: 127, 211, 216, 221; Sevim-Merçil, 1995: 469, 471, 478). Moğollar da Ögödei Qa'an döneminden itibaren bir başkente sahip olmuşlardır; burası, ünlü Qara Qorum (günümüzde Har Horum Xap Xopym) kentidir. TC'da bu kent Türkçe olarak Ordu Balıg biçiminde de geçmektedir (Juvaini, 1997: 236). Yine TC'ya göre Ögödei Qa'an'ın Qara Qorum'da Çinliler tarafından yapılmış yazlık sarayı ve Müslümanlar tarafından yapılmış kışlık sarayı vardı (Juvaini, 1997: 238). Osmanlı padişahları da İstanbul'un alınmasından sonra bile zaman zaman Edirne'de kalmışlardır. Doğuda ve batıda iki ayrı merkeze sahip olmak, bazen de buralarda mevsimden mevsime oturmak, gördüğümüz kadarıyla Batı Gök Türklerde, Türkişlerde, Uygurlarda, Hazarlarda, Karahanlılarda, Eski Oğuzlarda ve Moğollarda vardı. Bu durum hem ikili yönetim teşkilâtını, hem de mevsimsel göçebeliği simgeliyordu. Selçuklular ve Osmanlılar da birden fazla merkeze sahip olma geleneğini sürdürmüşlerdir.

CS'ya, TT'e, HTS'ya ve TFKY'e göre Gök Türklerin hanedan çadırı, yani kağanların otağı, güneşin doğduğu yer kutsal sayıldığından doğuya bakıyordu (Liu, 1958-I: 10, 181; Taşağıl, 1995: 98, 113).¹³¹ Gök Türk kağanlarının otağları konusunda da Çin kaynaklarında pek çok kayıt vardır. Devleti yöneten büyük kağanların yanı sıra küçük kağanların, hatta şadların da kendi otağları vardı.¹³² Menandros, Batı Gök Türk

¹³¹ Uygur kağanları da otağlarında yüzleri doğuya dönük olarak otururlardı (Sümer, 1999b-I: 69). Moğollarda ise en üst düzeyliler çadırın en arkasında otururlardı; yüzleri kapıya, güneye dönük olurdu (SHM, 2004-I: 589).

¹³² H. N. Orkun, ŞUY D8-9 ve G10'da geçen Örgin 𐰽𐰺𐰍𐰏 sözcüğünü "Saray, Konak" olarak çevirmiştir (ETY, 1994: 171, 172, 178, 830). T. Tekin de TaY G6'da geçen bu sözcüğün çevirisini "Hükümdarlık Otağı" olarak vermiştir (Tekin, 1983: 805, 809). Hâlbuki Reşit Rahmeti Arat, A. Caferoğlu ve A. von Gabain, bu sözcüğü "Taht" olarak çevirmişlerdir (Arat, 1987: 496-497; EUTS, 1968: 152; von Gabain, 2000: 290). Bunların dışında, Eski Türk ve Moğol devletlerinde hükümdarların hep bir merkezleri, sarayları olmuştur. Örneğin Pan Ku 班固 (32-92) tarafından derlenmeye başlanan ancak kız kardeşi Pan Chao 班昭 (45-116) tarafından 111'de tamamlanan HS'da Asya Hunlarında Hu-han-ye Ch'an-yü'nün 呼韓邪單于 (M.Ö. 58-M.Ö. 31) sarayından bahsedilmektedir (Onat-Orsoy-Ercilasun, 2004: 53-54). Uygurları ziyaret eden Sâmânî elçisi Temîm bin Baħr da Uygur kağanının büyük otağından bahsetmektedir; altından yapılmış olan bu çadır, Uygur başkentine varmadan önce uzaktan görülebiliyordu, kağanın kalesinin (sarayı nın) üzerinde duruyordu ve içine aynı anda yüz adamı alabiliyordu (Minorsky, 1948: 283). HTS'ya göre Kırgız kağanının duvarlar yerine tahta bir setle çevrili bir otağı (çadırı) vardı; onun dışındaki Kırgız beylerinin çadırları ise daha küçüktü (Drompp, 1999: 401). HA §14'e göre de Kırgız Hakani'nin sarayı ve karargâhı vardı (HA, 1937: 97; Şeşen, 1998: 76-77, 108).

hükümdarlarının otağlarının içini ve hazinelerini de ayrıntılarıyla betimlemiştir (Erdemir, 2002: 47).

CS'ya, PS'ya, TT'e, HTS'ya ve TFKY'e göre kağanların korumalarına “Kurt” anlamında Fu-li 附離 (Böri) denilirdi (Liu, 1958-I: 9, 181, 1958-II: 499; Taşağıl, 1995: 97, 112) ki bunlar, Selçuklulardaki Gulam¹³³, Moğollardaki Keşik ve Osmanlılardaki Kapıkulu birlikleri gibi devletin merkezî ve daimî ordusunu oluşturuyorlardı. Bu daimî ordu da devletin merkezî yönetimini simgeliyordu.¹³⁴ Ne yazık ki bu Böri birliklerinin

DLT'te Karahanlı hanlarının Kurvı Çuvaç قروى چوچ denen yuvarlak çadırlarının ipekten yapıldığı, bunların şiddetli sıcağın, yağmurdan, kardan korunmak için kullanıldığı belirtilmiştir (DLT, 1998-I: 195). Karahanlı hakanlarının saraylarına ve köşklarine ise Karşı قرشى deniliyordu (DLT, 1998-I: 255, 423, 1999-III: 374) ki aşağıda göreceğimiz gibi, bu sözcük Moğolcaya da geçmiştir. Selçuklularda hükümdar alametleri arasında saltanat çadırı da yer alıyordu (Sevim-Merçil, 1995: 504-505). Moğolcada da otağlar ve saraylar için Ordo Ger ve Qarşı sözcükleri kullanılmıştır (Juvaini, 1997: 219; SHM §123; SHM, 2004-I: 49, 453-454, 977). 1253'te Moğollara elçi olarak giden Willem van Rubroek'a (Guillaume de Rubrouck, Willielmus de Rubruquis, William of Rubruck; 1220-1293) göre Moğollar saraya Orda diyorlardı (Clark, 1973: 187). TC'ya göre Moğollar otağa Yurt diyorlardı; CT'te ise bu sözcük, günümüzdeki vatan, yaşanılan yer anlamıyla verilmiştir (Juvaini, 1997: 42; Rashiduddin, 1998-I: 55). HNA'da Tat'arların (Moğollar) doğudaki kraliyet çadırından söz edilmiştir (Blake-Frye, 1949: 313). Çadırın hükümdar sembolü olarak kullanılmasına Osmanlılarda da devam edilmiştir (Âşıkpaşaoğlu, 1970: 15).

¹³³ Gulām غلام (çoğulu Ġilmân غلمان ve Ġilme غلمه) sözcüğü Arapça olup “Erkek çocuk, delikanlı; azat edilmiş köle, genç hizmetkâr; efendisine bağlı muhafız” anlamlarına gelir. Değişik bölgeler ve dönemlerde Gulam'ın yanında aynı anlama gelen Memlûk مملوك (çoğulu Memâlîk ممالك) ve ‘Abîd عبید (“Köle” anlamındaki ‘Abd عبد kelimesinin çoğulu) sözcükleri de kullanılmıştır. Ancak gulamlar, konum olarak Rakîk رقیق ve Köle كوله olarak adlandırılan diğer hizmetlilerden daha üstte bulunuyorlardı çünkü silâh taşımalarına izin veriliyordu; ayrıca devlet kademelerinde üst konumlara yükselebiliyorlardı. Yine de gulamlar tam özgür birey konumunda olmayıp sonuçta efendilerine bağıydılar ve bir suç işlediklerinde mahkemeye gidilmeden efendileri tarafından cezalandırılabilmekteydiler (Kızıltoprak, 2002: 320-321; Terzi, 1996: 178-179; Yıldız, 2000: 110-114).

¹³⁴ Mervêzî'ye göre Dokuz Oğuzların (Uygurların) hakanlarının eskiden bin muhafızı (şâkirî شاکری = çâker چاکر = Farsça “koruma, kul”) bulunuyordu; bu korumalar her gün hükümdarla üç kez yemek yerler, yemekten sonra da üçer üçer içki içerlerdi (Minorsky, 1942: 29; İbn Fazlan, 1995: 99-100). Yine Mervêzî'ye göre Hazarların hükümdarı bir tarafa giderse on bin kişi ile birlikte yola çıkardı (Minorsky, 1942: 33; İbn Fazlan, 1995: 106). İbn Rustê'ye göre ise Hazar hükümdar vekili muharebeye defterde kayıtlı ve erzakı hükümet tarafından verilen on bin atıyla çıkardı; zenginleri zorunlu tutarak tedarik ettirdiği atlılar da bu meyanda idi (Yörükân, 2004: 204: 292). İbn Hâvkal da Hazarların padişahlarının kayıtlı ve daimî 12 bin askerinin olduğunu, bunlar ölürse yerlerine başkalarının tayin olunduğunu, bu askerlerin ne muayyen bir maaşının ne de malum erzaklarının olduğunu yazmıştır (Yörükân, 2004: 118). Kerey hükümdarı Togrıl On Kan'ın (To'oril Ong Qan) Moğolların Gizli Tarihi §170'e göre Mingqa Turqa'ut olarak adlandırılan bin kişilik bir koruma birliği vardı (SHM, 2004-I: 90, 620). Moğolların Gizli Tarihi §79'a göre 12. yüzyıl Moğol beylerinden Tarqutai Kiriltuq'un Turqa'ut (tekili Turqaq) denen korumaları vardı. Ancak I. de Rachewiltz, bunların sonradan oluşturulan Turqa'ut korumalarından farklı bir birim olduğunu, o dönemde henüz gece-gündüz korumaları ayrımının olmayabileceğini, Çince metinde de bu ifadenin “yoldaşlar” olarak çevrildiğini belirtmiştir (SHM, 2004-I: 22, 371-373). Temüjin de 12. yüzyılın sonlarında yaptığı savaşlar sırasında gece nöbetçilerini (Turqa'ut) ve gündüz nöbetçilerini (Kebte'ül) seçerek kendi koruma birliğini oluşturmuştu. Sonradan bunlara Qorçi denen sadak taşıyıcıları da eklenmiştir (SHM §191-192; SHM, 2004-I: 113-114, 691, 693). 1206 kurultayında Çinggis Qan seçilen Temüjin, bir tümenlik (10 bin kişi) Keşik (çoğulu Keşikten/Keşigten) birliğini kurup teşkilâtlandırmıştır. Bu kurultayda gece korumalarının ve sadak taşıyıcılarının otağdaki yiyecek-içecek,

sayıları ve donanımları konusunda elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak bu birliğin zırhlı ağır atlılardan oluşturulduğunu tahmin edebiliriz.

Gök Türk kağanlarının en önemli sembollerinden birisi de kurt başlı tuğlarıydı. CS'ya, TT'e ve TFYK'ye göre Gök Türklerin tuğlarının tepesinde altından yapılmış bir kurt başı vardı (Liu, 1958-I: 9; Taşağıl, 1995: 97, 112).¹³⁵ HTS'da ise bu kurt başlı tuğların kağanların otağlarının (çadır saray) girişine dikildiği yazılıdır (Liu, 1958-I: 181). Bu tuğların kurt başlı olması, Gök Türklerin kendilerinin kurttan türediklerine inanmalarından dolayıdır. Çin imparatoru Sui Wen-ti, 581 yılında Doğu ve Batı Gök Türklerin arasını açmak için, Batı Gök Türk hükümdarı Tardu'ya (Ta-t'ou) kurt başlı bir tuğ yollamıştı (Chavannes, 1903: 49; Liu, 1958-I: 99). Shih-pi Kagan, Çin'de Sui Hanedanı'nın çökmesi üzerine ayaklanarak kendi devletlerini kurmaya çalışan Liang Shih-tu'ya 梁師都 ve Liu Wu-chou'ya 劉武周 birer kurt başlı tuğ hediye ettikten sonra Liang Shih-tu'ya Ta-tu P'i-chia K'e-han 大度毗伽可汗 (Tardu Bilge Kagan), Liu Wu-chou'ya da Ting-yang K'e-han 定楊可汗¹³⁶ unvanlarını vermişti (Liu, 1958-I: 83, 85). Çin imparatoru T'ang T'ai-tsung'un en büyük oğlu olan Li Ch'eng-ch'ien 李承乾 (ölm. 645), Gök Türklere olan hayranlığıyla bilinirdi. Bu prens, Gök Türkler gibi giyinmeyi

yasa ve silâh saklama işlerinden de sorumlu tutulmalarına karar verilmiştir (SHM §224-234; SHM, 2004-I: 152-162). I. de Rachewiltz, Keşik sözcüğünü "Company (Refakat/Koruma)" olarak çevirmiştir (SHM, 2004-II: 822). Keşik, Turqaq, Kebte'ül ve Qorči sözcüklerinin ayrıntılı olarak incelendiği bir çalışma için bkz. Pelliot, 1930: 27-31.

¹³⁵ Gök Türk döneminden kalma kurt biçiminde bir tuğ başı, St. Petersburg'daki (Sankt-Peterburg Санкт-Петербург) Ermitaj Müzesi'nde (Gosudarstvennyj Ėrmitaž Государственный Эрмитаж) sergilenmektedir. Doğu Türkistan'da Kızıl'daki duvar resimlerinden 7.-8. yüzyıllara ait bir resimde de kurt başlı bir tuğ bulunmaktadır (Nickel, 1991: 143). Yine Doğu Türkistan'daki Nagaraya Tapınağı'nda koruyucu kral betimlemelerinde kralların hemen üstlerinde ya da yanlarında kurt ve ejder biçimli tuğlar görülmektedir (İndirkaş, 2002: 123-124). Bu kurt başlı tuğlar, biçim olarak Moğol ve Osmanlı dönemindeki tuğlardan farklı olarak, daha çok Sarmatlardaki, Partlardaki, Sâsânîlerdeki, Germanlerdeki, Romalılardaki ve hatta Kral Arthur Efsanesi'ndeki Draco adlı ejder başlı sancaklara benziyordu. Bu sancaklarda uzun bir sopanın ucunda altından bir kurt ya da ejder başı heykeli olur, bu baş kısmının arkasından da uzun bir bez parçası uzanırdı ki bu uzun bez parçaları at üzerinde giderken rüzgârda arkaya doğru dik duracak biçime gelirlerdi. Bu Draco sancakları için bkz. Nickel, 1973-1974: 151, 1989: 25-27, 1991: 139-146 ve Samatuli, 1996: 183, 185. İ. Kafesoğlu'na göre Bulgaristan'da Şumnu'nun (Şumen Шумен) doğusundaki Madara Мадара Irmağı kıyısında bulunan Tuna Bulgar kabartmalarında da tuğ gözükmektedir (Kafesoğlu, 2002: 206). Bahaeddin Ögel de bu yazıttaki kabartmada bir tuğ olduğunu söyledikten sonra kabartmanın bir çizimini vermiştir (Ögel, 2003: 261-262); burada gördüğümüz tuğ, draco türü kurt başlı tuğlardan çok, eski Türklerin kargıların ucuna taktıkları Beçkem ya da Batrak (Batrak → Badrak → Badrak → Bayrak) denen küçük bayrak parçalarına benzemektedir (Beçkem ve Batrak için bkz. Köprülü, 1949: 401-402; Ögel, 2003: 205). İ. Kafesoğlu, Tuğ'u "başında bir demet at veya yaban sığırı kuyruğunun dalgalandığı ve ipek kumaş şeritlerinin asılı bulunduğu sırık bayrak" olarak tanımlamıştır (Kafesoğlu, 2002: 285).

¹³⁶ Liu'nun da açıkladığı gibi, Ting-yang 定楊 "Yang 楊 Sarayını Yöneten" demektir; Sui Hanedanı, Yang 楊 ailesi tarafından yönetiliyordu.

ve yaşamayı sever, sarayda da Gök Türkler gibi yaşardı; sarayda üzerinde kurt başı olan beş sancak diktirmişti (Liu, 1958-I: 283).¹³⁷ Çin imparatorlarının Gök Türk kağanlarına bayraklar ve sancaklar da hediye ettiklerine ilişkin bazı örnekler varsa da bu örneklerde hediye edilen bayrakların ve sancakların Gök Türk tarzı kurt başlı tuğlar olduğuna ilişkin elimizde bir bilgi yoktur. Bu nedenle, yalnızca kurt başlı tuğ olduğu belirtilen örnekleri vermeyi tercih ettik. Gök Türk yazıtlarında Tuğ sözcüğüne rastlanmıyorsa da¹³⁸ Uygur ŞUY'nda (D5, B3, B6-8) ve TaY D7'de bu sözcük Tuğ '𐰽𐰺𐰍𐰏' biçiminde geçmektedir (ETY, 1994: 170, 181, 182; Tekin, 1983: 805).¹³⁹ Tuğ kelimesinin daha önceleri Asya Hunlarında kullanıldığı düşünülmektedir¹⁴⁰; bu sözcük sonraki Karahanlılar¹⁴¹, Kıpçaklar, Naymanlar, Kereyler¹⁴², Moğollar¹⁴³ ve Osmanlılar¹⁴⁴

¹³⁷ Türgiş kağanları da sancaklar ve tuğlar kullanırlardı. Hatta Türgişlerde sancaktarlar (Tu-kuan 纛官), devlet görevlileri arasında çok önemli bir konumda bulunuyorlardı (Chavannes, 1903: 84-85). Ancak bunların kurt başlı olduğuna ilişkin elimizde bir bulgu yoktur. Kurt başlı tuğların Hsüeh-yen-t'olar tarafından da kullanıldığı bilinmektedir. Çin imparatoru, 638'de Hsüeh-yen-t'oların hükümdarı Yinçü Bilge Kagan'ın oğullarından Pa-cho Ssu Yabgu'ya 拔酌四葉護 kağan olması için dört tane kurt başlı tuğ, kardeşine de iki tane kurt başlı tuğ göndermişti (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 6). Gök Türklerde de Türgişlerdeki gibi yüksek konumda bir sancaktarlık rütbesinin olduğuna ilişkin elimizde bir belge yoktur; ancak Gök Türklerde böyle bir rütbenin var olduğunu, bunun belki de Türgişlerdeki gibi yüksek bir rütbe olmadığını, o nedenle Çin kaynaklarında ve Gök Türk yazıtlarında böyle bir rütbeyle değinilmediğini düşünebiliriz.

¹³⁸ H. N. Orkun, II. TY B9'da geçen bir cümlede Tuğ sözcüğünün geçtiğini ileri sürmüşse de M. Ergin ve T. Tekin, bu cümleyi daha farklı çevirmişlerdir. Cümlemin aslı şöyledir: ... : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 (H. N. Orkun ayrıca cümlemin sonunda 𐰽𐰺𐰍𐰏 biçiminde yarım kalmış bir sözcüğün olduğunu belirtmişse de M. Ergin ve T. Tekin burayı ... olarak yazıp bu sözcüğü çeviride vermemişlerdir). H. N. Orkun bu cümleyi "Biz yeme süledimiz anı ertimiz yençü ügüzüğe keçe tinesi oğlu yatıgma beḡ elig k(?) tuḡıg ertü" okumuş ve "Bizde asker sevkettik. Anıya erdik. İnci nehrini geçerek Tinesi oğlu Yatıgmaya ben ... tuḡu ..." olarak çevirmiştir. M. Ergin ise bu cümleyi "Biz yime süledimiz. Anı ert[t]imiz. Yinçü ögüzüğe keçe Tinsi Oğlu ayıtıgma beḡilig Ek taḡıg ertü[rtüm]" olarak okurken çevirisini "Biz de Ordu sevk ettik. Anıyı geçtik. İnci nehrini geçerek Tinsi Oğlu denilen mukaddes Ek dağımı aşırđım" olarak vermiştir. Bu cümleyi "Biz yeme süledimiz anı ertdimiz Yençü ügüzüğe keçe Tinsi Oğlu ayıtıgma beḡilig Ek Taḡıḡ ertü [buradan öbür cümleye geçmektedir]" olarak okuyan T. Tekin de burayı "Biz de sefere çıktık. Onları geçtik. İnci ırmağını geçerek, 'Tanrı Oğlu' denilen (dorukları ak) benekli (yani 'karla kaplı') Ek dağımı aşarak [buradan öbür cümleye geçmektedir]" biçiminde çevirmeyi uygun görmüştür (ETY, 1994: 114; OA, 2002: 78-79; TY, 1994: 18-19). Aslında bu cümle, yukarıda Ek Tag'ta kullandığımız cümledir. M. Ergin'in ve T. Tekin'in okumaları, H. N. Orkun'un kine göre daha doğru olabilir.

¹³⁹ Burada ilginç bir bilgi de, bu yazıtta Üç Tuḡluḡ Türk Bodun 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 ifadesinin geçmesidir ki bu adın geçtiği yer, Uygurların Gök Türklerle son darbeyi vurdukları zamanı anlatmaktadır (ŞUY B7-8; ETY, 194: 182). TaY D7'de de Üç Tuḡluḡ Türük Bodun 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 ifadesi görülmektedir (Tekin, 1983: 805). P. Pelliot'nun Bin Buda Mağaralarında bulunduğu Budist bir yazmanın Tibetçe bölümünde de kağanlıklarını yeni kurmuş olan Uygurların kağanlarının otaḡlarının kapısının üzerinde dokuz Tog (tuḡ) dikili olduğu yazmaktadır (Sertkaya, 1995: 222).

¹⁴⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgiler için bkz. Bazin, 1950: 280-281; Donuk, 1988: 88; Kafesoğlu, 2002: 59, 69.

¹⁴¹ DLT'te Tuḡ توغ kelimesi "hakan yanında çalınan kös ve davul; bayrak, sancak" olarak çevrilmiş, ayrıca şöyle bir açıklama verilmiştir: "Tokuz Tuḡluḡ Ḥan توكوز توغلغ خان = Dokuz Tuḡlu Han veya Hakan. Her ne kadar vilâyeti çok, payesi yüksek olursa olsun tuḡ dokuzdan artık olamaz. Çünkü, dokuz sayısı ile uğurlanırlar. Bu tuḡlar, turuncu renkte ipekten veya kumaştan yapılır. Bunu da uğur sayarlar". Tuḡ sözcüğünün Karahanlı zamanında kimi zamanlar davul için kullanıldığını da belirtmeliyiz (DLT, 1998-I:

tarafından da kullanılmıştır.¹⁴⁵ A. von Gabain ve G. Clauson, Tuğ 𐰽𐰺𐰍 sözcüğünün Türkçeye Çince Tu 纛 sözcüğünden geçtiğini ileri sürmüşlerdir (Clauson, 1972: 464; von Gabain, 2000: 302).¹⁴⁶ Gerhard Dörfer’a göre Tuğ sözcüğü Türkçenin en eski kelimelerinden olup buradan Çinceye, Çinceye de Gök Türk döneminde Türkçeye geçmiştir; W. Eberhard da bu sözcüğün Çinceye Türkçeden geçmiş olduğunu düşünmektedir (Sertkaya, 1995: 219). Tuğ 𐰽𐰺𐰍 sözcüğü bazı Uygurca metinlerde *twqw*

194-195, 1999-III: 127; Clauson, 1972: 464). KB’de de Karahanlı hakanlarının dokuz al tuğundan söz edilir (Genç, 2002: 95).

¹⁴² Codex Comanicus’ta Tov olarak verilen ve “bayrak, sancak” olarak çevrilen sözcük, O. F. Sertkaya’ya göre Tuğ’dan başka bir şey değildir (Sertkaya, 1995: 223). Kıpçakça konuşan Mısır Memlükleri de Tuğ sözcüğünü Tuğ طغ olarak yazmışlardır (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 283). CT’te Nayman komutanlarından birisinin adı Yedi Tuqluq (Yedi Tuğlu) olarak geçmektedir (Rashiduddin, 1998-I: 69). Moğolların Gizli Tarihi §181’e göre Kerey prensi Senggüm sefere çıkarken adamlarına savaş tuğlarını yükseltmelerini buyurmuştur (SHM, 2004-I: 104). Aynı olayı anlatan CT’te sancak (standart) ifadesi geçmektedir ki bu da tuğ olmalıdır (Rashiduddin, 1998-I: 190). Aynı kaynağa göre Togrıl On Kan’ın (To’oril Ong Qan) da sancağı (standart) vardı (Rashiduddin, 1998-I: 178).

¹⁴³ Moğolların Gizli Tarihi’nde 1206 öncesi dönemde Yisügei Ba’atur’un tuğundan (§73), Jamuqa’nın uzun tuğundan (§106), Uru’ut ve Mangqut boylarının kara ve çok renkli tuğlarından (§170), Temüjin’in tuğundan (§193) söz edilir (SHM, 2004-I: 18, 37, 90, 115, 350, 416). Temüjin’in 1206’da Çinggis Qan unvanını aldığı kurultayda da Moğolların Gizli Tarihi §202’ye göre insanlar dokuz kuyruklu ak tuğu yukarı kaldırılmışlar ve Temüjin Qan’a (Çinggis Qa’an) Qan unvanını vermişlerdi (SHM, 2004-I: 133). CT’e göre ise Temüjin tuğu kendisi dikmiştir ancak unvanını ona insanlar vermiştir (Rashiduddin, 1998-I: 69). Moğolların Gizli Tarihi §232’ye göre Çinggis Qan’ın gece korumalarının (Kebte’ül) görevlerinin arasında hanın tuğlarını korumak da yer alıyordu (SHM, 2004-I: 160, 836). CT’te ayrıca Temüjin’in annesi Hö’elün Eke’nin de tuğunun olduğu belirtilmiştir (Rashiduddin, 1998-I: 159). TC’da geçen “sancaklar” ve CT’te geçen “Cengiz Han’ın sancağı” ifadeleri (Juvaini, 1997: 46, 612; Rashiduddin, 1998-I: 109) de Tuğ’u karşılıyor olmalıdır. Tuğ sözcüğü, Moğolcada Tuq ya da Tuγ olarak geçmektedir (SHM, 2004-I: 350). Tuq sözcüğü Naymanlarda olduğu gibi Moğolcada da bazı kişi adlarında kullanılmıştır (Tarqutai Kiriltuq, Tuq Temür gibi).

¹⁴⁴ Osmanlılarda törenlerde ve teşrifatta Sancak Beylerine bir sancak ve bir tuğ, Beylerbeylerine bir sancak ve iki tuğ, vezirlere bir sancak ve üç tuğ verilirdi. Sadrazamlar ya kendi sancaklarını ya da Sancak-ı Şerif’i taşıırken tuğ sayıları da beşe çıkardı. Padişahlar sefere çıktıklarında ise Sancak-ı Şerif ile birlikte yedi tuğ götürürlerdi (Kurtoğlu, 1938: 96). Demek ki Gök Türk döneminde hükümdar sembolü olarak dört ya da beş tuğ kullanılırken bu sayı Uygurlarla birlikte dokuza çıkmış, bu kullanım Karahanlılarda devam etmiş, Osmanlılarda ise yediye inmiştir. Moğollarda hükümdarın tek tuğu olmasına karşılık tuğun dokuz parçadan oluşturulmuş olması, tuğun dokuz sayısı ile eşleştirilmesinin bir devamıdır.

¹⁴⁵ B. Ögel’e göre Kırgızlar bir tuğ kurar ve herkes bunun altında toplanırdı (Ögel, 2003: 208). Tuğun dışında, pek çok Türk devletinde bayraklar ve sancaklar da hükümdarların sembolleri olarak kullanılıyordu. Karahanlılarda ve Selçuklularda hükümdar sembollerinden birisi bayrak idi (Genç, 2002: 93-94; Sevim-Merçil, 1995: 503). Uygurca Oğuz Kağan Destanı’nda 131. satırda Oguz Kagan’ın bayrağı (Çımad) geçmektedir (OKD, 1987: 621). Osmanlılarda, öbür Türk devletlerinde ve genel olarak dünya tarihinde bayrak için bkz. Köprülü, 1949: 401-420 ve Kurtoğlu: 1938. Ayrıca J. R. Hamilton, 974’te Hsüeh Chü-cheng 薛居正 (912-981) tarafından derlenen Chiu Wu-tai Shih’ya 舊五代史 ve 1053’te Ouyang Hsiu 歐陽修 tarafından derlenen Hsin Wu-tai Shih’ya 新五代史 göre 931 yılında Geç T’ang (Hou T’ang 后唐) Hanedanı’na (923-936) gelen Gök Türk elçisinin adı olan Tu-a-shu’nun 杜阿熟 *Tug Aşuk olduğunu tespit etmiştir (Hamilton, 1955: 147, 157; Liu, 1958-II: 733).

¹⁴⁶ A. von Gabain, 纛 karakterinin bugünkü okunuşunu Tu, eski okunuşunu ise d’uok olarak vermiştir. E. G. Pulleyblank’e göre ise bu karakterin 4.-6. yüzyıl okunuşu dawk, Sui ve T’ang dönemi okunuşu da tñawk idi; kendisi ayrıca bu sözcüğün Çinceye özel olarak yak kuyruklu sancaklar (tuğlar) için kullanıldığını belirtmiştir (Pulleyblank, 1991: 82). A. von Gabain’ın verdiği eski okunuş, Türkçedeki Tug sözcüğüne daha yakındır.

(tuuğ) olarak da yazılmıştır (Gülensoy, 2007: 929; Sertkaya, 199: 223). Tuncer Gülensoy, Tuğ kelimesinin kökünün “tu-” (tıkamak, kapamak) olduğunu belirtmiştir (Gülensoy, 2007: 929). O. F. Sertkaya, Brahmi (Brāhmī) ve Tibet yazılarıyla yazılmış metinlere dayanarak, bu sözcüğün Tug değil Tog olarak okunması gerektiğini iddia etmiştir (Sertkaya, 1995: 217-223). Ancak biz çalışmamızda bu konuda literatürde genel kabul görmüş olan **tug** ve **tuğ** biçimlerine sadık kaldık.

Tuğun yanı sıra Gök Türklerde davul da hükümdarlık sembollerindendi. Çin imparatoru T’ang T’ai-tsung, Çin’e bağlanan Gök Türklerin başına kağan atadığı A-shih-na Ssu-mo’ya davul ve tuğ yollamıştı (Liu, 1958-I: 153, 205). Çin’e karşı başkaldıran Batı Gök Türk hükümdarı İşbara Kagan 沙鉢羅可汗 yani A-shih-na He-lu, Çinlilere karşı savaşta yenildiğinde davullarını, sancaklarını (tuğlarını) ve silâhlarını Çinli komutana kaptırmıştı (Chavannes, 1903: 65). Nitekim bu davullardan BKY B4’te de söz edilmektedir; burada Köbürge **𐰽𐰺𐰍𐰏**¹⁴⁷ sözcüğü geçmektedir ki bu kelime davulu karşılamaktadır (ETY, 1994: 72-73; OA, 2002: 62-63; OY, 1988: 56-57; Thomsen, 2002: 200-201).¹⁴⁸

¹⁴⁷ V. Thomsen ve H. N. Orkun bunu Köprüge olarak okumuşlardır. Biz ise M. Ergin’in ve T. Tekin’in okuyuş şeklini esas alıyoruz. V. Thomsen, bu sözcüğü çevirmeden bırakmıştır; öbür dilciler ise bunu davul olarak çevirmişlerdir. İ. Kafesoğlu’na göre ise, Köprüge sözcüğü yalnızca davulu değil, davulun da dâhil olduğu növbet/mehter takımını karşılıyordu (Kafesoğlu, 2002: 268).

¹⁴⁸ Gök Türklerin savaşlarda da davul ve boru kullandıkları, yani mehter takımına benzer askerî bir bandolarının olduğuna ilişkin kayıtlar mevcuttur (Chavannes, 1903: 59, 65). Ancak davulun sefere çıkarken ya da savaşta emir vermek amacıyla kullanılması ile savaş dışında hükümdarlık sembolü olarak kullanılması farklıdır. Çin imparatoru T’ang T’ai-tsung, A-shih-na Ssu-mo’ya yolladığı gibi, Hsüeh-yen-t’oların reisi Yi-nan’a 夷男 (bu ad İnel/Inal olabilir) da bir imparatorluk fermmanı, bir davul ve bir tuğ yollayarak ona Yinçü Bilge Kagan unvanını vermişti (Chavannes, 1903: 95; Liu, 1958-I: 354-355). Aynı imparator, 638’de Yinçü Bilge Kagan’ın oğullarından Pa-cho Ssu Yabgu’ya kağan olması için dört tane kurt başlı tuğ ve dört davul, kardeşine de iki tane kurt başlı tuğ ve iki davul göndermişti (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 6). Yukarıda da değindiğimiz gibi, Tuğ sözcüğü Karahanlı döneminde davul için de kullanılıyordu. KB’de vezirlik alametleri arasında Kövrüg de geçmektedir ki R. Genç’in de belirttiği gibi, bu sözcük Gök Türk dönemindeki Köprüge’den (Köbürge) farklı bir şey değildir. Karahanlı döneminde davul için nevbet sözcüğü de kullanılmaya başlanmıştı (Genç, 2002: 95-97). Selçuklularda da hükümdar alameti olarak günde beş kez büyük hükümdarların otağlarının ya da sarayların önünde nevbet yani mehter takımı çalınırdı; daha küçük rütbeli hanedan üyeleri ise günde üç vakit nevbet çaldırabilirlerdi (Sevim-Merçil, 1995: 502). 12. yüzyılın sonlarında Azerbaycan’da yaşamış olan Atabey Kızıl Arslan da hükümdar olunca sarayının kapısında her gün günde beşer kez davul çaldırmaya başlamıştı (Rashiduddin, 1998-I: 172). Jamuqa da sefere çıkmadan önce Kö’ürge denen kara boğa derisiyle kaplı davulunu çaldırmıştı; bu davullara Moğolcada Kögürge, Kegürge ve Kögerge de denilmiştir (SHM §106; SHM, 2004-I: 37, 416). Ancak daha önce de değindiğimiz gibi, davulların hükümdar sembolü olarak kullanılması, seferlerde ve savaşlarda kullanılmasından farklıydı. Nitekim Çinggis Qan’ın otağında bulunan ve muhafızlarının koruduğu davullarına Gü’ürge deniliyordu (SHM §232; SHM, 2004-I: 160, 2004-II: 836). Moğolcadaki bu sözcükler aslında birbirleriyle aynı olup Türkçeden geçmiş olmalıdır. Osmanlılarda da nevbet (davul), hükümdar sembolleri arasında yer alıyordu (Âşıkpaşaoğlu, 1970: 15).

Menandros'un Gök Türk otağ tasvirinde hükümdar otağının içinde altın ve gümüş divanların (tahtların) olduğu da yazılmıştır (Erdemir, 2002: 47). Arap coğrafyacı Ebû'l-Hasan 'Alî bin el-Huseyn el-Mes'ûdî'ye أبو الحسن على بن الحسين المسعودي (ölm. 956) göre de Türklerin hakanlarının tacı, tahtı ve altın kemerleri bulunuyordu (Şeşen, 1998: 57). Taht, diğer devletlerde olduğu gibi, Gök Türklerde de bir hükümdarlık sembolüdür. Daha önce de değindiğimiz gibi, ŞUY'nda ve TaY'nda geçen Örgin ᠥᠷᠭᠢᠨ sözcüğünü H. N. Orkun ve T. Tekin "Saray, Konak; Hükümdarlık Otağı" olarak çevirmişlerse de R. R. Arat, A. Caferoğlu ve A. von Gabain, bu sözcüğün anlamının "Taht" olduğunu belirtmişlerdir (Arat, 1987: 496; ETY, 1994: 171, 172, 178, 830; EUTS, 1968: 152; Tekin, 1983: 805; von Gabain, 2000: 290). Gök Türkler de kendi kağanlarının tahtlarına Örgin ᠥᠷᠭᠢᠨ demiş olabilirler; ancak bu sözcük Gök Türk yazıtlarında bulunmamaktadır.¹⁴⁹

¹⁴⁹ İrk Bitig'de 1. satırda ve Turfan Uygur yazmalarından T. M. 47 Nr. 15 numaralı bir belgede 15. satırda Altun Örgin ifadesi geçer ki H. N. Orkun ve R. R. Arat bunu "Altın Taht" olarak çevirmişlerdir (Arat, 1987: 496-497; ETY, 1994: 265). Nitekim "Vajna Tahtı" anlamına gelen Sanskrit "Vajrāsana" sözcüğü de Tibetçede Rdo-rje Gdan, Hotence'de Vajrāsa, Uygurcada ise Waçraz-an Örgün olarak geçmektedir (Bailey, 1950: 403). Sırf bu bilgiler bile Örgin'in taht olabileceğini işaret etmektedir. S. Koca'ya göre Eski Türklerde taht için Örgin, Ornağ ve Orunluk sözcükleri kullanılıyordu (Koca, 2000: 73). Karahanlılarda taht için Orun sözcüğü kullanılmıştır ki Uygurlarda bu kelime, yer ve makam anlamında kullanılmaktaydı. Karahanlı döneminde "Taht" sözcüğünün de kullanılmaya başlandığı görülür (Genç, 2002: 91-92). Bir Eftalit hükümdarının gümüş tahtı vardı (Taberî, 1955-III: 1075, 1077). 821-824 dolaylarında Uygur kağanına eş olarak gönderilen Çinli bir prenses de kağanın huzuruna çıkarıldığı törene götürülürken bir tahtrevana yerleştirilmiş küçük bir tahta oturtulmuştu (Sümer, 1999b-I: 69). TC'daki Uygur Efsanesinde de Uygur hükümdarının hanlığın tahtına yükseltildiğine değinilmiştir (Juvaini, 1997: 56-57). İlk Rus kağanlarının değerli taşlarla süslü devasa tahtları vardı; kağanlar kendi cariyeleriyle birlikte bu tahtın üzerinde yaşarlardı; kağanın korumaları ise tahtın altında otururlardı (Divitçioğlu, 2005: 90). CT'e göre Türk Türeyiş Efsanesinin karakterlerinden olan Dib Bakuy'un adındaki Dib sözcüğü "Taht" anlamına geliyordu (Rashiduddin, 1998-I: 28). CT'te Nayman hükümdarı Tayan'ın (Tayang) tahtından da söz edilmiştir (Rashiduddin, 1998-I: 65). Şâhnâme'de Türk hükümdarlarının sembolleri arasında hükümdarların tahtlarına sık sık değinilir (Firdevsi, 1956-I: 411, 1956-II: 222, 232, 467, 1949-III: 131, 158, 1955-IV: 347). Hatta bazen bu tahtlar tasvir de edilmişlerdir: altın taht (Firdevsi, 1956-II: 47), ayakları fildişinden firuze taht (Firdevsi, 1956-II: 253), ayakları öküz başı biçiminde altından taht (Firdevsi, 1949-III: 10-11) ve fildişi taht (Firdevsi, 1955-IV: 161). Nitekim KB'de de Karahanlı hükümdarının oturduğu gümüş bir tahttan söz edilir (Genç, 2002: 92). Selçuklularda hükümdar sembolü olarak taht için bkz. Sevim-Merçil, 1995: 501. Moğolların Gizli Tarihi §187'de "Yükseklik Tahtı" anlamında Ündür-ün Oron ifadesi geçmektedir ki Moğollar "Büyük Taht" anlamında da "Yeke Oron" ve "Yeke Oro" sözcüklerini kullanmışlardır (SHM, 2004-I: 108, 2004-II: 673, 896); Oron sözcüğünün Uygurca Orun'dan geldiği açıktır. Ayrıca Moğolların Gizli Tarihi §216'ya göre Moğollarda Beki (bu unvan için ilerideki Beg maddesine bakınız) konumuna erişenlerin yüksek bir yere oturmalarına izin veriliyordu (SHM, 2004-I: 148, 2004-II: 807). TC'ya göre Çinggis Qan, ölmeden önce oğullarına tahtın ve devletin gücünün korunması gerektiğini söylemiştir (Juvaini, 1997: 181) ki burada taht, hanedamı sembolize etmektedir. CT'te de Çinggis Qan'ın tahtından ve altın tahtından söz edilir (Rashiduddin, 1998-I: 142, 1998-II: 260). TC'ya göre Ögödei de Qa'an yapılırken bir tahta oturtulmuştur (Juvaini, 1997: 187-188). Sonradan Ögödei Qa'an'ın tahtından yine söz edilmiştir (Juvaini, 1997: 216). Giovanni da Pian del Carpine (1180-1252), Batu'nun çadırının içini tasvir ederken Batu'nun eşlerinden

Gök Türklerde kağanların giysileri bile hükümdarlık sembolüydü. Sembol olarak farklı başlıklar, kemerler ve paltolar kullanılıyordu. Köl Tigin'in heykelinin baş bölümünde Köl Tigin'in üzerinde kuş tasviri olan sivri bir başlık taktığı görülmektedir. Aynı başlık, Iğ Asğat IX Acrat (İhe Ashete) Yazıtı'nın altındaki kabartmada ortada duran figürün başında da görülmektedir (Baratova, 2002: 92; Kurat, 2002: 58; Togan-Kara-Baysal, 2006: RR 24).¹⁵⁰ Nitekim Bilge Kagan'ın Höşöö Caydam'da bulunan mezar alanında 2001'de yapılan arkeolojik kazıda da küçük bir altın taç modeli bulunmuştur (Durmuş, 2002: 228). Yukarıda değindiğimiz gibi, Mes'ûdî'ye göre Türklerin hakanlarının tacı, tahtı ve altın kemerleri vardı (Şeşen, 1998: 57).¹⁵¹ Ancak Gök Türk kağanları her zaman başlık takmayabiliyorlardı. Çinli rahip Hsüan-tsang'a göre T'ung Yabgu Kagan, tüm saçlarını gösteren yeşil saten bir palto giymişti; alnına on kadem uzunluğunda, birkaç kat dolandıktan sonra sırtına düşen ipek bir şerit bağlamıştı (Chavannes, 1903: 194). Taşkend'de, Fergana'da ve Semerkand-Buhara-Soğd bölgesinde bulunan 7.-8. yüzyıllardan kalma Batı Gök Türk-Türkistan sikkelerinin bir bölümünde Gök Türk kağanları ve onlara bağlı hükümdarlar bazen paltolu ve başlıklı, bazen de başlıksız ve uzun saçlı olarak resmedilmişlerdir; hükümdarların bazen bıyıklı, bazen bıyıksız oldukları görülmektedir.¹⁵² Nitekim Moğolistan'daki, Türkistan'daki ve Hazar-Karadeniz bozkırlarındaki Eski Türk heykellerinin bir kısmının palto ve kemer taşıdığını görürüz. Ne yazık ki özellikle Moğolistan'da bu heykellerin çoğunun üst kısmı kırıldığı için Moğolistan'daki heykellerin başlarında ne olduğunu bilmiyoruz.

birisi ile birlikte en yüksekte oturduğunu, öbür eşlerinin, kardeşlerinin ve oğullarının onlardan biraz aşağıda oturduklarını belirtmiştir (SHM, 2004-II: 780-781). Dede Korkut Hikâyelerinde de taht geçmektedir. Dirse Han'ın 15 yaşındaki oğlu boğayı öldürünce Dede Korkut çağrılmış ve ondan oğula ad koyması istenmiştir; hikâyeye göre oğulun adını alınca babasına varıp ondan beylik ve taht istemesi gerekmektedir; o zamanda bir oğlan baş kesip kan dökmese adı konulmazdır (DKK, 1973: 7). Dede Korkut Hikâyelerinde bir yerde de beylik sembolleri olarak taç ve taht geçmektedir (DKK, 1973: 60). Nitekim hükümdarlık sembolü olarak tahtın kullanılmasına Osmanlılarda ve Safevîlerde de devam edilmiştir; bu devletlerin hükümdarlarının kullandıkları tahtlardan örnekler bugün İstanbul'daki Topkapı Müzesi'nde sergilenmektedir. I. de Rachewiltz'e göre Moğollarda ve dolayısıyla Türklerde de çadırın içinde otururken yükseklik en önemli rütbe ve düzey simgesi idi; yükseklik aynı zamanda Tanrı'ya yakınlığı da simgeliyordu (SHM, 2004-II: 780-781).

¹⁵⁰ Burada ortadaki figürün başlığı, Köl Tigin'in heykelinde görülen başlık ile aynı iken, bu figürün iki yanında duran kişilerin başlıkları, İskitlerin başlıklarına benzemektedir. Bu kişiler, kabartmada tasvir edilen kağanın ya da hanedan üyesinin maiyetindeki beyler (belki buyruklar?) olmalıdır.

¹⁵¹ İ. Kafesoğlu'na göre, Eski Türklerde görülen taçlar, Sâsânî kökenli olup, İran etkisiyle benimsenmişlerdir (Kafesoğlu, 2002: 269). Gerçekten de hem taçlara az rastlanması, hem de Eski Türkçede taç için kullanılan bir sözcüğe rastlamamamız, İ. Kafesoğlu'nun savını güçlendirmektedir.

¹⁵² Hükümdar tasvirli bu sikkelerin resimleri için bkz. Babayar, 2007: 54-58, 66-79, 84-99, 103-109, 113-138, 144, 151-153, 157-164, 175-177, 181-183.

Daha batıdaki özellikle Kıpçak dönemi heykellerde ise uzun başlıklar ve tolgalar gözümüze çarpmaktadır.¹⁵³

¹⁵³ Eski Türklerdeki paltolar için bkz. Knauer, 2001: 125-154. Elimizde öbür Türk-Moğol devletlerinde hükümdar sembolü olarak nasıl giysilerin kullanıldığına ilişkin çok sayıda örnek vardır. Eftalit hükümdarlarından birisinin kırmızı yakutlu ve değerli taşlı bir tacı, ayrıca bir kisvesi vardı (Taberî, 1955-III: 1075, 1077). Gerdîzî'ye göre Dokuz Oğuz (Uygur) hakanlarının kemerleri ziynetli idi; hakanlar meclislerinde insanlar toplanınca başlarına taç giyerlerdi (Şeşen, 1998: 80). İdrîsî'ye göre Kimek hükümdarları altından elbise ve taçlı altın kalansüve (börk) giyerlerdi (Şeşen, 1998: 107). Şâhnâme'de Türk hükümdarlarının giyimleri de ayrıntılı olarak tasvir edilmiştir: Taç ve kemer (Firdevsi, 1956-I: 411, 1956-II: 222, 467, 1955-IV: 347), taç (Firdevsi, 1956-II: 47, 1949-III: 154, 229), üzerinde bir inci bulunan yakuttan bir taç (Firdevsi, 1956-II: 253), taç ve gerdanlık (Firdevsi, 1955-IV: 161), taç, kemer ve altın gerdanlık (Firdevsi, 1955-IV: 203), perniyan kumaşından giysi (Firdevsi, 1955-IV: 198), külahlar, başlıklar ve kaftanlar (Firdevsi, 1956-II: 232), külah ve kemer (Firdevsi, 1949-III: 131). Moğollarda Beki rütbesine yükselmenin simgesi olarak beyaz bir giysi giyilirdi (SHM §216; SHM, 2004-I: 148, 2004-II: 807). CT'e göre Nayman hükümdarı Tayan Kan'ın (Tayang Qan) ve Moğol reisi Temüjin'in (sonraki Çinggis Qan) hükümdarlık sembolleri samur kürk idi (Rashiduddin, 1998-I: 201). Temüjin ve Jamuqa, Merkit kavmine yaptıkları saldırının ardından bu kavimden altın kemerler ele geçirmişlerdi (SHM §117; SHM, 2004-I: 45, 439). Moğolların Gizli Tarihi §74'te Temüjin'in eşi Börte'nin hükümdarlık sembolleri kemeri ve Boqta denen uzun şapkası olarak geçmektedir (SHM, 2004-I: 19, 353). CT'te de başlıklara, büyüklük ve hükümdarlık sembolü olarak değinilmiştir (Rashiduddin, 1998-I: 74). Moğollarda büyük kadınların taktıkları, Moğolların Boqta dedikleri uzun başlık TC'da Bogtag, Willem van Rubroek'un eserinde de Bocca olarak yazılmıştır; Willem, bu başlığın ayrıntılı bir tasvirini de vermiştir (Clark, 1973: 183-184; Juvaini, 1997: 262). HNA'da bu başlıklardan söz ediliyor ve tasviri yapılıyorsa da adı verilmemiştir (Blake-Frye, 1949: 295). Bu Boqtalara benzeyen uzun kadın başlıklarına Taşkend'de, Bişkek'te, Semerkand'da ve Çaganyan'da bulunan Batı Gök Türklerle ve onlara bağlı Türkistan kent-devletlerine ait 6.-8. yüzyıllardan kalma sikkelerin bir bölümünde rastlanılmaktadır; bu başlıklar yukarı doğru uzanan üç parçadan oluşmakta olup, uzun taçlara benzemektedir (Babayar, 2007: 54-55, 66-70, 74-79, 161-164, 193-194). Temüjin, kutsal Burqan Qaldun dağında dua ederken kemerini boynuna asıyor ve başlığını çıkararak eline alıyordu (SHM, §103; SHM, 2004-I: 33, 404). Joçi Qasar'ın Çinggis Qan tarafından yapılan sorgusu sırasında gömleği sıkıca bağlanmış, başlığı ve kemeri çıkartılmıştı (SHM §244; SHM, 2004-I: 168). TC'ya göre kurultayda Ögödei'in hükümdar yapılmasına karar verildiği zaman orada bulunan bütün yetkililer eski geleneğe uyarak başlıklarını çıkarmışlar ve kemerlerini arkalarından asmışlardı (Juvaini, 1997: 197-188). 1230'ların başlarında Fars Atabeyi Atabeg Ebû Bekr'in ابو بكر yeni hükümdar olacağı ilan edildiğinde tüm emirler kemerlerini boyunlarına asmışlardı (Rashiduddin, 1998-II: 322). Başlık ve kemer, nasıl ki hükümdarlık ve güç sembolüyse, bunların çıkarılması da bağlılığı ve teslimiyeti simgeliyordu. Dede Korkut Hikâyelerinde tacın ve tahtın beylik sembolü olarak gösterildiğinden daha önce de söz etmiştik (DKK, 1973: 60). Türklerdeki ve başka uygarlıklardaki hükümdar tacı örnekleri için bkz. İndirkaş, 2002. Her ne kadar Gök Türk harfli yazıtlarda kemerle ilgili bir sözcük geçmiyorsa da Eski Türkçede kemer için Kur sözcüğünün kullanıldığı bilinmektedir (Clauson, 1972: 642). Nitekim ileride de değineceğimiz gibi, BY Ön Yüz 2., 7.-8. ve 12. satırlarda geçen Kurkapın unvanı (Kljaštornyj-Livšic, 1972: 86), "Kemer Taşıyıcı" anlamına geliyor olabilir. Gök Türklerin de kemer için Kur sözcüğünü kullanmış olmaları pek muhtemeldir. Karahanlılarda ve Selçuklularda ayrıca Tîrâz (Tiraz) طراز ya da Hil'at خلعت denen özel giysiler vardı; Tiraz, üzerine hükümdarın adının ve lâkaplarının işlenmiş olduğu giysilere deniliyordu ve genellikle hükümdarın sembolü olan renklerde yapılırdı; Tirazlar hükümdar tarafından devlet adamlarına verilirse bunlara Hil'at deniliyordu (Genç, 2002: 97-98; Sevim-Merçil, 1995: 503-504). Selçuklularda hazırlanan bu hil'atlerde at, eyer takımı, altın kemer ve külah (başlık) bulunuyordu ki artık bu dönemde kemerin ve başlığın daha düşük öneme sahip bir hükümdarlık sembolü olduğunu görüyoruz. Deriden ya da keçeden yapılan çizmeler de Selçuklularda ikinci derece hükümdarlık sembolleri arasında yer alıyordu (Merçil, 2007: 233-236, 238-241). Bu uygulama da Gök Türk kağanlarının ve beylerin tasvirlerinde gördüğümüz kalın palto giyme geleneğinin İslâmî biçim almış hâli olabilir. Eski Türklerde ve Osmanlılarda başlıklara takılan Kotuz ya da Sorguç da hükümdarlık ve rütbe sembolü işlevini yerine getiriyordu (Kafesoğlu, 2002: 269; Koca, 2000: 73).

Elimizde Gök Türk, Türğiş, Uygur ve Kırgız hükümdarlarının Moğolistan'da, Türkistan'da ve Güney Sibirya'da bastırdıkları çok sayıda sikke vardır. Bu sikkelerin üzerinde genelde kısa yazılar ve kimi zaman da hükümdarların ya da hükümdarlar ve eşlerinin tasvirleri bulunurdu.¹⁵⁴ Bildiğimiz gibi Karahanlılarda, Selçuklularda ve Osmanlılarda da sikke bastırmak, hâkimiyet sembollerinden biri idi (Genç, 2002: 87-88; Sevim-Merçil, 1995: 501). Bu durumun Gök Türklerde de aynı olduğunu düşünebiliriz.

Gök Türkler silâhları da hâkimiyet sembolü olarak kullanmışlardır. Bunun en önemli ve bilinen örneği, Gök Türklerde altın uçlu okların balmumuna sürülerek mühür yapılmasıydı (Liu, 1958-I: 9, 41; Taşağıl, 1995: 98, 112). Batı Gök Türklerin topraklarında yaşayan boylara On Ok 𐰽𐰺𐰸 (Çincece Shih-hsing 十姓 yani On Boy), Moğolistan'da yaşayan bazı Türk boylarına da Tokuz Oguz 𐰽𐰺𐰸𐰽𐰺𐰸𐰽𐰺𐰸 (Çincece Chiu-hsing 九姓 yani Dokuz Boy) denmesinin nedeni budur. Keza, Oguz (Oğuz) 𐰽𐰺𐰸 adının Boy için kullanılan Ok sözcüğüne -z çoğul ekinin eklenerek yapılmış olmasına ilişkin görüş de böyle açıklanabilir. Gök Türk döneminde **ok** bağlılığı, tabiliği simgeliyordu; **yay** da hâkimiyeti simgeliyor olmalıdır. Nitekim sonraki dönemlerde özellikle Oğuzlarda ve Selçuklularda yayın hâkimiyet gösterme, okun da davet etme ve bağlılık bildirme anlamında kullanılmış olmasına ilişkin pek çok örnek vardır (OKD, 1987: 635; Rashiduddin, 1998-I: 32; Turan, 1945: 305-318). Bunun dışında, Gök Türk hükümdarı İşbara Kagan'ın 沙鉢略可汗 altın bir zırh gömleğinin olduğunu biliyoruz (Liu, 1958-I: 81).¹⁵⁵

¹⁵⁴ Konuyla ilgili kapsamlı çalışmalar için bkz. Sertkaya-Alimov, 2006 ve Babayar, 2007: 53-232.

¹⁵⁵ Eftalit hükümdarlarından birisinin sembollerinden birisi de inci ve diğer değerli taşlarla süslü kılıcı idi (Taberî, 1955-III: 1075, 1077). Şâhnâme'de Türk hükümdarlarının sembolleri arasında silâhlara da rastlıyoruz: Gümüş kınlı Hint kılıçları, altın kınlı kılıçlar ve tolğalar, kılıçlar, yaylar ve altın kalkanlar (Firdevsi, 1956-II: 232, 1949-3: 131, 158, 229, 1955-IV: 203). Selçuklularda hükümdarlık sembolleri arasında kılıçlar da yer alıyordu (Merçil, 2007: 236-238; Sevim-Merçil, 1995: 505). S. Koca, Eski Türklerde Berge'nin (Kamçı) de hükümdarlık sembolü olduğunu belirtmiştir (Koca, 2000: 73). Moğollarda da bazı silâhların hâkimiyet, hükümdarlık ve memurluk sembolü olarak kullanıldıklarını görüyoruz. Moğolların Gizli Tarihi §124'e göre Temüjin ilk kez Qan unvanını aldığı sıralarda Çerbi denen saray naiplerinin sembolleri sadak taşımaktı (SHM, 2004-I: 50, 462-466). Temüjin Qan'ın 1206'dan önceki hükümdarlık sembolü de sadağı (okları ve yayı) idi (SHM §189-190; SHM, 2004-I: 111-112, 2004-II: 684). Sonraki dönemlerde Çinggis Qan'ın otağında bulunan ve gece korumaları tarafından korunan hükümdarlık sembolleri arasında mızraklar (Jida) da yer almışlardır (SHM §232; SHM, 2004-I: 160, 2004-II: 836). Bu örneklerle bakarak diyebiliriz ki Gök Türklerde de ok ve altın zırhın dışında kılıç, yay ve tolga gibi silâhların da hükümdarlık sembolü olarak kullanılmış olması pek muhtemeldir.

Gördüğümüz kadarıyla, Gök Türklerde hükümdarlık sembolleri unvan, yönetim merkezi, otağ (çadır), muhafız birliği, tuğ, davul, taht, giysi (başlık, palto, kemer) ve silâh (ok, zırh) idi; Gök Türklerin bu hükümdarlık sembolleri, kendilerinden önceki ve sonraki Türk-Moğol devletlerinin hâkimiyet ve hükümdarlık sembollerine epey benzemektedir. Ancak elbette arada farklılıklar da vardır.¹⁵⁶ İleride açıklayacağımız gibi, Gök Türklerde sarı ya da ak rengini de hükümdarlığın sembollerinden biri olarak göstermek mümkündür. Aslında, Gök Türklerde unvanın, yönetim merkezinin ve ak/sarı renklerinin kağanlığın manevî sembolleri, geri kalanların da maddî sembolleri olduğunu söyleyebiliriz. Erdoğan Merçil ve S. Koca, Eski Türklerde hükümdarların halklarını doyurmaları geleneğini de hükümdarlık sembolü olarak saymışlardır (Merçil, 2007: 9-12; Koca, 2000: 73). Bu bağlamda, Gök Türk kağanlarının görevleri arasında sayılan halklarını besleyip doyurmalarını aynı zamanda Gök Türk kağanlarının hükümdarlık sembolleri arasında da sayabiliriz.

e- Kut (Siyasî İktidar Kaynağı) ve Hâkimiyet Anlayışı

Gök Türklerde kağanlığın vasıflarından birisinin de Tanrı'dan kut almak olduğuna daha önce değinmiştik. Kut sözcüğü ilâhî hak (droit divin), toplumsal bilincin pekiştirdiği hak (Gökalp, 1991: 121); saadet, bahtiyarlık (ETY, 1994: 846); saadet, rahmet, azamet, ruh (von Gabain, 2000: 284); devlet, ikbal, saadet, baht (OA, 2002: 104); talih,

¹⁵⁶ Örneğin, Karahanlılar, Selçuklular ve Osmanlılar gibi İslâmî Türk devletlerinde görülen hutbe okutmak gibi bazı İslâmî hâkimiyet sembollerine (Genç, 2002: 87; Sevim-Merçil, 1995: 500) doğal olarak Gök Türklerde rastlanılmaz. Selçuklularda ve Osmanlılarda önemli bir hükümdarlık sembolü olan Tuğra da, Selçuklulardan önce Türkler arasında bir tek Oğuzlarda Tuğrag تۇغراغ olarak görülür ki DLT'te de bu sözcüğün hakanın mührü ve buyruktusu olarak kullanıldığı, sözcüğün Oğuzca olmasına karşılık öbür Türklerde rastlanılmadığı, aslının saptanamadığı açıklanmıştır (DLT, 1998-I: 462). Belki de, Gök Türklerin ve başka göçebe kavimlerin kullandıkları boy tamgalarını bununla açıklayabiliriz. Karahanlılarda ve Selçuklularda Çetr (Çêtr چتر) denilen güneş şemsiyesi de hükümdar sembollerindendi (Genç, 2002: 93; Sevim-Merçil, 1995: 502). Aslında bu güneş şemsiyeleri Hazarlarda (Yörükân, 2004: 292), Harezmsahlarda (Juvaini, 1997: 478) ve Moğollarda (Juvaini, 1997: 523; Rashiduddin, 1998-I: 39) da bulunmakla birlikte bu sembole Gök Türklerde rastlanmamıştır. Selçuklularda yüzük de hükümdarlık sembollerindendi (Sevim-Merçil, 1995: 505). Selçuklularda hükümdarın eyer takımında eyerin altına konan ve Gâşiye غاشيه denen keçe de hükümdarlık sembollerinden sayılmıştır. Tabi bir hükümdar da Selçuklu sultanına bağlılığını göstermek için yaya olarak bu gâşiyeyi omzunda taşıyıp hükümdarın üzenğisinin yanında yürürdü (Sevim-Merçil, 1995: 504). Moğollarda Çinggis Qan'la ona bağlı olan hükümdarlar arasında Altın Yular'ın (Altan Arqamji) buna benzer olarak kullanıldığını görüyoruz (SHM §254; SHM, 2004-I: 181, 2004-II: 924). Ayrıca TC'da Çinggis Qan'dan önceki Moğollarda büyük emirlerin (beylerin) sembollerinin demir üzenğilerden başka bir şey olmadığı belirtilmiştir (Juvaini, 1997: 22). Gök Türklerde bunlara benzer örneklere rastlamadık. Bildiğimiz kadarıyla Gök Türklerde bağlılık simgesi vergi yollamaktı; ayrıca kağanlar, kendilerine bağlı boylara sembol olarak ok gönderiyorlardı (Chavannes, 1903: 27-28), zira ok bağlılık göstergesiydi.

satırlara göre Tanrı, Oguz Kagan'a yer vermiştir (OKD, 1987: 625). Turfan Uygurlarından kalma Maniheizt, Budist ve Nesturî Hristiyan metinlerde geçen Kut kavramının açıklanmasına ilişkin bkz. Bombaci, 1966: 19-26. Tuna ve Etil Bulgarlarında da hükümdarların Tanrı tarafından tahta çıkarıldıklarına inanılırdı (Kafesoğlu, 2002: 249). Karahanlılardaki kut anlayışı için bkz. Bombaci, 1966: 26-30 ve Kafesoğlu, 2002: 250. Şair Kêmâlê'd-dîn İsmâ'il'e كمال الدين اسماعيل göre Tanrı, Celâleddin Mengüberti'yi (metinde Celâl-i Dunyâ ve Dîn Mêng Burnî برنى منك و دين دنيا و دین) meşru olarak dünyanın sultanı yapmıştır (Juvaini, 1997: 434).

¹⁶⁷ Moğolların Gizli Tarihi §1'e göre Çinggis Qan'ın en eski atası Börte Çinö, Tanrı'dan kut alarak (jaya'atu / jayayatu) doğmuştur (SHM, 2004-I: 1, 225). Moğolcada Kut için farklı terimler kullanılmıştır; Türkçe'den geçen Qut (SHM, 2004-I: 498-499), "İyi şans, kut, ruh" anlamında Sülde/Sülde (SHM §63; SHM, 2004-I: 14, 329-331) ve Su (SHM, 2004-I: 355). Qutuqtu sözcüğü Moğolcada "Kutlu" anlamına gelirdi; hatta Qutuqtu Mönggür biçiminde bir kişi adına rastlarız (SHM §48, 50; SHM, 2004-I: 10, 288). Nitekim aynı sözcüğe Mançucada Hutuqtu biçiminde rastlanılmaktadır (Bombaci, 1966: 24). Türkçeden Moğolcaya geçen Kut sözcüğünün Moğolcada aldığı biçim olan Qutu, aynı biçimde Tunguzcada da bulunmaktadır. A. Bombaci'ye göre Mançucada "Şeytan" anlamına geleb Hutu kelimesi de Türkçe *kut* kelimesinin taşıdığı anlamlardan "ruh" ile ilgili olabilir (Bombaci, 1966: 33-34). Moğollar çadırın içinde Ongqot adlı evi koruyan ruhların tasvirlerinin konulduğu yere Qutuqtu E'de (Kutlu Çerçeve) derlerdi (SHM §105; SHM, 2004-I: 36, 415). Ayrıca Tatar kökenli olup Moğol hizmetine giren, sonradan en büyük yargıç konumuna yükselen kişinin adı olan Şigi Qutuqu'da da "Kutlu" ifadesini görmekteyiz; I. de Rachewiltz'e göre Qutuqu sözcüğü Moğolcaya sonradan Türkçeden geçmiştir (SHM §135; SHM, 2004-I: 58, 498-499). I. de Rachewiltz'in belirttiği üzere, Moğolcada "Kutlu" anlamında Qutuqtai ve Sutai sözcükleri de bulunmaktaydı; ancak I. de Rachewiltz bunlardan Qutuqtai'ı "Favoured", Sutai'ı da "Fortunate" olarak çevirmiştir (SHM §111; SHM, 2004-I: 41, 426). Moğolların Gizli Tarihi'nde anlatılan hikâyelerden birisinde Temüjin'in adamlarından Qorçi'nin bir rüyasında Göğün ve Yerin birlikte Temüjin'in ulusun hükümdarı olmasına karar verdiklerini gördüğü anlatılmıştır (SHM §121; SHM, 2004-I: 48, 450-451). Temüjin, Qan olunca Göğün ve Yerin kendisinin gücünü arttırdığını ve kendisini korumaları altına aldığını söylemiştir (SHM §125 SHM, 2004-I: 52). Nitekim kendisinin şöyle bir sözü de vardır: "Şimdi, Sonsuz Tanrı'nın gücüyle, Göğün ve Yerin gücü tarafından kendi gücüm de artırılmıştır; bu sayede tüm insanları kendime bağlayarak hepsini kendi yönetimim altına aldım". Burada geçen "Sonsuz Tanrı'nın Gücüyle (Möngke Tenggeri-yin Kücün-dür)" ifadesi sonradan Moğol hükümdarlarının yarlıklarının ve mektuplarının başına yazılan bir ifade haline gelmiştir (SHM §224; SHM, 2004-I: 152). Farsça ve Ermenice kaynaklarda da Moğollarda iktidarın ilâhî kaynağına atıflarda bulunulmuştur. TC'ya göre Allah bilgelik ve zekâda, uyanık akıl sahibi olmakta ve mutlak güçte Çinggis Qan'ı tüm zamandaşlarından üstün kılmıştır (Juvaini, 1997: 23). CT'e göre dönemin ünlü şamanı (Türkçe Kam, Moğolca Bö'ö) Teb Tenggeri sürekli Çinggis Qan'a gelerek ona Tanrı'nın Temüjin'e dünyanın hükümdarı olacağını buyurduğunu söylediğini iletmıştır (Rashiduddin, 1998-I: 90). Nitekim yine CT'te Tanrısal bilgeliğin ve Tanrı buyruğunun Çinggis Qan'ı dünya hükümdarı olarak seçtiğinden söz edilir (Rashiduddin, 1998-I: 141). Ögödei, Tanrı'nın yardımıyla hükümdar olmuştur; Ögödei Qa'an şanslı, Tanrı-yardımlı ve güçlü idi (Juvaini, 1997: 187-188) ki burada geçen "şanslı" ve "Tanrı-yardımlı" ifadeleri de Kut'u belirtmektedir. TC'da Ögödei Qa'an'ın kendi ağzından "bize Tanrı tarafından verilen hükümdarlık" ifadesi aktarılmıştır (Juvaini, 1997: 209). HNA'ya göre Hulawu Gan (Hülegü II Qan), Tanrı'nın kendisine Hanlık, hazineler ve çok sayıda yaya ile atlı asker verdiğinin farkına varmasının ardından bir saray yaptırmıştır (Blake-Frye, 1949: 343). CT'te ayrıca Moğol devletinin yönetici tabakasında bazı Moğol, Oyrat ve Kerey kökenli kişilerin adlarında Türkçe Kutlug ifadesini taşıdıkları görülür: İlhanlılarda Argun Han'ın baş eşi olan Oyrat soylu Kutlug Hatun, Altın Ordu hükümdarı Mengü Temür'ün kızı Ara Kutluk, Oyrat soylu Emir Argun Aga'nın oğullarından Yol Kutlug ve İlhanlılarda Kerey kökenli görevli Kutlug Buka Bitigçi (Rashiduddin, 1998-I: 56-57, 62) gibi. A. Bombaci'ye ve Thomas T. Allsen'a göre Moğollar ve Tunguzlar, Kut inancını pek muhtemelen Uygurlar'dan almışlardır (Allsen, 1986: 496; Bombaci, 1966: 34). A. Bombaci, Moğollarda Su (onun belirttiği üzere Çince "mutluluk" anlamına gelen Tso 祚 sözünden alınmıştır) ifadesinin Qut ifadesine göre daha itibarlı olduğunu belirtmiştir (Bombaci, 1966: 16).

¹⁶⁸ Dede Korkut Hikâyelerinde bu durumun 15.-16. yüzyıllarda Osmanlılarda, Akkoyunlularda ve Türkmen beyliklerinde yansımalarına ilişkin bir örnek vardır; Oğuz beyi Begil, Bayındır Han'a küsüp ona asî olduğunda eşi hatun ona "Padişahlar Tanrının gölgesidir, padişahına asî olanın işi rast gelmez" demiştir (DKK, 1973: 117). 13. yüzyıldan günümüze kadar Türklerdeki kut anlayışı için bkz. Bombaci, 1966: 30-32.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu Kut inancı dolayısıyla, Gök Türk hükümdarları kimi zaman Teñri Kagan (Teng-li K'e-han ve T'ien K'e-han) unvanını kullanmışlardır. KTY G1'de ve BKY K1'de Teñri Teg Teñride Bolmış Türuk Bilge Kagan 𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺𐰍, ayrıca BKY G13'te Teñri Teg Teñri Yaratmış Türuk Bilge Kagan 𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺𐰍 unvanları görülmektedir (OY, 1988: 2-3, 28-29, 54-55).¹⁶⁹ BY'nda da kağanların unvanlarının başında Soğdça βγγ (Tanrı) sözcüğüne rastlanılmaktadır (Kljaštornyj-Livšic, 1972: 85-86).¹⁷⁰ Ayrıca Ongi Онги (Ongin) Yazıtı Cephe 5. satırda geçen Teñriken 𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺𐰍 unvanı (ETY, 1994: 128) da aslen Teñri ve Kan sözcüklerinin birleştirilmesiyle yapılmış olabilir (Bombaci, 1965: 291; Donuk, 1988: 27-28).¹⁷¹ Sanırız ki Gök Türklerde kağanların Tanrı'dan kut almalarından dolayı onlara Tanrı'dan bazı vasıfların geçtiğine de inanılıyordu; bu nedenle, kağanlar tanrısal addedilmişlerdir.¹⁷²

Burada Gök Türk siyaset terminolojisindeki Ak ya da Sarı terimini de açıklamamız gerekiyor. BKY D41'de Kara Bodun 𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺𐰍 diye bir ifade geçmektedir. Bu ifadeyi V. Thomsen “halk tabakası”, H. N. Orkun ve T. Tekin “avam halk”, M. Ergin de “halk

¹⁶⁹ Uygur kağanlarının da bunlara benzer pek çok unvanları vardı (Bombaci, 1966: 13; Kafesoğlu, 2002: 249; Sümer, 1999b-I: 67-70). Teñri unvanına Turfan Uygurlarının bazı hükümdarlarının unvanlarında da rastlanılır (Bombaci, 1966: 13; Sümer, 1999b-I: 73-74).

¹⁷⁰ HS'ya göre Asya Hunlarında hükümdarlar Luan-ti 𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺𐰍 ailesinden geliyorlardı ve Hun halkı da onları Ch'eng-li Ku-t'u Ch'an-yü 𐰽𐰺𐰍:𐰽𐰺𐰍 olarak tanımışlardı; Hunlar göğe Ch'eng-li 𐰽𐰺𐰍, oğula da Ku-t'u 𐰽𐰺𐰍 derlerdi (Onat-Orsoy-Ercilasun, 2004: 7). Ch'eng-li 𐰽𐰺𐰍 sözcüğünün Eski Türkçe Teñri'nin karşılığı olduğu açıktır. F. W. K. Müller'a, Ayşe Onat-Sema Orsoy-Konuralp Ercilasun ve İ. Kafesoğlu'na göre Ku-t'u 𐰽𐰺𐰍 ifadesi “oğul” olarak değil, “Kut” olarak açıklanmalıdır; ancak Shiratori, bu açıklamayı kabul etmemiştir. A. Bombaci ve İ. Kafesoğlu, Asya Hun hükümdar unvanının tam biçiminin “Gök-Tanrı'nın, güneşin, ayın tahta çıkardığı Tanrı kut'u Tanhu” olduğunu belirtmişlerdir (Bombaci, 1965: 285, 1966: 14; Kafesoğlu, 2002: 248-251; Onat-Orsoy-Ercilasun, 2004: 108). A. Bombaci'ye göre Türkçede *kut* kelimesinin taşıdığı anlamlardan birisi olan “ruh”, Asya Hun hükümdar unvanındaki ifadeyi açıklamak için yardımcı olabilir (Bombaci, 1966: 34). Avrupa Hunlarında Attila'nın tanrısal güçle donatılmış olduğuna inanılırdı; hatta bir keresinde Attila, kendisine bağlı hükümdarlardan birisi tarafından Tanrı'ya benzetilmiştir. İ. Kafesoğlu, Hazar kağanlarının halklarından soyutlanarak yaşamış olduklarına ilişkin kayıtların da tanrısallık vasfıyla açıklanabileceğini ileri sürmüştür (Kafesoğlu, 2002: 249). Daha önce de değindiğimiz gibi, Ustrûşâne hükümdarlarına da “Tanrıların Tanrısı” olarak hitap edilirdi.

¹⁷¹ A. Caferoğlu'na göre de Eski Uygurca'daki Teñriken sözcüğü “Tanrıhan” anlamına geliyordu, ayrıca bir unvan olarak kullanılıyordu (EUTS, 1968: 223). DLT'e göre Müslüman olmayan Türkler, bilgin kimselere Teñrigen 𐰽𐰺𐰍 ya da Teñjirgen 𐰽𐰺𐰍 derlerdi. Bu sözcük aynı zamanda Müslüman olmayan Türklerin Tanrı'ya tapınan bilginleri için kullanılan bir sözcük olarak da açıklanmıştır (DLT, 1999-III: 377, 389).

¹⁷² S. Divitçioğlu'nun bu konudaki görüşlerine ilişkin bkz. Divitçioğlu, 2005: 83-88, 95-96.

kütlesi” olarak çevirmişlerdir (ETY, 1994: 68; OA, 2002: 50-51; OY, 1988: 50-51; Thomsen, 2002: 190-191).¹⁷³ KTY D8-9’da ve BKY D8’de ayrıca Türk Kara Kamag Bodun 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰽 : 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰽 : 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰽 : 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰽¹⁷⁴ ifadesi de bulunmaktadır. Bu ifadeyi V. Thomsen “Türk halk tabakası”, H. N. Orkun “Türk avam kavmi”, M. Ergin “Türk halk kütlesi”, T. Tekin de “Türk avam tabakası” olarak çevirmişlerdir (ETY, 1994: 32-33; OA, 2002: 10-11, 34-35; OY, 1988: 10-11, 38-39; Thomsen, 2002: 132-133).¹⁷⁵ Z. Gökalp’e göre Eski Türklerdeki Ak-Kara sınıflandırması, Çinlilerdeki Yin-yang 陰陽 kavramının karşılığıdır. Çinlilerdeki Yang 陽 Türklerde *ak*, Yin 陰 de *kara* kavramını karşılamıştır. Z. Gökalp, Eski Türk toplum yapısında ilk başlarda ezen-ezilen farkının olmadığını, eşit ikilikler söz konusu olduğu zaman sağ-sol sınıflandırılmasının kullanıldığını, ancak zamanla Türk toplumunda ezen-ezilen farkı ortaya çıkınca eşit olmayan ikilikler için ak-kara sınıflandırılmasının geliştirildiğini belirtmiştir. Ona göre kara bodun, kara ulus, kara gün gibi deyimler, hatta Erlik Han (Sibirya Türklerindeki yer altı tanrısı) kültü de böyle gelişmiştir. Z. Gökalp, Türklerde tutsaklığa ve tutukluluğa düşen bir ulusun *kara* sıfatını aldığını, böylece yöneten aristokratik sınıfa *ak bodun*, yönetilenlere ise *kara bodun* denildiğini, Gök Türk adındaki *gök* sözcüğünün de aslında *ak* kavramının ve *altın* sözcüğünün muadili olduğunu, Gök Türk yazıtlarında geçen *kara bodun* ifadesinin ise Gök Türklerin yönettiği boyları kapsadığını ileri sürmüştür (Gökalp, 1991: 111-113, 170). A. von Gabain ve S. Divitçioğlu ise Kara 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰽 sözcüğünün doğrudan halkı simgelediğini düşünmüşlerdir (Divitçioğlu, 2005: 167; von

¹⁷³ Aynı ifadeye Uygur ve Kırgız yazıtlarında da rastlanılır. ŞUY K12’de, III. Uybat Yazıtı Sol Yüz 2. satırda, Elegeş Yazıtı 1. ve 6. satırlarda Kara Bodun 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰽:𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰽 ifadesi bulunmaktadır (ETY, 1994: 166, 554, 590). ŞUY D2’de ayrıca Kara İgil Bodun 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰽:𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰽 ifadesi de geçmektedir ki H. N. Orkun bunu “Bütün Avam Halk” olarak açıklamıştır (ETY, 1994: 168).

¹⁷⁴ V. Thomsen ve H. N. Orkun, 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰽 sözcüğünü “Kamıg” olarak okumuşlardır.

¹⁷⁵ Tun-huang’da 敦煌 bulunan Gök Türk harfli ikinci el yazmada 97.-98. satırlarda “*Kanlık süsi abka önmiş sagır içre elik kiyik kirmiş kan eligin tutmuş kara kamıg süsi ögiretir ança bilinler egdü ol*” diye bir cümle geçmektedir. H. N. Orkun bu cümleyi “Hanlık ordusu ava çıkmış çayırın(?)içine yabanî geyik girmiş, han elile tutmuş, halk bütün ordu sevinir. Bunu biliniz iyidir bu.” olarak çevirmiştir (ETY, 1994: 282). Burada Kamag ya da Kamıg 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰽 sözcüğü de açıklanmalıdır. H. N. Orkun’a göre Kamag, Kamıg, Kamuk ve Kamug sözcükleri aynı olup “hep, bütün, tamamen” anlamlarına gelmektedir; yani günümüz Türkçesindeki Kamu sözcüğünün atası bunlardır (ETY, 1994: 835). M. Ergin de Kamag sözcüğünü “bütün, hep, hepsi, umumî, umum, âme” olarak çevirmiştir; T. Tekin ise bu sözcüğün anlamı olarak yalnızca “bütün, hep” açıklamasını yapmıştır (OA, 2002: 98; OY, 1988: 142). A. von Gabain da Kamag, Kamıg ve Kamug sözcüklerinin Orta Farsça *hamāg* (*hm’g*) kelimesinden Türkçeye geçmiş olduğunu belirttikten sonra bu kelimeleri “hepsi, kamu” olarak açıklamıştır (von Gabain, 2000: 277).

Gabain, 2000: 278).¹⁷⁶ İ. Kafesoğlu'na göre ise “Kara Bodun” ifadesini “asıl, büyük, kalabalık bodun” olarak çevirmek daha uygun olacaktır (Kafesoğlu, 2002: 242). KB’de “Bey ak olur” diye bir ifade vardır (Kafesoğlu, 2002: 242). KB’e göre Beylerden sonra gelen zümreye “Budnuñ Kara” denir ki bunlar da Baylar (Zenginler), Ortu Kişiler (Orta Halliler) ve Çıgaylardan (Fakirler) oluşur; R. Genç, Budnuñ Kara ifadesini “avam kısım” olarak çevirmiştir (Genç, 2002: 121). Bu konuyla ilgili önemli, ancak üzerinde pek fazla durulmayan başka bir örnek vardır. Chang Chiu-ling’in 張九齡 (673-740) Ch’ü-chiang Chang-hsien-shen Wen-chi 曲江張先生文集 adlı eserinde kayıtlı bulunan, Çin imparatoruna sunulan bir kutlama dilekçesinde 716 yılında Çin’e sığınan Ch’ü-chiang 屈將 adında bir Kitan bayanın sınırdaki Çinli komutana anlattıkları aktarılmıştır. Bu bayan Gök Türklerin yanından geldiğini, Gök Türk kağanının öldüğünü, Huang-t’ou T’u-chüeh 黃頭突厥 (Saribaş Türkler) ile Mo Ch’o Tu-chüeh 默啜突厥 (*Beg Çor Türkleri) arasında bir kavganın yaşandığını, iki tarafın savaşın eşğine geldiğini anlatmıştır. Liu, burada geçen Huang-t’ou T’u-chüeh 黃頭突厥 adının Türgişlerin Sarı Türgiş kısmını simgelediğini ileri sürmüştür (Liu, 1958-I: 388, 1958-II: 732-733).¹⁷⁷ Hâlbuki Saribaş Türkler ile *Beg Çor Türkleri, İleriş Kagan’ın ve Kapgan Kagan’ın çocuklarına ait olan toplulukları belirtiyor olmalıdır. Zira 716 yılında Kapgan Kagan öldükten sonra kağanın oğlu tahta geçmiş, ancak kısa bir süre sonra o ve Kapgan Kagan’ın bütün adamları, İleriş Kagan’ın oğlu Köl Tigin tarafından öldürülmüşlerdir; Kapgan Kagan’ın adamları arasında bu kanlı darbeden bir tek Tonyukuk sağ çıkabilmiştir. Demek ki yukarıda adı geçen Kitan bayan, Çin’e bu darbeden hemen önce gelmiştir. Ayrıca şunu da unutmamalıyız ki Köl Tigin ve Bilge Kagan, İleriş Kagan’ın yani devletin kurucusunun çocuklarıydılar; ancak İleriş Kagan öldüğü zaman çocukları henüz çok genç yaşta oldukları için, kağanın yerine kardeşi Mo Ch’o (*Beg Çor) geçmişti. Bu durumda, Çince metinde Saribaş Türkler olarak geçen topluluk, İleriş Kagan’ın çocuklarının topluluğu olmalıdır.

Türgişler, 711’de Gök Türkler tarafından bozguna uğratıldıklarında bu devlete bağlanmışlardı. Ancak aradan çok geçmeden, Türgişler arasında Su-lu 蘇祿 adında

¹⁷⁶ Bildiğimiz gibi, Kara sözcüğü Türkçe’de pek çok farklı anlama gelmektedir; bunların arasında güçlü ve sert/çetin de yer aldığı gibi, kara aynı zamanda kuzey yönünü de simgelemiştir (Pritsak, 1950-1955: 239-263).

¹⁷⁷ Bu konuda yapılan başka yorumlar için bkz. Sinor, 1985: 152-153.

Çabış Çor unvanını taşıyan bir reis, Gök Türklerle karşı ayaklanmış ve Türgiş Kağanlığını yeniden kurarak kendisini Türgiş Kağanı ilan etmişti. Bu kişi, Türgişlerin ilk iki kağanının dâhil olduğu aileden gelmiyordu. Bu nedenle, Su-lu'nun 738'deki ölümünün ardından Türgişler Sarı Türgiş ve Kara Türgiş olarak ikiye ayrılmışlardı; Sarı Türgişleri yöneten kağanlar, Su-lu'dan önceki esas kağan ailesinden geliyorlardı; Kara Türgişler ise Su-lu'nun soyundan gelmekteydiler (Chavannes, 1903: 46, 83). Daha önce yaptığımız bir çalışmada, Gök Türklerin 711'de Türgişleri ele geçirdikten sonra bunların Kara Türgiş topluluğunu sürdüklerini yazmıştık (Erkoç, 2006: 212). Hâlbuki daha önce yaptığımız bu yorum yanlıştır, zira Türgişler arasındaki Sarı-Kara ayrımı, Su-lu'nun 738'deki ölümünden sonra ortaya çıkmıştır. KTY D39-40'ta Gök Türklerin 711'deki Bolçu 𐰽𐰺𐰍𐰏 zaferinden sonra kara Türgiş bodununun yeniden düşman olduğu yazılmıştır. Burada geçen Kara Türgiş Bodun 𐰽𐰺𐰍𐰏:𐰺𐰺𐰍𐰏𐰺𐰺𐰍𐰏 ifadesini V. Thomsen “Kara Türges (Türgiş) halkı”, H. N. Orkun “Kara Türgiş kavmi”, M. Ergin ve T. Tekin de “Türgiş avam halkı” olarak çevirmişlerdir (ETY, 1994: 46; OA, 2002: 22-23; OY, 1988: 18-19; Thomsen, 2002: 152-153). Burada belirtmemiz gerekir ki o dönemde Türgişler arasında henüz Sarı-Kara ayrımı yoktu; bu nedenle, burada geçen Kara Türgiş ifadesi, tüm Türgişleri kapsıyor olmalıdır. Nitekim Türgişler Gök Türklerle göre gayri-meşru bir kağanlıktı çünkü Türgiş kağan hanedanı, Gök Türk kağan hanedanının çıktığı A-shih-na boyundan gelmiyordu.¹⁷⁸ Coğrafyacı Yâkût el-Ĥemevî'ye ياقوت الحموي (1179-1229) göre Hazarlar iki sınıfa ayrılırdı; bir kısmına Kara Hazar denilirdi ki fazla esmer oldukları için Hintlilere benzerlerdi; diğer kısmı ise beyaz ve güzel kişilerdi (Şeşen, 1998: 139). Buradaki Ak Hazar-Kara Hazar ayrımı, fiziksel görünümünden çok, Gök Türklerde ve Türgişlerde gördüğümüz Ak-Kara ayrımına yapılan bir atıf olabilir.

¹⁷⁸ Türgişlerin Gök Türkler nezdinde daha aşağı konumda olmasının bir örneği de, 730 yılında Çin sarayında Türgiş ve Gök Türk elçileri arasında mevki nedeniyle yaşanan bir tartışmadır. CTS'ya ve HTS'ya göre 730'da Su-lu'nun bir elçisi Çin sarayına geldiği zaman Çin imparatoru T'ang Hsüan-tsung bir ziyafet düzenlemişti. Gök Türklerin de önceden Çin sarayına gönderdikleri elçi, sarayda Türgiş elçisi için ziyaret verildiği sırada saraya ulaşmış ve ziyafette yerini almıştı. O sırada Gök Türk ve Türgiş elçileri, birbirlerinin önüne geçmek için tartışmışlardır. Gök Türk elçisi “Türgişlerin devleti küçüktür, ayrıca Gök Türklerin bir tebaasıdır, (Türgiş elçisi) birinci sırayı alamaz” demiştir; Türgiş elçisi ise ziyafetin kendi şerefine verildiğini, ikinci sırada durmasının uygun olmayacağını belirtmiştir. Çin protokol memurları arasında yapılan görüşmenin sonucunda da iki elçinin doğuda ve batıda yerleştirilmiş iki ayrı çadırda kalmalarına karar verilmiştir. Gök Türk elçisi doğudaki çadıra, Türgiş elçisi de batıdaki çadıra yerleştirilmiştir (Chavannes, 1903: 45-46, 82). Bildiğimiz gibi, o dönemde Türkler arasında Doğu en muteber yöndü. Türgiş kağanlarının Gök Türklerin nezdindeki durumları için bkz. Ekrem, 2006: 13, 21-22.

İleride Beg maddesinde, Gök Türklerde bodun (kavim, halk) ile begler (beyler, rütbe sahipleri) arasında fark yapıldığını açıklayacağız. Ancak Türklerdeki Sarı (Ak)-Kara ayrımının beg-bodun (bey-halk) ayrımıyla aynı olduğunu pek sanmıyoruz.¹⁷⁹ Gök Türklerdeki ve Türgişlerdeki Sarı ya da Ak tabaka, doğrudan doğruya kağanı, çevresini ve onunla evlilik yoluyla akraba olmuş toplulukları simgeliyordu; kara ise bu zümrenin dışında kalan herkesi kapsıyordu. Örneğin Su-lu, Çabış Çor gibi yüksek bir rütbe taşıyan birisiydi, yani Bey sınıfına giriyordu. Ancak yine de Türgiş kağan ailesinden gelmediği için “kara” idi. Türgişlerin asıl kağan ailesi, Gök Türk hanedanından olmadığı için Gök Türklerin nezdinde Türgişler de “kara” addediliyorlardı. Mo Ch’o’nun (*Beg Çor) yani Kapgan Kagan’ın çocuklarının zümreleri de, İkinci Gök Türk Kağanlığı’nın kurucusunun çocuklarının nezdinde “sarı” değildi. Sarı ya da Ak denilen kesim, Tanrı’dan kut aldığına inanılan, böylece meşru hükümdar olmaya hak kazanan kişi ile bu kişinin yakın çevresini tanımlıyordu. Nitekim Çin imparatorlarının sembol renginin sarı olması da bu durumla bağlantılı olmalıdır.¹⁸⁰ Bu durumda, Ak ya da Sarı renginin de Gök Türk hükümdarlık sembollerinden olduğunu düşünebiliriz.

¹⁷⁹ İ. Kafesoğlu, “Kara Bodun” terimini “aşağı avam sınıfı” yerine “asıl, büyük, kalabalık bodun” olarak açıklamaktan yanadır (Kafesoğlu, 2002: 242). Gök Türk yazıtlarında geçen ve Beg maddesinde inceleyeceğimiz olan “Begler Bodun” ifadesi, S. Divitçioğlu’na göre “Beyler ve halk/kavim” değil, “Beyler Topluluğu” anlamına geliyordu. Bunların dışında kalanlar, yani avam halk ise Kara Bodun’u oluşturuyordu. Ona göre bütün beyler, yani rütbe sahipleri, yalnız A-shih-na boyundan geliyorlardı. Böylece “Ak Bodun” aynı zamanda yönetici sınıf da oluyordu (Divitçioğlu, 2005: 167, 170-171). Gök Türklerde rütbe sahipleri arasında gerekse Gök Türklerin A-shih-na boyunun dışındaki A-shih-te gibi boylardan, gerekse de Karluklar, Soğdlular, Çinliler gibi Gök Türk bodunu (kavmi) dışındaki halklardan gelen pek çok kişi yer almıştır. S. Divitçioğlu’nun bu konuda yanıldığına ilişkin bir örnek de, daha önce değindiğimiz gibi, KTY D8-9’da ve BKY D8’de Gök Türk kara bodununun kağansız kalınca kendi kendisine hangi kağana hizmet edeceğini (iş-güc verme) sorduğuna değinilmiş olmasıdır (OY, 1988: 10-11, 38-39). Yani Gök Türklerde yönetilenlerin, başka bir ifadeyle kağana bağlı olan herkesin kağan için çalışmak gibi bir görevi vardır. Buna avam halk da girer, rütbe sahibi beyler de. Burada gördüğümüz kadarıyla Kara Bodun’un, Gök Türk kağanlarına bağlı olup onlara hizmet eden herkesi kapsayan bir terim olma ihtimali yüksektir.

¹⁸⁰ Örneğin, Uygur Kağanlığının dağılmasından sonra kurulan Uygur devletlerinden Sarı Uygur Devleti’nin hükümdarları da Uygurların eski hükümdar boyu olan Yaglakar’dan geliyorlardı. Bu nedenle bu devlete Sarı Uygur denmiştir (Erkin, 2007: 156-180). Hotence bir vesikada da Hoten hükümdarının unvanı olarak *Alattuna Hana* ifadesi geçmektedir ki Sir Harold Walter Bailey’e göre bu unvan Türkçe Altun Han’dır (Bailey, 1967: 96, 99). Keza Türgişlerde de ilk Türgiş kağanlarının soyundan gelen kağanların yönettikleri topluluğa Sarı Türgiş dendiğinden daha önce bahsetmiştik; aynı biçimde Hazarlarda da bir Ak-Kara ayrımı vardı. Moğol hükümdarı Çinggis Qan’ın altın ruhundan (Altan Amin) söz edilir (SHM §233; SHM, 2004-I: 161, 839). Çinggis Qan’ın soyundan gelenlere de Moğollar Altan Uraq (Altın Oymak) demişlerdir. Nitekim 12. yüzyılda Kuzey Çin’de hâkimiyeti ele geçiren Cürçenlerin kurdukları hanedanın adının Chin 金 yani “Altın” olması, ya da 17. yüzyılda Çin’i ele geçirerek kendi Ch’ing 清 Hanedanı’nı kurmuş olan Mançu ailesinin adı olan Aisin’in Mançucada “Altın” anlamına gelmesi de incelediğimiz bu meseleyle ilgili olmalıdır. Bununla beraber, daha önce de değindiğimiz gibi, Hazarların başkenti İtil’in batı yakası, İbn Rustê’de ve Mervêzî’de Sarıgşen olarak geçmektedir (HA,

f- Kağan, Han, Ulu Kağan ve Küçük Kağan Meseleleri

Eski Türk ve Moğol devletlerinin teşkilâtı üzerine çalışan uzmanlar arasında Kağan ve Han unvanlarının maiyeti ve birbirleriyle olan ilişkileri konusunda bir fikir birliğine varılamamıştır. Bu mesele, Gök Türklerdeki Küçük Kağan unvanı eklendiğinde daha da zor bir duruma girmektedir.

G. Clauson’a göre Kan (Han) unvanı ilk zamanlarda, yani Gök Türk döneminde, Kagan (Kağan) unvanının muadili olarak kullanılıyordu (Clauson, 1972: 630). Aydın Taneri’ye göre göçebe Türk devletlerinde devletin başında Kağan bulunurken, kendisine bağlı oymakların başına da akrabalarını atayarak onlara Han unvanını verirdi. Han unvanının büyük hükümdar karşılığını kazanması, sonradan olmuştur; ona göre Han, “bağımsız yönetici” demektir. Ancak kendisi de Gök Türk hükümdarlarına Kağan denildiği kadar Han da denildiğini, yani bu ikisinin Gök Türklerde aynı düzeyde telâkki edildiğini belirtmiştir (Taneri, 1997: 517-518). A. Donuk ise bu konuda ileri sürülen görüşleri toplamıştır. Örneğin F. László’ya göre Türkler arasında her ikisi de aynı rütbeyi karşılıyor olabilir. A. Caferoğlu ise Kagan unvanının Kan-gan (Qan-ğan) ya da Han-gan (Xan-ğan) biçiminde iki birleşik sözcükten oluştuğunu, bunun “Hanlar Hanı” anlamına geldiğini, Han unvanının Gök Türkler tarafından yalnız bir boy reisi için kullanıldığını

eleştirerek Moğollardan önceki Hunlar ve Gök Türkler gibi Eski Türk devletlerinde dünya hâkimiyeti fikrinin çok daha zayıf olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre Gök Türk yazıtlarında dünya hâkimiyeti düşüncesi olarak yorumlanabilecek ifadeler, yalnızca bozkır göçebelerini hâkimiyet altına alma düşüncesini yansıtmaktadır (Khazanov, 1993: 465). Uygurlarda da Gök Türklerdekine benzer bir dünya hâkimiyeti anlayışı vardır. H. N. Orkun’un Üçüncü Uygur Yazıtı dediği yazıtının Çince yüzünün 3. satırında şöyle bir ifade vardır: “İşitildiğine göre gök ile yer birbirinden ayrılıp güneş ve ay feyzini saçmaya başlayınca, Tanrı’dan buyruk alan bir oymak başı bütün dünyayı kendi çevresinde alâkalandırıyor, fazileti ile kamaştırıcı şekilde ışıklandırıyor ve dört bucaktan ona sığınıyorlar.” (ETY, 1994: 232). Ayrıca bu yazıtta 13. satırda Uygur kağanının dünya düzeni için yasalar yaptığından söz edilmektedir (ETY, 1994: 234). P. B. Golden’a göre, Hazar kağanlarının her din için ayrı hâkimler görevlendirmeleri, onlarda cihan hâkimiyeti düşüncesi olduğunun bir göstergesidir (Golden, 2007: 170). Daha önce de belirttiğimiz gibi, Şâhnâme’ye göre Êfrâsyâb bir keresinde kendi devlet büyüklerine savaşlardan bıktığını, ahlak ve adaleti her yönde yayıp kederin ve zahmetin yerine barışı ve rahat yaşamayı getirmenin gerektiğini söylemiştir (Firdevsi, 1956-II: 432). Burada da her yön tabirinden dünya hâkimiyetinin amaçlandığı düşünülebilir. Nitekim Moğolların Gizli Tarihi §189’da Nayman hükümdarı Tayang Qan’ın (Tayañ Kan) yeryüzünde iki hükümdarın değil tek bir hükümdarın olmasının gerektiğini söylediği kayıtlıdır (SHM, 2004-I: 111). Daha önce de belirttiğimiz gibi, Moğolların Gizli Tarihi §203’e göre Moğollarda hükümdarın görevi, Sonsuz Tanrı’nın korumasıyla birlikte tüm insanları hükümdarın yönetimi altında toplamaktır (SHM, 2004-I: 135, 2004-II: 770). TC’ya göre Möngke Qa’an adaletin ve eşitliğin dünyanın tüm köşelerine yayılmasını, zalimlerin ve tiranların kendi devletinde yaşayanları ezmelerinin engellenmesini istemiştir (Juvaini, 1997: 516). HNA’da da Moğolların dünya hâkimiyeti amaçlarından söz edilmiştir (Blake-Frye, 1949: 301).

ileri sürmüştür. Ona göre Türkler arasında Kağan unvanı kullanılmadığı zamanlarda Han unvanı kullanılıyordu; Han, boy reislerinin unvanı idi. B. Ögel ise bunun tam tersini savunmuştur. Ona göre Türkler bütün dünyaya hâkim olduğu kabul edilen büyük imparatorlara Kan (Han) derlerdi; daha küçük hanlar için ise Kagan unvanı kullanılıyordu. R. Giraud'ya göre hükümdar anlamında kullanıldığında Han, belirli bir kişi (hükümdar) kastedildiğinde de Kağan unvanı tercih ediliyordu. A. Donuk'a göre ise genel olarak Türklerde Hakan (Kagan) imparator ya da kayzer unvanını, Han da kral unvanını karşılıyordu; Kağan, Han'dan daha üstündü. Ancak A. Donuk, kimi zaman Han ve Kağan unvanlarının birbirlerinin yerine de kullanıldığını belirtmiştir (Donuk, 1988: 24-25, 27; Giraud, 1999 106). H. N. Orkun da Han unvanının derece olarak Kağan'dan daha düşük olduğunu ileri sürmüştür (ETY, 1994: 836).

Çalışmamızda bizi ilgilendiren konu, Gök Türklerde ve onların yaşadığı dönemde Türk kavimlerinde Kagan ve Kan unvanlarının aynı telâkki edilip edilmediğidir. KTY'nda ve BKY'nda Kan unvanına rastlanılmaz. I. TY B1-2'de Gök Türklerin kendi hanını bulamayınca Çin'den ayrılıp han (Kan 𐰽𐰺) sahibi oldukları, fakat hanlarını bırakıp Çin'e yeniden bağımlı oldukları belirtilmiştir. Bunun üzerine Tanrı da "Han verdim, hanını bırakıp bağımlı oldun" diyerek kızmış ve "Öl!" demiş olmalıdır; bunun sonucunda Türk kavmi ölmüş, mahvolmuş, yok olmuştur (TY, 1994: 2-3). KTY D3-10'da ve BKY D4-9'da ise bu olayların anlatıldığı yerlerde hep Kagan 𐰽𐰺𐰍 unvanı geçmektedir (OY, 1988: 8-11, 36-39). Yani 7. yüzyılın ilk yarısındaki Gök Türk hükümdarları KTY'nda ve BKY'nda Kagan 𐰽𐰺𐰍 olarak anılırlarken I. TY'nda Kan 𐰽𐰺 olarak anılmışlardır. I. TY B5'de Tonyukuk'un Çin'e karşı ayaklanan asî Gök Türk reisini (Kutlug) Kagan 𐰽𐰺𐰍 yaptığı anlatılmıştır (TY, 1994: 2-3). Aynı yazıtta Gök Türklerin Kırgızlara yaptıkları seferler anlatılırken Kırgızların hükümdarına iki kere Kagan 𐰽𐰺𐰍 denilirken (I. TY D3) biraz aşağıda aynı kişi için Kan 𐰽𐰺 ifadesi (I. TY K4) kullanılmıştır (TY, 1994: 8-9, 12-13). KTY D25, D35, K13'de ve BKY D20, D27'de de Kırgız hükümdarı hep Kagan 𐰽𐰺𐰍 olarak geçmektedir (OY, 1988: 14-15, 18-19, 22-23, 44-47). Gök Türk yazısıyla yazılmış dinî içerikli Ulaanbaatar Улаанбаатар (Ulan-Bator) Yazıtı'nda 3. satırda da Kan Tengri 𐰽𐰺𐰍𐰺 unvanına rastlanılır. Bu yazıtta 5. satırda Tanrı için Kan 𐰽𐰺, 4. satırda Umay 𐰽𐰺𐰍 için de Katun 𐰽𐰺𐰍 unvanları kullanılmıştır (ETY, 1994: 353).

farkın oluşması, sonraki dönemlerde olmuştur. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Kan 𐰽𐰺 sözcüğü Gök Türk döneminde yer, özellikle de dağ adı olarak da kullanılmıştır.¹⁸⁵

Ayrıca belirtmez isteriz ki, çalışmamız sırasında Çin kaynaklarında Gök Türk kağanları için Han 𐰽 sözcüğünün kullanıldığına rastlamadık. Çinliler, Gök Türk hükümdarlarının unvanını her zaman K'e-han 可汗 olarak yazmışlardır.

Han unvanını Gök Türklerin dışında başka Türk kavimleri ve devletleri de kullanmıştır. Avrupa Hun hükümdarı Attila'nın eşinin adı olan Arıkan'ın aslında Arıg Kan yani "Temiz/Güzel/Aslî Han" olduğu, Eftalitlerin İslâmî kaynaklarda Aḥṣunvâr اخشنوار olarak geçen büyük hükümdarlarının da Roma kaynaklarında verilen adının Türkçe Kün Kan unvanını karşıladığı düşünülmüştür (Donuk, 1988: 28; Kafesoğlu, 2002: 71, 87). Yukarıda Uygurların Kan 𐰽𐰺 unvanını kullanmalarına ilişkin bazı örnekler vermiştik. Bunların dışında Süüj 𐰽𐰺 (Süci) Yazıtı 9. satırda (ETY, 1994: 157), Irk Bitig'de (41., 51. ve 97. satırlar; ETY, 1994: 272, 273, 282), Turfan-Hoço yazmalarından T. II. D. 171 numaralı Maniheist yazmada Yedisu'daki Kasu kentinin hâkiminin unvanı olan Kasu Ḥanı ibaresinde (arka yüz sol sütun 6. satır; Salman, 1988: 79), TC'daki ve CT'teki Uygur efsanesinde Uygur hükümdarı Böğü Han'ın unvanında (Juvaini, 1997: 54; Rashiduddin, 1998-I: 69) da rastlanılır. Kan unvanı başka yazmalarda da görülmektedir; Maniheist ve Hristiyan Uygur yazmalarında tanrı adları olarak Kan sözcüğü kullanılmıştır. Nitekim Budizmdeki yeraltı hükümdarı Yama, Türkçe belgelerde Erklig Kan olarak geçmektedir ki bu ad Uygurcadan Moğolcaya Erlik Ḥan olarak geçmiştir (Clauson, 1972: 630). Turfan Uygur hükümdarları 981'den itibaren Arslan Han (A-ssu-lan Han 阿廝蘭漢) unvanını kullanmaya başlamışlardır; bu unvan Wang Yen-te'nin raporunda Shih-tzu Wang 師子王 (Arslan Kral) olarak geçmektedir (Hamilton, 1955: 146; İzgi, 1989: 63). A. Caferoğlu, Eski Uygurcada Kan sözcüğünün anlamını "han, hükümdar, şahzade" olarak vermiştir (EUTS, 1968: 164). Uygurlarda olduğu gibi, Kırgızların Kan 𐰽𐰺 unvanını kullanmalarına ilişkin bazı örnekleri yukarıda vermiştik.¹⁸⁶

¹⁸⁵ I. de Rachewiltz'e göre Ötüken adı Ötüg (Dua) ve Kan, Tamgan adı Tam (Duvar) ve Kan, Kadirkan adı da Kadır (Çetin) ve Kan sözcüklerinin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur (SHM, 2004-I: 431).

¹⁸⁶ Bunların dışında Kırgızların Kan unvanını kullanmalarına ilişkin başka örnekler de vardır: Minusinsk müzesindeki bir yazıtta (1. Yön a satırı; ETY, 1994: 505), I. Çakul Yazıtında (Cephe Yüzü 2. satır ve Sağ Yüz 1. satır; ETY, 1994: 525-526), III. Uybat Yazıtında (Arka Yüz 1.-2. satırlar; ETY, 1994: 556),

Tuna Bulgarlarının hükümdarlarının Yunancada Kanasubigi Κανασυβίγι olarak yazılan unvanlarının Kanas Übigi, Qana Sübigi ya da Qana Sübegi olarak okunabileceği, bu unvanın ilk bölümünün de Kan yani Han olduğu düşünülmektedir (Golden, 2002: 206). Daha önce de belirttiğimiz gibi, İbn Rustè ve Mèrvèzî, Hazarların başkentinin doğu yakasına Hanbalig (*Kanbalık), yani Han Kenti dendiğini belirtmişlerdir (İbn Fazlan, 1995: 106; Minorsky, 1942: 33; Şeşen, 1998: 36; Yörükân, 2004: 292).¹⁸⁷ Ancak elimizdeki kayıtlar, Hazar hükümdarlarından Kagan (Hakan) olarak söz etmektedir. Buradan da anlıyoruz ki Hazarların nezdinde Kagan (Hakan) ve Kan (Han) unvanları aynıydı.

Karahanlı Devletinde hükümdarlar Beg, Han ve Hakan (Kagan) unvanlarını birbirlerinin yerine kullanmışlardır (Donuk, 1988: 27; Genç, 2002: 78-79). Daha önce de belirttiğimiz gibi, DLT'e göre Ҳан خان, Türklerin en büyük başbuğu idi; Èfrâsyâb (Alp Er Tonja) oğullarına, yani Karahanlı Hanedanı'nın üyelerine de Ҳан denirdi; Èfrâsyâb ise Ҳақан idi (DLT, 1999-III: 157). Buradan, Karahanlılarda en büyük unvanın Kağan olduğu, Han unvanının ise Kağan'dan daha alt düzeyde görüldüğü anlaşılmaktadır. KB'de de Hakan unvanı devlet başkanı anlamında kullanılmıştır (Donuk, 1988: 24). MT'e göre Yağma padişahlarına Buğra Han, Kaşgar padişahlarına ise Han deniliyordu (Genç, 1998: 35). Ayrıca Şâhnâme'de Èfrâsyâb'ın saray nazırının adı Türkçe olarak Karahan biçiminde geçmektedir (Firdevsi, 1955-IV: 277, 372). İslâmî kaynaklarda bu devlete Hakanlılar denildiği gibi, Hanlılar da denilmiştir. Bu durumda rahatça söyleyebiliriz ki Karahanlı dönemi, Han ve Kağan unvanları arasındaki farkın yavaş yavaş ortaya çıktığı, ancak bu farkın henüz yaygınlaşmadığı bir geçiş dönemi olma özelliğini taşımaktadır. 1158-1159 dolaylarında Semerkand'daki Karahanlı hükümdarının öldürdüğü Karluk hükümdarının unvanı Yabgu Han idi (Juvaini, 1997: 288). Çinggis Qan'a itaat eden Karluk hükümdarı da Arslan Qan (Arslan Han) unvanını taşıyordu (SHM §235; SHM, 2004-I: 162; Rashiduddin, 1998-I: 78). 1195 dolaylarında

Oznaçennaya Yazıtında (Ön Yüz 3. satır ve Arka Yüz 2. satır; ETY, 1994: 573-574), Elegeş Yazıtında 6.-9. satırlarda (ETY, 1994: 591) ve Ak Yüs Yazıtında 2. satırda (ETY, 1994: 599). Ayrıca I. Uybat Yazıtında 4. satırda ve III. Tuba Yazıtında 1. satırda Kara Kan (I. Uybat'ta 𐰉𐰺𐰽𐰸𐰸, III. Tuba'da 𐰉𐰺𐰽𐰸𐰸) unvanı görülmektedir (ETY, 1994: 552, 580). G. Clauson'a göre bu unvan, Karahanlı devletinin kurucusunu simgeliyor olabilir (Clauson, 1972: 630). Bu konuda fazla yorum yapamıyoruz.

¹⁸⁷ İbn Havaş ise Hazarların bu kentinin adını Etil olarak verdikten sonra, bu kentin Hazarân denen doğu yakasında tüccarların ve Müslümanların çoğunluğu oluşturduklarını belirtmiştir (Yörükân, 2004: 118, 120-121).

Sugnak ve Cend bölgelerine hükmeden, muhtemelen Kıpçak olan gayri-Müslim Türk hükümdarı, TC'da Kadir Böğü Han ve Kadir Han olarak geçmektedir (Juvaini, 1997: 305, 349). 11. yüzyılda Kıpçak Bozkırı'nı ele geçiren ve Rusya'ya akın yapan Kıpçak reislerinden birisinin adı Tugorkan Тугоркан (Tugor Han), birisinin adı da Saruhan ya da Şaruhan idi, hatta 1159'daki bir Kıpçak başbuğu da Шапыкан (Şarukan) olarak kaydedilmişti; A. Donuk'un belirttiği gibi, Kıpçak reislerine ve Peçenek başbuğlarına Han deniliyordu (Donuk, 1988: 27, Yücel, 2007: 60-61, 63, 170, 219, 389). Kıpçakça sözlüklerde Han kelimesinin anlamı "Türk padişahı unvanı, han, imparator, kağan", Kan sözcüğünün anlamı da "imparator, kağan, hükümdar" olarak verilmiştir (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 91, 125). Gaznelilerde (Ġèznèvyân غزنویان ya da el-Ġazneviyyûn الغزنويون; 977-1187) ve Harezmsahlarda (Ĥârèzmşâhyân خوارزمشاهیان ya da el-Ĥârezmiyyûn الخوارزميون ve el-Ĥârezmşâhât الخوارزمشاهات; 1097-1231) artık Han unvanının yalnızca komutanlar tarafından kullanıldığını, eski konumunu yitirmiş olduğunu görüyoruz. Gaznelilerde Kara Han (قراخان) adında bir komutan bulunuyordu (Bosworth, 2001: 308).¹⁸⁸ 11. yüzyıldaki Harezmsahların Gaznelilerle yaptıkları savaşlarda Harezm ordusunun komutanları arasında Savtegin Hanî (Sâvtèġîn Ĥânî ساوتکین خانی) unvanlı birisine rastlanılır (Bosworth, 2001: 309). Moğol döneminde Otrar valisi olan İnalçık'ın (İnalçuk) unvanı Gayır Han (Kadir Han) idi (Juvaini, 1997: 79; Rashiduddin, 1998-I: 145). Harezmsah ordusundaki komutanlar arasında Han unvanlı kişilere rastlanılır.¹⁸⁹ Harezmsahların Herat valisi Melik Han Eminülmülk (Melik Ĥân Emîne'l-mulk ملک خان امين الملك) de Moğolların Gizli Tarihi §257'de Qan Melik olarak geçmektedir (SHM, 2004-I: 190, 2004-II: 940). Celâleddin Menğüberti (Cèlâlè'd-dîn Mèngûbèrtî جلال الدين منكوبرتی; 1220-1231), bir savaştan önce bütün ileri gelenlerini ve hanlarını toplamıştır. Aynı hükümdar, İsfahan Savaşı'ndaki yenilgisinin ardından savaştan kaçan komutanlarını cezalandırmış ve ardından halktan kimselere Han unvanını dağıtmıştır (Juvaini, 1997: 436, 438). Harezmsah Sultan Alâeddin

¹⁸⁸ Ancak 1027'de Kîta قتا hükümdarından (Çin'deki Kitan Liao Hanedanı'nın imparatoru) Gazneli Mahmud'a (Mèhmûd-u Ġèznèvî محمود غزنوي ya da Maĥmûd el-Ġaznevî محمود الغزنوي; 998-1030) yazılan bir mektupta Gazneli Mahmud'a "Horasan Emiri Mahmud Kara Han" olarak hitap edilmiştir. Ne var ki Clifford Edmund Bosworth'un da belirttiği gibi bu durum, Han unvanının Gazneli hükümdarları tarafından kullanıldığını göstermez; mektuptaki ifade, daha çok bir onurlandırma hitabı gibi gözükmektedir (Bosworth, 1962: 220-221; Pritsak, 1950-1955: 243).

¹⁸⁹ Kutlug Han (Juvaini, 1997: 88), Kök Han, Sevinc (Seving) Han, Emîr-i Âhur İhtiyâre'd-dîn Keşli (Küçlü) Han ve İnanç Han unvanlı Ali Hâcib (Juvaini, 1997: 103; Rashiduddin, 1998-I: 236), Alp Er Han, Şeyh Han, Bala Han, Barışmaz Han, Tagay Han, Sarsıg Han ve Ulag Han (Juvaini, 1997: 116, 118, 121), Küç Buga Han (Juvaini, 1997: 147), Emîr Han Temür Melik (Juvaini, 1997: 415), Hass Han (Juvaini, 1997: 416), Böğü Han (Juvaini, 1997: 454) gibi.

Muhammed'in (‘Alâ’e’-d-dîn Muhammed علاء الدين محمد; 1200-1220) oğlu ve Celâleddin Menğüberti'nin kardeşi olan Gıyâseddin (Giyâse’-d-dîn غياث الدين) de emrinde çalışan Barak Hâcib’e Kutlug Han unvanını vermiştir (Juvaini, 1997: 476). Celâleddin Hoker (Hokèr) Racası’ndan (Râi Kōkār Sankin) kızını istemiş, raca bunu kabul etmiş ve oğlunu bir orduyla Celâleddin’e yollamıştır; Celâleddin’in de ona verdiği unvan Kutlug Han’dır (Juvaini, 1997: 414). Aynı hükümdar, Şiraz (Şîrâz شیراز) atabeyi Sa’d’ın oğlu Salgur Şah’a Karındaş Han unvanını vermiştir (Juvaini, 1997: 418). Ancak Harezmşahlarda Han unvanının kişi adı ve unvan olarak da kullanıldığına ilişkin örnekler vardır. Şair ‘İmadî-yi Zuzan, Harezmşah Sultan Tekiş’e (1172-1200) yazdığı kasîdede sultana “Tekiş Han” demiştir (Juvaini, 1997: 298). Aynı sultanın Rey’e yolladığı oğlunun adı Yunus Han, İsfahan’a yolladığı oğlunun adı da Erbüz Han idi (Juvaini, 1997: 304, 308). Harezmşah Alâeddin Muhammed’in Merv’e (Mèrv مرو) ve Serahs’a (Sèrèhs سرخس) hükmeden yeğeni, Hindu Han unvanını taşıyordu (Juvaini, 1997: 317). Aynı sultanın Semerkand hükümdarı Karahanlı Sultan Osman’a (1203-1212) eş olarak verdiği kızının adı ise Han Sultan idi (Juvaini, 1997: 395). Celâleddin’in üvey babasının adının Orhan olduğu bilinmektedir (Juvaini, 1997: 409). Nitekim yukarıda Harezmşahların bazı komşu ya da kendilerine tabi hükümdarlara da Han unvanını verdiklerine değinmiştik.

CT’e göre Çinggis Qan’dan önce Naymanlar’a yakın yaşayan Betekin adlı bir kavmin hükümdarı da Kadir Buyuruk Han قادر بويروق خان unvanlı idi (Rashiduddin, 1998-I: 70; Pelliot, 1943: 42).¹⁹⁰ Kerey hükümdarlarının da Han unvanını taşıdıkları görülmektedir. CT’te eski Kerey hükümdarlarından birisi Sarık Han (Sarı Han) olarak geçmektedir. Bu kişi ve oğlu Kadir Kan (Kacir Han), Naymanlara sığındıktan sonra Tatarlara¹⁹¹

¹⁹⁰ Bu kavmin incelenmesi konusunda bkz. Pelliot, 1943: 48-52.

¹⁹¹ Daha önceki Gök Türk yazıtlarında Otuz Tatar 𐰉𐰺𐰽𐰸𐰾𐰏𐰤 (KTY G1, D4, 14; BKY D5; OY, 1988: 2-3, 8-9, 12-13, 16-17, 38-39) ve Tokuz Tatar 𐰉𐰺𐰽𐰸𐰾𐰏𐰤𐰶𐰏𐰤 (BKY D34; OY, 1988: 48-49) olarak geçen bu kavim, 12. yüzyılda Moğolların güneyinde, Moğollar ile Çin arasında yaşayan bir kavim olarak karşımıza çıkmaktadır. Uzun süre Türkler ile yan yana yaşamaları nedeniyle Türkçe adlar da kullanan bu Tatarların eski bir Moğol kavmi olduğu düşünülmektedir. Tatar adı 12.-13. yüzyıllarda Çinliler tarafından Çin’in kuzeyinde yaşayan bütün halklara verilen bir ad hâline gelmiştir ki bu kullanım sonradan İslâm dünyasına ve Avrupa’ya da yayılmıştır. Böylece Moğollara ve onların yönettiği bütün Türk-Moğol göçebelerine Tatar denmeye başlanmıştır. Bu nedenle Altın Ordu topraklarında yaşayan Kıpçak ve Bulgar Türkleri de bugün Tatar olarak anılmaktadırlar. Tatar adı Çin kaynaklarında Ta-ta 達靼, Ta-ta 達怛, Ta-tsu 達靼, Ta-tan 達旦, Ta-ta-erh 達達兒, T’a-t’a-erh 塔塔兒, T’a-t’a-tai 塔塔歹 ve T’a-t’a-erh-tai 塔塔兒歹 olarak geçmektedir (Eberhard, 1996: 182, 185; Golden, 2002: 118, 237, 246, 264-274, 328-330; Hamilton, 1955: 90, 156).

saldırmışlardır (Rashiduddin, 1998-I: 51). CT'e göre Kerey hükümdarı Togrıl'ın dedesinin adı Marguz Buyuruk Han idi (Rashiduddin, 1998-I: 62). Togrıl'ın babasının ve amcasının adları Moğolların Gizli Tarihi §150'de Qurçaqus Buyıruq Qan ve Gür Qan olarak yazılmıştır (SHM, 2004-I: 73). CT'e göre ise Togrıl'ın babasının unvanı Kurcaguş Buyuruk Han, Togrıl'ın kardeşinin adı ise Gürhan idi (Rashiduddin, 1998-I: 51, 63).¹⁹² Togrıl, Moğolların Gizli Tarihi'nde Ong Qan¹⁹³, To'oril Ong Qan (SHM §104; SHM, 2004-I: 34) ve To'oril Qan¹⁹⁴ olarak geçmektedir. Bu hükümdarın adı TC'da ve CT'te de Ong Han olarak yazılmıştır (Juvaini, 1997: 35-38, 40, 61, 550; Rashiduddin, 1998-I: 41, 46, 51-53, 61-69).¹⁹⁵ Temüjin de Togrıl'a aralarının iyi olduğu dönemlerde Ong Qan Baba (SHM §177, 200, 204; SHM, 2004-I: 98, 130, 136) ve daha çok da Han Baba¹⁹⁶ olarak hitap etmiştir. Kereylerde olduğu gibi, Naymanlarda da hükümdarlar Han unvanını kullanmışlardır. Kerey hükümdarı Togrıl'ın (To'oril) gençliğindeki Nayman hükümdarı, Moğolların Gizli Tarihi §151'de Inanča Qan ve §177'de Inanča Bilge Qan, CT'te de İnanç Bilge Böğü Han olarak geçmektedir (SHM, 2004-I: 73, 97; Rashiduddin, 1998-I: 69) ki bu unvan İnanç Bilge Kan olabilir. Sonraki Nayman hükümdarının unvanı da CT'te Buyuruk Han olarak yazılmıştır ki bu kişi, Moğolların Gizli Tarihi §141'de Nayman hükümdarı Gücü'üt Naiman'dan (Naymanların Gücü'üt kolu) Buyıruq Qan olarak geçen kişidir (SHM, 2004-I: 63, 518; Rashiduddin, 1998-I: 51).¹⁹⁷ Moğolların bozguna uğrattıkları Nayman hükümdarı da Tayan Kan (Tayang Qan) unvanını taşıyordu.¹⁹⁸ Tayan Kan'a aynı zamanda Torluq Qan (Zayıf Han) olarak da hitap ediliyordu (SHM §190; SHM, 2004-I: 112, 2004-II: 681). Tayan Kan'ın oğlu Küçlög de Han unvanını taşımıştır; bu kişi Moğolların Gizli Tarihi

¹⁹² P. Pelliot, Marguz'un Latince Marcus (Yunancada Markos Μάρκος), Qurçaqus/Kurcaguş'un da Latince Cyriacus (Yunancada Kyriakos Κυριακός) olduğunu ortaya koymuştur (Pelliot, 1914b: 627, 1943: 54, 70). Marguz adı 1370'de Sung Lien 景濂 (1310-1381) tarafından derlenen Yüan-shih'da 元史 Ma-hu-ssu 馬忽思 olarak geçmektedir (Pelliot, 1943: 70).

¹⁹³ SHM §96, 134, 141-142, 144, 150-152, 157-164, 167-168, 170-171, 174, 178, 181, 183-185, 186-189 (SHM, 2004-I: 30, 58, 63, 65, 73-75, 79-83, 85-86, 89-92, 94, 100-101, 104-106, 108-111).

¹⁹⁴ SHM §105, 106-108, 110, 113, 115, 126, 13-124 (SHM, 2004-I: 35, 37-40, 43, 52, 56-57).

¹⁹⁵ Aslında Togrıl'ın ilk unvanı Kan'dır; daha sonra Çinliler tarafından kendisine Wang 王 (Oṅ, Ong) unvanı verilmiş ve bundan sonra Oṅ Kan (Ong Qan) olarak anılmıştır (SHM §134; SHM, 2004-I: 57; Rashiduddin, 1998-I: 64). CT'te Oṅ Kan unvanı "Bir eyaletin hükümdarı" olarak açıklanmıştır (Rashiduddin, 1998-I: 64).

¹⁹⁶ SHM §177, 179, 181, 183; SHM, 2004-I: 96-103, 105; Rashiduddin, 1998-I: 187.

¹⁹⁷ Bu kişi Yüan-shih'da Pu-lu-yü-han 不魯欲罕 ve Pu-lu-yü-han 卜魯欲罕 olarak geçmektedir (Pelliot, 1943: 46).

¹⁹⁸ SHM §166, 193-196; SHM, 2004-I: 84, 116-122, 600; Rashiduddin, 1998-I: 54. P. Pelliot'a göre Tayan sözcüğü Çince T'ai-wang 太王 yani "Büyük Prens" unvanından gelmiştir (Pelliot, 1943: 39).

§194'te Güçülük Qan, CT'te de Güşlüg Han olarak geçmektedir (SHM, 2004-I: 116-117; Rashiduddin, 1998-I: 46). TC'ya göre Kara Kitan Gür Hanı, Küçlüg'e Küçlüg Han unvanını vermişti (Juvaini, 1997: 63). CT'e göre ise Nayman hükümdarlarına eskiden Güşlüg Han ya da Buyuruk Han deniyordu. Bunlara Buyuruk denmesinin nedeni Buyuruk'un "komutan" anlamına geliyor olmasıydı; bunların dışında her hükümdarın kendi annesi-babası tarafından verilmiş olan adları da bulunuyordu (Rashiduddin, 1998-I: 68). Nitekim özellikle Buyuruk Han unvanına Naymanlarda birkaç kez rastlıyoruz.

Gurlularda (Ġûryân غوریان; 1147-1206) ve Hindistan'da görev yapan bazı gulam kökenli Türk komutanlarının adlarında Han sözcüğüne rastlanılmaktadır.¹⁹⁹ Delhi Sultanlığında (1206-1526) Hanlar Hanı anlamına gelen Ĥân-i Ĥânân خان خانان unvanı da orduda önemli bir rütbeydi (Taneri, 1997: 517-518). Selçuklu öncesi Oğuzlarda ve Selçuklularda Han unvanına çok ender rastlanılır. Selçukluların 12. yüzyıldaki komutanlarından birisinin adı kaynaklarda Hayır Han (Ĥayr Ĥân خیر خان) ve Kır Han (Ĥır Ĥân قر خان) olarak geçmektedir (Sümer, 1999b-II: 637). Yine 12. yüzyılda Horasan'daki Yazır Türkmenlerinin reisinin adı da Yağmur Han (Yağmûr Ĥân یغمر خان) idi (Sümer, 1999b-II: 687). Sultan Sancar'ın kız kardeşinin ve Karahanlı hükümdarının evliliğinden doğan Mahmud Han adlı bir Selçuklu şehzadesi, Sancar'ın esareti sırasında Sultan yapılmış ancak 1162'de sultanlıktan indirilerek kör edilip hapse atılmış ve kısa bir süre sonra ölmüştür (Juvaini, 1997: 289). Bu örneğin ne kadar güvenilir olduğu kuşkuludur, zira bu şehzadenin babası da bir Karahanlı hükümdarıdır. 13.-14. yüzyıllarda Türklerin telâkkisinde her ne kadar Türklerin ilk büyük hükümdarı Oğuz Han ise de, Oğuz Han Destanı'nın CT nüshasında han unvanı aynı zamanda düşük rütbeli yetkililer ve komutanlar için de kullanılmıştır. CT'teki Oğuz Han Destanı'na göre Oğuz Han seferden dönmesinin ardından büyük bir toplantı yapmış, altın otağlar diktirmiş ve büyük bir şölen vermiş, tüm hanlar ve ordu komutanları çağırılmış, başta Oğuz Han'ın altı oğlu olmak üzere hepsi ödüllendirilmişti (Rashiduddin, 1998-I: 31). Dede Korkut

¹⁹⁹ Ay Tigin Kara Kuş Han (Aytegîn Karâ Kuş Ĥân ایتکین قرا قش خان), Balaban Küşlü Han (Balaban Kuşlû Ĥân بلبن کشلو خان), Bugra Han (Buğrâ Ĥân بغرا خان), Halaç Han (Ĥalac Ĥân خلج خان), Kara Kuş Han (Karâ Kuş Ĥân قرا قش خان), Kayıran Temür Han (Kayırân Tîmûr Ĥân قیران تیمور خان), Kutlug Han (Ĥutluğ Ĥân خان قتلغ), Sancar Arslan Han (Sancar Arslân Ĥân سنجر ارسلان خان), Sancar Kereyit Han (Sancar Kereyithân سنجر کریتخان), Sancar Kezlik Han (Sancar Kezlik Ĥân سنجر کزلیک خان), Sunkur Acem Temür Han (Tîmûr Ĥân Sunkur سنقر عجم خان), Tuğrul Alper Han (Tuğrul Alper Ĥân طغرل البر خان), Tuğrul Han (Tuğrul Ĥân طغرل خان), Tuğrul Togan Han (Tuğânĥân Tuğrul طغانخان طغرل) ve Öz Bek Tuğrul Han (Yûz Bek Tuğrulĥân بوز بک طغرلخان) gibi (Sümer, 1999b-II: 564-566, 570-574).

Hikâyelerinde de Han ve Beg unvanları geçiyorsa da bu unvanlar genelde birbirinin muadili olarak kullanılmıştır (DKK, 1973: 2). Örneğin, Dirse Han aynı zamanda Beg'dir (DKK, 1973: 4). Beglerbegi olan Salur Kazan, bir yerde de Beglerbegi Han Kazan olarak geçmektedir (DKK, 1973: 119, 122, 134). Hikâyelerin kahramanlarından olan Bayındur Han da zaman zaman Hanlar Hanı Han Bayındur olarak anılmıştır (DKK, 1973: 4, 7, 57). Osmanlılarda Han unvanını kullanan ilk hükümdar, I. Murad'dır. I. Bayezid (Bâyezîdü'l-evvel بايزيد لأول; 1389-1402) bu unvanı ilk kez tuğralarında, I. Mehmed (Meḥmedü'l-evvel محمد لأول; 1413-1421) de ilk kez sikkelerde kullanmışlardır. Osmanlı sultanları her zaman Hakan ve Han unvanlarını kullanmayı sürdürmüşlerdir (Âşıkpaşaoğlu, 1970: 4; Taneri, 1997: 518). Hatta 15. yüzyıldaki metinlerde de I. Osman'a ('Osmânü'l-evvel عثمان لأول; ölm. 1326) kimi yerde Han olarak hitap edildiği görülmektedir (Âşıkpaşaoğlu, 1970: 22-23). Nitekim I. Osman'ın oğlunun adı da Orhan'dır (Orḥan اورخان). G. Clauson, Osmanlı sultanlarının Arabistan'ın ve Hicaz'ın denetimini ele geçirmelerinden sonra Sultan unvanına Han unvanını eklediklerini belirtmiştir (Clauson, 1972: 630). Hâlbuki "Sultan + (ad) + Han" formülüne ilk kez İlhanlılarda Gazan döneminde rastlıyoruz. Osmanlıların bu unvan formülünü İlhanlılardan almış olmaları daha muhtemeldir. Moğolların ve Osmanlıların tersine, Safevîler'de (Şêfêvyân صفویان; 1501-1736) bey ve paşa düzeyindeki taşra yöneticilerine Han denilmiştir (Clauson, 1972: 630; Taneri, 1997: 517). Bugün de Ḥân خان sözcüğü Farsçada "han, hükümdar" anlamında kullanılmaktadır (Olgun-Drahşan, 2005: 133). Daha önceki Delhi Türk Sultanlığında olduğu gibi, sonraki Bâburlularda (Babürşahlar, Küregenliler / Gûrkânî گورکانی; 1526-1858) da beylere Han denilmiştir. Nitekim bugün de İran'da, Afganistan'da, Pakistan'da ve Hindistan'da Han (Khan, Ḥân خان) soyadını taşıyan çok sayıda insan vardır (Clauson, 1972: 630).²⁰⁰

²⁰⁰ Türklerin dışında bazı Eski Moğol kavimlerinde ve devletlerinde de Han unvanına rastlanılır. Çin'deki Liao Hanedanı'nın yıkılmasının ardından Türkistan'a kaçan Kitanların kurduğu Kara Kitan Devleti'nin hükümdarları Gür Han unvanını kullanırlardı (Rashiduddin, 1998-I: 69). Gür Han unvanı Çince metinlerde Ke-erh-han 葛兒罕 olarak geçmektedir (Wittfogel-Fêng, 1946: 431). TC'da Kara Kitan hükümdarı bir yerde Hanlar Hanı olarak geçmektedir; hükümdarın kızı için de Han unvanı kullanılmıştır (Juvaini, 1997: 290). TC'ya göre Gür Han unvanı "Hanlar Hanı" demektir (Juvaini, 1997: 354). CT'te de Gür Han unvanı "Yüce Hükümdar" olarak açıklanmıştır (Rashiduddin, 1998-I: 155). Moğolların Gizli Tarihi §151'de bu unvan Gür Qan olarak geçmektedir (SHM, 2004-I: 74). Willem van Rubroek'un eserinde de bu unvan Coirchan olarak karşımıza çıkmaktadır; Willem'e göre Coir bir kişi adı, Chan da kâhinliğe denk gelen bir memurluk unvanıdır; Willem burada Kan (Han) ve Kam (Şaman) kelimelerini karıştırmıştır (Clark, 1973: 185). Gür sözcüğü bu unvana "Güçlü" anlamını vermek amacıyla eklenmiş olmalıdır. Moğolların Gizli Tarihi §152'de bir Tatar hükümdarı Ajai Qan olarak geçmektedir ki I. de Rachewiltz'e göre bu kişi, Tatarların Alçi Tatar kolunun reislerindendir (SHM, 2004-I: 74-75, 561).

Kerey hükümdarı Togrlı On Kan'ın (To'oril Ong Qan) dedesi dönemindeki Tatar hükümdarının adı da CT'te Na'ur Buyuruk Han خان ناوور بويوروق olarak yazılmıştır (Rashiduddin, 1998-I: 62; Pelliot, 1943: 53). Merkit reisi Toqto'a Beki'nin kardeşi CT'te Orhan olarak geçmektedir (Rashiduddin, 1998-I: 53). Merkit kavmi, 12. yüzyılda Selenge ile Baykal Gölü'nün güneyi arasında yaşıyordu. Bu kavmin Türk ya da Moğol olduğu düşünülmüştür (Golden, 2002: 236; Grousset, 1999: 189). Ancak Merkitlerde Han unvanına pek fazla rastlanılmamaktadır; nitekim Merkit reisleri Beki unvanını taşımışlardır. Moğollar, Qa'an unvanının yanı sıra Qan (Han) unvanını da kullanmışlardır. I. de Rachewiltz'in açıklamasına göre Moğolcada Qan Gü'ün, "Hükümdar Kişi" demektir (SHM, 2004-I: 574). I. de Rachewiltz ayrıca Moğolcada Qa'nın (Qan) "hükümet malı, hükmetmek, hükümet" gibi anlamlara geldiğini de açıklamıştır (SHM, 2004-II: 906). Çinggis Qan'dan önceki bazı Moğol hükümdarları da Qan (Han) unvanını kullanmışlardır: Qaidu Qan (Rashiduddin, 1998-I: 10, 37), Qabul Qan (SHM §139-140; SHM, 2004-I: 61-62; Rashiduddin, 1998-I: 10, 45-46), Tumina Qan (Rashiduddin, 1998-I:10), Ambaqai ya da Hambaqai Qan ile Adal Qan (SHM, 2004-I: 346; Rashiduddin, 1998-I: 100) ve Qutula Qan (SHM §122, 206; SHM, 2004-I: 48, 138; Rashiduddin, 1998-I:45) gibi. Temüjin'in babası Yisügei Ba'atur da Moğolların Gizli Tarihi'nde kimi zaman yanlış olarak Yisügei Qan olarak anılmıştır (SHM §105, 150-151, 164, 177; SHM, 2004-I: 35, 73-74, 83, 98); hâlbuki Yisügei'in unvanı Qan ya da Qa'an değil, Ba'atur'dur. Tarqutai Kiriltuq'a da Tus Qan (Meşru Hükümdar) denmiştir (SHM §149; SHM, 2004-I: 70-72, 543-544). Burada adlarını verdiğimiz hükümdarların çoğu, Moğolların Gizli Tarihi'nde aynı zamanda Qa'an olarak da geçmiştirlerdir; bunların örneklerini daha önce vermiştik. Temüjin'e karşı mücadele veren Türk-Moğol reisleri, 1201'de Moğolların Jajirat boyundan olan Jamuqa'yı Qa (Qan) olarak yükseltmeye karar vermişler ve onu Gür Qan (Gür Han) yapmışlardır (SHM §141; SHM, 2004-I: 62-63, 515-521; Rashiduddin, 1998-I: 88, 107) ki bu unvanı Kara Kitan hükümdarları kullanıyorlardı. Daha önce de değindiğimiz gibi, Temüjin'in 1206'da aldığı unvan Moğolların Gizli Tarihi'nde genellikle Çinggis Qa'an olarak geçiyorsa da aslında bu unvan Çinggis Qan'dır ki Farsça kaynaklarda bu biçimin görüldüğünü daha önce de belirtmiştik. Aslında Moğolların Gizli Tarihi §123-124 ve 201'den de anladığımız kadarıyla Temüjin, 1206'da Çinggis Qan unvanını almadan önce de bir süre Qan unvanını kullanmıştır (SHM, 2004-I: 49-50, 130-131, 457-462). Nitekim Moğolların Gizli Tarihi §255'te Çinggis Qan biçimini de görürüz (SHM, 2004-I: 186). Bu hükümdara çocukları da "Han Baba" olarak hitap etmişlerdir (SHM §254, 269, 281; SHM, 2004-I: 183-184, 186, 200, 218); daha önce de belirttiğimiz gibi, Moğolların Gizli Tarihi'nde kimi yerde "Qa'an Baba" ifadesi geçiyorsa da daha doğru olan "Qan Baba" biçimi de geçmektedir ki burada verdiğimiz örneklerde bunu görüyoruz. I. de Rachewiltz, Temüjin'in unvanının Qan olduğunu, o öldükten sonra ise imparatorluktaki Türk etkisi aracılığıyla daha genel ve daha kapsayıcı olan Qa'an unvanının benimsendiğini açıklamıştır (SHM, 2004-II: 986-987). CT'te de bu konuda ilginç bir açıklama vardır. CT'e göre Çing (Çingg) sözcüğü Moğolcada "Güçlü" demektir ve Çingiz (Çinggis) de bunun çoğuludur. O dönemde Kara Kitan hükümdarları Gür Han unvanını taşımaktaydılar; "Gür" de Güçlü demektir; bir hükümdar da yeteri kadar büyük (kudretli) olmadığı sürece Gür Han unvanını alamazdı. Moğolcada da Çingiz Han (Çinggis Qan) unvanının anlamı ve kullanımı budur; ama Moğolcadaki unvan daha da güçlüdür, çünkü buna çoğul eki getirilmiştir. Bu unvan, Farsçadaki Şâhânşâh شاهانشاه (Şahların Şahı) unvanının muadilidir (Rashiduddin, 1998-I: 90). Moğollardaki Han unvanının başka dillerdeki karşılığına ilişkin elimizde başka bir ilginç örnek daha vardır. Moğol komutanı Muqali, Çin'e gittiği zaman ona Gui Ong (Çince Kuo-wang 國王; P. Pelliot'ya ve I. de Rachewiltz'e göre "Devletin Prensi") unvanı verilmiştir (SHM §202; SHM, 2004-I: 133, 2004-II: 761; Pelliot, 1930: 46, 1943: 39). CT'te ise Guyang olarak yazılan bu unvanın Kitay (Kuzey Çin ya da Kitan) dilinde "Büyük Han" anlamına geldiği açıklanmıştır (Rashiduddin, 1998-I: 38). Qan (Han) unvanının kullanılmasına Çinggis Qan'dan sonra da devam edilmiştir. Qa'an unvanını taşıyan bazı hükümdarlar kimi zaman metinlerde Han olarak geçmiştirlerdir; Qubilai Qan (Rashiduddin, 1998-I: 40, 64) gibi. TC'da da Mönge'nden iki yerde Han olarak söz edilmiştir (Juvaini, 1997: 576, 578). Ögödei, Güyük ve Mönge hakkındaki örnekleri daha önce vermiştik. Nitekim bazı Moğol hükümdarlarının "Evrensel Hükümdar" anlamına gelen Dalai-yin Qan unvanını taşıdıklarına da daha önce değinmiştik. Aslında gördüğümüz kadarıyla, Çinggis Qan'dan sonra devletin başına geçen hükümdarlara Qa'an unvanı verilirken, devletin belirli yerlerini yöneten şehzadelere de Qan (Han) unvanı verilmiştir. Ögödei'in eşi Kerey kökenli Sorqaqtani Beki'nin oğullarının hepsi Han olmuşlardır (Juvaini, 1997: 551). Farsça metinlerde Çinggis Qan'ın bazı çocukları da Han olarak yazılmışlardır: Joçi Qan (Rashiduddin, 1998-I: 10, 50, 59), Tolui Qan (Rashiduddin, 1998-I: 10, 40, 47-48, 59, 64, 69) ve Ça'adai Qan (Juvaini, 1997: 271; Rashiduddin, 1998-I: 10) gibi. Aslında Joçi'nin Qan unvanını taşımış olması pek mümkün gözükmemektedir, zira kendisi, babasından önce ölmüştür. İran'da hüküm süren Moğollar da Qan (Han) ve İl Qan (İlhan, İlhan خان ایلخان; bu unvan, "Bağımlı Han" demektir) unvanlarını kullanmışlardır. İlhanlıların

Han kelimesinin Korece Kwan ya da Çince Kuan 官 sözcüğünden türemiş olduğu düşünülmüşse de bu sözcüğün Türkçe ya da ortak Altayca olması daha muhtemeldir (Donuk, 1988: 27). Kan sözcüğünün, Kagan kelimesinin kısaltması olabileceği düşünülebilir.²⁰¹ Han sözcüğünün dışı hâli de Hanum (Hanım) ya da bazı lehçelerde Hanış'tır; bugünkü Türkiye Türkçesinde yer alan Hanım sözcüğü de Han'ın dışı çekimli hâlidir (Taneri, 1997: 517).²⁰²

Gök Türkler kendi hükümdarlarına Kagan 𐰽𐰺𐰍 (Çin kaynaklarında K'e-han 可汗) derlerdi. Ancak zaman zaman Gök Türklerde aynı anda birden fazla kağanın olduğunu görüyoruz. TT'e göre Gök Türklerin rütbelerinin sıralamasında Yabgu'dan daha aşağıda yer alan kağanlar da vardı. Evde kalan büyük ailelerin, yani memur olmayan ailelerin birbirlerine Yi K'e-han 遺可汗 dedikleri de görülüyordu. Gök Türkler mekân ya da ev için Yi 遺 sözcüğünü kullanıyorlardı. Bu unvan da "Mekân (Ev) Kağanı" anlamına

kurucusu Hülegü (Hüle'ü) de İlhan (Juvaini, 1997: 632, 636), Hülegü Han (Rashiduddin, 1998-I: 10, 38, 40, 42, 49-50, 54-57, 64, 67; HNA'da Hulawu Ğan, bkz. Blake-Frye, 1949: 319, 339, 341, 343, 347, 349, 351 ve Cleaves, 1949b: 422) ve Pâdişâh-i Cihân پادشاه جهان yani Dalai-yin Qan (Juvaini, 1997: 609) olarak geçmektedir. Ondan sonraki bazı İlhanlı hükümdarları da genellikle Han olarak anılmışlardır; Abaka Han (Abaqa Qan, 1265-1282; Rashiduddin, 1998-I: 10, 38-40, 43, 49, 55; HNA'da Abaqa Ğan, bkz. Blake-Frye, 1949: 353, 367, 375, 377, 379, 381; bu adın metinde değişik yazımları için bkz. Cleaves, 1949b: 402-403), Argun Han (1284-1291; Rashiduddin, 1998-I: 10, 41-43, 56-57, 65), Gayhatu Han (Gaiqatu Qan, Geyhatu Han; 1291-1295; Rashiduddin, 1998-I: 10) ve Gazan Han (Rashiduddin, 1998-I: 3) gibi. Ancak İlhanlılarda Gazan Han'la birlikte, sultan unvanının kullanılmasına da başlanmıştır; Gazan Han kimi zaman Sultan Sa'id Gazan Han, kimi zaman da Sultan Gazan Han olarak anılmıştır (Rashiduddin, 1998-I: 3, 10). Sultan ve Han unvanlarının bu şekilde birlikte kullanılmasını sonra Osmanlılarda da görüyoruz. İlhanlılarda Hülegü'nün altıncı kızının adı da Qutluqqan olarak yazılmıştır (Rashiduddin, 1998-II: 476). Son olarak belirtmek isteriz ki, Moğollar kendilerinden başka hükümdarlar için de Qan (Han) unvanını kullanmışlardır. Örneğin Kuzey Çin'deki Cürçen kökenli Chin Hanedanı'nın imparatorları, Moğolların Gizli Tarihi'nde Kitat'ın Altan Qan'ı (SHM §132-134, 250, 266, 271; SHM, 2004-I: 56-58, 178, 198, 202) ve Altan Qan (SHM §248, 251-253, 273; SHM, 2004-I: 176, 179-180, 205), TC'da Hitayların Hanı (Juvaini, 1997: 21), Hitay hükümdarı Altun Han (Juvaini, 1997: 39) ve Altun Han (Juvaini, 1997: 192, 195), CT'te de Kitay hükümdarı Altan Han olarak geçmektedirler (Rashiduddin, 1998-I: 45-46, 70). TC'da ayrıca Çin ve Maçın Hanları'ndan söz edilir (Juvaini, 1997: 607). Bunun dışında Tangut (Tangqut, Hsi Hsia [Batı Hsia] 西夏; 1038-1227) hükümdarına Moğollar Burqan Qan (Buda Han, "Kutsal Hükümdar") demişlerdir (SHM §249; SHM, 2004-I: 177, 2004-II: 903). Moğol İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla birlikte ortaya çıkan ve başlarında Çinggis Qan'ın soyundan gelen Türkleşmiş Moğol hükümdarlarının bulunduğu Hanlıkları yönetenler de her zaman Han unvanını taşımışlardır; Kırım, Kazan, Astrahan, Sibir, Kasım, Nogay, Bukay, Kaşgar, Kazak, Hive, Buhara ve Hokand Hanlıkları gibi (Taneri, 1997: 518). Oyrat (Kalmak/Kalmuk, Jungqar) hükümdarları da Ğan ya da Ğaan unvanını taşımışlardır. 18.-19. yüzyılda Azerbaycan'da ortaya çıkan küçük devletlerin hükümdarları da Han unvanını kullanmışlardır.

²⁰¹ Örneğin, Eski Türkçe'de Bagatur olan ve Çince Mo-he-to 莫賀咄 olarak yazılan Bahadır sözcüğü, Kırgızlara ait Yenisey Yazıtlarından II. Altın-Köl Yazıtında 3. satırda Batur 𐰽𐰺𐰍 olarak yazılmıştır (ETY, 1994: 514). Batur, Bagatur'un kısaltması olmalıdır.

²⁰² Bu duruma başka bir örnek olarak da Beg sözcüğünün dışı çekimlisinin Begüm olmasını verebiliriz.

geliyordu.²⁰³ Daha önce de değindiğimiz gibi, burada geçen Yi 遺 sözcüğü Eski Türkçe Eb'i karşılamaktadır. Bu durumda, TT'de geçen Yi K'e-han unvanı Eski Türkçede Eb Kagan 𐰽𐰺𐰍𐰏 olarak yeniden oluşturulabilir. A. Taşağıl ise İ-yen-wu olarak verdiği sözcüğün Küçük Kağan'ın (Hsiao K'e-han 小可汗) karşılığı olması gerektiğini ileri sürmüştür (Liu, 1958-II: 499; Taşağıl, 1995: 97).

Mu-kan Kagan döneminde kağanın en küçük erkek kardeşi olan A-shih-na K'u-t'ou'nun 阿史那庫頭 Ti-t'ou Kagan 地頭可汗 unvanıyla devletin doğusunu yönettiğini görüyoruz (Liu, 1958-I: 16). Başka bir kayıta da aynı dönemde Mu-kan Kagan'ın ve Ti-t'ou Kagan'ın yanı sıra Pu-li K'e-han 步離可汗 (*Böri Kagan)²⁰⁴ unvanında bir başka kağana da rastlıyoruz (Liu, 1958-I: 25). Mu-kan Kagan'ın ölümünden sonra yerine küçük kardeşi Taspar geçtiğinde de She-t'u'yu (*Niber) Erh-fu Kagan 爾伏可汗 ilan etmiş ve doğunun yönetimini ona vermiş, kardeşi Ju-tan Kagan'ı 褥但可汗 da Pu-li K'e-han 步離可汗 (*Böri Kagan) ilan etmiş ve batının yönetimini ona vermiştir (Liu, 1958-II: 504). Taspar Kagan'dan sonra yaşanan kargaşanın ardından She-t'u, Işbara Kagan 沙鉢略可汗 unvanıyla devletin başına geçtiği zaman, kendisinden önce kısa bir süreliğine tahtta kalan ve sonra Togla (Tuul Tyyn) Irmağı kıyılarına yerleşen An-luo'ya (*Umna) İkinci Kağan (Ti-erh K'e-han 第二可汗) unvanını vermiştir; Ta-luo-pien'e (*Tolu) de Apa Kagan 阿波可汗 unvanıyla birlikte Moğolistan'ın kuzeyi ve Altaylar arasındaki bölge verilmiştir (Liu, 1958-I: 44). TCTC'e göre 582 yılında Gök Türklerin beş kağanı büyük bir orduyla Çin'e saldırmıştı; Liu'ya göre bu kağanlar Işbara Kagan, An-luo (*Umna), Batı Gök Türk topraklarını yöneten Tardu Kagan, Apa Kagan ve Tamgan Kagan'dır (Liu, 1958-II: 522). Nitekim 583'te Işbara Kagan ile yanındaki Apa Kagan ve T'an-han K'e-han 貪汗可汗 (*Tamgan Kagan)²⁰⁵, Çin'de bozguna uğramışlardır. Bu bozgunun ardından Işbara Kagan, Apa Kagan'ı öldürmeye çalışmış ancak kendisini öldüremeden Apa Kagan, Batı'daki Tardu Kagan'a kaçmayı başarmıştır.

²⁰³ A. Taşağıl ise bu cümleyi "Bazen belirli bir yerde ikâmet eden ailelerin büyük soyadlıları, karşılıklı olarak kendi içlerinden kagan seçerlerdi. Gök-Türkler, onu İ-yen-wu diye çağırırlar." olarak çevirmiştir.

²⁰⁴ Liu'nun belirttiği üzere, bu kişinin unvanı başka kayıtlarda Pu-sui Kagan 步雖可汗 olarak da yazılmıştır (Liu, 1958-II: 512). Bu karışıklık, Sui 雖 ve Li 離 karakterlerinin benzerliğinden kaynaklanmış olmalıdır.

²⁰⁵ T'an-han 貪汗, Gök Türk yazıtlarında gördüğümüz Tamgan 𐰽𐰺𐰍𐰏 unvanı olabilir. Bu unvana ileride değineceğiz.

Bunun üzerine İşbara Kagan, Apa Kagan'la arası iyi olan Tamgan Kagan'ı da görevden uzaklaştırarak yandaşlarını teslim almıştır; Tamgan Kagan da batıya sığınmak zorunda kalmıştır (Liu, 1958-I: 49). Ancak başka bir kayda göre, 582'de İşbara Kagan Çin'e sefere küçük erkek kardeşi Yabgu Kagan 葉護可汗, Ch'u-luo-hou ve P'an-na Kagan 潘那可汗 ile birlikte çıkmış, burada yenilgiye uğramıştır (Liu, 1958-I: 94). Başka bir kayıta ise İşbara Kagan'ın döneminde 581 dolaylarında Gök Türklerde Tien-chüehlerin 玷厥, Apaların, T'u-lilerin 突利 (*Töli) ve diğerlerinin (yani *Töli Kagan unvanını taşıyan birisi ile Tardu Kagan ve Apa Kagan) çok sayıda askere sahip olup her birinin Kağan unvanıyla dört bir yanda hâkimiyet kurdukları belirtilmiştir (Liu, 1958-I: 98). Demek ki bu dönemde Gök Türk Kağanlığı şu şekilde yönetiliyordu: merkezde (Ötüken) İşbara Kagan, Togla kıyılarında İkinci Kağan An-luo (*Umna), Moğolistan'ın kuzeyi ile Altaylar arasında Apa Kagan (*Tolu), en batıda Yedisu bölgesinde Tardu Kagan, ayrıca bunların dışında yerlerini bilmediğimiz *Töli Kagan, Yabgu Kagan, Tamgan Kagan ve P'an-na Kagan. Ancak bu durum fazla uzun sürmemiş ve kağanlık iç savaşa sürüklenmiştir.

Tigin unvanını taşıyan Gök Türk şehzadelerinden Jan-kan (*Žāmqaṇ), Tu-lan Kagan'ın döneminde T'u-li K'e-han (*Töli Kagan) unvanını taşıyarak ülkenin kuzey bölgelerini yönetiyordu. Tu-lan Kagan ise Ulu Kağan idi (Liu, 1958-I: 57-58). Bagatur Şad unvanını taşıyan To-pi, *İllic Kagan unvanıyla hükümdar olduğunda, Shih-pi Kagan'ın oğlu Ni-pu Şad unvanlı Shih-po-pi'yi 620 yılında *Töli Kagan yapmış ve onu devletin doğusunda yaşayan bazı Moğol kavimlerini yönetmekle görevlendirmiştir (Liu, 1958-I: 135, 145, 184, 201). *Töli Kagan, *İllic Kagan'dan ayrılıp Çin'e kaçtığı zaman da *İllic Kagan, Ch'i-min Kagan'ın küçük erkek kardeşi İşbara Şad unvanlı A-shih-na Suni-shih'yı Hsiao K'e-han 小可汗 (Küçük Kağan) ilan etmiştir (Liu, 1958-I: 198, 266). Doğu Gök Türk Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra bir süreliğine bağımsızlığını ilan ederek Yi-chu Çabış Kagan unvanını alan A-shih-na Hu-po'nun da Gök Türk hanedanından olup daha önce *Töli Kagan'ın maiyetinde bulunduğu, atalarının nesilden nesile Küçük Kağan unvanını taşıdıkları, kendisinin de bu unvanı miras yoluyla aldığı, otağlarının Altayların kuzeyinde bulunduğu belirtilmiştir (Liu, 1958-I: 155, 207).

İkinci Gök Türk Kağanlığı'nda Küçük Kağan unvanına yalnızca iki kere rastlanılır. Kağanlığın kurucusu İleriş Kagan'ın ölümünden sonra başa geçerek Kapgan Kagan unvanını alan Mo Ch'o (*Beg Çor), kardeşi To-hsi-fu'yu 咄悉匐 (*To-hsi Beg) ve yeğeni Mo-chi-lien'i şad yaptıktan sonra kendi oğlu Fu-chü'yü (*Bögü) de Küçük Kağan 小可汗 yapmıştır. Küçük Kağan olan Fu-chü'nün rütbesi, iki şaddan daha yüksek olmuştur. Kendisi aynı zamanda On Okların başına da atandığı için bir unvanı da Batı Fetheden Kağan (T'o-hsi K'e-han 拓西可汗) idi (Liu, 1958-I: 163, 218). I. TY K7'de de Kapgan Kagan'ın 711'deki Türgiş Seferi sırasında İnel Kagan'ı 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰠 ve Tarduş Şad'ı 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰠 (Mo-chi-lien) Sü Başı 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰠 (Ordu Komutanı) olarak görevlendirdiği belirtilmiştir (ETY, 1994: 110; OA, 2002: 75; TY, 1994: 14-15). CTS'da ve HTS'da ayrıca Mo Ch'o'nun (Kapgan Kagan) 714'te oğlu Yi-nie Kagan 移涅可汗 ile birlikte birkaç oğlunu ve akrabalarını Pei-t'ing'i (Bişbalık) almaları için gönderdiği kayıtlıdır (Liu, 1958-I: 69, 220, 275). Küçük Kağan 小可汗, İnel Kagan 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰠 ve Yi-nie Kagan 移涅可汗 aynı kişidir. 716'da Kapgan Kagan'ın öldürülmesinin ardından bu kişi hükümdar olmuş, ancak kısa bir süre sonra bir darbe sonucu öldürülmüştür. Ayrıca 735 yılında Çin imparatoru T'ang Hsüan-tsung'a verilen bir dilekçede Kitanlar ile Tatabılarla savaştığı sırada ölen Gök Türk komutanının rütbesi Ping-ma P'ing-chang-shih 兵馬平章事 (Liu'ya göre Erste Kriegsminister yani Birinci Savaş Bakanı) olarak verilmiştir; imparatorun bu dilekçeye yazdığı yanıtta ise imparator, bu Gök Türk komutanı için Küçük Kağan unvanını kullanmıştır (Liu, 1958-I: 387-388).

Küçük Kağan unvanına Batı Gök Türklerde de rastlanılır. Nitekim Batı Gök Türkler de ilk başta Gök Türk Kağanlığının bir parçası olarak ortaya çıkmışlardır. İştemi Yabgu'dan sonra başa geçen hükümdarlar, Kagan unvanını taşıyorlardı ki İştemi de bu unvanı kullanmış olabilir. Gök Türk Kağanlığı'nın bu batı yakası, 6. yüzyılın sonları ile 7. yüzyılın başlarında bağımsızlığını kazanmıştır. Batı Gök Türk Kağanlığı bağımsız olmadan önce de, olduktan sonra da bu kağanlıkta aynı anda birden fazla kağanın olduğu gözlemlenmiştir. Daha önce de değindiğimiz gibi, Theophylaktos Simokattes'e göre Türkler arasında Ek Tag'ı (Altın Dağ) en güçlü kağana vermek bir gelenektir. Bu tarihçi ayrıca tahminen 598'deki Türk kağanının (Batı Gök Türk Tardu Kagan) akrabalarından Touroum Τουρούμου adında birisinin darbe yapmaya çalıştığını, bir ordu

topladığını, bunun üzerine Türk kağanının Sparzeugoun Σπαρζεγγουν, Kounaxola Κουνναξολά ve Touldikh Τουλδix adındaki üç büyük kağandan yardım istediğini, bu kağanların yardımı sayesinde taht gasıbını yenerek darbe teşebbüsünü engellediğini anlatmıştır (Chavannes, 1903: 248; Erdemir, 2002: 46). Nitekim SS'ya göre batı Gök Türk Ch'u-loo Kagan, Wu-sunların topraklarında otururken iki küçük kağan atamıştı; bunlardan birisi Taşkend'in kuzeyinde, birisi de Kuça'nın kuzeyinde Yulduz Vadisinde oturuyordu (Chavannes, 1903: 14). Yine bu kağanın döneminde, kardeşi Köl Tardu Şad (Ch'üeh Ta-tu She 闕達度設) da Köl Kagan (Ch'üeh K'e-han 闕可汗) unvanını almıştır (Chavannes, 1903: 51). Bagatur Hou Külüg Ssu-p'i Kagan'ın da, başa geçmeden önce T'ung Yabgu Kagan döneminde Küçük Kağan unvanıyla Batı Gök Türklerin bir bölümünü yöneten bir reis olduğu bilinmektedir. Bu kağanın döneminde de bir Küçük Kağan vardır. CTS'ya göre bu kişi Yi-li K'e-han 乙利可汗 (İllig Kagan?) unvanını taşıyan bir Küçük Kağan idi; HTS'da ise bu kişi, Küçük Kağan Yi-tz'u 小可汗乙刺 olarak geçmektedir (Chavannes, 1903: 26-27, 54).²⁰⁶ 634'te İşbara Tieh-li-shih Kagan unvanıyla başa geçen Toņa Şad, zamanla tebaasının desteğini yitirmiştir. Bu dönemde bazı Gök Türk beyleri, kağanı görevden alarak *Yukuk Şad'ı Ulu Kağan, İşbara Tieh-li-shih Kagan'ı da Küçük Kağan yapmak istemişlerdir (Chavannes, 1903: 28, 56).

Gök Türklerdeki bu Küçük Kağanlar aslında şadlara çok benzemektedirler. Daha önce de değindiğimiz gibi, *küçük kağanlar*, devletin bazı bölgelerini yönetiyorlardı; kendi otağları (yönetim merkezleri) ve kendi orduları vardı.²⁰⁷ Elimizde küçük kağanların

²⁰⁶ Li 利 ve Tz'u 刺 karakterlerinin birbirlerine benzerlikleri dolayısıyla bu iki biçimden birisi yanlıştır. Eğer Yi-li 乙利 doğruysa, bu yazım Türkçe İllig unvanını karşılıyor olabilir. Eğer Yi-tz'u 乙刺 doğruysa bu yazımın hangi unvanı ya da adı karşıladığını çözemiyoruz.

²⁰⁷ Tahttan feragat ettikten sonra İkinci Kağan unvanını alan An-luo (*Umna), Togla Irmağı kıyılarında oturuyordu (Liu, 1958-I: 44). Sonradan Ch'i-min Kagan unvanıyla başa geçecek olan Jan-kan (*Žamqan), T'u-li K'e-han (*Töli Kagan) iken önce devletin kuzeyinde oturuyordu; ancak sonradan Çinli bir prensesle evlenince Ötüken'e taşınmıştı (Liu, 1958-I: 58). *İllig Kagan döneminde *Töli Kagan unvanını taşıyan A-shih-na Shih-po-pi'nin merkezi de Kuzey Çin'de bugünkü Pekin'e (Pei-ching 北京) yakın olan Yu-chou'nun 幽州 (Fan-yang 范陽 olarak da bilinir) kuzeyindeydi (Liu, 1958-I: 201). Kagan Kagan, kardeşi To-hsi-fu'ya (*To-hsi Beg) ve yeğeni Mo-chi-lien'e 20 binlik, oğlu Küçük Kağan'a ise 40 binlik ordular vermişti (Chavannes, 1903: 282; Liu, 1958-I: 163-164, 218).

ordu komutanlığı yaptıklarına ilişkin bazı örnekler²⁰⁸, elçi olarak gönderildiklerine ilişkin de bir örnek²⁰⁹ vardır.

İncelediğimiz bu Küçük Kağan unvanının yanı sıra, Gök Türklerde Ulu Kağan (Büyük Kağan) unvanına da rastlıyoruz. Daha önce de değindiğimiz gibi CS’ya, TT’e ve HTS’ya göre Gök Türk kağanları Tu-chin-shan’da (Ötüken Yış) otururlardı (Liu, 1958-I: 10, 181; Taşağıl, 1995: 998). TFYK’de ise Gök Türklerin genellikle kağanlıklara bölünmelerine karşılık Ulu Kağan’ın Ötüken’de oturduğu yazılmıştır (Taşağıl, 1995: 113). İli Vadisi’nde bulunan Soğdça yazıtın 6.-7. satırlarına göre Niri Kagan (*βγγ P’y Nry X’γ’n*, Ni-li K’e-han), *mz’yx x’γ’n* yani “Büyük Kağan” olmuştur (Osawa, 2002: 80). Çin imparatoru Sui Yang-ti, Batı Gök Türklerde Ch’u-luo Kagan’ın yerine She-kui’yi Ulu Kağan yapmak istediğini belirtmiştir (Chavannes, 1903: 18). Tu-lan Kagan, bir keresinde kendisinin Ulu Kağan (Ta K’e-han 大可汗) olduğunu belirtmiştir (Liu, 1958-I: 58). Batı Gök Türklerde 630’da tahta oturan Bagatur Hou Külüg Ssu-p’i Kagan, kendisini Ulu Kağan ilan etmiştir. Ancak Tieh-li Tigin, Yi-p’i İşbara Ssu Yabgu Kagan unvanıyla kağanlığını ilan ettikten sonra yaşanan taht kavgasında da Bagatur Hou Külüg Ssu-p’i Kagan öldürülmüştür. Bunun sonucunda halk, Ssu Yabgu Kagan’a Ulu Kağan unvanını vermiştir (Chavannes, 1903: 26, 54). Yine Batı Gök Türklerde İşbara Tieh-li-shih Kagan’ın yönetiminden memnun olmayan beyler, onu indirerek yerine *Yukuk Şad’ı Ulu Kağan yapmak istemişlerdir (Chavannes, 1903: 28, 56). Kapgan Kagan’ın kızı Hsien-li Bilge Kunçuy’un mezar yazıtında kunçuyun babası, Ulu Kağan olarak anılmıştır (Chavannes, 1975: 41; Pritsak, 1985: 207-209). Doğu Gök Türk İşbara Kagan’ın 581’de Çin imparatoru Sui Wen-ti’ye yazdığı mektupta, imparatorun ona verdiği cevabî mektupta, ayrıca kağanın Çin’e bağlandığını bildirdiği mektupta da kağanın unvanının başında Ta T’u-chüeh 大突厥²¹⁰ ibaresi bulunmaktadır (Pritsak, 1985: 205). Bu ifade, Ulu Kağan’ın karşılığı olabilir. Bu Ulu Kağan unvanı, devletin en tepesindeki ulu hükümdar için kullanılmıştır.²¹¹

²⁰⁸ Örnekler için bkz. Liu, 1958-I: 26, 49, 69, 94, 141, 220, 275, 1958-II: 522; TY, 1994: 14-15.

²⁰⁹ CTS’ya ve HTS’ya göre 624 yılında *İllig Kagan’ın Çin’e yolladığı elçileri *Töli Kagan yani Shih-po-pi ile Chia-pi Tigin unvanlı A-shih-na Ssu-mo idi (Liu, 1958-I: 138, 187).

²¹⁰ Çince “Ulu Türk” anlamına gelen bu ifade, Eski Türkçede *Ulug Türük olabilir.

²¹¹ Daha önce de belirttiğimiz gibi, İbn Faḍlān’ın seyahatnamesinde gördüğümüz kadıyla Hazar hükümdarlarına da Kagan (Ḥākān) ya da Büyük Kagan deniliyordu (İbn Fazlan, 1995: 80).

Gök Türk yazılı kitabelerde Ulu Kağan ve Küçük Kağan ifadelerine rastlamıyoruz; ancak değindiğimiz gibi, İli Vadisi'nde bulunan Soğdça yazıtta “Büyük Kağan” anlamına gelen *mz'yx x'γ'n* unvanına denk geliyoruz. Her ne kadar elimizde Eski Türkçe bir kanıt olmasa da Ulu Kağan 大可汗 ve Küçük Kağan 小可汗 unvanlarının Eski Türkçe karşılıkları *Ulug Kagan ve *Kiçik Kagan olarak yeniden oluşturulabilir.²¹²

Daha önce de belirttiğimiz gibi A. Taşağıl, Eb Kagan'ın 遺可汗 Küçük Kağan ile aynı olabileceğini ileri sürmüştür. S. Divitçioğlu ise bu unvanı, Hazarların halk arasına çıkmayan tabu kağanlarına, Fransa'daki Frank Merovenj Hanedanı'nın (450-751) evde oturan krallarına, Eski Pers ve Hint hükümdarlarının da savaşa katılmayan tabu hükümdarlar olmalarına ilişkin örneklerle bağlamak istemiştir (Divitçioğlu, 2005: 92).²¹³ P. B. Golden da Hazarlardaki tabu hükümdarların Gök Türklerdeki Eb Kagan'a benzetilebileceğini belirtmiş, ancak Gök Türklerde kağanların tabu olmadıklarını söyledikten sonra Hazar tabu hükümdarlarının Eb Kaganlar'a benzetilmesi görüşüne sıcak bakmadığını eklemiştir (Golden, 2007: 187). TT'e göre Eb Kagan unvanını herhangi bir yüksek görev alamayıp devlet merkezinde kalan kişiler kullanıyorlardı. Hâlbuki *Kiçik Kagan unvanını taşıyanlar genel olarak devlet merkezinden uzakta, kendi merkezlerinde oturup taşra yöneticiliği yapıyorlardı. Eb Kagan ile *Kiçik Kagan'ın tarifleri birbirinin zıddıdır. TT'de geçen Eb Kagan, *Kiçik Kagan'dan farklı başka bir unvan olabilir. Bu unvana başka bir metinde rastlamadık.²¹⁴ Gök Türklerde kağanların halktan soyut yaşayan, dokunulmayan tabu hükümdarlar olmadıklarını, ayrıca savaşlara katıldıklarını biliyoruz. Bu nedenle, S. Divitçioğlu'nun açıklaması da aydınlatıcı değildir. A. Taşağıl ise, TT'de Eb Kagan için yapılan açıklamadan önce yer alan “Gök Türklerde sıralamada Yabgu'dan daha düşük konumda olan kağanlar da vardır” cümlesini Eb Kagan'a ait gibi almıştır. Hâlbuki Eb Kagan'ın ve *Kiçik Kagan'ın farklı olması muhtemeldir. TT'de Yabgu'dan daha düşük konumda yer aldığı belirtilen kağanlar, *Kiçik Kagan unvanını taşıyanlar olabilir.

²¹² Nitekim İ. Togan-G. Kara-C. Baysal, Ta K'e-han 大可汗 ve Hsiao K'e-han 小可汗 unvanlarının Eski Türkçede Ulug Kagan ve Kiçik Kagan olabileceğini belirtmişlerdir (Togan-Kara-Baysal, 2006: 204-205).

²¹³ Tabu hükümdarlar hakkında başka bir inceleme için bkz. Czeglédy, 1966: 14-26. Hazarlarda tabu hükümdar kavramının ne zaman ve nasıl çıkmış olduğuna ilişkin bir inceleme için bkz. Golden, 2007: 178-189.

²¹⁴ Bilindiği gibi, Türklerde ve Moğollarda ailenin en küçük oğlu, evden ayrılmaz ve anne-babasının yanında kalırdı.

Liu'ya göre Gök Türklerde Kağan'ın altında bir Küçük Kağan ile bunun yanında kağanın oğulları ya da kardeşleri arasından seçilip alt bölgelerin yönetimi için kullanılan dört Alt Kağan (iki Şad ve iki Yabgu) bulunuyordu (Liu, 1958-I: 429). Araştırmalarımızın sonucunda, böyle bir genellemeye gidilmesinin sakıncalı olduğunu gördük; zira Gök Türklerde taşra yönetiminde böyle standart bir uygulamanın olduğunu söylemek zordur. Bunun yerine taşra yönetiminde değişik zamanlarda küçük kağanlar, şadlar ya da yabgular kullanılmıştır. Kimi zaman küçük kağan unvanı daha yaygın kullanılırken kimi bölgelerde (özellikle de Batı Gök Türklerde) yabgu unvanına, kimi zamanlarda da şad unvanına daha yaygın olarak denk gelinir. Bu değişik unvanlar aynı anda aynı devlet çatısında birlikte kullanıldığı gibi, sayılarında da zaman içerisinde değişiklik görülebilmektedir.

II. BÖLÜM: GÖK TÜRK DEVLET TEŞKİLÂTINDA KULLANILAN UNVANLAR

Gök Türk devlet teşkilâtını iyi anlayabilmemiz için öncelikle bu teşkilâta kullanılan unvanları inceleyip bunları açıklamamız gerekiyor. İncelediğimiz bu unvanlar, devlet teşkilâtının yapısının temel parçalarını oluşturmuştur. Bu unvanlar sadece bir onur unvanı değildir; bu unvanların gösterdiği görevleri ve sorumlulukları vardır. Ancak bu unvanları ele alan kaynaklarda bu konularda her zaman tam bilgiler bulunamadığı için bazı unvanların tam içeriği anlaşılamamıştır.

A. Hanedanın Erkek Üyeleri

1. Yabgu

Yabgu unvanı, Türkler arasında en yaygın rastlanan hükümdar ve idareci unvanlarından birisidir. Doğal olarak, Gök Türkler de Yabgu unvanını kullanmışlardır. Yabgu unvanına Gök Türklerin kağanlıklarını kurmadan önceki efsanevî dönemlerinde rastlanılır. SS'ya göre T'u-men'in 土門 (Bumın) babasının unvanı Ta Yeh-hu 大葉護 (Ulu Yabgu) idi (Liu, 1958-I: 40). HTS'da T'u-men'in (Bumın) Büyük Yabgu unvanını taşıyan babasının adı T'u-wu 吐務 olarak verilmiştir (Liu, 1958-II: 490).

CS'ya ve SS'ya göre Gök Türklerde Kagan ve Katun'dan sonra gelen en büyük rütbe Yeh-hu 葉護 (Yabgu) idi (Liu, 1958-I: 8, 41). HTS da aynı bilgiyi verirken CTS'da Yabgu unvanı verilmemiştir (Liu, 1958-I: 132, 181). Muhtemelen HTS'nun yazarları, CS'ya ve SS'ya dayanarak Yabgu'yu HTS'nun metnine eklemişlerdir. Keza CTS'da Yabgu'nun olmaması yazarların tercihinden kaynaklanmış olmalıdır. Bunu fark eden HTS yazarları da unvanı metne eklemiş olabilirler. CS'ya ve SS'ya göre Yabgu unvanı öbür unvanlarla birlikte babadan oğula miras yoluyla geçebiliyordu; HTS'ya göre bu unvan babadan oğluna olduğu gibi ağabeyden kardeşine de geçebilirdi (Liu, 1958-I: 9, 41, 181). Örneğin A-shih-na Mi-she'nin 阿史那彌射 taşıdığı Bagatur Yabgu (Mo-he-to Yeh-hu 莫賀咄葉護) unvanı kendisine ailesinden miras kalmıştı (Chavannes, 1903: 72).

İbn Hurdâdbih'e ابن خرداذبه göre Türklerin padişahları arasında Cebgeriyye Hakan ve Sincibu Hakan yer alıyorlardı (Yörükân, 2004: 370). Bunlardan Sincibu'nun İştemi Yabgu olduğuna daha önce değinmiştik. Cebgeriyye Hakan da Gök Türklerde rastladığımız Yabgu Kagan 葉護可汗 unvanı olmalıdır.

Gök Türklerde Yabgular, her zaman hükümdar ailesinin erkek üyelerinden seçilirlerdi.²¹⁵ Gök Türk kağanlarının bir kısmı da hükümdar olmadan önce Yabgu unvanını taşıyorlardı. Hatta özellikle Batı Gök Türklerde kimi zaman Yabgu unvanı, Kagan unvanıyla birlikte kullanılmıştır.²¹⁶

Gök Türklerde Yabgu unvanını taşıyanların ordu komutanlığı yaptıkları bilinmektedir. SS'ya göre 582 yılında Sha-po-lüeh K'e-han 沙鉢略可汗 (Işbara Kagan), küçük kardeşi Yeh-hu K'e-han 葉護可汗 (Yabgu Kagan, Ch'u-luo-hou 處羅侯) ve P'an-na Kagan 潘那可汗 ile birlikte Kuzey Çin'e bir akın yapmıştı (Liu, 1958-I: 94). Şad unvanını ele alırken göreceğimiz tersine, Yabguların ordu komutanlığı yaptıklarına ilişkin elimizde fazla örnek yoktur. Nitekim Çin kaynaklarında Şadların komutanlık yönlerine pek çok kez atıfta bulunulması, ayrıca elimizde Şadların komutanlık yaptıklarına ilişkin pek çok

²¹⁵ Bu konuda elimizde bazı örnekler vardır: *İllig Kagan'ın (Yi-li K'e-han 伊利可汗) kardeşi İştemi Yabgu; Doğu Gök Türk Işbara Kagan'ın 沙鉢略可汗 sonradan kağan olacak olan kardeşi Ch'u-luo-hou Yabgu 處羅侯葉護 (Liu, 1958-I: 54, 119); Ch'u-luo-hou Yabgu kağan olunca Yabgu atadığı yeğeni sonradan kağan olacak olan Yung-yü-lü 雍虞閭 (Liu, 1958-I: 55); Batı Gök Türk T'ung Yabgu Kagan 統野護可汗; aynı kağanın oğlu Yi-p'i Işbara Ssu Yabgu Kagan (Yi-p'i Po-luo Ssu Yeh-hu K'e-han 乙毗鉢羅肆葉護可汗; Chavannes, 1903: 3); Batı Gök Türk Niri Kagan'ın (Ni-li K'e-han 泥利可汗) Yi-p'i Işbara Kagan 乙毗沙鉢羅可汗 unvanıyla başa geçecek olan torunu Pi-he-to Yabgu 畢賀咄葉護 (É. Chavannes bu unvanın Nu-shih-pi Bagatur Yabgu [Nu-shih-pi Mo-he-to Yeh-hu 弩失畢莫賀咄葉護] olduğunu düşünmektedir; Chavannes, 1903: 3, 353); Niri Kagan'ın Işbara Kagan 沙鉢羅可汗 unvanıyla hükümdar olacak torunu Ni-fu Işbara Yabgu 泥伏沙鉢羅葉護 unvanlı A-shih-na He-lu 阿史那賀魯 (Chavannes, 1903: 3, 32); aynı kağanın oğlu Bagatur Yabgu 莫賀咄葉護 unvanlı Tieh-yün 咥運 (Chavannes, 1903: 33); Batı Gök Türk kağanı olmadan önce Bagatur Yabgu 莫賀咄葉護 unvanını taşıyan A-shih-na Mi-she (Chavannes, 1903: 72); Doğu Gök Türk İlteriş Kagan'ın tahta geçtiğinde Yabgu yaptığı kardeşi To-hsi-fu 咄悉匐 (*To-hsi Beg; Liu, 1958-I: 158, 213); Doğu Gök Türk Bilge Kagan'ın sonradan kağanlığın son üçüncü hükümdarı olacak olan oğlu Ku-tuo Yeh-hu 骨咄葉護 (*Kutlug Yabgu; Liu, 1958-I: 230; 1958-II: 630).

²¹⁶ İştemi Yabgu'nun bazı kaynaklarda İştemi Kagan olarak anıldığını daha önce belirtmiştik. 618-630 arasında Batı Gök Türklerde kağanlık yapmış olan kişinin unvanı da T'ung Yabgu Kagan idi (Chavannes, 1903: 3). Nitekim aynı kağanın oğlu Tie-li Tigin 咥利特勒 de Yi-p'i Işbara Ssu Yabgu Kagan unvanıyla tahta geçmiştir; bu kişi metinlerde daha çok Ssu Yabgu 肆葉護 olarak geçmektedir (Chavannes, 1903: 3, 26, 54). Batı Gök Türk kağanlarından Yi-p'i Işbara Kagan, Işbara Kagan (A-shih-na He-lu), A-shih-na Mi-she (Hsing-hsi-wang Kagan 興昔亡可汗) ve A-shih-na Pu-chen 阿史那步真 (Chi-wang-chüeh Kagan 繼往絕可汗) da hükümdar olmadan önce Yabgu idiler (Chavannes, 1903: 3, 32, 72). Son Gök Türk kağanlarından birisi de Kutlug Yabgu unvanını taşıyordu (Liu, 1958-I: 230; 1958-II: 630).

örnek olması, Şadların komutanlık vasfının Yabgulara oranla daha güçlü olduğunu göstermektedir.

Yabguların Gök Türklerdeki görevi daha çok idarî niteliktedir. Doğu Gök Türklerin ilk dönemlerinde Yabgu unvanını taşıyan bazı kimseler varsa da bunların görevlerinin ne olduğu pek bilinmemektedir; elimizde bir tek yukarıdaki komutanlık örneği bulunmaktadır. Hâlbuki Yabguluk kavramı, Batı Gök Türklerle daha çok özdeşleşmişti. Nitekim Çin kaynaklarında Batı Gök Türkler kimi zaman “Yeh-hu T’u-chüeh 葉護突厥 (Yabgu Türkleri)” ya da “Yeh-hu Pu-luo 葉護部落 (Yabgu Boyları)” olarak anılmışlardır (Chavannes, 1903: 95, 219). Gök Türk döneminde Kuzey Afganistan’daki Toharistan bölgesini yöneten hanedanın da Batı Gök Türk kağan ailesinden olup A-shih-na 阿史那 boyundan geldiği bilinmektedir.²¹⁷ 630’lu yılların başlarında Çinli rahip Hsüan-tsang 玄奘, Toharistan’dan geçerken bölgeyi T’ung Yabgu Kagan’ın 統葉護可汗 oğlu Tardu Şad (Ta-tu She 咄度設) yönetiyordu. Nitekim Tardu Şad kısa bir süre sonra ölmüş, yerine kendi oğlu geçeceği halde onun yerine Tigin unvanını taşıyan kardeşi geçerek Şad unvanını almıştı. Muhtemelen 643-644 yıllarında rahip ülkesine dönerken Toharistan’ı artık Tardu Şad’ın Yabgu 葉護 unvanını taşıyan oğlu yönetiyordu (Chavannes, 1903: 196). HTS’ya göre de Toharistan hükümdarlarına Yabgu deniliyordu (Chavannes, 1903: 155). 645’te Çin’e elçi yollayan Toharistan hükümdarı Yabgu unvanını taşıyordu (Chavannes, 1903: 156, İlave Bölüm 13).²¹⁸ Bu kişi, Hsüan-tsang’ın dönüşü sırasında ziyaret ettiği kişi olmalıdır. Demek ki 630’ların sonları ile 640’ların başlarında Toharistan’ı yöneten Gök Türk tiginleri Şad unvanı yerine daha yüksek dereceli olan Yabgu unvanını kullanmaya başlamışlardı. TFYK’de 652 yılına ait bir kayıta Toharistan hükümdarının adı Yabgu A-shih-na Wu-shih-po 葉護阿史那烏濕波 olarak yazılmıştır (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 20). 718 yılında

²¹⁷ 656-660 sıralarındaki Toharistan hükümdarı, A-shih-na Wu-shih-po 阿史那烏濕波 idi (Chavannes, 1903: 157). 718 yılında Toharistan Yabgusu’nun Çin’e gönderdiği kardeşinin adı da A-shih-na Tigin P’u-luo (TFYK’de A-shih Sh’ih-le P’u-luo 阿史特勒僕羅) olarak kaydedilmiştir (Chavannes, 1903: 200).

²¹⁸ É. Chavannes ilk önce 645’te Çin’e elçi yollayan Toharistan hükümdarının adının İşbara Yabgu (Shapo-luo Yeh-hu 沙鉢羅葉護) olduğu yazmış, sonradan bunu A-shih-na He-lu ile karıştırdığını ifade etmiştir.

Toharistan Yabgusu P'an-tu Ni-li 般都泥利 ya da Na-tu Ni-li 那都泥利²¹⁹, Çin sarayına bağlılığını sunmak amacıyla kardeşini göndermişti (Chavannes, 1903: 200, İlave Bölüm 37). 719 yılında da Toharistan Yabgusu Çin'e elçi yollamıştır (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 40). 727 yılında Toharistan Yabgusu Çin'e tekrar elçi yollayarak Arap zulmünü şikâyet edip Çin imparatorundan Araplara karşı yardım istemişti (Chavannes, 1903: 206, İlave Bölüm 47). TFYK'ye göre 729'da Toharistan hükümdarı Ku-to-lu Hsieh Ta-tu'ya 骨咄祿頡達度 (*Kutlug İl Tardu) T'u-huo-luo Yeh-hu 吐火羅葉護 (Toharistan Yabgusu) ve Yi-ta Wang 悒怛王 (Eftalit Kralı) unvanları verilmişti; HTS'da aynı olayın anlatıldığı yerde ise yabgunun adı Ku-to-lu Tun Ta-tu 骨咄祿頡達度 (*Kutlug Tun Tardu) olarak yazılmıştır (Chavannes, 1903: 158). Bu kişi, Çin imparatoruna Arap zulmünü şikâyet eden yabgu olmalıdır. 749 yılında da Shih-li Ch'ang-chia-luo 失里嘗伽羅 ya da Shih-li Mang-chia-luo 失里忙伽羅 adındaki Toharistan Yabgusu'nun Çin'e elçi yolladığı bilinmektedir (Chavannes, 1903: 214, İlave Bölüm 81, 82). 758'de de Toharistan Yabgusu Çin'e elçi göndermişti (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 94). Demek ki 630'lar-640'lardan en az 760'lara kadar Toharistan'ı Yabgu unvanını taşıyan Gök Türk hükümdarları yönetmişlerdi. Gök Türk döneminde Kuzey Kafkaslardaki Hazarlar da Gök Türk hâkimiyetinde yaşarlarken başlarında Gök Türk hanedanından olması çok muhtemel Yabgular bulunuyordu. Roma-Sâsânî Savaşları sırasında da 620'li yılların sonlarında Hazarların başında olan bir Yabgu, Güney Kafkaslara inerek Romalılarla ortak harekâta girişmişti (Chavannes, 1903: 226-228, 252-256).²²⁰

KTY D13-14'te ve BKY D12'de İleriş Kagan'ın hükümdar olduktan sonra Töliş **𐰽𐰺𐰍𐰏** ve Tarduş **𐰽𐰺𐰍𐰏𐰍𐰏𐰍𐰏** bodunlarını düzenleyip başlarına Yabgu **𐰽𐰺𐰍𐰏𐰍𐰏𐰍𐰏** ve Şad **𐰽𐰺𐰍𐰏** atadığı belirtilmiştir (OY, 1988: 10-13, 40-41). Daha önce de değindiğimiz gibi, aynı bilgiyi CTS ve HTS da vermektedir; A-shih-na Ku-to-lu 阿史那骨咄祿 (A-shih-na Kutlug), kağan olduğu zaman kardeşi Mo Ch'o'yu 默啜 (*Beg Çor) Şad 設, öbür kardeşi To-hsi-fu'yu 咄悉怛 (*To-hsi Beg) da Yabgu 葉護 ilan etmişti (Liu, 1958-I:

²¹⁹ Bu unvanda geçen Ni-li 泥利, Batı Gök Türk hükümdarı Ni-li Kagan'ın 泥利可汗 unvanında geçen Ni-li ile aynıdır; daha önce de değindiğimiz gibi, İli Vadisinde bulunan Soğdça yazıtta bu sözcük *nry* olarak yazılmıştır. Ancak P'an-tu'nun 般都 ya da Na-tu'nun 那都 ne olduğunu çözemedik.

²²⁰ É. Chavannes, burada bu kişinin Yunanca, Ermenice ve Gürcüce kaynaklarda nasıl geçtiğini de yazmıştır.

158, 213). Yabgu'nun Şad'dan daha üst düzeyde olduğu bilinmektedir. Ancak İltiş Kagan'ın ölümünden sonra Yabguluk ortadan kaldırılmış ve Yabgu-Şad düzeninin yerini Sol Kanat Şadı (Töliš Şadı) ve Sağ Kanat Şadı (Tarduş Şadı) unvanları almıştı (Liu, 1958-I: 163, 218). Aslında Töliš ve Tarduş adlarına daha önce de rastlıyoruz. Burada dikkatimizi çeken durum, Yabgu'nun ortadan kaldırılıp yerine Töliš Şadlığı'nın getirilmiş olmasıdır. Aynı döneme ait OnY Cephe 4'te İltişmiş Yabgu 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰠 unvanına rastlanmaktadır. Ancak yazıttan anlaşıldığı kadarıyla bu kişi daha önceki nesillere aitti; dolayısıyla yazıtın yazıldığı dönemde yaşamamıştı (ETY, 1994: 128). Yabgu unvanı, Gök Türklerin son on yılı içerisinde tekrar ortaya çıkmıştır. Bilge Kagan'ın Ku-to Yeh-hu 骨咄葉護 (*Kutlug Yabgu) unvanını taşıyan oğullarından birisi sonradan kağan olmuştur (Liu, 1958-I: 230; 1958-II: 630). Son Gök Türk hükümdarlarından Ozmış Kagan (Wu-su-mi-shih K'e-han 烏蘇米施可汗), oğullarından Ke-la-to'yu 葛臘哆 Batı (Tarduş) Şadı yapmıştı (Liu, 1958-I: 180, 230). Ancak Gök Türk Kağanlığı yıkıldığı sırada Tarduş Şadı Ke-la-to ile Ozmış Kagan'ın Batı Yabgusu A-pu-ssu 阿蒲思, kendi otağları ve maiyetleri ile birlikte Çin'e kaçarak teslim olmuşlardı (Liu, 1958-I: 230, 337, 1958-II: 631).²²¹ Bu yıllarda Tarduş Şadlığı olduğuna göre muhtemelen Töliš Şadlığı da vardı. Aynı şekilde, Doğu Yabgusu rütbesinin de var olduğunu tahmin edebiliriz. Bu durumda, Yabgu unvanının, 690'lardan sonra ortadan kalkmış olmasının yerine bu unvanın önemini yitirerek daha düşük rütbeli bir unvan durumuna geldiğini düşünebiliriz.

Yabgu unvanına Gök Türklerden başka Eftalitlerde, Türkişlerde, Hazarlarda, Dokuz Oğuzlar ve Uygurlarda, Gök Türk dönemi Türkistan kent-devletlerinde, Karluklarda, Kimeklerde, Oğuzlarda ve Karahanlı döneminde rastlanmaktadır.²²² 5. yüzyıl Eftalit

²²¹ CTS'da bu kişinin adı A-pu-ssu İlteber 阿蒲思頡利發 olarak geçmektedir (Liu, 1958-I: 180). A-pu-ssu'nun unvanı HTS'da ve K'ao-yi'de 考異 Batı Yabgusu A-pu-ssu olarak yazılmıştır. Çin kaynaklarında A-pu-ssu 阿蒲思 kimi zaman boy adı, kimi zaman kişi adı olarak geçmektedir. CTS'daki A-pu-ssu İlteber, büyük olasılıkla boy adı olup A-pu-ssu boyunun İlteberi anlamındadır.

²²² Yabgu'nun ayrıca Asya Hunları, Wu-sunlar 烏孫, Yüeh-chihlar 月氏 ve Maveraünnehirdeki K'ang-chü 康居 devleti, Kuşanlar, Tuna Bulgarları, Avarlar ve Macarlar tarafından kullanıldığı da ileri sürülmüştür. Asya Hunları konusunda bkz. Donuk, 1988: 56, 60-62. A. Donuk'un sözünü ettiği unvan, Hsi-hou 翕侯 unvanıdır; konuyla ilgili açıklamalar için bkz. Onat-Orsoy-Ercilasun, 2004: 113. Kuşan hükümdarı I. Kadphises'in (M.S.30-M.S.80) sikkelerinde görülen Yavugasa ve Yavasa unvanının Yabgu olduğu düşünülmüşse de bu kesin değildir. Bir Hint-Avrupa tanrı adı olan Yavuga Yam'ın Kuşan dilinde "komutan" anlamına geldiği, bunun da Yabgu'yla bağlantılı olduğu ileri sürülmüşse de bunun doğru olmadığı anlaşılmıştır (Donuk, 1988: 60). Tuna Bulgar hanlarının unvanlarında görülen Şubigi ya da

paralarında görülen Iopgo ίοπηο unvanı Yabgu olmalıdır (Donuk, 1988: 56; Frye, 1962: 357). II. TY B6'ya göre Gök Türkler ile Türgişler arasında yapılan 711 Bolçu 𐰽𐰺𐰍𐰏 Savaşı'nın sonunda Türgişlerin Yabgularının 𐰽𐰺𐰍𐰏 ve Şadlarının 𐰽𐰺 öldürüldüğü yazılıdır (TY, 1994: 16-17). Bu durum, İltiş Kagan'ın hükümdarlığı sırasındaki duruma benzemektedir. CTS'ya ve HTS'ya göre Türgiş kağanı Su-lu 蘇祿, oğullarına Yabgu unvanı vermişti (Chavannes, 1903: 46, 83). HTS'ya göre Su-lu'dan sonra başa geçen oğlu T'u-huo-hsien 吐火仙, hâkimiyet mücadelesi sırasında Sui-ye-ch'eng'da 碎葉城 (Sûyâb kenti) Baga Tarkan ile yaptığı savaşta yenilip esir düşünce, kendisiyle birlikte kardeşi Yeh-hu Tun A-po 葉護頓阿波 (Yabgu Tun Apa) da esir düşmüştü (Chavannes, 1903: 84).²²³ T'u-huo-hsien'in kardeşinin Yabgu unvanını taşıyor olması, CTS'da ve HTS'da Su-lu'nun oğullarına Yabgu unvanını verdiğine ilişkin verilen bilgiyi doğrular niteliktedir. Su-lu'yu öldüren Türgiş reislerinden Tamgaçı (Tu-mo-chih 都摩支), 742'de Çin'e giderek itaat sunup Üç Boyun Yabgusu (San-hsing Yeh-hu 三姓葉護) unvanını alan Büyük Sancaktar Tamgaçı Köl İrkin (Ta Tu-kuan Tu-mo-chih Ch'üeh Hsieh-chin 大纛官都摩支闕頡斤) ile aynı kişi olabilir (Chavannes, 1903: 83, 85). HTS'ya göre 766'da On Ok toprakları Karluklar tarafından istila edilip Türgiş Kağanlığı da ortadan kaldırıldıktan sonra T'e-p'ang-le 特龐勒 adlı bir Türgiş, Yen-ch'i 焉耆 (Agni, Karaşar) kentine yerleşerek Yabgu unvanını almıştır (Chavannes, 1903: 86).²²⁴ Aslında metnin kendisinde bu kişinin hangi kavme ait olduğu yazılmamıştır. Hatta É. Chavannes bu kişinin Gök Türk olabileceğini de düşünmüştür (Chavannes, 1903: 367). Ancak bilginin Türgişlerin sonuna ilişkin bölümde yer alması, bu kişinin Türgiş olabileceğini akla getirmektedir. Hazarların Batı Gök Türkler tarafından bir Yabgu aracılığıyla yönetildiğine daha önce değinmiştik; konu hakkında bkz. Chavannes, 1903: 226-228, 252-256.

Şuvigi (Uvigi) sözcüğünün Yabgu'dan türemiş olduğu, bu unvanın Avrupa Avarlarında bulunduğu, Yabgu unvanının Macarlara da Géza adı olarak geçtiği iddia edilmiştir (Donuk, 1988: 56-57). Tuna Bulgar yazıtlarında ya-b-g olarak geçen sözcük de Yabgu olabilir (Donuk, 1988: 59).

²²³ Bu Yabgu'nun unvanı TFYK'de Yeh-hu P'in A-po 葉護頓阿波 (Yabgu P'in Apa) ya da Yeh-hu Hsieh A-po 葉護頡阿波 (Yabgu İl Apa?) olarak geçmektedir (Chavannes, 1903: 211). É. Chavannes'a göre doğrusu Tun 頓 olmalıdır; keza Tun 頓, P'in 頡 ve Hsieh 頡 karakterlerinin birbirine benzemesi, muhtemelen karışıklığa yol açmıştır.

²²⁴ W. B. Henning'e göre bu ad, T'e-p'ang T'e-le 特龐特勒 gibi bir unvanın eksik yazımı olabilir ki bu durumda bu ad T'e-p'ang Tigin gibi bir unvanı karşılıyordur (Henning, 1938: 559).

Hsüeh-yen-t'o 薛延陀 hükümdarı Yinçü Bilge Kagan'ın (Chen-chu P'i-chia K'e-han 真珠毗伽可汗) oğullarından birisi Sha-tan-mi Yabgu Pa-cho 沙耽彌葉護拔灼, başka bir oğlu da Tardu Bagatur Şad İllig Pi (Ta-tu Mo-he-to She Hsieh-li-pi 達度莫賀咄設頡利苾) unvanlarını taşıyorlardı.²²⁵ Ayrıca biraz aşağıda bu kişilerin adları Pa-cho Ssu Yabgu 拔灼四葉護 ve İllig Pi Kagan Tardu Bagatur Yabgu (Hsieh-li-pi K'e-han Ta Mo-he-to Yeh-hu 頡利苾可汗達莫賀咄葉護) olarak verilmiştir. Çin imparatoru, Pa-cho Ssu Yabgu'ya kağan olması için dört tane kurt başlı tuğ, kardeşine de iki tane kurt başlı tuğ göndermişti (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 6). Başka bir kayıta da 638'de Yinçü Bilge Kagan'ın ikinci en büyük oğlu Yi-mang'ı 曳莽 T'u-li-shih K'e-han 突利失可汗 (*Töliş Kagan) yaparak doğu bölgesine yerleştirip oradaki boyları yönetimi altına verdiği, en büyük oğlu Pa-cho'yu 拔灼 da Ssu Yabgu Kagan 四葉護可汗 atayarak batı topraklarına yerleştirip bütün Yen-t'o 延陀 (bu sözcük belki de Tardu'yu karşılıyordu; ancak burada esas Hsüeh-yen-t'o kavmi de kastedilmiş olabilir) boylarını yönetmekle görevlendirdiği yazılmıştır. Nitekim Çin imparatoru da bu unvanları tasdik etmiştir (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 13).²²⁶ Hsüeh-yen-t'olardan sonra da Dokuz Oğuzlar arasında Yabgu unvanının kullanılmasına devam edilmiştir. 660'lı yıllarda Dokuz Oğuzların bir bölümü Çin hâkimiyetine karşı baş kaldırmış durumdaydı. Bu durum karşısında, Çin imparatoru T'ang Kao-tsung 唐高宗, Çinli komutan Hsieh Jen-kui'yi 薛仁贵 (614-683) ayaklanmayı bastırmakla görevlendirmişti. Yapılan savaşta Çinli komutan Dokuz Oğuzları yenmiş, onların Çinlilere göre gayri-meşru olan Yabgularını da yakalayıp geri dönmüştü (Liu, 1958-I: 306). 740'ların ortalarında Çin'e elçi gönderen Uygur reisi, Yabgu İllig T'u-fa (Yeh-hu Hsieh-li T'u-fa 葉護頡利吐發) idi (Chavannes, 1903: 94). CTS'ya göre Gök Türk hükümdarı Ozmış Kagan'ı öldüren kişi Basmılların Yabgusu idi; ancak HTS'da kağanı yalnızca Basmılların öldürdüğü yazılmıştır (Liu, 1958-I: 261). Basmıllar, Uygurlar ve Karluklar 742'de Gök Türklere karşı ayaklandıkları zaman Basmılların A-shih-na 阿史那 soyadını taşıyan reisini

²²⁵ Hsieh-li-pi 頡利苾 "İllig Beg" olabilir ancak Pi 苾 karakterinin Beg olup olmadığından emin değiliz.

²²⁶ Yukarıda ilk verdiğimiz bilgiler, 638'de çıkartılan bir imparatorluk fermanında bulunmaktadır. Sha-tan-mi Yabgu Pa-cho 沙耽彌葉護拔灼, Pa-cho Ssu Yabgu 拔灼四葉護 ve Ssu Yabgu Kagan Pa-cho 四葉護可汗拔灼 aynı kişidir. Ancak Tarduş Bagatur Şad İllig Pi 達度莫賀咄設頡利苾 ve İllig Pi Kagan Tardu Bagatur Yabgu 頡利苾可汗達莫賀咄葉護 olarak anılan kişinin *Töliş Kagan Yi-mang 突利失可汗曳莽 ile aynı kişi olup olmadığı kesin değildir.

Hsieh-tieh-yi-shih K'e-han 頡跌伊施可汗 (İlteriş Kagan) unvanıyla başlarına kağan seçmişlerdi. Bunun hemen arkasından da Uygur ve Karluk reisleri kendilerini Sol ve Sağ Yabgu olarak adlandırmışlardır. Ancak sonradan Uygurlar ve Karluklar birleşerek Basmlı İlteriş Kagan'ı tahttan indirmişler ve Uygur Yabgusu'nu başa geçirerek onu kağan yapmışlar, böylece Uygur Kağanlığı'nı kurmuşlardır. Kısa bir süre sonra da Karluklar bu kağanlığa karşı ayaklanarak Yedisu'ya, eski Batı Gök Türk topraklarına yerleşmişlerdir (Chavannes, 1903: 86; Liu, 1958-I: 230). ŞUY K11-12'ye göre Tenride Bolmış İltmiş Bilge Kagan'ın (Bayan Çor) kardeşi Tay Bilge Tutuk'a **𐰇𐰏𐰣𐰚:𐰚𐰏𐰣𐰚𐰚** babaları tarafından Yabgu **𐰚𐰏𐰣𐰚** unvanı verilmişti (ETY, 1994: 167). Aynı yazıtta göre, Tenride Bolmış İltmiş Bilge Kagan başa geçince geleneği bozmamış, iki oğluna Yabgu **𐰚𐰏𐰣𐰚** ve Şad **𐰚𐰏𐰣𐰚** unvanlarını vererek onları Tarduş **𐰚𐰏𐰣𐰚** (Batı) ve Töliş **𐰚𐰏𐰣𐰚** (Doğu) üzerine atamıştır (D7; ETY, 1994: 170). Bu durumun aynısı TaY'nda da görülmektedir. Yazıtta göre Tarduş'u **𐰚𐰏𐰣𐰚** (devletin batısı) Yabgu **𐰚𐰏𐰣𐰚**, Töliş'i **𐰚𐰏𐰣𐰚** (devletin doğusu) Çad **𐰚𐰏𐰣𐰚** (Şad) yönetiyordu (Tekin, 1983: 811). Bir Uygurca yazmada da Yabgu Beg unvanı geçmektedir (Clauson, 1972: 873).

Toharistan'ı yöneten Gök Türk Yabgularından, ayrıca 766'dan sonra Agni'de (Karaşar) kendi hâkimiyetini kuran bir Türk Yabgusu'ndan daha önce söz etmiştik. Bunların dışında, Gök Türk döneminde Doğu Türkistan'ın kent-devletlerinin yönetici kesimleri arasında da Yabgu unvanına rastlanmaktadır. Agni'nin 644 dolaylarındaki hükümdarının Çin'e elçi olarak yolladığı kardeşlerinden birisi Yabgu 葉護 unvanını taşıyordu (Chavannes, 1903: 112). 640'lı yılların sonunda Çin ordusundaki Gök Türk asıllı komutan A-shih-na She-erh 阿史那社爾, Kuça (Ch'iu-tzu 龜茲) kentini ele geçirdiğinde Kuça'nın hükümdarı He-li Pu-shih-pi'nin 訶黎布失畢 yerine hükümdarın kardeşi Yabgu'yu 葉護 getirmişti (Chavannes, 1903: 117). 649'da Çin'e giderek bağlılığını bidiren Hoten (Yü-t'ien 于闐)²²⁷ kralı Fu-tu Hsin'in 伏闐信 kardeşinin adı

²²⁷ Gök Türk dönemindeki Hoten (Hotèn) devleti Doğu Türkistan'da Tarım Havzası'nda Taklamakan Çölü'nün güneyinde, Kaşgar'ın güneydoğusunda, Tibet'in kuzeyinde bulunuyordu. O dönemdeki Çin kaynaklarında bu bölgenin adı Ch'ü-sa-ta-na 瞿薩旦那, Yü-t'ien 于闐 ve Huan-na 渾那 olarak geçmektedir (Ekrem, 2003: 219-220). I. TY G7'de geçen **𐰚𐰏𐰣𐰚𐰚:𐰚𐰏𐰣𐰚𐰚** ifadesi daha önce F. W. Radloff ve H. N. Orkun tarafından "kuriya kurdanda", M. Ergin tarafından da "kuriya kurıdanta" olarak okunmuş ve "batıdan batılılara" olarak çevrilmişse de G. Clauson, bu ibarenin "kuriya Kordanta" olarak okunması gerektiğini, bunun da "batıdaki Hoten" anlamına geldiğini, Kordan'ın Hoten'i karşıladığını ileri

HTS’da Yabgu Tien 葉護玷 olarak geçmektedir (Chavannes, 1903: 126). HTS’ya göre 760 yılında Hoten hükümdarının Çin’de bulunan kardeşinin adı Yabgu Yao 葉護曜 idi ki bu kişi Hoten’i geçici bir süreliğine de yönetmiştir (Chavannes, 1903: 127). Bu kişinin adı Wu-k’ung’da 悟空 Yü-ch’ih Yao 尉遲曜 olarak yazılmıştır; Yü-ch’ih 尉遲, o dönemde Hoten’i yöneten hanedanın adıydı (Chavannes, 1903: 311, 321, 375). Bu durumda, Yabgu Tien’in 葉護玷 gerçek adının da Fu-tu Tien 伏闕玷 olması gerekir. Bunların dışında, Yabgu sözcüğünü hükümdar unvanı olarak taşıyan kişiler de vardı. 721 yılında K’ang Tai-pin 康待賓 adında bir Soğdlu, Kan-su’nun 甘肅 batısında Çin’e karşı ayaklandıktan sonra kendisini Yabgu ilan etmişti (Liu, 1958-I: 328). Maveräünnehir’in güneyinde, Toharistan’dan Ceyhun Irmağı ile ayrılan Huttel (Huttel ختل, Ku-t’u 骨吐) devletinin hükümdarı Luo-chin-chieh’ye 羅金節 ya da Luo-ch’üan-chieh’ye 羅全節 752 yılında Çin imparatoru tarafından Yabgu unvanı verilmişti (Chavannes, 1903: 168, İlave Bölüm 84). Yabgu unvanının Batı Türkistan’daki kent-devletlerinde kullanıldığına rastlamadık.

Üç boydan oluşan Karlukların reislerine 8. yüzyılda Üç Boyun Yabgusu (San-hsing Yeh-hu 三姓葉護) deniliyordu. Yukarıda 742’de Karluk ve Uygur reislerinin Basmıl Kağanı’nın emri altında Sağ ve Sol Yabgu unvanlarını aldıklarını açıklamıştık. Uygur Kağanlığı kurulduktan sonra bu devlete bağlanan Karluklar, başlarına bir Yabgu seçmişlerdi. Bu yabgunun unvanı TFYK’de 746’da P’i-chia Yeh-hu Tun A-po Yi-chien Ch’o 毗伽葉護頓阿波移健啜 (*Bilge Yabgu Tun Apa Yigen Çor; Yi-chien 伊健 = Yigen için bkz. Bombaci, 1970: 16), 753’te de Tun P’i-chia Yeh-hu 頓毗伽葉護 (*Tun Bilge Yabgu) olarak geçmektedir (Chavannes, 1903: 85-86, İlave Bölüm 76, 87). İHY D9’da da Karluklarda Yigen Çor 𐰽𐰺𐰍𐰆𐰏𐰤 unvanlı birisinin olduğu kayıtlıdır

sürmüştür. Ancak T. Tekin bu görüşe karşı çıkmış ve yazıttaki ifadeyi “kırıya kurıdın” olarak okuyarak çevirisini “batıda batıdan” olarak vermiştir (Clauson, 1971: 127-128; ETY, 1994: 104-105; OA, 2002: 68-69; TY, 1994: 6-7, 34). Eski Uygurcada Udun olarak adlandırılan Hoten’in aslının *Godan olduğu, bunun da sonradan *Gostâna ve *Gostan’a dönüştüğü, *Go’nun bölgenin yerel dilinde “ülke” anlamına gelebileceği düşünülmüştür. M.Ö. 3. yüzyılda kurulduğu tahmin edilen Hoten devleti, 11. yüzyılın başında Karahanlılar tarafından yıkılıncaya kadar varlığını korumuştur. Bölgenin eski yerel dili olan Hotence’nin (Hoten Sakacası olarak da adlandırılır) Doğu İranî bir dil olduğu, ancak yoğun Hint etkisinde kaldığı bilinmektedir. Hoten’in Türklerin eline geçmesinden önceki yerli halkının da İranî-Tibet karışımı olduğu düşünülmüştür (Ekrem, 2003: 220-222). Bahsi geçen ve Karahanlılar tarafından yıkılan eski Hoten kentinin bugünkü Hoten خوتن (He-t’ien 和田) şehrinin yakınlarında olduğu biliniyorsa da bu eski kentin tam olarak neresi olduğu konusunda ortak bir görüşe varılamamıştır (Ekrem, 2003: 225).

(Clauson-Tryjarski, 1971: 22; ETY, 1994: 139). Burada Karluk Yabgusunun hem Yabgu, hem de Çor unvanını taşıyor gözükmese, bu kişinin Yabgu olmadan önce Tun Apa Yigen Çor unvanını taşımış olmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Bu kişi, İHY’nda geçen Yigen Çor ile aynı kişi olabilir. HTS’ya göre 820 dolaylarında Uygurlar ile mücadeleye başlayan Kırgız hükümdarının eşi, Karluk yabgusunun kızı idi (Drompp, 1999: 402). Karluk reislerinin Yabgu unvanını taşımış olmalarının yankıları HA §15’te de görülmektedir. Bu kaynağa göre eskiden Karlukların hükümdarlarına Cèbgûy جېغو deniliyordu; onlara aynı zamanda Yèbgû يېغو da denilirdi. Ramazan Şeşen de V. F. Minorskij’e sadık kalırken Faruk Sümer, bu unvanın metinde Cebguy (Cebgûye) ya da Beygu olarak yazıldığını söylemiştir (HA, 1937: 97, 288; Sümer, 1999a: 48; Şeşen, 1998: 64). Bu unvanların o dönemdeki yazılışı herhalde Cèbgû جېغو ve Bèygû بېغو biçimindeydi. 12. yüzyılda da Karluklarda Yabgu’nun kullanılmış olmasına ilişkin bir örnek vardır. TC’da 1158-1159 dolaylarında Semerkand’daki Karahanlı hükümdarının öldürdüğü Karluk hükümdarının adı Bîgû Hân خان بېغو olarak yazılmıştı ki bu unvan muhtemelen Yabgu Han idi (Juvaini, 1997: 288).²²⁸ Kimeklerin hükümdarları farklı dönemlerde farklı unvanlar kullanmışlardır. Kimek hükümdarlarının İbn Hürdâdbih’e ve HA §18’e göre Hâkân خاقان (Kagan), Gèrdîzî’ye گرديزی ve MT’e göre de Şad Tutuk ve Tutuk unvanlarını taşıdıklarına ileride değineceğiz. Gèrdîzî, Kimeklerin reislerine esasen Yabgu dendiğini belirtmiştir (HA, 1937: 100; Şeşen, 1998: 74). İbn Faḍlân’a ابن فضلان ve MT’e göre Seyhun ile Aral’ın kuzeyinde yaşayan Oğuzların hükümdarlarına Yabgu deniliyordu (İbn Fazlân, 1995: 41; Şeşen, 1988: 35). Nitekim içinden Selçukluların çıktığı Oğuz devleti de literatürde Oğuz Yabgu Devleti olarak adlandırılmaktadır (Sümer, 1999a: 80-85). Selçuklu Devleti’nin kurucusu Selçuk Bey’in oğlu İsrail de Arslan Beygu (Arslan Yabgu) unvanını taşıyordu. Bu kişi, Anadolu Selçuklu hanedanının da atasıdır (Sümer, 1999a: 87, 94-95). 1040 Dandanakan (Dèndânèkân دندانقان) Savaşındaki Selçuklu komutanlarından birisi de Musa Yabgu idi (Sümer, 1999a: 74). Alp Arslan’ın 1065-1066 dolaylarında İran’ın kuzeyinde Hazar

²²⁸ İ. Kafesoğlu da bu unvanın Yabgu Han olmasının lâzım geldiğini düşünmüştür (Kafesoğlu, 2002: 149). F. Sümer bu adı Beygu Han olarak vermiştir (Sümer, 1999a: 134). R. Genç, bu adı Peygu Han olarak verirken Peygu’nun Yabgu olduğunu belirtmiştir (Genç, 2002: 24). A. Donuk ise bir yerde İ. Kafesoğlu’nun bu görüşünü kabul ederken biraz ileride bazı metinlerde geçen Peygo/Bigu sözcüğünün Yabgu değil, yırtıcı bir kuş olan Peygu olması gerektiğini ileri sürmüştür (Donuk, 1988: 57, 62-63). Bu konuda ayrıca bkz. Pelliot, 1930: 16. Hâlbuki İ. Kafesoğlu’nun Yabgu Han için kullandığı, A. Donuk’un da kabul ettiği örnek, TC’da geçen Bigu Han’dır. Nitekim aşağıda değineceğimiz gibi, V. F. Minorskij ve F. Sümer de Beygu’nun Yabgu olduğunu söylemişlerdir. Beygu’nun ve Yabgu’nun aynı olup olmadığına ilişkin bazı görüşler için bkz. Hunkan, 2007: 216.

kıyısındaki Mâzenderân'ı (Mâzèndèrân مازندران) dirlik olarak verdiği komutanı da Emir İnânc Beygu (Emîr İnânc Beygû امير اينانچ بيغو) idi ki bu kişi, F. Sümer'in açıkladığı gibi, Selçuklu hizmetinde olan bir Oğuz yabgusu idi. Melik Şah ve Berk Yaruk dönemindeki Selçuklu komutanlarından Ahır Beg'in unvanının da İnânc Beygu (Înânc Beygû اينانچ بيغو) olduğu bilinmektedir (Sümer, 1999b-II: 639).²²⁹ Bunun dışında, CT'teki Oğuz Han Destanı'nda da Nûh'un نوح (Nuh) oğlu Abulca Han'ın (Yâfeş يافث, Yafes) bir oğlunun adı Dib Bakuy olarak verilmiştir; burada "Dib" sözcüğü "taht", "Bakuy" da "bir boyun büyük reisi" olarak açıklanmıştır (Rashidaddin, 1998-I: 28). Burada geçen Bakuy, F. Sümer'e göre Yabgu olmalıdır (Sümer, 1999a: 80). DLT'e göre Türklerde Yafgu يافغو, halktan olup hakandan iki derece aşağıda bulunan kişiye verilen bir lâkap idi. Ayrıca Barsgan yakınlarındaki bir kentin adının Yafgu يافغو, buranın yakınında bulunan bir yokuşa da Yafgu Art ارت يافغو denildiği belirtilmiştir (DLT, 1999-III: 32). KB'e göre ise Karahanlı devlet teşkilâtında Hükümdar'dan, Er Ögi'den, İl Begi'nden ve Yugruş'tan (Vezir) sonra beşinci sırada Yavgu (Yabgu) gelmekteydi (Genç, 2002: 160).

Yabgu unvanı Gök Türk yazısıyla Yabgu 𐰣𐰆𐰽𐰢; Çince Yeh-hu 葉護²³⁰; Eftalit paralarında Iopgo ιοπγο; Yunancada Ziboulos ζιβουλος, Zaboulos ζαβουλος ve Ziebel (Ζιεβήλ ve Ζιέβηλ); Ermenicede Jebu ve Çepetux; Gürcücede Jibgu/Jibğa; Orta Farsçada Yabbu ve Jêbîk/Jepîg/Jepuk; Arap yazısıyla da Cibû جبو, Cèbgû جبغو, Cèbgûy جبغوى, Beygû بيغو, Yabgû / Yèbgû يبيغو ve Yafgu يافغو biçimleriyle yazılırdı. Bu sözcüğün Türkçe'deki y → c değişimi nedeniyle Cabgu olarak da var olduğu düşünülmektedir (Donuk, 1988: 58-59; Golden, 2007: 172). Nitekim bu unvan b → f → v değişimlerine uğrayarak da biçim değiştirmiştir. Arap yazılı metinlerde ilk hecenin Ye ى ile değil Be ب ile yazılması ڤ ile ڤ harflerinin birbirlerine benzemesi nedeniyle yaşanmış olmalıdır.

²²⁹ F. Sümer'in de belirttiği gibi, Selçuklu Oğuzları hakkında bilgiler veren kaynaklarda Yabgu unvanı genellikle Beygu olarak yazılmıştır (Sümer, 1999a: 80). V. F. Minorskiy de dönemin metinlerinde Yèbgû'nun بيغو genellikle yanlış olarak Bèygû بيغو olarak yazıldığını belirtmiştir (HA, 1937: 288). Bu durumda, A. Donuk'un Beygu'nun Yabgu olmadığına ilişkin görüşünü tercih edemiyoruz.

²³⁰ E. G. Pulleyblank'e göre 葉護 karakterlerinin M.S. 4.-6. yüzyıllardaki okunuşu jiap-vo^h, Sui ve T'ang dönemi okunuşu da jiap-xfiu^h idi (Pulleyblank, 1991: 128, 364). Özellikle 4.-6. yüzyıl okunuşu, Yabgu'ya daha çok benzemektedir. Bu durum, Yabgu unvanının 4.-6. yüzyıllarda var olduğunu işaret etmektedir. É. Chavannes, çalışması boyunca Yeh 葉 karakterini Che (She) olarak yazmıştır; ancak Liu, Yeh olarak yazmayı benimsemiştir. Esasen 葉 karakteri Yeh olarak okunabildiği gibi She olarak da okunabilir; E. G. Pulleyblank, She'nın 葉 4.-6. yüzyıllardaki okunuşunu ciap, Sui ve T'ang dönemi okunuşunu da şiap olarak vermiştir (Pulleyblank, 1991: 279).

Richard Nelson Frye, Yabgu unvanının kökeni konusunda ileri sürülen İranî ve Türkçe görüşlerine yer vermiş, ancak kesin bir karara varamamıştır (Frye, 1962: 356-358). R. Giraud, Yabgu unvanının Hint-Avrupa kökenli bir sözcük olup Türkçeye sonradan geçmiş olabileceğini tahmin etmiştir (Giraud, 1999: 113-114). Yabgu sözcüğünün Toharca, Türkçe-Soğdça (Yay-Bağ, “Yayın Efendisi”), İranî gibi yabancı ya da yarı-yabancı kökenlere sahip olduğu ileri sürülmüşse de bu iddiaların zayıflıkları A. Donuk tarafından ortaya konmuştur. Bu unvanın Asya Hun hükümdar unvanı olan Ch’an-yü 單于 ile aynı olduğu da ileri sürülmüşse de bu konu kesinlik kazanmamıştır (Donuk, 1988: 59-61). Bunlara karşılık olarak Yabgu unvanının Türkçe olduğu ilk kez V. Thomsen tarafından düşünülmüştür; ona göre bu kelime “yapmak, inşa etmek, düzenlemek, düzeltmek” anlamındaki “Yap-” kökünden geliyor olabilir, ancak kendisi bundan fazla emin değildir (Thomsen, 2002: 217). Ahmet Zeki Velidî Togan’a göre Yabgu unvanı “iş yapmak, örtmek, himaye etmek” anlamına gelen ve “Yap+gu” biçiminde oluşturulan bir sözcüktür (Ercilasun, 2008: 77). Gustaf John Ramstedt ve Nicholas Poppe da bu sözcüğün Türkçe olduğunu, bu unvanın aynı zamanda Moğolcada “Reis” anlamına gelen Da’amal (*ḡawamal) kelimesinin de muadili olduğunu düşünmüşlerdir (Frye, 1962: 358; Pelliot, 1944: 167). Nitekim A. Donuk da V. Thomsen’in görüşünü benimsediğini belirttikten sonra Türkçede böyle oluşturulan pek çok sözcük ve unvanın olduğunu söylemiştir (Donuk, 1988: 62). Gerçekten de Türkçede “Yap” sözcüğünün anlamlarından birisi budur. Ancak bu sözcük “Kapatmak, örtmek” anlamına da sahiptir. Hatta Yapış- ve Yapıştır- sözcükleri de bundan türemiştir. Eski Türkçe’de kabuk için kullanılan sözcük de Yapı idi. İlkbaharda kırılan koyun tüyü için kullanılan Yapağı ve Yapak sözcükleri, ayrıca Yaprak kelimesi de “Yap-” (örtmek, kapamak) kökünden türemiştir (Gülensoy, 2007-II: 1062-1063, 1067). Buradan şu yorumu getirebiliriz ki, kapatmak ve örtmek, koruyucu olmak anlamlarına da gelebilir. Yani Yabgu unvanı “kapatan, örten, koruyan, kollayan” anlamına sahip olabilir. Nitekim Eski Türk hükümdar anlayışında hükümdarların halklarını korumak, kollamak gibi görevlerinin olduğunu da biliyoruz.

Gördüğümüz kadarıyla, Gök Türklerde Yabgu unvanını taşıyan kimseler hanedana mensup olup genellikle kağanların oğulları ya da kardeşleri arasından seçilirlerdi. Kendi otağları ve maiyetleri olan Yabguların daha çok idarî işlerle uğraştıkları görülmektedir.

Kimi kavimlerin ya da bölgelerin yönetimi tamamen hanedan mensubu Yabguların eline bırakılıyordu. Sıralamada Şad'dan üstte verilen Yabguların ordu komutanlığı yaptıklarına ilişkin bilgiler son derece azdır. Ayrıca Yabgu rütbesi, kimi dönemlerde devletin taşra yönetiminde önemini yitirerek Şad'dan daha aşağı bir konuma düşmüştü. Nitekim G. Clauson'ın Yabgu'nun Şad'dan üstte gözükmeye karşılık uygulamada Şad'ın daha yüksek konumda olduğunu düşünmesi böyle açıklanabilir (Clauson, 1972: 873).

2. Şad

Çin kaynaklarına göre Gök Türklerin kağanlıklarını kurmadan önceki efsanevî dönemlerinde bazı hükümdarları Şad unvanını taşıyorlardı. CS'da verilen efsanelerden birisinde Gök Türklerin ilk kağanı T'u-men'in (Bumın) dedesinin A-hsien Şad 阿賢設 unvanlı ve A-shih-na 阿史那 adlı, onun babasının da Ne-tu-liu Şad 訥都六設 unvanlı olduğu belirtilmiştir (Liu, 1958-I: 6). SS'da A-hsien Şad, Gök Türkleri türedikleri mağaradan çıkaran reis olarak karşımıza çıkmaktadır (Liu, 1958-I: 40). HTS'da ise CS'dakine daha benzer bir anlatım vardır. Burada T'u-men'in (Bumın) babasının Büyük Yabgu 大葉護 unvanını taşıyan T'u-wu 吐務, dedesinin ise Ne-tu-lu Şad 訥都陸設 olduğu belirtilmiştir (Liu, 1958-II: 490). Ancak A. Bombaci, bu efsanevî kişilerin Şad unvanını taşımış olmalarını pek olası görmemektedir. Ona göre bu unvan, onlara Çinli tarihçiler tarafından sonradan yakıştırılmıştır (Bombaci, 1974: 191). Ancak biz yine de efsanelerde az da olsa gerçek bir payda olduğunu düşünerek bu ilk Gök Türk reislerinin Şad unvanını taşıdıklarına ilişkin bir olasılık bulunduğunu düşünüyoruz.

CS'daki ve SS'daki Gök Türk rütbeleri listesinde She 設 (Şad), Yabgu'dan sonra ikinci sırada gelmektedir (Liu, 1958-I: 8, 41). TT'de, CTS'da ve HTS'da Tigin unvanıyla birlikte Şad 設 unvanı da yüksek rütbelerin dışında, onlardan önce ayrıca verilmiştir. Bu kaynaklarda belirtildiği üzere, tek başına bir orduya komuta eden Tiginlere Şad deniliyordu (Liu, 1958-I: 132, 181, 1958-II: 498).²³¹ CS'ya ve SS'ya göre bütün büyük rütbelerde olduğu gibi Şad unvanı da babadan oğula geçebiliyordu; CTS'da ve HTS'da

²³¹ TT'de Şad ve Tigin arasındaki bağa değinilmeden, yalnızca tek başına ordu komuta edenlere Şad denildiği belirtilmiştir.

da Şad unvanının babadan oğula geçebildiği, baba ya da ağabey öldüğünde bu unvanın oğluna ya da kardeşine miras kalabildiği belirtilmiştir (Liu, 1958-I: 9, 41, 132, 181). É. Chavannes da Şad unvanının kağanın küçük kardeşlerine ya da oğullarına verildiğini belirtmiştir (Chavannes, 1903: 3). Burada Şad'la ilgili verilen vasıfları ayrıntılarıyla inceleyeceğiz.

Elimizde Şad unvanını taşıyan kişilerin Gök Türk hanedan üyeleri olduklarına ilişkin pek çok örnek vardır.²³² Gök Türk kağanlarının bir bölümü de hükümdar olmadan önce

²³² Doğu Gök Türk İşbara Kagan'ın 沙鉢略可汗 bir kardeşi T'u-li She 突利設 (*Töli Şad; Liu, 1958-I: 97); Doğu Gök Türk Tu-lan Kagan'ın bir erkek kardeşi Ch'in-yü Şad 欽羽殺 (bu ad CS'da 欽羽設 olarak yazılmıştır; Liu, 1958-I: 56, 1958-II: 530); Batı Gök Türk Ch'u-luo Kagan'ın 處羅可汗 küçük erkek kardeşi Köl Tardu Şad (Ch'üeh Ta-tu She 闕達度設; Chavannes, 1903: 51); aynı kağanın oğlu A-shih-na She-erh'in unvanı T'o Şad 拓設 (É. Chavannes bu adı Chih Şad 拓設 olarak okumuştur; esasen 拓 karakteri T'o, T'a ve Chih olarak okunabilir; Chavannes, 1903: 174; Liu, 1958-I: 263, 324); Doğu Gök Türk Ch'i-min Kagan'ın küçük erkek kardeşi Bagatur Şad (Mo-he-to She 莫賀咄設; Chavannes, 1903: 17); aynı kağanın başka bir küçük erkek kardeşi İşbara Şad (Sha-po-luo She 沙鉢羅設) unvanlı A-shih-na Su-ni-shih 阿史那蘇尼失 (Liu, 1958-I: 198, 266); Doğu Gök Türk Shih-pi Kagan'ın küçük erkek kardeşi Ch'i-chi Şad 叱吉設 (Liu, 1958-I: 87); aynı kağanın oğlu A-shih-na Shih-po-pi'nin 阿史那什鉢苾 T'u-li K'e-han 突利可汗 (*Töli Kagan) olmadan önceki unvanı Ni-pu Şad 泥步設 (Liu, 1958-I: 133, 145, 182, 201); Doğu Gök Türk Ch'u-luo Kagan'ın küçük erkek kardeşi Pu-li Şad 步利設 (*Böri Şad; Liu, 1958-I: 134, 183); aynı kağanın oğlu Ao-she Şad 奧射設 (Liu, 1958-I: 134, 183); aynı kağanın başka bir oğlu Yü-she Şad 郁射設 (Liu, 1958-I: 184); sonradan Çinlilere bağlı olarak Çin sınırındaki Gök Türklerin başına kağan atanacak olan A-shih-na Ssu-mo'nun 阿史那思摩 babası To-liu Şad 咄六設 (Liu, 1958-I: 203); Doğu Gök Türk *İllic Kagan'ın (Hsieh-li K'e-han 頡利可汗) ikinci kardeşi Yen-t'o Şad 延陀設 (Liu, 1958-I: 201); aynı kağanın oğlu *Yukuk Şad (Yü-ku She 欲谷設; kimi yerlerde bu kişinin kağanın erkek kardeşi olduğu yazılıdır; ancak Liu'nun da belirttiği üzere, bu kişi kağanın oğullarından birisi idi; Chavannes, 1903: 89; Liu, 1958-I: 141, 189, 1958-II: 577-578); Batı Gök Türk T'ung Yabgu Kagan'ın oğlu Tardu Şad (Ta-tu She 咄度設; Chavannes, 1903: 196); aynı kağanın küçük erkek kardeşi Baga Şad (Mo-he She 莫賀設; Chavannes, 1903: 3, 27); aynı kişinin sonradan İşbara Tieh-li-shih Kagan 沙鉢羅咄利失阿汗 olarak tahta çıkmış olan ağabeyi Toņa Şad (T'ung-e She 同娥設; Chavannes, 1903: 27); aynı kağanın kardeşi Pu-li Şad 步利設 (*Böri Şad; Chavannes, 1903: 56); Batı Gök Türk A-shih-na Pu-chen'in oğlu Pu-li Şad 步利設 (*Böri Şad; Chavannes, 1903: 42); Batı Gök Türk İşbara Kagan'ın 沙鉢羅可汗 (A-shih-na He-lu) babası Yi Böri Şad She-kui Tigin Chieh-yüeh (Yi Pu-li She She-kui T'e-le Chieh-yüeh 曳步利設射匱特勒劫越; Chavannes, 1903: 32, 59); Batı Gök Türk To-luo Kagan'ın 咄羅可汗 sonradan Yinçü Yabgu (Chen-chu Yeh-hu 真珠葉護) unvanını alacak olan oğlu Hsieh-pi Ta-tu She 頡苾達度設 (*İl Pi Tardu Şad; Chavannes, 1903: 63); Doğu Gök Türk İlteriş Kagan'ın kardeşi Mo Ch'o'yu (*Beg Çor) Şad yapması (Liu, 1958-I: 158, 213); Kapgan Kagan'ın kardeşi To-hsi-fu'yu (*To-hsi Beg) Sol Kanat Şadı (Töliş Şadı), yeğeni Mo-chi-lien'i 默棘連 (sonraki Bilge Kagan) Sağ Kanat Şadı (Tarduş Şadı) yapması (Liu, 1958-I: 163, 218); Kapgan Kagan'ın oğulları Töliş Şadı (Tso-hsien-wang 左賢王, Sol Bilge Beyi) Mo T'e-le 墨特勒 (*Beg Tigin) ve Tarduş Şadı (Yu-hsien-wang 右賢王, Sağ Bilge Beyi) A-shih-na Bilge Tigin (A-shih-na P'i-chia T'e-le 阿史那毗伽特勒; Liu, 1958-I: 225); Tenri Kagan'ın iki amcasının Sol (Töliş) ve Sağ (Tarduş) Şadı olmaları (Liu, 1958-I: 179, 229); son olarak, Özmüş Kagan'ın oğlu Batı (Tarduş) Şadı Ke-la-to (Liu, 1958-I: 180, 230). Gördüğümüz gibi, Gök Türklerde Şad unvanını taşıyanlar hep hanedan üyesi idiler. Ancak elimizde bir istisna örnek vardır. O da, 617-618 dolaylarında Çin'deki karışıklıklar sırasında Shih-pi Kagan'ın, hizmetine giren Çinli memur Kuo Tzu-he'ya 郭子和 (ölm. 664) Wu-li Şad 屋利設 (*Böri Şad) unvanını vermesidir (Liu, 1958-I: 80).

Şad unvanını taşıyorlardı. Hatta Çin kaynakları bazen onları kağan olmalarından sonra bile Şad olarak anmışlardır.²³³

Daha önce de değindiğimiz gibi, Çin kaynaklarına göre tek başına bir orduya komuta eden Tiginlere Şad deniliyordu. Şad unvanını taşıyan kişilerin ordu komutanlığı yaptıklarına ilişkin elimizde pek çok örnek vardır. SS'ya göre 583 yılında bir ferman çıkaran Çin imparatoru Sui Wen-ti 隋文帝, fermanda daha önce Gök Türklerde Li-chi Ch'a 利稽察 adında bir komutanın Kao-li'ye 高麗 (Kore) ve Mo-he'ya 靺鞨 (Mukri Tunguzları) saldırdığından ancak yenilgiye uğradığından söz etmiştir (Liu, 1958-I: 47). Shih-pi Kagan'ın 始畢可汗 oğlu A-shih-na Shih-po-pi, *İllig Kagan'ın (Hsieh-li K'e-han 頡利可汗) döneminde T'u-li K'e-han 突利可汗 (*Töli Kagan) olmadan önce Ni-pu Şad 泥步設 unvanını taşıyordu; veliaht olmak için henüz çok küçük olduğu için Şad yapılmıştı ve doğudaki arazileri yönetiyordu. CTS'daki bir ifadeye göre, devletin

²³³ Doğu Gök Türk İşbara Kagan'ın gerçek adı She-t'u ya da Nieh-t'u 攝圖 (*Niber) olmasına karşılık, kağan unvanının tam biçiminde Şad 設 da geçmektedir. Bu kağanın unvanları Çince metinlerde Yi-li Chü-lu She Mo-he Shih-po-luo K'e-han 伊利俱盧設莫賀始波羅可汗 (*İllig Külüg Şad Baga İşbara Kagan) ve Ta T'u-chüeh Yi-li Chü-lu She Mo-he Sha-po-luo K'e-han 大突厥伊利俱盧設莫賀沙鉢略可汗 (*Ulug Türuk İllig Külüg Şad Baga İşbara Kagan) gibi biçimlerde yazılmıştır (Pritsak, 1985: 205). Doğu Gök Türk Ch'u-luo Kagan'ın hükümdar olmadan önceki unvanı CTS'da bir yerde Ssu-li-fu She 俟利弗設, bir yerde Yi-li She 乙力設 olarak yazılmışken HTS'da da Ssu-li-fu She 俟利弗設 biçimi verilmiştir (Liu, 1958-I: 133, 182, 331, 1958-II: 703). A. Bombaci, bu unvanlarda geçen Ssu-li-fu 俟利弗 ve Yi-li'nin 乙力 İlteber'in karşılığı olabileceğini ileri sürmüştür (Bombaci, 1970: 7-8, 34). Doğu Gök Türk *İllig Kagan da hükümdar olmadan önce Bagatur Şad 莫賀咄設 unvanını taşıyordu (Liu, 1958-I: 92, 134, 183); hatta kağan olmasından sonra bile Çinliler nadiren de olsa ona bu unvanla hitap etmeyi sürdürmüşlerdir (Liu, 1958-I: 284). Daha önce de belirttiğimiz gibi, Batı Gök Türk İşbara Tieh-li-shih Kagan'ın hükümdar olmadan önceki unvanı da Toņa Şad idi (Chavannes, 1903: 27, 55, 156, 175; Liu, 1958-I: 264). Kapgan Kagan'ın ve Bilge Kagan'ın hükümdar olmadan önce Şad olduklarına yukarıda daha önce değinmiştik. Bilge Kagan, CTS'da ve HTS'da belirtildiğine göre küçük yaşta şad olduğu için adamları tarafından Küçük Şad olarak adlandırılırdı (Liu, 1958-I: 171, 223). CTS'da Bilge Kagan'ın hükümdar olmasından sonra bile ondan Küçük Şad olarak bahsedildiğine ilişkin örnekler vardır (Liu, 1958-I: 172, 175, 176, 178); ancak HTS'da bunun örnekleri bulunmamaktadır, zira orada kendisi kağan olduktan sonra da genellikle eski adı Mo-chi-lien olarak anılmıştır (Liu, 1958-I: 223-229). Bilge Kagan'ın yeğeni Hsien-li Bilge Kunçuy'un (Hsien-li P'i-chia Kung-chu 賢力毗伽公主) mezar taşı yazıtında da kunçuy, kuzeninden "Otuz Boyun Tanrı'dan Kut Almış Bilge Şad Kağanı" olarak bahsetmektedir (Çincesi San-shih-hsing T'ien-shang-te P'i-chia Sha K'e-han 三十姓天上得毗伽煞可汗). Zeynep Kerman, É. Chavannes'ın tercümesini "Ünvanını Gök'ten alan otuz aşiretin kağanı Bilge chad" olarak çevirmiştir. O. Pricak'ın da belirttiği gibi, T'ien-shang-te 天上得 ifadesi Eski Türkçe "Tenride Kut Bulmuş" teriminin Çince çevirisidir. Z. Kerman Sha 煞 karakterini çevirmeden vermiş, O. Pricak ise bunun Şad olduğunu belirtmiştir (Chavannes, 1975: 42; Pritsak, 1985: 207-208). İleride, eski ve daha alt düzey unvanların, daha üst düzey unvanların alınmasından sonra bile yeni unvanlarla kullanılabileceğinin örneklerini (İlteber İrkin gibi) göreceğiz. Yazıttaki durum da böyle açıklanabilir. CTS'daki durum ise muhtemelen Çinli tarih yazıcılarının bir yanlışlığı idi ki bu yanlış, HTS'nun yazarları tarafından düzeltilmiştir.

doğusundaki askerlere komuta ediyordu (Liu, 1958-I: 145).²³⁴ Doğu Gök Türk Ch'u-luo Kagan 處羅可汗, Çinlilere yardım etmesi amacıyla küçük erkek kardeşi Pu-li Şad'ı 步利設 (*Böri Şad) 2 bin atlıyla birlikte yollamıştı (Liu, 1958-I: 134, 183). A-shih-na Ssumo 阿史那思摩, Türk'e değil Soğdlu'ya (Hu 胡) benzemesi nedeniyle bir orduya komuta etmek için Şad 設 olamamış ve Chia-pi Tigin 夾畢特勤 unvanını almıştı (Liu, 1958-I: 152, 204). *İllig Kagan'ın döneminde Dokuz Oğuzlar ayaklandıkları zaman kağan oğlu *Yukuk Şad'a (Yü-ku She 欲谷設) 100 bin atlı vermiş ve onu asileri yenmesi için göndermişti. Ancak bu şad, Uygur reisi P'u-sa 菩薩 (*Pusar) tarafından yenilgiye uğratılmıştı (Chavannes, 1903: 89). *İllig Kagan'ın 625'te Kuzey Çin'e yaptığı akın sırasında aynı şadın Hu-pe'i'deki 湖北 Sui-chou 随州 vilâyetini yağmaladığı bilinmektedir (Liu, 1958-I: 189). Aynı kağanın oğlu T'o Şad 拓設 unvanlı A-shih-na She-erh da Hsüeh-yen-t'olara saldırmış ancak başarısız olmuştu (Liu, 1958-I: 263). I. TY B4-5'e göre Kutlug ayaklanması başladığı zaman yediyüz kişilik gücün başında bir Şad 𐰽𐰺 bulunuyordu (TY, 1994: 2-3) ki burada Kutlug'un kendisi kastediliyor olabilir.²³⁵ KTY D17-18'de ve BKY D15'te de Bilge Kagan, henüz Şad iken Kapgan Kagan'ın seferlerine katıldığını belirtmiştir (OY, 1988: 12-13, 42-43). I. TY K7'ye göre de Kapgan Kagan, 711 Türgiş Seferinde kendi oğlu İnel Kagan'ı 𐰽𐰺𐰠𐰸𐰸 ve Tarduş Şad'ı 𐰽𐰺𐰠𐰸𐰸 Sü Başı 𐰽𐰺𐰠𐰸𐰸, yani başkomutan yapmıştır (TY, 1994: 14-15) ki burada geçen Tarduş Şadı, sonradan Bilge Kagan unvanını alacak olan Mo-chi-lien 默棘連 idi. CTS'ya ve HTS'ya göre Bilge Kagan tahta geçtikten sonra Ch'üeh T'e-le'yı 闕特勒 (Köl Tigin) Sol Bilge Beyi (Tso-hsien-wang 左賢王), yani Töliş Şadı yapıp ordunun tüm komutasını ona vermişti (Liu, 1958-I: 181, 223). 720'de Bilge Kagan'a karşı hazırlanan müttefik ordusunun komutanları arasında da Kapgan Kagan'ın oğulları Sol Bilge Beyi (Tso-hsien-wang 左賢王) yani Töliş Şadı olan Mo Tigin 墨特勒 (*Beg Tigin)²³⁶ ile Sağ Bilge Beyi (Yu-hsien-wang 右賢王) yani Tarduş

²³⁴ Onun hakkında bilgi veren diğer yerlerde komutanlığından söz edilmemektedir (Liu, 1958-I: 133, 182, 201).

²³⁵ Ancak Kutlug'un CTS'da Tudun, HTS'da da Tudun Çor unvanını taşıdığı belirtilmiştir (Liu, 1958-I: 158, 212).

²³⁶ Mo 墨 karakterinin E. G. Pulleyblank'e göre 4.-6. yüzyıllardaki okunuşu olan mək ile Sui ve T'ang dönemi okunuşu olan muək, Mo 默 karakterinde olduğu gibi Eski Türkçe Beg'e çok benzemektedir. Bu nedenle, Mo T'e-ch'in 墨特勒 unvanı Beg Tigin olabilir. Nitekim Selçuklu döneminde Erbil Atabeyliği olarak da bilinen Begteginliler Beyliğinin (1132-1232) kurucusu da Zeyneddin Ali Küçük bin Begtegin

Şadı olan A-shih-na Bilge Tigin (A-shih-na P'i-chia T'e-le 阿史那毗伽特勒) bulunuyorlardı (Liu, 1958-I: 225)²³⁷ ki bunlar, Kapgan Kagan'ın Çinde sürgünde olan oğulları idi, üstelik bu unvanları da muhtemelen yalnızca şekilden ibaretti, zira Gök Türk ülkesinde yönetim o sırada Bilge Kagan ve maiyetinin elinde bulunuyordu. Gök Türklerin son dönemlerinde, Tenri Kagan'ın (Teng-li K'e-han 登利可汗) iki amcasının Sol (Töliş) ve Sağ (Tarduş) Şadı olup birliklere komuta ettikleri bilinmektedir (Liu, 1958-I: 179, 229).

G. Clauson, Şad'ın İngilizce karşılığının Viceroy (Genel Vali) olduğunu, ancak bunun birebir bir karşılık değil, yaklaşık bir anlam olduğunu düşünmüştür (Clauson, 1972: 866). Aslında G. Clauson'dan daha önce Z. Gökalp de aynı görüşü sunmuş, Gök Türklerdeki şadların 19.-20. yüzyıllarda İngiltere'nin sömürgelerindeki denetleyici komiserlerin dengi olduğunu ileri sürmüştür (Gökalp, 1991: 162). Gök Türklerde Şad unvanını taşıyan kimselerin taşra idare teşkilâtında önemli roller oynadıkları, devletin büyük bölümlerini yönettikleri bilinmektedir; bu konuda elimizde pek çok örnek bulunmaktadır. Doğu Gök Türk hükümdarı *İllig Kagan, ikinci kardeşine Yen-t'o Şad 延陀設 unvanını vererek onu Hsüeh-yen-t'oların başına atamıştı; Pu-li She'yi 步利設 (*Böri Şad) da Tatabıların (Hsi 奚) reisi yapmıştı (Liu, 1958-I: 201). SS'ya göre Yi-ta-kuo'da 挹怛國 (Eftalit Ülkesi) karışıklık çıkınca Gök Türkler T'ung Şad Tzu-chi'yi 通設字詰 ülkede yönetimi zorla ele alması için göndermişlerdi (Chavannes, 1903: 159);

(Zeyne'd-dîn 'Alî Kucuk bin Bektekin زين الدين على كجك بن بكتكين idi (Erçil, 2000: 233). Aynı dönemde yazılmış MT adlı esere göre Soğd hükümdarlarına da Beg Tigin denmekteydi (Şeşen, 1998: 35). Fatımîlerin (el-Fâtîmiyyûn الفاطميون; 909-1171) 991-992 yıllarında Şam (Dimaşk دمشق) valiliğini yapan kişi de Türk Beg Tigin (Bek Tekîn et-Turkî بك تكين التركي) adında idi (Sümer, 1999b-II: 533). HA §12'de de Dokuz Oğuzların (Turfan Uygurları) ülkesinde Beg Tegin Köyleri adında Soğdlulara ait beş köyden oluşan bir yerleşim yerinin bulunduğu kayıtlıdır (HA, 1937: 95; Şeşen, 1998: 62). Gaznelilerin Tirmiz (Tirmidî ترمذ) kalesi komutanı olup 1039 yılında Selçuklu Oğuzları ile yapılan bir çarpışmada öldürülen kişi de Beg Tigin (Bêgtêgîn بكتكين) unvanlı idi (Sümer, 1999b-II: 543). Ancak C. E. Bosworth'a göre bu unvanın ilk kısmı Beg (Bey) değil, Bek (Katı, Sert) idi; bu durumda Bektekin (Bektegin, Bek Tigin) unvanı da "Bektaş (Sert Taş)" örneğinde görüldüğü gibi "Katı/Sert Tigin" anlamına geliyordu (Bosworth, 2001: 304). Harezmşahların komutanlarından birisinin adının Beg Tigin Silâhdâr olduğu bilinmektedir (Juvaini, 1997: 147). Beg Tigin بك تكين unvanı, Oğuz destanlarında Buğra Han'ın oğullarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Sümer, 1999b-I: 148).

²³⁷ Sol Bilge Beyi (Tso-hsien-wang 左賢王) ve Sağ Bilge Beyi (Yu-hsien-wang 右賢王) unvanları ilk kez Asya Hunlarında karşımıza çıkmaktadır. Çin kaynaklarına göre Hunlarda hükümdardan sonra gelen 24 büyük başbuğun en başında bu iki rütbe vardı. Hunların devlet teşkilâtında, bu iki rütbeden sonra gelen rütbeler de hep sol-sağ (doğu-batı) biçiminde ikiye ayrılarak varolmuştur. Çinliler, Gök Türklerdeki Töliş Şadı ve Tarduş Şadı unvanlarından söz ederken bazen Hunlardaki bu unvanları kullanmışlardır (Mori, 1978: 211).

ancak bu olayın ne zaman yaşandığıyla ilgili bilgi sahibi değiliz. Çinli rahip Hsüan-tsang da Toharistan bölgesini yöneten kişinin Batı Gök Türk kağanı T'ung Yabgu Kagan'ın oğlu Ta-tou She 𐰽𐰺𐰍𐰏 (Tardu Şad) olduğunu belirtmiştir (Chavannes, 1903: 196). T'ang 唐 Hanedanı, Kuzey Çin'deki sınır bölgesinde kendisine bağlı Gök Türk boylarının başına A-shih-na Ssu-mo'yu kağan olarak atadıktan sonra, onun yanına A-shih-na Ni-shu'yu 阿史那泥熟 Sağ Bilge Beyi (Yu-hsien-wang) yani Tarduş Şadı, gerçek adı Yi-chieh 義節 olan A-shih-na Chung'u 阿史那忠 da Sol Bilge Beyi (Tso-hsien-wang) yani Töliš Şadı olarak atamıştı (Liu, 1958-I: 153, 205, 1958-II: 676). Batı Gök Türk İşbara Tieh-li-shih Kagan (Sha-po-luo Tieh-li-shih K'e-han 沙鉢羅唃利失可汗) döneminden itibaren de Batı Gök Türk Kağanlığının on boya bölünmüş olan halkı, on Şad tarafından yönetiliyordu (Chavannes, 1903: 27, 56). Ancak, On Okların başındaki reislerin Çor ve İrkin unvanlarını taşıdıklarına ileride değineceğiz. 649'da Çin'e bağlandığı belirtilen Basmıl reisi TFYK'de T'u-mao Ta-kuan Fei-luo Ch'a 吐毛達官肥羅察 (T'u-mao Toygun Fei-luo Şad), TCTC'de Pa-hsi-mi T'u-t'un Fei-luo Ch'a 拔悉密吐屯肥羅察 (Basmıl Tudunu Fei-luo Şad) olarak geçmektedir ki Liu, bu kişinin onları yöneten bir Gök Türk olması gerektiğini belirtmektedir (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 19; Liu, 1958-II: 586-587).²³⁸ KTY D13-14'te ve BKY D12'de İlteriş Kagan'ın hükümdar olduktan sonra Töliš 𐰽𐰺𐰍𐰏 ve Tarduş 𐰽𐰺𐰍𐰏 bodunlarını düzenleyip başlarına Yabgu 𐰽𐰺𐰍𐰏 ve Şad 𐰽𐰺𐰍𐰏 atadığından bahsedilmektedir (OY, 1988: 10-13, 40-41). Aynı bilgiye Çin kaynaklarında da rastlanılmaktadır. CTS'ya ve HTS'ya göre A-shih-na Kutlug kağan olunca kardeşi Mo Ch'o'yu (*Beg Çor) Şad 設, To-hsi-fu'yu (*To-hsi Beg) de Yabgu 葉護 ilan etmişti (Liu, 1958-I: 158, 213). Aynı kaynaklara göre İlteriş Kagan'dan sonra Kapgan Kagan tahta oturduğunda To-hsi-fu'yu Sol Kanat Şadı (Töliš Şadı), Mo-chi-lien'i de Sağ Kanat Şadı (Tarduş Şadı) yapmıştır (Liu, 1958-I: 163, 218). KTY D17'de ve BKY D14-15'te de, Bilge Kagan'ın Kapgan Kagan'ın saltanatı sırasında Tarduş Şadı olduğu yazmaktadır (OY, 1988: 12-13, 42-43).²³⁹ Buradan

²³⁸ T'u-mao 吐毛, Tudun 吐屯 unvanıyla aynı olabilir. Mao 毛 karakterinin, T'un 屯 karakterine benzemesi nedeniyle T'u-t'un'un 吐屯, yanlışlıkla T'u-mao 吐毛 olarak yazılmış olması muhtemeldir. Liu'nun bu kişinin Gök Türk olması gerektiğine ilişkin görüşü, bu kişinin taşıdığı Toygun 達官 unvanıyla desteklenebilir.

²³⁹ KTY'nda "Eçim kagan olurtukda özüm Tarduş bodun üze Şad ertim 𐰽𐰺𐰍𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏" ve BKY'nda da "Teñri yarlıkaduk üçün tört yegirmi

yani Şad olmak için bir yaş sınırı yoktu. Örneğin A-shih-na She-erh, on bir yaşında bilgeliği ve cesareti nedeniyle T'o Şad unvanını almıştı (Chavannes, 1903: 174; Liu, 1958-I: 263, 324). Mo-chi-lien'in de on dört yaşında Şad yapıldığını, hatta bu yüzden kendi adamlarının ona Küçük Şad dediklerini daha önce belirtmiştik. Bu vasıfların dışında Şadların kendi orduları, tebaaları ve otağları (sarayları) vardı. Shih-pi Kagan'ın oğlu A-shih-na Shih-po-pi 阿史那什鉢苾, daha önce de değindiğimiz gibi ilk önce Ni-pu Şad unvanını taşıyordu; veliaht olmak için henüz çok küçük olması nedeniyle Şad yapılmıştı ve doğudaki otağın (çadır sarayın) arazilerini yönetip buradaki askerlere komuta ediyordu (Liu, 1958-I: 133, 145, 182, 201). HTS'da Doğu Gök Türk Ch'u-luo Kagan'ın oğlu Yü-she Şad 郁射設 unvanlı A-shih-na Mo-mo'nun 阿史那摸末 620'li yılların başlarında kendi emrinde bulunan 10 bin çadır (aile) kadar tebaasının olduğu kayıtlıdır (Liu, 1958-I: 184). Nitekim ileride bu kişinin 629'da başka ileri gelenlerle birlikte kendi adamlarını da alarak Çin'e sığındığından söz edeceğiz. Doğu Gök Türk Ch'i-min Kagan'ın 启民可汗 küçük erkek kardeşi İşbara Şad (Sha-po-luo She 沙鉢羅設) unvanlı A-shih-na Su-ni-shih'nin 阿史那蘇尼失 emrinde 50 bin çadır (aile) olduğu, otağının (çadır sarayının) da Ling-chou'nun 靈州 kuzeybatısında bulunduğu bilinmektedir (Liu, 1958-I: 198, 266).²⁴² Kapgan Kagan döneminde de Töliš Şadı To-hsi-fu (*To-hsi Beg) ile Tarduş Şadı Mo-chi-lien'in 20 bin savaşçılık kendi orduları vardı (Liu, 1958-I: 163, 218).

Şad unvanı Gök Türklerden başka Dokuz Oğuzlar ve Uygurlarda, Kırgızlarda, Türkistan kent-devletlerinde, On Oklar ve Türgişlerde, Hazarlarda ve Kimeklerde de kullanılmıştır. Daha önce de değindiğimiz gibi, Hsüeh-yen-t'o kağanı Yinçü Bilge Kagan'ın oğulları Yabgu ve Şad unvanlarını taşıyorlardı: Sha-tan-mi Yabgu Pa-cho 沙耽彌葉護拔酌 ve Tardu Bagatur Şad İllig Pi 達度莫賀咄設頡利苾. Ancak biraz aşağıda bu kişilerin adları Pa-cho Ssu Yabgu 拔酌四葉護 ve İllig Pi Kagan Tardu Bagatur Yabgu 頡利苾可汗達莫賀咄葉護 olarak geçmektedir (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 6). Sonradan, kağanın Tardu Şad (Ta-tu She 達度設) olarak anılan bu oğlunun, 641'de A-shih-na Ssu-mo'ya saldırdığı bilinmektedir (Liu, 1958-I: 280, 355). CTS'da

²⁴² Verilen sayıların doğruluğundan emin değiliz. Ancak söyleyebiliriz ki verilen sayılar doğru olmasa bile, bu şadların yönetimleri altında çok sayıda ailenin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Uygurların 680-713 yılları arasında Gök Türklere bağlı kaldıkları dönemde kendi boylarının yönetimlerini Sağ ve Sol Şadlar aracılığıyla yaptıkları belirtilmiştir (Chavannes, 1903: 93). ŞUY D7’de de Tenride Bolmuş İlitmiş Bilge Kagan (Bayan Çor), iki oğluna Yabgu 𐰽𐰺𐰍𐰏 ve Şad 𐰽𐰺 unvanlarını verdiğini, onları Tarduş 𐰽𐰺𐰍𐰏 ve Töliš 𐰽𐰺𐰍 bodunları (devletin batısı ve doğusu) üzerine atadığını belirtmiştir (ETY, 1994: 170). Aynı durum TaY’nda da karşımıza çıkmaktadır. Yazıta göre Tarduş’u 𐰽𐰺𐰍𐰏 (devletin batısı) Yabgu 𐰽𐰺𐰍𐰏, Töliš’i 𐰽𐰺𐰍 (devletin doğusu) Şad (Çad 𐰽𐰺) yönetiyordu (Tekin, 1983: 811). Maniheist bir Uygur yazmasında da Toharistan’daki Varujan (Waružān) kentinin hâkimi Şad (Wruz-an Elig Şad) olarak geçmektedir ki bu yazmanın Partça versiyonunda da bu unvan *wrwc’n š’h* (Waručān Šāh) olarak yazılmıştır. Nitekim İslâmî kaynaklarda da bu isim Barucân Şâh برجان شاه biçiminde geçmektedir (Bombaci, 1974: 170-171). Partça yazma Uygurcadan daha eski olduğuna ve bu metin de ilk Maniheist misyonerleri anlattığına göre, Uygurların telâkkisinde Şah (Şâh شاه) ile Şad unvanları eşit kabul ediliyordu. Bunların dışında, 890 ya da 902 yılına ait Tibetçe bir yazmada da ’A-no-śod ya da ’A-mo-no-śod adında bir Dru-gu (Gök Türk) beyinin adı geçmektedir ki A. Bombaci bunun bir Uygur Şadı olabileceğini düşünmüştür (Bombaci, 1974: 171). Yenisey Kırgız yazıtlarından Uyug-Arhan Yazıtı 1. satırda Şad 𐰽𐰺 unvanı geçmektedir (ETY, 1994: 445). II. Çakul Yazıtı 3. satırda da Uluş Şad 𐰽𐰺𐰍𐰏 unvanına rastlamaktayız (ETY, 1994: 527). I. Uybat Yazıtı’nda geçen 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 ifadesini H. N. Orkun “Çab Şat On Tarkan” olarak okurken (ETY, 1994: 551) G. Clauson, bunun “Çabış Tun Tarkan” olduğunu belirtmiştir (Clauson, 1972: 399).

PS’da 608 yılında Yi-wu 伊吾 (Hami, Kumul) hükümdarı Yi-wu T’u-t’un She’nın 伊吾吐屯設 (Hami Tudun Şadı) Çin imparatoru Sui Yang-ti’ye 隋煬帝 bağlılığını bildirdiği yazmaktadır (Chavannes, 1903: 169). 657-658 dolaylarındaki Taşkend hükümdarının Shu-nou Şad 鼠耨設 unvanlı olduğu bilinmektedir (Chavannes, 1903: 37, 65, 268).²⁴³ 720’lerdeki Buhara²⁴⁴ hükümdarının adı Çince metinlerde Tu-sa Po-t’i 篤薩波提

²⁴³ É. Chavannes’da bu ad yanlışlıkla Shu-ju Shuo 鼠辱設 olarak yazılmıştır, ancak doğrusunu A. Bombaci vermiştir (Bombaci, 1974: 178).

²⁴⁴ İslâm-öncesi Buhara sikkelerinde *βwy’r*, Soğdça belgelerde *Pwy’r*, KTY K12’de Bukarak 𐰽𐰺𐰍𐰏, Arap yazılı metinlerde de Buḥârâ بخارا olarak geçen bu kent-devletin adına Çin kaynaklarında An 安, Büyük An 大安, Pu-huo 布豁 ve Pu-he 捕喝 olarak denk gelinir. Buhara, Maveraünnehir’de Zerefşan

82).²⁴⁶ Gêrdîzî'ye göre Kimeklerin reislerine Tutuk denilirken, Kimeklerin ilk hükümdarının adı da Şêd Tutuğ (Şad Tutuk) شد تتغ idi (Şeşen, 1998: 73, 75).²⁴⁷

Bu unvan Gök Türk yazısıyla Şad²⁴⁸, Çince de genellikle She 設 ve daha ender olarak Sha 殺, Sha 煞 ya da Ch'a 察²⁴⁹, Ermenicede Šat', Šah ve Šara, Tibetçede Śod, Arap yazısıyla da eş-Şadd الشد ve Şêd شد olarak yazılmıştır.²⁵⁰ Çince de geçen Tso-hsien-wang 左賢王 (Sol Bilge Beyi) ve Yu-hsien-wang 右賢王 (Sağ Bilge Beyi) unvanları da Töliş Şadı ve Tarduş Şadı unvanlarının karşılığıdır.

A. Bombaci, incelediğimiz bu sözcüğün Šad (Şad) değil Šaδ (peltek d ile) okunması gerektiğini ileri sürmüştür (Bombaci, 1974: 175-176). Bu sözcüğün kökenleri konusunda farklı görüşler vardır. A. Bombaci, bu konudaki İranî, Altay (Türk-Moğol) ve Asurca görüşlerini çalışmasında derleyerek bize sunmuştur. Onun derlemesine göre, bu sözcüğün İranî kökeni konusunda iki ana görüş vardır: ya Orta ve Yeni Farsçada Šâh شاه sözcüğüne dönüşmüş olan Eski Farsça xšāyaθiya- sözcüğünden türemiştir; ya da

²⁴⁶ Ancak A. Bombaci, gerek Gêrdîzî'den önce yaşamış olan İbn Rustê'nin ابن رسته, gerekse de Gêrdîzî'nin eserlerinde ve HA'in çeşitli yazma nüshalarında bu unvanın Îşâ ya da Êyşâ ايشا, Êbşâd ايشاد, Îşân ya da Êyşân اشان, Ênsâ انسا gibi çeşitli biçimlerde yazıldığını, bunların da Eb Şad, Ebeşad, Beg Şad, İl Şad, Ay Şad, Alp Şad, Işad ya da Apa Şad olabileceğine ilişkin farklı görüşler olduğunu, ancak bunların hiçbirisinin güçlü delillere dayanmadığını, bu nedenle Hazarlarda Şad unvanının olmasına ilişkin öne sürülen bu bilgilerin kuşkuyla ele alınması gerektiğini belirtmiştir (Bombaci, 1974: 172).

²⁴⁷ Bu efsanevî kişi, her ne kadar efsanede Tatar hükümdarının oğlu olarak geçiyorsa da, gerçekte Türgişler tarafından Kimeklerin üzerine yönetici olarak atanan bir Şad olabilir. Ya da Şad ve Tutuk, aynı anda değil farklı zamanlarda kullanılan iki farklı unvandı (Bombaci, 1974: 174). Belki de, Kimeklerin hükümdarları kendilerini daha önce şadlar aracılığıyla yöneten Türk devletlerinin etkisiyle, Şad unvanını kullanmaya başlamışlardır. Bu konuda kesin bir şey söylemek zordur.

²⁴⁸ 𐰽𐰺, 𐰽𐰺, 𐰽𐰺, 𐰽𐰺 ve 𐰽𐰺 biçimleri kullanılmıştır. A. Bombaci ayrıca Altaylarda bulunan ve 5.-8. yüzyıllara tarihlenen bir ibriğin tabanında 𐰽𐰺 biçimine rastlandığını belirtmiştir (Bombaci, 1974: 170). TaY'nda ise Çad 𐰽𐰺 biçimine denk gelmektedir.

²⁴⁹ E. G. Pulleyblank'e göre Sui ve T'ang döneminde She 設 karakterinin okunuşu şiat, Sha 殺 karakterinin okunuşu şat, Ch'a 察 karakterinin okunuşu da tş^hat idi (Pulleyblank, 1991: 47, 273, 279). Ancak E. G. Pulleyblank Sha 煞 karakterinin okunuşunu vermemiştir. A. Bombaci ise eski okunuşlarda She 設 karakterini şiat ve şet, Sha 殺 karakterini şât, Ch'a 察 karakterini de tş^hât olarak vermektedir; o da Sha 煞 karakterinin okunuşuna ulaşamadığını belirtmiştir (Bombaci, 1974: 168-169). A. Bombaci bu konuda Bernard Karlgren'den ve daha çok da E. G. Pulleyblank'den yararlanmıştır, ancak E. G. Pulleyblank daha farklı okunuşlar vermiştir. Bunların dışında, P. Pelliot da Sha 殺 karakterinin eski okunuşunun şât olduğunu belirtmiştir (Pelliot, 1929: 244, 253). Aradaki farklara rağmen, tüm bu karakterlerin eski okunuşları, "Şad" sesini vermektedir.

²⁵⁰ 576 yılında Roma elçisi Oualentinos'u Ουαλεντινός (Valentinus) karşılayan Batı Gök Türk idarecisinin adı, Menandros'ta Μένανδρος Tourxanthos Τοῦρξανθος olarak geçmektedir. Bu kişinin adının Türgiş Şad ya da Türk Şad olabileceği düşünülmüşse de, A. Bombaci bu görüşlerin sağlam temellere dayanmadığını, bu nedenle bu konuya ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini belirtmiştir (Bombaci, 1974: 168, 191).

Eski İranca **xšaita*-'dan Avestacaya *xsaēta*-, oradan Soğdçaya *xšēδ*²⁵¹ yani "lord, hükümdar", oradan da Türkçe'ye Şad olarak geçmiştir. Soğdçada hükümdarlar için kullanılan *xšēδ* sözcüğü, bildiğimiz gibi Arapça kaynaklarda İhşid اخشيد olarak yazılmıştır. A. Bombaci, haklı olarak Şad'ın doğrudan Şâh'ا شاه bağlanmasına karşı çıkmıştır, zira *xšāyaθiya* ile *xšaita* sözcükleri farklıdır (Bombaci, 1974: 180-193). A. von Gabain, Şad unvanının Soğdça *ḡšyd* (γšyδ) sözcüğünden gelmiş olabileceğini tahmin etmiştir; R. Giraud da Şad unvanının İranî bir kökene sahip olmasının daha muhtemel olduğunu düşünmüştür (Giraud, 1999: 113; von Gabain, 2000: 295). G. Clauson, okunuşunu Şad yerine Şad̄ (peltek d ile) olarak verdiği bu sözcüğün kökeni olarak, A. Bombaci'de gördüğümüz iki teoriden Eski Farsça *xšāyaθiya*- görüşünü desteklemiştir (Clauson, 1972: 866). Şad unvanının İranî ve Hint kökenli olmasına ilişkin görüşleri derleyen A. Donuk ise İranî köken görüşüne karşı çıkarak, İranî sözcüklerin anlamlarının verilmediğini, Şad İhşid'den geldiyse başındaki hecenin atılmasının anlamsız olduğunu, Şâh شاه sözcüğünün Şad olarak alınamayacağını, İranîlerde Şadlık kurumunun bulunmadığını söylemiştir (Donuk, 1988: 34-35). Hâlbuki A. Bombaci tüm bu İranî sözcüklerin anlamlarını ve içeriklerini, ayrıca hangi dönemde nasıl yazılıp okunduklarını açıklamıştır. Ayrıca, Şâh sözcüğünün eski okunuşunun da Şâh olmadığını belirtmiştir. Biz de, A. Bombaci'nin Eski İranca **xšaita*- → Avestaca *xsaēta*- → Soğdça *xšēδ* → Türkçe Şad görüşünü benimsiyoruz.

Gök Türklerde genellikle hanedanın erkek çocuklarından seçilen ve yaş sınırı aranmayan **şadlar**, taşra yönetimi ve ordu komutanlığı gibi görevleri yerine getiriyorlardı. Kendilerine ait yönetim merkezleri ve orduları olan şadlar, daha çok özerk taşra yöneticileri gibiydiler. Özerk olmalarına karşılık, hanedan üyeleri olmaları nedeniyle, merkezî yönetimi de simgeliyorlardı. Şad olmak için bilgelik, cesaret, emek, çaba, özveri gibi özelliklere sahip olmak gerekiyordu.

²⁵¹ A. Bombaci, bu adın Maniheizt Soğdçasında *xšyδ* ve '*xšyδ*, Budist Soğdçasında da *γšyδ* olarak yazıldığını belirtmiştir (Bombaci, 1974: 185).

3. Tigin

CS'ya göre Doğu Gök Türk devlet memurluk hiyerarşisinde Yabgu'dan ve Şad'dan sonra üçüncü sırada T'e-le 特勒 (Tigin) gelmekteydi (Liu, 1958-I: 8-9). SS'ya göre de Gök Türklerin eski rütbelerinde Yabgu ve Şad'dan sonra, İlteber'den de önce Tigin 特勒 geliyordu (Liu, 1958-I: 41). TT'de, CTS'da ve HTS'da ise Tigin 特勒 ve Şad unvanları, Kagan ve Katun ile birlikte hanedan üyesi yöneticilerin arasında sayılmış olup Yabgu, Külüg Çor, Apa, İlteber ve Tudun gibi memurluklardan ayrı tutulmuştur (Liu, 1958-I: 132, 181; 1958-II: 498). Ancak TCTC aynı listeyi verdikten sonra Tigin'i 特勒 bu listenin en başına koymuştur (Liu, 1958-II: 556-557). CS'ya, CTS'ya ve HTS'ya göre Doğu Gök Türklerde kağanın oğullarına ve kardeşlerine Tigin deniliyordu (Liu, 1958-I: 8, 132, 181). CTS aynı zamanda Batı Gök Türklerde Yabguların ve Tiginlerin kağanın oğullarından, küçük kardeşlerinden ya da akrabalarından seçildiklerini belirtmiştir (Chavannes, 1903: 21). Buradan hareketle kolayca söyleyebiliriz ki, Tigin unvanı Prens (Şehzade; Farsça Şâhzâde شاهزاده, Osmanlıcada Şehzâde شهزاده) unvanının Türkçe karşılığıdır. CS'nun, SS'nun, CTS'nun ve HTS'nun ortak ifadelerine göre Tigin unvanı, sayılan öbür unvanlarla birlikte Doğu Gök Türklerde babadan oğula miras yoluyla geçebiliyordu; CTS bu unvanın aynı zamanda ağabeyden kardeşine miras kalabildiğini de belirtmiştir (Liu, 1958-I: 8-9, 41, 132, 181). İbn Hurdâdbih'e göre Türklerin küçük hükümdarlarının unvanları arasında Hurtekin unvanı da yer alıyordu (Yörükân, 2004: 370). Kesin bir şey söyleyememekle birlikte, bu unvanın Kür Tigin ya da Köl Tigin²⁵² olabileceğini düşünebiliriz.

Gök Türklerde Tigin unvanını taşıyan kişilerin yaptıkları görevleri örnekleriyle sınıflandırıp sıralayacağız. CTS'ya ve HTS'ya göre Gök Türklerde kağanların oğulları ve erkek kardeşleri olan Tiginlerin arasında ayrı bir topluluğun başında olan ve askerlere komuta edenlere Şad 設 deniliyordu (Liu, 1958-I: 132, 181). TT de aynı bilgiyi vermekte, ancak topluluk yöneticiliğinden söz etmemektedir (Liu, 1958-II: 498). HTS'daki bir ifadeye göre *İllic Kagan, tahta geçtiği zaman T'ung Tigin'i 統特勒 Hu

²⁵² Nitekim Bilge Kagan'ın küçük erkek kardeşlerinden en tanınmış olanı da Köl Tigin unvanını taşıyordu. Kür unvanı aynı zamanda Kara Kitanların hükümdar unvanı Gür Han'da da görülmektedir. Kür sözcüğü, Küç (Güç) sözcüğü ile bağlantılıdır; nitekim DLT'te Karahanlılarda "Güçlü Tigin" anlamında Küç Tigin كچ تگين unvanının bulunduğu bildirilmiştir (DLT, 1998-I: 413).

胡²⁵³ reisi, Hu Tigin'i 斛特勒 de T'ieh-le 鐵勒 (*Tegreg) boylarından Hu-hsieh 斛薛 boyunun reisi yapmıştır (Liu, 1958-I: 201). SS'da Shih devletinin 石國 (Taşkend) Gök Türklerle yaşadığı bir anlaşmazlık sonucunda, She-kui Kagan'ın 射匱可汗 Tien-chih Tigin'e 特勒匱職 Taşkend'de naip olarak orayı idare etmesini buyurduğu yazmaktadır. HTS'da ise 7. yüzyılın başlarında Batı Gök Türklerin Taşkend 石國 kralını öldürerek bölgeyi Fu-chih Tigin 特勒匱職 aracılığıyla idare ettikleri kayıtlıdır (Chavannes, 1903: 141).²⁵⁴ Kapgan Kagan'ın kızı Hsien-li Bilge Kunçuy'un mezar yazıtına göre prensesin ağabeyi Mo Tigin 墨特勤 (*Beg Tigin), Sağ Bilge Beyi (Yu Hsien Wang) idi (Bombaci, 1971: 104; Chavannes, 1975: 42). THY'ya ve HTS'ya göre Tenri Kagan döneminde kağanın iki amcası, doğudaki sol ve batıdaki sağ şadlar olarak birliklere komuta etmekteydiler. Bunlardan Sol Şadı (Töliş Şadı) olan kişi P'an Ch'üeh T'e-le 判闕特勒 (P'an Köl Tigin) unvanını taşıyordu (Liu, 1958-I: 230, 1958-II: 623). Bu kişi sonradan kağanı öldürmüştür.

Yukarıda değindiğimiz gibi TT, CTS ve HTS, Tiginlerin komutanlık yapanlarına Şad denildiğini belirtmiştir. SS'ya göre 616'da Çin'in kuzey sınırında bulunan Ma-yi 馬邑 bölgesine yapılan akında Shih-pi Kagan, iki Tigin'e 特勒 askerlerle güneye inmelerini buyurmuştu (Liu, 1958-I: 133). CTS'da ve HTS'da 617 yılında T'ang Hanedanı'nı kurmak amacıyla Sui 隋 Hanedanı'na karşı ayaklanan Li Yüan'e 李淵 (sonraki T'ang Kao-tsu 唐高祖) yardım etmek amacıyla aynı kağanın K'ang-shao-li Tigin 康鞘利特勒 komutasında bir miktar asker ve at gönderdiği belirtilmiştir (Liu, 1958-I: 85, 132, 181).²⁵⁵ HTS'da ve TCTC'de 619 yılında Gök Türk hükümdarı Ch'u-loo Kagan'ın, o sırada hâkimiyet mücadelesi vermekte olan yeni kurulmuş T'ang Hanedanı'na askerî yardımda bulunduğu; T'ang ve Gök Türk ordularının Pin-chou'da 濱州 birleştikleri;

²⁵³ Bunlar Doğu Gök Türk ülkesinde bulunan Soğd kolonileri olmalıdır; bu dönemde Doğu Gök Türk ülkesinde ayrı bir boy (Pu 部) olarak yaşayan Soğdlular için bkz. Pulleyblank, 1952: 323-325.

²⁵⁴ HTS'da gördüğümüz Fu 匱 hecesi genellikle Türkçe Beg (Bey) unvanının karşılığı olarak kullanılırdı. É. Chavannes'ın da belirttiği üzere, bu olayda Taşkend'e gönderilen kişinin unvanında Bey yoktu; sonraki metinde, benzer olan Tien 匱 ve Fu 匱 heceleri karıştırılmıştır.

²⁵⁵ Bu adın yorumlanması ve Sanskrit "Surika" kelimesine dayandırılmasına ilişkin bkz. Togan-Kara-Baysal, 2006: 88-89.

Savaşçılığıyla ünlü Köl Tigin, meydan savaşlarında çarpışmalara katılmakla birlikte bazen seferlere komutanlık da yapmıştır. KTY'na (D40, K1-3, K5-8) göre 711 yılında Bolçu Zaferi'nden sonra Gök Türklere karşı ayaklanan Türğişlerin Koşu 𐰽𐰺𐰸𐰸 boyuyla, 715 yılında da Azlar, Edizler ve birtakım Dokuz Oğuzlarla yapılan savaşlarda Köl Tigin komutan olmuş ve çarpışmalara katılan Gök Türk ordularını yönetmiştir (OY, 1988: 18-23). Son olarak, HTS'ya göre 720'de Bilge Kagan'a karşı hazırlanan müttefik ordusunda komutan olarak pek çok Türk-Moğol kavminin reislerinin yanı sıra Kapgan Kagan'ın yukarıda gördüğümüz oğlu Sol Bilge Beyi (Tso Hsien Wang)²⁵⁷ Mo T'e-le (*Beg Tigin) ile Sağ Bilge Beyi (Yu Hsien Wang) A-shih-na P'i-chia T'e-le 阿史那毗伽特勒 (A-shih-na Bilge Tigin) da yer alıyorlardı (Liu, 1958-I: 225).

SS'da, PS'da ve TCTC'de 585 yılında Doğu Gök Türk hükümdarı İşbara Kagan'ın Çin'e gönderdiği elçinin oğlu K'u-he-chen Tigin 庫合真特勒 ya da K'u-han-chen Tigin 庫含真特勒 olduğu kaydedilmiştir (Liu, 1958-I: 67, 1958-II: 543). SS'da 591 yılında Doğu Gök Türk hükümdarı Tu-lan Kagan'ın 都蘭可汗 Çin'e yolladığı elçinin Tiginlerinden 特勒 birisi, 593 yılında aynı kağanın Çin'e gönderdiği elçisinin kendisiyle aynı anneden olma kardeşi Ju-tan Tigin 褥但特勒, 599 yılında aynı kağanın Çin'de bulunan elçisinin Yin-t'ou Tigin 因頭特勒, 607 yılında Doğu Gök Türk hükümdarı Ch'i-min Kagan'ın Çin'e gönderdiği elçisinin oğlu T'o Tigin 拓特勒, aynı yıl aynı hükümdar tarafından gönderilen elçinin de kağanın büyük erkek kardeşinin oğlu P'i-li-chia Tigin 毗黎伽特勒 (Bilge Tigin?) olduğu yazılıdır (Liu, 1958-I: 68, 56, 59, 69). 617 yılında Doğu Gök Türk hükümdarı Shih-pi Kagan'ın Çin'e yolladığı elçisinin Tiginlerinden K'ang-shao-li 康鞘利特勒 olduğu CTS'da kayıtlıdır (Liu, 1958-I: 132). Ta-T'ang Ch'uang-ye Ch'i-chü-chu'da ise gelen elçilik heyetinde "Devletin Direkleri (Chu-kuo, *İltutmuş?) 柱國" K'ang-shao-li 康鞘利, Chi-shih 級失²⁵⁸, Je-han Tigin 熱寒特勒 ve başka ileri gelenlerin olduğu belirtilmiştir (Liu, 1958-I: 366-367). CTS'ya ve HTS'ya göre 618 yılında aynı kağanın Çin'e gönderdiği bir elçisi Ku-to-lu T'e-le 骨咄

²⁵⁷ Hâlbuki Hsien-li Bilge Kunçuy'un mezar yazıtına göre bu kişi Sağ Bilge Beyi (Yu Hsien Wang) idi.

²⁵⁸ Liu, bu kişiyi eserinin dizininde Chi-shih 級失 Tigin olarak vermiştir (Liu, 1958-II: 784), ancak metinde bu kişinin unvanı yazılmamıştır. CTS'da K'ang-shao-li'nin unvanı, Ta-T'ang Ch'uang-ye Ch'i-chü-chu'da da Je-han'ın unvanı Tigin olarak verildiğine göre, Chi-shih'nın da Tigin olması muhtemeldir.

祿特勒 (Kutlug Tigin), yine 618 yılı dolaylarında Çin'e elçi olarak gelen kişi de Chia-pi Tigin 夾畢特勒 unvanlı A-shih-na Ssu-mo idi (Liu, 1958-I: 133, 152, 182, 204, 283). CTS'da, HTS'da ve TCTC'de belirtildiği gibi, 621 yılında aynı kağanın Çin'de bulunan elçileri arasında Je-han Tigin (热寒特勒 ya da 特勒热寒) de bulunmaktaydı (Liu, 1958-I: 136, 185, 1958-II: 575). CTS'da ve HTS'da kayıtlı olduğu üzere, Chia-pi Tigin unvanlı A-shih-na Ssu-mo, 624 yılında da yine Çin'e elçi olarak gelmiştir (Liu, 1958-I: 138, 187). Yine CTS'da ve HTS'da 647 yılında Çin'e bağlı Doğu Gök Türk hükümdarı Yi-chu Çabış Kagan'ın Çin'e yolladığı elçisinin oğlu Sha-po-luo T'e-le 沙鉢羅特勒 (Işbara Tigin) olduğu kayıtlıdır (Liu, 1958-I: 155, 208). Aynı kaynaklarda 650 dolaylarında aynı kağanın en büyük oğlu Chieh-man-t'o'nun 羯漫陀 Çin'e gönderdiği elçisinin oğlu An-shuo 菴鑠 olduğu belirtilmiştir (Liu, 1958-I: 156, 209). Bu kişinin unvanı bilinmemektedir, ama Tigin olabilir.

Elimizdeki belgelere göre, İkinci Gök Türk Kağanlığında Tiginlerin elçi olarak kullanıldıklarına ilişkin örnekler daha azdır. CTS'ya, HTS'ya ve TCTC'e göre Kapgan Kagan'ın 711 ve 713 yıllarında Çin'e gönderdiği elçi oğlu Yang-wo-chih Tigin 楊我支特勒 idi; ancak Huo Feng-yao'nun 和逢堯 CTS'daki ve HTS'daki biyografisinde bu kişi fazladan Başbakan (Großminister) olarak da geçmektedir (Liu, 1958-I: 169, 220, 270, 1958-II: 611). Ch'ü-chiang Chang-hsien-shen Wen-chi'ye 曲江張先生文集 göre 735 yılında Çin imparatoru T'ang Hsüan-tsung'un 唐玄宗 Gök Türk kağanına hitaben yazdığı iki mektupta kağanın tahta geçmesinden itibaren Çin'e gönderdiği elçileri arasında Yü-ke Tigin 特勒欲各 adlı birisinin adı geçmektedir (Liu, 1958-I: 378, 379).

Yukarıda değindiğimiz gibi, CTS'daki ve HTS'daki bir kayda göre Yang-wo-chih Tigin'in Başbakanlık yaptığı bilinmektedir. BY'na göre de *Mwγ'n γ'γ'n* (Mu-kan Kagan 木杆可汗) ve *T'sp'r γ'γ'n* (Taspar Kagan, T'o-po K'e-han 佗鉢可汗) dönemlerinde *My'n Tykyn* (Mahan Tigin) adında birisi ortak yöneticilik ya da kağan naipliği yapıyordu (Kljaštornyj-Livšic, 1972: 85-87). Belki de Yang-wo-chih Tigin, Mahan Tigin gibi kağan naibi idi.

Gök Türkler Tigin unvanını birkaç kez Çinli komutanlara da vermek istemişlerdir. Bununla ilgili elimizde iki kayıt bulunmaktadır. SS'ya göre 583 yılında Gök Türkler Sha-ch'eng 沙城 kentini kuşattıkları zaman, kentte bulunan Yü-chou 豫州 Tsung-kuan'ı 總管 (askerî vali) Li Ch'ung'a 李崇 teslim olması durumunda onu Tigin 特勒 tayin edeceklerini duyurmuşlardı. Ancak Li Ch'ung bu teklifi kabul etmemiş ve savaşı ölmüştür (Liu, 1958-I: 82). Sui Hanedanı'nda bir vali vekili²⁵⁹ olan Chang Ch'ang-hsün'ün 張長遜 CTS'daki ve HTS'daki biyografisine göre de Sui Hanedanı'nın sona ermesi sırasında çıkan kargaşada döneminde bu kişi Gök Türklerle bağlılığını bildirmişti. Gök Türkler de buna karşılık olarak ona Ke-li T'e-le 割利特勒 (*Karı Tigin)²⁶⁰ unvanını vermişlerdi. Ancak bu kişi, kısa bir süre sonra T'ang Hanedanı'nın hizmetine girmiştir (Liu, 1958-I: 326).

Tigin unvanı Gök Türklerden başka Tabgaçlarda, Eftalitlerde, On Oklarda, Gök Türk dönemi Türkistan kent-devletlerinde, Dokuz Oğuzlar ve Uygurlarda, Kırgızlarda, Tuna Bulgarlarında ve Macarlarda, Abbâsîler gibi bazı İslâm devletlerinin hizmetindeki Türk gulamlarında, Tohsılarda, Karahanlılarda, Karahanlı dönemindeki bazı Türk topluluklarında, Selçuklularda, Harezmsahlarda, Delhi Sultanlığında, Öngütlerde, Karluklarda, Naymanlarda ve Oğuz destanlarında da kullanılmıştır. Çin'de Tabgaç prenslerinin çoğu için kullanılan Chih-ch'in 直勤 (*d'iek-giən) unvanının Tigin olduğu anlaşılmıştır (Bazin, 1950: 311, 315-316; Boodberg, 1936: 172, 176). 659 yılında Çin hâkimiyetine karşı Tarım Havzası'nda ayaklanan A-hsi-chieh 阿悉結²⁶¹ reisi *Köl İrkin Tümen, CTS'da yakalanıp Çin başkenti Luo-yang'a 洛陽 götürülmesiyle ilgili bilginin olduğu yerde bir kere *Tümen Tigin olarak geçmektedir; É. Chavannes burada geçen

²⁵⁹ Vali vekili anlamına gelen T'ung-shou 通守 rütbesi Çin imparatoru Sui Yang-ti döneminde oluşturulmuştu. T'ung-shou rütbesini taşıyan vali vekilleri her vilâyete (Chün 軍) atanmaktaydılar (Liu, 1958-II: 701).

²⁶⁰ Ke-li 割利 karakterlerinin E. G. Pulleyblank'e göre Sui ve T'ang dönemi okunuşu Kat-li` idi (Pulleyblank, 1991: 105, 188). İkinci hece olan Li 利 karakteri genellikle Eski Türkçe sahiplik eki olan -lig için kullanılmaktaydı (örneğin Hsieh-li K'e-han 頡利可汗 = *İllic Kagan). Ancak Ōsawa, Çin kaynaklarında Ni-li K'e-han 泥利可汗 olarak geçen unvanın Niri Kagan (nry x'γ'n) unvanı olduğunu tespit etmiştir (Osawa, 2002: 80). Yani Çince'deki Li 利 karakteri, aynı zamanda yabancı dillerdeki -ri / -rı sesini de karşılamaktadır. Bu durumda, Ke-li 割利 de Eski Türkçe'de "yaşlı" anlamına gelen Karı sözcüğünü karşılıyor olabilir.

²⁶¹ A-hsi-chieh boyu On Okların Nu-shih-pi 弩失畢 kolunun bir boyu olup Çu ve Talas ırmakları arasında yaşamaktaydı (Sümer, 1999a: 30).

Tigin unvanının T'e-ch'in 特勤 mi yoksa T'e-le 特勒 mı olarak yazıldığını belirtmemiştir (Chavannes, 1903: 72-73). Adı muhtemelen Tümen olan bu hükümdarın unvanı metinde Ssu-chieh Ch'üeh Ssu-chin Tu-man 思結闕俟斤都曼 olarak geçiyorsa da É. Chavannes'ın belirttiği gibi bu adın aslı Hsi-chieh Ch'üeh Ssu-chin Tu-man 悉結闕俟斤都曼 olup burada geçen Hsi-chieh de boy adı A-hsi-chieh ile aynıdır (Chavannes, 1903: 308). Bilindiği gibi, Türgişlerin 711'de Gök Türk hâkimiyetine girmelerinden kısa bir süre sonra Gök Türk Kağanlığında pek çok kavim ayaklanması çıkmış ve bu sırada Türgişlerin Çabış Çor'u (Chü-pi-shih Ch'o 車鼻施啜) olan Su-lu adında bir reis hâkimiyeti ele geçirerek kendisini Kağan ilan etmişti. CTS'ya göre 715 yılında Su-lu'ya Çin tarafından birtakım Çince unvanlar verilmiş ve kendisi Tiginliğe yükseltilmiştir (Chavannes, 1903: 45). Hâlbuki HTS'da Su-lu'nun hükümdar olmasına ilişkin bölümde böyle bir bilgi yoktur (Chavannes, 1903: 81).²⁶² Bunun dışında, Su-lu öldükten sonra yaşanan iç savaş dönemindeki Kara Türgiş kağanlarından birisinin de Talas hâkimi Er-wei Tigin 尔微特勒 olduğu bilinmektedir (Chavannes, 1903: 83). Demek ki On Oklarda Tigin unvanı kavim ya da kent yöneticileri tarafından kullanılırken aynı zamanda tıpkı Gök Türklerde olduğu gibi şehzadeliği de ifade ediyordu.

Gök Türk döneminde Türkistan'daki kent-devletleri arasında da Gök Türk etkisiyle birlikte hükümdarlar arasında Tigin unvanı kullanılmaya başlanmıştı. Aşağıda vereceğimiz örneklerden, bu kent-devletlerinde Tigin unvanının daha çok Ortaçağ Rusyası'ndaki Knjaz' КНЯЗЬ²⁶³, Selçuklu döneminde ve sonrasında da Güneybatı Asya'da Türkmenler tarafından kullanılan Beg (Bey) بك²⁶⁴ unvanlarına benzediği anlaşılmaktadır. Aslında bu unvanın bölgedeki ilk kullanımı Eftalit dönemine aittir. PS'ya ve Sung Yün'ün 宋雲 notlarına göre Eftalitler Gandara bölgesini ele geçirdikleri

²⁶² Buradan şu anlam çıkmaktadır. Su-lu, Türgiş Kağanlığı'nın kendisinden önceki hükümdar ailesinden gelmiyordu ve Çabış Çor unvanlı idi. Türgişler arasında ilk kağanların soyundan gelenlere Sarı Türgiş, Su-lu'nun soyundan gelenlere de Kara Türgiş denildiği bilinmektedir (Chavannes, 1903: 83). Ancak kendisi hâkimiyeti ele geçirdikten sonra Çin tarafından meşru hükümdar olarak tanınmış ve kendisine çeşitli unvanlar ile hediyeler verilmiştir. Bildiğimiz gibi, Tigin unvanı Gök Türklerde yalnızca kağanların erkek kardeşleri ve oğulları tarafından kullanılan bir unvan idi. Su-lu'nun Çin tarafından meşru tanınması da onun Çin tarafından Tigin seviyesine yükseltilmesi ile sembolize edilmiştir.

²⁶³ Günümüz Türkçesine Sırpça biçimiyle "Knez" olarak geçmiş olan bu sözcük, Ortaçağ'da Rusya'da kent-devletlerini yöneten hükümdarlar için kullanılmış olup, genelde Prens ya da Lord olarak çevrilmiştir; bu yönüyle Çince Wang 王 unvanına da benzemektedir.

²⁶⁴ Arapça metinlerde Emîr أمير; Beg ile Tigin arasında bağlantı kurulması aşağıda Karahanlılarda Tigin'i açıkladığımız yerde incelenecektir.

zaman oraya yönetici olarak bir Ch'ih-ch'in 敕 懃 (Tigin) atamışlardı. Sanskrit belgelerde de bu unvan Thakkana olarak geçmektedir (Chavannes, 1903: 225). Gök Türk döneminde Tigin unvanı Türkistan'daki Kapişa-Zâbulistân, Gandara, Toharistan, Taşkend, Buhara ve Hoten devletlerinde kullanılmıştır. Zâbulistân devleti Kapişa bölgesini ele geçirdiği zaman İlteber unvanlı Zâbulistân hükümdarı, bölgeye Tigin unvanlı bir kardeşini ya da oğlunu göndermişti. TFYK'ye göre T'ang Hanedanı da 720 yılında bu olayı tanımış ve Chi-pin'deki 罽賓 (Kapişa, Kapişa) hükümdara Ke-ta-luo-chih T'e-le 葛達羅支特勒 (Arakosya Tigini) unvanını vermişti (Chavannes, 1903: 161). HTS'da da 719 yılında Kapişa'da bulunan hükümdarın adının Wu-san T'e-le She 烏散特勒麁 (Wu-san Tigin Şah) olduğu belirtilmiştir (Chavannes, 1903: 132). TFYK'ye göre de 724 yılında Zâbulistân'daki Tigin unvanlı hükümdardan Çin'e bir elçi gelmişti (Chavannes, 1903: 205). Keşmir'e kadar uzanan Batı Gök Türk hâkimiyetinin izleri Wu-k'ung'un 悟空 seyahatnamesinde Keşmir'de bulunan Ye-li Tigin 也里特勒 Tapınağında görülmektedir. É. Chavannes'ın belirttiği üzere bu kişi, İranlı bilim adamı Èbû Hênîfè Èhmèd bin Dâvud ed-Dinèverî'nin ابو حنيفة احمد بن داود الدنوري (Ebû Hanife Ahmed bin Davud ed-Dineverî; 828-896) Yel Tigin olarak adlandırdığı Buhara Hükümdarı Barmuda olmalıdır ki bu kişi Sâsânî komutanı Bêhrâm Çûbîn بهرام چوبين (ölm. 592) tarafından yenilgiye uğratılmıştı (Chavannes, 1903: 198). Buhara hükümdarlarının Tigin unvanını kullandıklarına ilişkin başka bir kayıt daha bulunmaktadır. TFYK'de 745 yılında An 安 (Buhara) hükümdarı Chü-ti-po'nun 屈底波 (Kuteybe) Çin'e gönderdiği elçisinden söz eden metinde Kuteybe, An T'e-le 安特勒 (Buhara Tigini) olarak yazılmıştır (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 74).²⁶⁵ Nitekim Tigin unvanına Toharistan'ı yöneten Gök Türk hanedanında da rastlıyoruz. TFYK'ye göre 718 yılında Toharistan'dan Çin'e elçi olarak gelen kişi, Toharistan Yabgusu P'an-tu Ni-li'nin küçük kardeşi A-shih-na Tigin P'u-luo (A-shih-na Shih-le P'u-luo 阿史那恃勒僕羅) idi (Chavannes, 1903: 200, İlave Bölüm 37). Yine TFYK'de 742'de ve 743'te Çin'e elçi gönderen Taşkend 石國 hükümdarı, Tigin 特勒 olarak geçmektedir (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 67, 69-70).

²⁶⁵ Bu hükümdar başka örneklerde hep Kuo-wang 國王 yani “Ülke Hükümdarı” olarak geçmektedir (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 71, 83).

Tigin unvanına Dokuz Oğuzların bir parçası olan Hsüeh-yen-t'o Kağanlığında rastlıyoruz. HTS'ya göre Hsüeh-yen-t'o hükümdarı Yinçü Bilge Kagan, Çin imparatoru T'ang T'ai-tsung'a kendi ülkesinin ürünlerini sunduktan sonra imparator da ona kağanın kardeşi T'ung Tigin 統特勒 aracılığıyla hediyeler göndermişti (Chavannes, 1903: 96). J. R. Hamilton, 10. yüzyılda Uygurların kullandıkları Tigin unvanının Çince belgelerde Ti-yin 狄銀, T'e-yin 特銀, Ti-yin 地因 ve T'i-yin 惕隱 biçiminde yazıldığını belirtmiştir; 924-926 yıllarında Turfan Uygurlarını yöneten hükümdarın unvanında da Tigin 狄銀 unvanı geçmektedir (Pelliot, 1929: 255; Hamilton, 1955: 156). Uygurlardan bahseden Hotence bir metinde geçen Dagi'na unvanı H. W. Bailey'e göre Tigin'dir (Bailey, 1948b: 622). TC'daki Uygur Efsanesi'nde ağaçtan doğan dört çocuğun hepsine Tigin unvanı verildiği görülmektedir (Juvaini, 1997: 56). Turfan'da bulunan T.M. 417 Nr. 15 numaralı Uygurca Maniheizt bir metinde 6. satırda da Tigitler sözcüğü geçmektedir ki burada Tigin'in çoğulu Tigit'e fazladan bir çoğul ekinin getirilmiş olduğunu görüyoruz (Arat, 1987: 495). Gerdîzî'ye göre de eski Doğuz Oğuz (Uygur) Hakanlarından birisinin adı Kûr Tigin idi (Şeşen, 1998: 79). Bu unvan, yukarıda gördüğümüz Hurtekin unvanına benzemesiyle birlikte ya Kür Tigin ya da Köl Tigin olmalıdır. Moğolların Gizli Tarihi §238'de Çinggis Qan'a itaat ettiği görülen Idu'ut (Iduk Kutu) unvanlı Ui'ut (Uygur) hükümdarı, I. de Rachewiltz'e göre Barçuk Art Tigin idi (SHM, 2004-I: 163, 2004-II: 846).²⁶⁶ TC'da da Uygur hükümdar unvanı olan Idikut (Iduk Kut) unvanının Prens anlamına geldiğini yazılmıştır (Juvaini, 1997: 61). Uygur Iduk Kutu'nun Çinggis Qan'a yolladığı adamları arasında Bolad Tigin adında bir elçiye görmekteyiz (Rashiduddin, 1998-I: 205). Yukarıda değindiğimiz gibi, Turfan Uygur Iduk Kutlarının zaman zaman Tigin unvanını kullandıkları görülebilmektedir. Iduk Kutların Tigin unvanını kullanmaları, onların bu unvanı "Hükümdar Oğlu"ndan çok, açıklaması yapılan "Yerel Hükümdar" anlamında kullandıklarını göstermektedir. Yenisey Kırgız yazıtlarından III. Çakul Yazıtı 1. satırda yazıtın sahibinin er adının Yaruk Tigin 𐰽𐰺𐰍:𐰇𐰏 olduğu belirtilmiştir (ETY, 1994: 528). Moğolların Gizli Tarihi §239'a göre de Çinggis Qan'a itaat eden Kırgız hükümdarları Yedi Inal, Aldi (Altı?) Er ve Örebek Digin (Tigin) adlı üç kişi idi (SHM, 2004-I: 164). Tuna Bulgarlarında Kan Tigin, Kanar Tigin ve Böri Tigin gibi özel adlara rastlanılmaktadır; Bulgar yazıtlarına

²⁶⁶ P. Pelliot, Barçuk'un aslının "Bars + çuk" yani "Küçük Pars" olabileceğini düşünmüştür (Pelliot, 1930: 55). Bu kişinin adı Yüan-shih'da 元史 Pa-erh-chu A-erh-t'e Ti-chin 巴而术阿而忒的斤 olarak geçmektedir (Cleaves, 1949a: 43).

göre Tigin sözcüğü, “Han’ın kardeşi ya da oğlu” anlamına gelmekteydi. Macarlarda da Tigin unvanının çoğulu olan Tigit, “Tihit” ve “Tühüt” olarak varlığını korumuştur (Donuk, 1988: 48).

Abbâsîlerde, Fâtımîlerde, Buveyhîlerde (el-Buveyhiyyûn البويهيون, Âl-i Bûyeh آل بويه; 932-1062), Sâmanîlerde ve Gaznelilerde Tigin adını taşıyan gulam kökenli komutanlar ve valiler de vardı.²⁶⁷ HA §17’ye göre o dönemde Batı Türkistan’da yaşayan bir Türk kavmi olan Tohsıların ülkesinde Bîglîlik بیکلیک (Beyin Adamlarının Evi) adlı yerleşim yerinin hükümdarı Yınal Beg Tigin²⁶⁸ diye adlandırılmaktaydı (HA, 1937: 99; Şeşen, 1998: 66).²⁶⁹ Yukarıda da belirttiğimiz gibi, yine HA’de §12’de Dokuz Oğuzların (Turfan Uygurları) ülkesinde Beg Tegin Köyleri adında Soğdlulara ait beş köyden oluşan bir yerleşim yerinin bulunduğu belirtilmiştir (HA, 1937: 95; Şeşen, 1998: 62). Karahanlılar da Tigin unvanını kullanmışlardır. DLT’e göre Tegin ya da Tigin تگین, Karahanlılarda hakanların çocuklarına verilen addır (DLT, 1998-I: 413). Bu esere göre tigin sözcüğü aslında “köle” anlamına gelirken sonradan prens unvanı hâline gelmiştir.

²⁶⁷ Bu komutanlar ve valiler şunlardır: Ahmed Yınal Tigin (Ahmed Yinâl Tegîn (احمد بنال تگین), Alp Tigin (Alf Tekîn (الف تگین, Aftegîn (افتكین, Albtegîn (البنکین), Altun Tigin (Altûn Tegîn (التون تگین), Anuş Tigin (Nûş Tekîn (نوش تگین, Anûş Tegîn (انوش تگین, Nûşteğîn (نوشتهگین), Apar/Abar Tigin (Abar Tekîn (ابر تگین), Asıg Tigin (Asığtegîn (اسیگتهگین), Ay Tigin (Aytegîn (اینگین), Bay Tigin (Bâytegîn (باینگین), Bay Tigin İdu Sunkur (Bâytegîn İdû Sunkur (باینگین یدو سنقر), Beg Tigin (Begtegîn (بکتگین), Bilge Tigin (Bilgâ Tegîn (بلکا تگین), Buharalı Tigin (Tekîn el-Buḥârî (تکین البخاری), Deylemli Kür Tigin (Kûr Tekîn ed-Deylemî (کور تگین الدیلمی), Er Tigin (Er Tegîn (ار تگین), Eygü Tigin (Eygû Tegîn (ایگو تگین), Ezgü Tigin (Ezgû Tekîn (ازگو تگین), Hûmar Tigin (Hûmar Tekîn (خمر تگین), Kara Tigin (Qarâ Tekîn (قرا تگین), Kızıl Tigin (Kızıl Tekîn (قزل تگین), Kurân Okuyan Hûmar Tigin (Hûmar Tegîn-i Kurân Hân (خمار تگین قران خوان), Kutlug Tigin (Kutluğ Tegîn (قتلغ تگین), Osa Tigin (Usâ Tekîn (اسا تگین), Sebük Tigin (Sebuktekîn (سبکتگین), Şâd Tigin (Şâtekîn (شاتگین, Şâd Tegîn (تگین شاد), burada geçen Şâd شاد, daha önce incelediğimiz Şad unvanı değil, Farsça “mutlu” anlamına gelen Şâd şad sözcüğüdür), Şah Tigin (Şahtekîn (شحتگین), Şeker/Şükür Tigin (Şeker/Şukr Tegîn (شکر تگین), Şirazlı Tigin (Tekîn eş-Şîrâzî (تکین شیرازی), Türk Beg Tigin (Bek Tekîn et-Türkî (بك تگین التركي), Türk İl Tigin (Yiltekîn et-Türkî (یلنگین التركي), Türk Köl Apa Tigin (Kulabâ Tekîn et-Türkî (كلبا تگین التركي), Türk Mencü Tigin (Mencû Tekîn et-Türkî (منجو تگین التركي), Türk Suvar Tigin (Şuvâr Tekîn et-Türkî (صوار تگین التركي), Türk Tiginek (Tekînek et-Türkî (تکینك التركي), Tüşik Hûmar Tigin (Hûmar Tegîn-i Turşik (خمار تگین ترشك), Yınal Tigin (Yinâl Tegîn (ینال تگین) (Bosworth, 2001: 303-306, 308-309; Sümer, 1999b-II: 476-477, 486-487, 491-492, 494-495, 499, 531, 533-534, 540-544, 546-549, 552). Güyük Qan döneminde de Abbâsî halifesi el-Mustansîr bi’l-lâh’ın المستنصر بالله (1226-1242) ordu komutanlarından birisinin adının Şemseddin Arslan Tigin (Şemse’d-dîn Arslân Tekîn (شمس الدين ارسلان تگین) olduğu bilinmektedir (Rashiduddin, 1998-II: 397). Abbâsî Halifeliğinin son dönemlerinde Tigin unvanlı başka komutanlara da rastlanılır; örneğin Aslan Tigin (Aşlân Tekîn (اصلان تگین), Kümüş Tigin (Kumişteğîn (كمشتهگین), Sav Tigin (Sav Tekîn (سو تگین), İl Tigin oğlu Tarhan (Tarḥân ibn Yiltekîn (طرخان ابن یلنگین), Taş Tigin (Tâşteğîn (طاشتهگین) gibi (Sümer, 1999b-II: 512, 521, 522, 524).

²⁶⁸ V. F. Minorskiy’in belirttiği üzere, bu unvan metinde Yinâlberrekîn ینالبررکین olarak yazılmış olmasına karşılık, doğrusu Yınal Beg Tegin olmalıdır.

²⁶⁹ R. Şeşen, köyün adını Bîglîlik olarak verdikten sonra bunu da “Beylerin Evi” olarak çevirmiştir. Hâlbuki V. F. Minorskiy, köyün adını hem daha doğru yazmış, hem de anlamını “Beyin Adamlarının Evi (Home of the Beg’s men)” olarak vermiştir.

Hatta eserde, bununla ilgili bir hikâye bile aktarılmıştır. Ona göre Karahanlılarda çocuklar babalarını çok sayıp onları büyük tutarlar, babalarıyla konuşmak ya da onlara bir şey yazmak isteseler kendilerini küçük göstermek ve babalarını büyütme için “Kul şöyle yaptı, kul böyle işledi” derlerdi. Sonraları bu sözcük onlara ad olarak kalmıştır (DLT, 1998-I: 413-414). Ayrıca DLT’e göre Türkler orta halli adamların büyüklerine ve Hakan çocuklarının küçüklerine Öke Tëgit اکا تگیت (Öke, Karahanlılardan önce de sık sık rastladığımız Öge unvanı olmalıdır) derlerdi ve Tëgit تگیت, Tëgin’in تگین çoğulu idi (DLT, 1998-I: 355-356). Karahanlı Ali Tigin’in oğullarının 1036’da Gaznelilere gönderdikleri elçilerden birisinin Alp Tigin الب تگین olduğu bilinmektedir (Sümer, 1999b-I: 123). Harezmşah Sultan Alâeddin Muhammed’in döneminde Semerkand hükümdarı Karahanlı Sultan Osman’ın kardeşinin Otegin اوتگین (Ot Tigin; bu unvanı aşağıda Moğollarda Tigin bölümünde açıklayacağız) unvanını taşıdığı bilinmektedir (Boyle, 1956: 153; Juvaini, 1997: 395).²⁷⁰ Elimizdeki bir bilgiye göre de, 11. yüzyılın başlarında Kaşgar’ı yöneten Karahanlı hanedanından dihkânın adı Togan Tigin olarak geçmektedir (Grenard, 1939: 52). Demek ki Tigin unvanını taşıyan kişiler, Karahanlılarda kent hâkimliği de yapabiliyorlardı. Tigin’in kölelik ile özdeşleştirilmesi olayına dönecek olursak; DLT’ün bize verdiği Tigin’in önce köle, sonra prens anlamına geldiği bilgisi, R. Genç’in de ifade ettiği gibi, doğru olmayıp daha çok bir yakıştırma. Sâ mânîlerde ve onlardan ayrılarak kurulan Gaznelilerde gulamlıktan yükselerek ordu komutanı olan kimseler de Tigin ya da Tegin olarak adlandırılmaktaydılar (Genç, 2002: 127-128). Prens anlamına gelen Tigin sözcüğünün köle anlamına sahip olmasının tam olarak hangi nedenle, hangi dönemde ve nerede olduğuna ilişkin bir bilgimiz yoktur. Ancak İbn Faḍlân’ın seyahatnamesinde Etil Bulgarlarına gönderilen elçilik heyetinin üyelerinden birisinin Türk Tigin (Tekîn et-Turkî تگین التركي) adında olduğu kayıtlıdır (İbn Fazlân, 1995: 24). Karahanlılarda olduğu gibi, Selçuklularda da değerli maden, hayvan ve renk adları ile birlikte Tigin unvanını taşıyan gulam kökenli pek çok komutana denk gelmekteyiz. Gök Türklerde ve Uygurlarda Tigin sözcüğünün köle anlamında kullanıldığına ilişkin bir bulgu olmadığına göre Tigin’in köle anlamına

²⁷⁰ Yine DLT’e göre, Tiginlerin sanı Bekeç ya da Begeç بكج idi ve bu sözcük küçültme, acınma, seyme bildirmekte olup “Beyceğiz” anlamına gelmekteydi (DLT, 1998-I: 357-358). Yukarıda, Gök Türk döneminde Türkistan’daki kent-devletlerinde Tigin unvanının Rusçadaki Knjaz’ Князь, Selçuklu dönemi Güneybatı Asya Türkmenlerindeki Beg بك, Arapçadaki Emîr امير ve Çincedeki Wang 王 anlamında kullanıldığını belirtmiştik. Demek ki, Karahanlı döneminde Tigin unvanının anlamı genel olarak Gök Türk dönemindeki “Şehzade (Prens)” anlamını koruyor olsa da artık bu dönemde Tigin, Bey unvanı ile bir tutulmaya da başlanmıştı.

kavuşmasının Abbâsî Halifeliğinde ya da ondan kopan Sâ mânîlerde başladığını düşünebiliriz. Tigin, Prens, Çocuk ve Köle kavramlarının ilişkilendirilmesine Moğollarda Tigin bölümünde devam edeceğiz. Karahanlılarda Tigin’i bitirmeden önce son olarak, DLT’e göre bu devlette Tiginlere, hükümdar soyundan gelen Hatunlara ve bunların çocuklarına Tarım ترم dendiğini, ne kadar büyük olurlarsa olsunlar Karahanlı Hanlarının oğullarından başkasına böyle hitap edilmediğini, ayrıca büyük kadınların lâkaplarının da Altun Tarım التن ترم (Altun, yani Sarı rengi, bildiğimiz gibi Eski Türklerde, Moğollarda ve Çinlilerde hükümdarlık rengiydi) olduğunu belirtmek istiyoruz (DLT, 1998-I: 396).²⁷¹ MT’e göre de Soğd padişahlarına Beg Tigin²⁷², Çiğil padişahlarına Tigin-i Çiğil (Çiğil Tigin), Atlıg padişahlarına Yınal Tigin, Barshan padişahlarına Tigin-i Barshan (Barshan Tigin), bazı Türk kavimlerinin padişahlarına da Kûtigin (muhtemelen Kür Tigin) denmekteydi (Şeşen, 1998: 35). Burada görmekteyiz ki Karahanlıların son dönemlerinde Türkistan bölgesinde Tigin unvanı, yukarıda gördüğümüz gibi “Yerel Yönetici” anlamında kullanılmıştır.

Selçuklularda Tigin unvanı hayvan ve renk adlarıyla birlikte kullanılmıştır.²⁷³ Yine aynı dönemde Tigin unvanının Harezmşahlarda da kullanıldığını görüyoruz. Hanedanın bilinen ilk atası, Selçuklu Sultanı Melikşah’ın (Melik Şâh ملك شاه; 1072-1092) ibrikçi başı olan Anuş Tigin’dır انوش تكين (Sümer, 1999b-I: 197). CT’e göre Harezmşah Atsız’ın (‘Alâ’e’d-dîn Atsız علاء الدين أتسز; 1127-1156) babası Kutbeddin Muhammed’in (Kutbe’d-dîn Muhammed قطب الدين محمد; 1097-1127) babasının adı Begma Tegin idi; bu

²⁷¹ Kitanlarda “ikinci derece devletlerin (subordinate states)” memurluklarının birinin unvanı olan T’a-lin 闐林 olarak karşımıza çıkan sözcük de K. A. Wittfogel’a ve Feng’a göre Tarım unvanı olabilir (Wittfogel-Fêng, 1946: 434). Ancak P. Pelliot, J. R. Hamilton ve G. Clauson, bu konuda farklı bir görüşe sahiptirler. Onlar bu unvanı Tarım olarak değil, Terim olarak vermişlerdir. Bundan sonra, bu unvanın Tenrim kelimesinden türemiş olabileceğini düşünmüşler, ayrıca Terim unvanının Uygurca belgelerde de bayanlar için kullanıldığını belirtmişlerdir. G. Clauson, Çağataycada görülen Térem sözcüğünün de Terim’den türemiş olabileceğini düşünmektedir. J. R. Hamilton da 924 yılında Çin’e gelen bir Kan-chou 甘州 Uygur elçisinin adı olarak yazılan T’ien T’ieh-lin’de 田鐵林 Terim unvanının geçtiğini düşünmüştür (Clauson, 1972: 549; Hamilton, 1955: 156; Pelliot, 1943: 175-185).

²⁷² Yukarıda verdiğimiz bir örnekte 10. yüzyılda Uygur ülkesinde Soğdluların yaşadığı bir yerin adının Beg Tegin Köyleri olduğunu görmüştük (HA, 1937: 95; Şeşen, 1998: 62).

²⁷³ Selçuklularda hayvan ve renk adlarıyla birlikte kullanılan Tigin’in örnekler şunlardır: Altun Tigin (Altüntegin التونتكين), Bugra Tigin (Buğrâ Tegîn بغيرا تكين), Kara Tigin (Karâ Tegîn قرا تكين), Togril (Tuğrul) Tigin (Toğril Tegîn توغرل تكين) (Sümer, 1999b-II: 611, 626, 647, 678-679, 721). Bunların dışında Anuş Tigin (Anûştegin انوشتكين), Ay Tigin (Ay Tegîn اى تكين), Hûmar Tigin (Hûmâr Tegîn خمار تكين), İl Tigin (İldegîn الدكين), Kutlug Tigin (Kutluğ Tegîn قتلع تكين), Sav Tigin (Şâv Tegîn صاو تكين), Tigin Taş (Tegîn Tâş تكين تاش), Tog Tigin (Toğ Tegîn توغ تكين, Toğ Degîn توغ دكين), Tok Tigin (Toğ Tegîn توغ تكين), Yaruğ Tigin (Yârûğ Tegîn ياروخ تكين) gibi unvanlar taşıyan komutanlar da vardır (Sümer, 1999b-II: 612, 619, 638, 642, 655, 666, 672, 677, 689).

kişi Anuş Tigin'dir (Rashiduddin, 1998-I: 156). Atsız'ın kardeşlerinden birisi de Yınal Tigin ينال تگين unvanını taşıyordu (Sümer, 1999b-I: 201). Gürgenç'teki (Gurgânc گرجگنج, bugün Türkmenistan'daki Köneürgenç) Harezmsah komutanı, Terken Hatun'un oymağından olan Humar Tigin²⁷⁴ idi (Juvaini, 1997: 124). Harezmsah komutanları arasında Beg Tigin Silâhdâr ve Küç Tigin Pehlivân adlı kişilere rastlıyoruz (Juvaini, 1997: 147, 153). Gördüğümüz kadarıyla, Harezmsahlardaki Tiginler, genellikle Karahanlılarda ve Selçuklularda örneklerini gördüğümüz gulam kökenli komutanlar idiler. Nitekim CT'te de Tegin'in Türkçede "Komutan" anlamına geldiği açıklanmıştır (Rashiduddin, 1998-II: 384). Hindistan'daki Türk hanedanlarının komutanları arasında Alp Tigin (Alb Tegîn الب تگين) ve Ay Tigin (Aytegîn ایتگين) unvanlı olan kimseler bulunmaktadır (Sümer, 1999b-II: 561, 564). Moğolların yükselişe geçtikleri sıralarda da Öngüt (Önggüt)²⁷⁵ kavminin reisi Tigin unvanını taşıyordu. Bu kişinin adı ve unvanı Moğolların Gizli Tarihi §182'de Alaquş Digit Quri (SHM, 2004-I: 104)²⁷⁶, CT'te de Ala Kuş Tegin (Rashiduddin, 1998-I: 68) ve Ala Kuş Tegin Kuri (açıklamaya göre adı Ala Kuş, unvanı da Tegin Kuri imiş; Rashiduddin, 1998-I: 71) olarak geçmektedir. Çinggis Qan döneminde Almalığ'a hükmeden Karluk hükümdarı Ozar'ın yerine geçen oğlu da TC'da Siqnaq (Sıknak) Tigin, CT'te ise Suqnaq (Suknak) Tigin olarak yazılmıştır (Juvaini, 1997: 76; Rashiduddin, 1998-II: 241). Tigin unvanı, Moğolların yükselişinden önceki Naymanlarda hanedanın bay üyelerinin yerine bayan üyeleri için kullanılmıştı. CT'te Küçlüg'ün kız yeğenin (kuzin) Ogul Tegin adında olduğu kayıtlıdır (Rashiduddin, 1998-II: 461). Joçi'nin oğlu Orda'nın oğlu Quli'nin oğlu Musalman'ın eşi, Nayman soylu Orda Tegin idi (Rashiduddin, 1998-II: 351). Moğol devletine hizmet eden Naymanlardan Sorqadu Ba'urçi'nin kızı da Er Tegin adını taşıyordu (Rashiduddin, 1998-II: 462). CT'te Kereylerde Sangun unvanının "Prens" anlamına geldiği belirtilmiştir (Rashiduddin, 1998-I: 64; bu konuda ayrıntılı bilgi

²⁷⁴ Humar sözcüğü F. Sümer'in açıkladığı gibi, Soğdçada "Teselli verici ve teşvik edici" demektir (Sümer, 1999b-I: 82).

²⁷⁵ Çin kaynaklarında Pai Ta-tan 白達旦 (Ak Tatar) ve Wang-ku 汪古 olarak anılan bu kavmin adı, P. Pelliot'ya göre Öñ ya da Oñ biçiminde bir adın çoğul hâlidir ki P. Pelliot'nun belirttiği üzere 1298 tarihli Süryanca bir metinde rastlanılan Öngäyê adı da bu kavmi karşılıyor olabilir. Nesturî Hristiyan bir Türk kavmi olan *Öñler, Moğolların yükselişinden kısa bir süre önce Sarı Irmak'ın (Huang-he 黄河) büyük kıvrımının kuzeyinde, Çin'in kuzey sınırına yakın yaşıyorlardı (Golden, 2002: 237; Pelliot, 1914b: 629-630, 635).

²⁷⁶ Digit, Tigin'in çoğulu olan Tigit'tir; Quri ise Kitan dönemi unvanlarından olup "birkaç boyun beyi" anlamına gelmekteydi ve Cürçenler tarafından Moğol reislerine de verilmekteydi (SHM, 2004-I: 492-493). P. Pelliot ise Quri'yi "Kulı (Qulı)" olarak çevirmiştir (Pelliot, 1914b: 631).

Sengün maddesinde bulunabilir). Oğuz destanlarında da Buğra Han'ın oğulları arasında Beg Tigin بك تگين, İl Tigin ايل تگين ve Kuzı Tigin قوزى تگين adlarına rastlıyoruz (Sümer, 1999b-I: 148, 149). Bütün bu saydığımız kavimlerin ve devletlerin dışında Moğollar'da da Tigin unvanına rastlanılmaktadır.²⁷⁷

²⁷⁷ 981 yılında Turfan Uygurlarına elçi olarak giden Sung 宋 Hanedanı elçisi Wang Yen-te'nin 王延德 raporuna göre o dönemde Tatarlar arasında Tigin unvanı Wu Ti-yin 屋地因 (Ok Tigin) biçiminde kullanılmaktaydı. Hatta bu unvanla yönetilen boylar, bu adla adlandırılmaktaydılar. Kitanlarda 10. yüzyılda kullanılan T'i-yin 惕隱 unvanının da Tigin olduğu düşünülmektedir (Hamilton, 1955: 156; İzgi, 1989: 48; Wittfogel-Fêng, 1946: 432). Moğollarda Prenslik kurumunu incelemeden önce onlarda Tigin unvanının kullanılmasını gözden geçireceğiz. CT'e göre Moğolların Çinggis Qan'dan önceki dönemlerinde Qabul Qan'ın eşi Qu'a Qulqu'nun kardeşi, Qonggirat boyundan Sayin Tekin (CT'te gördüğümüz gibi, "Sayin" sözcüğü Moğolcada "Büyük" ya da "Saygıdeğer" demektir ve sonradan Batu'nun unvanı içerisinde kullanılmıştı) idi (Rashiduddin, 1998-I: 45). Moğollarda ayrıca Otçigin unvanına da sıklıkla rastlıyoruz. CT'e göre Otçigin unvanı, Ot ve Tigin sözcüklerinin birleştirilmesiyle oluşturulmuştu ve "Ocak Beyi", "Evde kalan en küçük erkek çocuk" anlamlarına geliyordu (Rashiduddin, 1998-I: 125). Nitekim Boris Vladimircov Борис Владимиров da bu unvanı "Ateş Beyi" olarak çevirmiştir (Vladimirtsov, 1995: 79). Ot sözcüğü Türkçede "Ateş" demektir. "Ocak" sözcüğü de "Ot" kelimesinden gelmektedir. Bu durumda, CT'teki açıklama anlaşılabilir duruma gelmektedir. V. Rybatzki ise bu görüşe karşı çıkarak Tigin sözcüğünün Eski Türkçedeki okunuşunun Tegin olduğunu, Türkçeden Moğolcaya "t-ç" değişiminin ve Türkçede Ot Tegin biçiminde bir sözcüğün olduğunu kanıtlanmadığını, Tegin'in her zaman "Prens" anlamına gelip hiçbir zaman "Bey, Hükümdar" anlamlarına gelmediğini, bu durumda Otçigin'in de "Otçi (Ocak Muhafızı) + -jin son eki" biçiminde açıklanabileceğini ileri sürmüştür (Rybatzki, 2008: 136). Eski Türkçede Tigin biçiminin bulunduğu, Gök Türk yazısıyla yazılmış belgelerle kanıtlanmıştır. Tigin unvanı Gök Türklerin dışında pek çok kez "Bey, Yerel Hükümdar" anlamlarında kullanılmıştır ki bu çalışmamızda bu duruma pek çok örnek verdik. Ayrıca, Karahanlılarda Ot Tegin unvanına ilişkin bir örnek olduğunu da biliyoruz. Konumuza dönecek olursak; Otçigin unvanına birkaç örnek olarak şu adları verebiliriz: Tödö'en Otçigin (SHM §48; SHM, 2004-I: 10, 288), Dāritai Otçigin (SHM §50, 54, 56, 122; SHM, 2004-I: 10-12, 48, 292; CT'te Daritai Otçigin, bkz. Rashiduddin, 1998-I: 67; Yüan-shih'da Ta-a-li-t'ai Wo-t'i-ch'ih-chin 答阿里台斡惕赤斤, bkz. Hambis, 1945: 21), Temüjin'in kardeşi Temüğe Otçigin (SHM §60, 99; SHM, 2004-I: 13, 31, 323; Yüan-shih'da T'ieh-mu-ke Wo-ch'ih-chin 鐵木哥斡赤斤, bkz. Hambis, 1945: 43; Temüjin'in kardeşi Temüğe aynı zamanda Otçigin Noyan olarak da adlandırılmaktaydı, bkz. SHM §190, SHM, 2004-I: 112, 2004-II: 687; Otçigin Noyan unvanı TC'da Otegin Noyan, CT'te de Otçi Noyan olarak geçmektedir, bkz. Boyle, 1956: 153; Juvaini, 1997: 42; Rashiduddin, 1998-I: 137) ve Altan Otçigin (SHM §122; SHM, 2004-I: 48). Moğollarda Tigin unvanına Otçigin'in dışında da rastlanmaktadır. Örneğin TC'ya göre Moğolların Buhara bölgesindeki komutanlarından birisi Çigin Qorçi (Çigin Korçi, Çigin = Tigin), CT'e göre de Yün-nan 雲南 valilerinden birisi Yagan Tegin idi (Juvaini, 1997: 114; Rashiduddin, 1998-II: 446). CT'te gördüğümüz kadarıyla, Joçi'nin oğlu Orda'nın oğlu Hülegü'nün oğlu da Argun Tegin adını taşıyordu (Rashiduddin, 1998-II: 351). Ancak, yukarıda verdiğimiz örneklerin dışında Moğollar, hükümdar çocuklarına genellikle Kö'ün (çoğulu Kö'üt) demektedirler (SHM, 2004-I: 476-477). Kö'ün sözcüğü, Moğolcada "Erkek Çocuk" anlamındadır. Türkçede normal erkek çocuklar ile Prenslar ayrı sözcüklerle ifade edilirken (Oğul [Oğul] ve Tigin) Moğollarda ikisi için de tek bir sözcük kullanılmıştır. Bu durum, aşağıda örnekleri verileceği üzere Farsça metinlere de yansımıştır. Aynı durum, kız çocukları ve prensesler için de geçerlidir. Bu da Moğollardaki devlet ve hanedan anlayışının, Türklerdekinden daha zayıf olduğunu işaret edebilir. Farsça metinlerde Kö'ün sözcüğü yerine genellikle Türkçe "Ogul" (Oğul) sözcüğü kullanılmıştır. Ça'adai'nın torunu ve varisi Qara Hülegü "Kara Ogul" (Juvaini, 1997: 243), Ögödei'nin oğlu Mengli Ogul (Juvaini, 1997: 244), Ögödei'nin oğlu Kadagan Ogul (Juvaini, 1997: 558), Batu'nun kardeşi Berke Ogul (Juvaini, 1997: 568), Kubilay Ogul ve Hülegü Ogul (Juvaini, 1997: 596) buna örnektir. TC'da "Kö'ün (Prens)" için Farsçada "Oğul" anlamına gelen Pisër پسر sözcüğü de kullanılmıştır (Juvaini, 1997: 26). Kö'ün sözcüğü, hükümdar çocukları için olduğu kadar, hükümdarlara ve çevresine hizmet edenler için de kullanılıyordu. Örneğin, Çinggis Qan'ın maiyetinde otağındaki oğlanlar vardı ki bunlara Ger-ün Kö'üt deniliyordu (SHM, 2004-I: 160, 835). CT'te bunlar Türkçe olarak Ev Oglan (Gök Türk yazıtlarında "ev, oturulan yer, yurt, vatan" anlamlarında Eb (Ev) sözcüğü kullanılmıştır, bkz. ETY, 1994: 790; bu anlamlara "ordugâh, karargâh" da

Son olarak, Tigin sözcüğünü dil açısından inceleyeceğiz. Tigin kelimesi Gök Türk yazısıyla Tigin **𐰽𐰺𐰍** biçiminde yazılmaktaydı; bunun çoğulu ise genellikle Tigit **𐰽𐰺𐰍** olarak yazılıyor ise de bir yerde olağan-dışı olarak *Tigitler* ifadesi geçmektedir. Tigin sözcüğü için Çincece genellikle T'e-le 特勒 biçimi kullanılıyor olsa da ara sıra daha doğrusu olan T'e-ch'in 特勤 biçimine de denk gelinmektedir.²⁷⁸ Tabgaçlarda ve Eftalitlerde kullanılan Tigin unvanı ise Çincece Chih-ch'in 直勤 ve Ch'ih-ch'in 敕勤²⁷⁹ olarak yazılmıştır; bunların yanı sıra, 10. yüzyılda Uygurlar, Tatarlar ve Kitanlar tarafından kullanılan Tigin unvanına da Çince belgelerde Ti-yin 狄銀, T'e-yin 特銀, Ti-yin 地因 ve T'i-yin 惕隱 olarak rastlanılmaktadır. Tigin unvanına Sanskrit belgelerde Thakkana, Hotence metinlerde Dageyna biçiminde rastlanılırken Soğdça yazıtlarda bu unvan *tkyn* ve *tykyn* olarak görülmektedir. Arapça ve Farsça metinlerde ise Tigin sözcüğü hemen hemen her zaman تگین biçiminde yazılmıştır. Bu sözcük, Arap yazısının özelliği nedeniyle kimi zaman Tigin, kimi zaman da Tegin olarak okunmuştur. Eski Türkçe okunuşu V. V. Radlov, G. J. Ramstedt ve Franz Altheim tarafından Teggin ya da Tekkin olarak verilen (Donuk, 1988: 49) bu sözcüğün her ne kadar Çincece yazılmış biçimlerinin eski okunuşları, ilk hecede “e” sesini veriyorsa da sözcüğün aslının Tigin olduğu, Gök Türk yazılı metinler sayesinde bilinmektedir. Ancak, DLT’te harekeler aracılığı ile hem Tigin, hem de Tegin okunuşları verilmiştir. Sözcüğün kökeni konusunda ise farklı görüşler vardır. P. Pelliot, Tarkan’da olduğu gibi Tigin’in de çoğulunun “-t” ile bitmesi nedeniyle bu kelimenin de Moğolca’dan gelmiş olduğunu ileri sürmüştür (Pelliot, 1929: 250; Barthold, 2004: 15). Ancak çoğul eki olarak -t’nin kullanılması yalnızca Moğolca’ya özgü değildir. G. J. Ramstedt’e göre Tigin, Korece

eklenebilir) olarak geçmektedirler (Rashiduddin, 1998-I: 104). CT’te bunun başka örnekleri de vardır. Örneğin, Çinggis Qan’ın baş eşi Börte Üjin’in Ev Oglan’ı Kereylerin Albat boyundan Elenger Ba’urçi, İlhanlı Öljei Qatun’un Ev Oglan’ı da Besüt boyundan Jebe’nin torunu Qarayit idi (Rashiduddin, 1998-I: 62, 111). Buradan anlıyoruz ki, Moğollarda prensler için kullanılan özel bir unvan yoktu. Prens-Oglan Çocuk-Otağ Hizmetçisi terimleri arasında kurulan ilişki de daha çok Karahanlı ve Selçuklu örneklerine benzemektedir. Bu karmaşa, Osmanlı döneminde hükümdar çocuklarına Şehzâde شهزاده, saray hizmetlilerine de İç Oğlanی اوغلانی denilmesiyle bir nebze giderilmiştir.

²⁷⁸ Bu unvanın Çincece yazılışının doğrusu T'e-ch'in'dir 特勤. Ancak Ch'in 勤 karakteri Le 勒 karakterine benzediği için Çinli yazarlar Tigin’i genellikle yanlış olarak T'e-le 特勒 olarak yazmaktaydılar. T'e-ch'in 特勤 karakterlerinin eski okunuşu P. Pelliot’ya ve J. R. Hamilton’a göre *d’äk-g’ien iken E. G. Pulleyblank’e göre bu karakterlerin 4.-6. yüzyıllardaki okunuşu däk-g’in, Sui ve T’ang dönemi okunuşu tñäk-kñin idi (Hamilton, 1955: 156; Pelliot, 1929: 255; Pulleyblank, 1991: 254, 304).

²⁷⁹ E. G. Pulleyblank’e göre 4.-6. yüzyıllardaki okunuşu tr’ik-g’in, Sui ve T’ang dönemi okunuşu ise tr’ik-kñin idi (Pulleyblank, 1991: 57, 255).

“Tek (Fazilet) + in (adam)” kelimelerinin birleştirilmesinden oluşturulmuş olup, “Muteber Adam” anlamına gelen bir sözcüğe dayanmaktaydı; F. Altheim da Tigin’i Çinceye ya da Farsça Dihkân دهقان (Derebeyi)²⁸⁰ sözcüğüne bağlamıştır (Donuk, 1988: 49). G. Clauson ise, okunuşunu Tégin olarak verdiği bu sözcüğün, Türkçe olmayan bir dilden alıntı olabileceğini ileri sürmüş, ancak hangi dilden alıntı yapılmış olabileceğini söylememiştir (Clauson, 1972: 483). Eğer Tigin 𐰽𐰺𐰍𐰏 sözcüğünün aslı Tegin 𐰽𐰺𐰍𐰏 olsaydı, sözcüğün Türkçe asıllı olduğunu varsayıp, DLT’te “değmek; dokunmak; ermek, erişmek, varmak; yakalamak; düşmek; hücum etmek” olarak anlamı verilen “teg” (DLT, 1999-IV: 592) sözcüğünden türediğini ileri sürebilirdik. Ancak, ne Tigin sözcüğünün bu verilen anlamlarla bir ilgisinin olduğu görülebilmektedir, ne de sözcüğün Gök Türk döneminde Tegin olduğu kanıtlanabilir (tam tersine, Tigin 𐰽𐰺𐰍𐰏 olarak yazılmıştır). Ne var ki, T. Gülensoy kısa bir süre önce yeni bir görüş atarak, Tigin’in Eski Türkçede “akraba” demek olan “Tegi” sözcüğüne “-n” sesinin eklenmesiyle oluşturulduğunu ileri sürmüştür (Gülensoy, 2007-2: 876). Bunu kabul edebilmemiz için de, Tigin’in en eski biçiminin Tegin olduğunu, bunun sonradan Tigin’e dönüştüğünü, sonradan da yine Tegin biçiminin ortaya çıktığını düşünmemiz gerekiyor.

Gördüğümüz kadarıyla, Tigin unvanı Gök Türklerde hükümdar çocuklarına verilen bir unvan idi. Yaptığımız sınıflamaya göre Gök Türklerde Tigin unvanını taşıyan kişiler devlet merkezindeki prensler olmanın yanı sıra valilik, ordu komutanlığı, elçilik ve hatta kağan naipliği gibi görevleri de yerine getirmişlerdir. Aynı zamanda Gök Türkler bu unvanı kendilerine katılmalarını istedikleri ya da kendilerine katılan Çinliler gibi yabancılara da vermişlerdir.

²⁸⁰ Eskiden derebeyleri için kullanılan bu sözcük, bugün Farsçada Dehqân okunmakta ve “Köylü, Çiftçi” anlamlarına gelmektedir (Olgun-Drahşan, 2005: 162).

B. Hanedanın Kadın Üyeleri: Katun, İşi ve Kunçuy

Gök Türklerde kağanların birinci eşleri olan bayanlara Katun, yani Hatun denmekteydi. CS'da Gök Türklerin ilk kağanı T'u-men'in (Bumın) eşinin unvanının K'e-he-tun 可賀敦 (Katun)²⁸¹ olduğu ve bunun da Hunlardaki Yen-chih'ya 閼氏²⁸² denk geldiği belirtilmiştir (Liu, 1958-I: 7). CTS'da da Gök Türklerde kağanın eşinin Katun 可賀敦 unvanını taşıdığı yazmaktadır. Aynı bilgi HTS'da da vardır, ancak orada Katun unvanı K'e-tun 可敦 olarak yazılmıştır (Liu, 1958-I: 132, 181).²⁸³ Gök Türk yazıtlarında da Katun 𐰚𐰠𐰼𐰚 unvanı geçmektedir.²⁸⁴ İli Vadisinde bulunan Soğdça yazıtta 3., 8., 16. ve 20. satırlarda ise Katun unvanı, Soğdça olarak x'twnh biçiminde yazılmıştır (Osawa, 2002: 80).

Gök Türklerde Katunların elçi karşılama törenlerine ve askerî seferlere katıldıkları bilinmektedir. CTS'da 726 yılında Çin'den Bilge Kagan'a giden elçinin Gök Türk merkezinde karşılanması sırasında kağanın, eşinin, Köl Tigin'in ve Tonyukuk'un orada hazır bulundukları kayıtlıdır (Liu, 1958-I: 176). HTS'da aynı bilginin verildiği yerde, kağanın eşi Katun olarak geçmektedir (Liu, 1958-I: 227). Yine CTS'ya ve HTS'ya göre, Shih-pi Kagan'ın Çinli eşi Yi-ch'eng Kunçuy 義成公主, Gök Türklerin geleneklerine uyarak askerî işlerle de ilgileniyordu. Metinde prenses genel olarak Yi-ch'eng Kunçuy,

²⁸¹ P. Pelliot, K'e-he-tun'un 可賀敦 Katun değil Kagatun olduğunu ileri sürmüştür (Pelliot, 1929: 219). J. R. Hamilton da bu görüşü benimsemiştir (Hamilton, 1955: 96).

²⁸² Yen-chih 閼氏, Asya Hunlarında hükümdarların (Ch'an-yü 單于) eşlerine verilen unvandı (Onat-Orsoy-Ercilasun, 2004: 107). Ancak, Gök Türklerdeki Katun'un tersine, Hunlarda Ch'an-yülerin eşlerinin hepsine Yen-chih deniliyordu. Örneğin Tung Hular 東胡 ("Doğu Göçebeleri"; Hsien-pei 鮮卑 yani *Serbi kavminin, dolayısıyla Moğolların ataları), Mo-tu Ch'an-yü'den 冒頓單于 Yen-chihlarından birisini istemişlerdi (Onat-Orsoy-Ercilasun, 2004: 6). Ancak Hunlarda Ulu Yen-chih'nin olduğunu da biliyoruz. Örneğin M.Ö. 68'de tahta geçen Hsü-lü-ch'üan-ch'ü Ch'an-yü 虛閼權渠單于, başa geçtiği zaman Sağ Büyük Generalinin (Yu Ta-chiang 右大將) kızını Ulu Yen-chih (Ta Yen-chih 大閼氏) yapmıştı (Onat-Orsoy-Ercilasun, 2004: 48). Sanırsız bu Ulu Yen-chih, Gök Türklerdeki Katun'un tam karşılığı idi; zira Gök Türklerde Katun'dan başka İşi denen kağan eşlerinin de bulunduğu ilerde değineceğiz.

²⁸³ Liu'nun da belirttiği gibi, Gök Türklerdeki Katun unvanı Çin kaynaklarında ayrıca Ha-tun 哈敦 ve Ha-t'un 哈屯 olarak da geçmektedir (Liu, 1958-II: 493).

²⁸⁴ Örnekler için bkz. ETY, 1994: 839. Başka bir ilginç örnek de, UBY 4. satırda Gök Türklerde büyük bir dişi ruh olan Umay'ın Umay Katun 𐰚𐰠𐰼𐰚𐰠𐰼𐰚 olarak geçmesidir (ETY, 1994: 353). KTY D31'de de İlderis Kagan'ın eşi, Bilge Kagan'ın ve Köl Tigin'in de anneleri olan İlbilge Katun'un 𐰚𐰠𐰼𐰚𐰠𐰼𐰚𐰠𐰼𐰚 Umay 𐰚𐰠𐰼𐰚 gibi olmasına değinilmiştir (OY, 1988: 16-17). Buradan görüyoruz ki Gök Türklerin telâkkisinde Katunlar ve Umay arasında bir bağ kuruluyordu. Yine UBY 3. satırda Tanrı'nın Han unvanını taşıması (Kan Teñri 𐰚𐰠𐰼𐰚𐰠𐰼𐰚) şaşırtıcı değildir.

Gök Türk dönemi Türkistan kent-devletlerinde²⁸⁸, Karahanlılarda, Gaznelilerde, Selçuklularda ve Harezmsahlarda²⁸⁹, Kereylerde ve Naymanlarda²⁹⁰, Kitanlarda ve Moğollarda²⁹¹, Oğuzlarda ve Osmanlılarda²⁹² kullanılmıştır.

yapıyor, davalara bakıyor, yasaları çiğneyenleri şiddetli bir biçimde tedip ediyor, adaleti hakkıyla dağıtıyordu (Chavannes, 1903: 90). Kendisinin Katun unvanını taşıdığına ilişkin elimizde bir belge yoktur ancak kendisinin görevleri bir Katun'a uygundur. Sonraki Uygur Kağanlığında da doğal olarak Katun unvanı kullanılmıştı (Sümer, 1999b-I: 69). Turfan'da bulunmuş ve 14. yüzyılın ortalarında yazılmış olduğu tespit edilmiş olan T.D. 30 Nr. 22 numaralı bir Maniheizt metinde 4. satırda Iduk Kut'un Katunları geçmektedir (Arat, 1987: 499). Uygurca Oğuz Kağan Destanı'nda 3. satırda ise farklı bir biçimde Oguz'un annesi Ay Kagan unvanıyla görülmektedir (OKD, 1987: 613). Yenisey Kırgız yazıtlarından Uyug Turan Yazıtı Arka Yön 1. satırda ve Ulu Kem Kulikem Yazıtı 4. satırda da Katun Nu TK sözcüğü geçmektedir (ETY, 1994: 450, 463). Hazarlarda Katun unvanı için bkz. Golden, 2007: 178 ve Kafesoğlu, 2002: 178. İbn Faḍlān'ın belirttiği üzere, Etıl Bulgar hükümdarı İlteber Almuş'un eşi Hâtûn خاتون idi. Bu Hatun, Abbâsî elçilik heyetini karşılayanların arasında yer alıyordu (İbn Faḍlān, 1995: 49). Gerdîzî'deki Kimek türeyiş efsanesinde Kimeklerin atası Şed'in (Şad) eşi de Hâtûn unvanını taşıyordu (Şeşen, 1998: 73).

²⁸⁸ TFYK'de 719 yılına ilişkin bir kayıta Buhara 安 hükümdarının Çin'e yazdığı mektupta hükümdar kendi eşinden Katun olarak söz etmektedir (Chavannes, 1903: 203). HTS'ya göre 726 yılında Buhara 安 hükümdarının, 740'lı yılların başında da Mi-mo 彌末 (Maveraünnehir'deki Maymarg [Mâymerğ مایمرغ]) devletinin hükümdarının eşi Katun unvanını taşıyorlardı (Chavannes, 1903: 138, 145).

²⁸⁹ DLT'e göre Efrâsyâb (Alp Er Toğa) kızlarından, yani Karahanlı hanedanının bayan üyelerinden olanların adı Katun قاتون idi (DLT, 1998-I: 410). DLT'te bir koşugta (beyitte) geçen Terken Katun ترکن قاتون unvanı da "Sultan Hatun" olarak çevrilmiştir (DLT, 1998-I: 376). Yine DLT'e göre bolluk içinde büyüyenlere Oglagu اغلاگو, bunun için de asaleti olan kadınlara Oglagu Katun اغلاگو قاتون denirdi (DLT, 1998-I: 138). Aşağıda Kunçuy maddesinde açıklayacağımız gibi, DLT'ün belirttiği üzere o dönemde Hatun'dan bir derece aşağıda bulunan prenseslere Kunçuy denilirdi ve bundan da Katun Kunçuy قنچوی terimi türetilmişti (DLT, 1999-III: 240). Aynı esere göre Han karısı şekline girmeye, yani bir Han ile evlenmeye Katunlandı قاتونلندی deniliyordu (DLT, 1999-III: 206). KB'de ise Hatunların hiç bahsi geçmemektedir (Genç, 2002: 125). Gazneli Mahmud döneminde yaşamış olan Hatun Arslan (Hâtûn Arslân خاتون ارسلان) için bkz. Sümer, 1999b-II: 545. Selçuklularda da Hatun unvanlı pek çok hanım vardı: Atsuz İlti Hatun (Atsüz İlti Hâtûn اتسوز زالتی خاتون), Çiçek Hatun (Cicek Hâtûn ججك خاتون), İl Hatun (Yil Hâtûn يل خاتون), İnanç Hatun (İnânc Hâtûn اينانج خاتون), Köç Hatun (Kûç Hâtûn کوچ خاتون), Kömeç Hatun (Kûmeç Hâtûn كومچ خاتون), Kutlug Hatun (Kutluğ Hâtûn قتلغ خاتون), Mama Hatun (Mâmâ Hâtûn ماما خاتون), Salkam Hatun (Şalkam Hâtûn صلقم خاتون), Selçuk Hatun (Selcûk Hâtûn سلجوق خاتون), Terken Hatun (Terkân Hâtûn ترکان خاتون), Zübeyde Hatun (Zubeyde Hâtûn زبيده خاتون) gibi; Tuğrul Bey'in eşi de Hatun unvanını taşıyordu (Sümer, 1999b-I: 160, 1999b-II: 632, 640, 665, 673, 700, 726, 730, 736, 750). Harezmsah Alâeddin Muhammed'in annesinin de Terken Hatun (Terkân Hâtûn ترکن خاتون) unvanlı olduğu bilinmektedir (Juvaini, 1997: 349, 465).

²⁹⁰ Hatun unvanına Kerey hükümdarı Togrıl Oŋ Kan'ın (To'oril Ong Qan) annesi Elma Hatun'da da rastlanılmaktadır (Rashiduddin, 1998-I: 51). P. Pelliot bu adı Arap harfleriyle ايلمه خاتون olarak verdikten sonra bunun aslının *Ilma Hatun olması gerektiğini belirtmiştir (Pelliot, 1943: 62). Moğolların Gizli Tarihi §189'da Nayman Gürbesü Qadun'un keskin/katı yönetiminden (qurça jasaq) bahsedilmektedir (SHM, 2004-I: 111, 2004-II: 683).

²⁹¹ Kitanların Çin'de Liao 遼 Hanedanı'nı kurmadan önce kullandıkları unvanların arasında Katun 可敦 unvanı da bulunmaktadır (Wittfogel-Fêng, 1946: 430). Moğollar da Hatun unvanını çok yaygın kullanmışlardır. I. de Rachewiltz'in belirttiği üzere, Moğolların Gizli Tarihi'nde bu unvan 23 kere Qatun (çoğulu Qatut), 29 kere Qadun (çoğulu Qadut), 2 kere de Qatu olarak geçmektedir. Ayrıca evli olan ya da olmayan genç soylu bayanlara Öki Qatu deniliyordu (SHM, 2004-I: 306). Moğolların Gizli Tarihi §64'te hükümdar olan Qan'ın (Qa'an) eşi olarak karşımıza Qatun çıkmaktadır (SHM, 2004-I: 14-15). Ancak Gök Türklerin tersine, Moğollarda tüm hükümdar eşleri Qatun unvanını taşıyorlardı. Örneğin 12. yüzyılda Sorqatu Jürki adlı Moğol beyinin birinci dereceden olan iki eşi de Qatun (Qorijin Qatun ve Qu'urjin Qatun) idi (SHM §130; SHM, 2004-I: 55, 482). Temüjin Qan, Tatar Yeke Çeren'in iki kızını da kendisine eş olarak aldığı zaman bunlardan birisi kardeşinin yerine feragat etmiş, birisi birinci dereceden eş olurken öbürü ondan daha aşağı seviyede oturmuştu; buna rağmen, ikisi de Moğolların Gizli Tarihi

Katun sözcüğü Gök Türk yazısıyla Katun 𐰚𐰇𐰣𐰆, Çince K'e-he-tun 可賀敦, K'e-tun 可敦, Ha-tun 哈敦, Ha-t'un 哈屯, K'e-sun 可孫, K'e-tsun 可尊 ve He-tun 合敦, Hotencede Hattuna (Bailey, 1949: 138; Blake-Frye, 1949: 386), Gök Türk döneminde Agni'nin (Karaşar) yerli Tohar dili olan Agnice'de hkhātum ve kättum (Bailey, 1938: 299, 1949: 138), Soğdçada *x'twnh*, Ermenicede Xat'un, Karahanlı Türkçesinde Katun قاتون ya da Katun قتن, İslâmî eserlerde de her zaman Hâtûn خاتون olarak yazılmıştır. Katun unvanının kökeni ve hangi dilden geldiğine ilişkin üç farklı görüş vardır. A. Donuk'un derlediği bu görüşler Moğolca, Soğdça ve Türkçe teorileridir. Bu unvanı Kagan unvanı ile ilişkili gören J. R. Hamilton ve A. Donuk, Katun sözcüğünün kökeninin Moğolca ve Soğdça dışında başka bir dilde aranmasını düşünmüşlerdir ki burada Türkçeyi ima etmektedirler (Donuk, 1988: 30; Hamilton, 1955: 96). G. Clauson ise Katun'un Kagan'la ilişkili olduğuna ilişkin görüşe karşı çıkmış ve Katun'un Soğdçada "Hükümdar Eşi" anlamına gelen *Xwat'yn* (Xwatēn) sözcüğünden Türkçeye geçtiğini ileri sürmüştür (Clauson, 1972: 602).

§155-156'da Yisügen Qatun ve Yisüi Qatun olarak adlandırılmışlardır (SHM, 2004-I: 78, 577). CT'te de bu iki kız kardeşin adları Yesülün Hatun ve Yesügen Hatun olarak geçmektedir (Rashiduddin, 1998-I: 49). Moğollarda Qatunlar çadırlarda solda (doğuda) otururlardı (Juvaini, 1997: 188; SHM §214; SHM, 2004-I: 146). TC'da Qatun'un çoğulu Farsça Hêvâfîn خواتین olarak verilmiştir (Juvaini, 1997: 27). Kuңçuy maddesinde CT'e göre Qubilai Qa'an'ın en sevdiği eşi Čabui Qatun'un Çince unvanının Kung-chu 公主 olarak verildiğinden bahsedeceğiz. Nitekim Chin 金 Hanedanı'nın Çinggis Qan'a yolladığı prensesin adı Moğolların Gizli Tarihi §248'de Gungju, CT'te ise Gungcu Hatun olarak adlandırılmıştır (SHM, 2004-I: 177, 2004-II: 898-899; Rashiduddin, 1998-I: 148). Bütün bunlar, Moğol döneminde Hatun unvanının Gök Türkler'e göre artık bir derece aşağı düştüğünü göstermektedir. Ancak buna rağmen Moğollarda Büyük/Ulu Hatun rütbesinin bulunduğu da bilinmektedir (Özcan, 1997: 500). Nitekim Çin'de He-nan Eyaleti'nde 河南省 Chi-yüan'de 濟源 bulunan 1240 tarihli Çince-Moğolca yazıtta Yeh-k'e He-tun 也可合敦 (Yeke Qadun) yani Ulu Hatun unvanı geçmektedir (Cleaves, 1960-1961: 63, 65). Bu durumda diyebiliriz ki Gök Türklerdeki Katun Moğollarda Ulu Hatun, İşi ise Hatun'a denk gelmekteydi. Moğollardaki Qatun unvanına HNA'da Xat'un ve Xat'unn olarak rastlanılmaktadır (Blake-Frye, 1949: 301, 317, 319, 341, 351; Cleaves, 1949b: 410, 428-430).

²⁹² Akkoyunlularda ve Anadolu Beyliklerinde Hatun unvanını taşıyan hükümdar anneleri ve eşleri vardı (Sümer, 1999b-I: 160, 1999b-II: 758-763, 767). Dede Korkut Hikâyelerinde de Hatun, artık Beylerin eşleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Salur Kazan Bey'in eşi Burla Hatun buna örnektir (DKK, 1973: 23). Ayrıca Dede Korkut Hikâyelerinde "Kadun ana, beg baba" ve "Beg baba, hatun ana" ifadeleri geçmektedir (DKK, 1973: 84, 86). Buradan, 15. yüzyıl dolaylarında Batı Oğuzlarında Kadun (Kadın) ve Hatun biçimlerinin birlikte var olduğunu görebiliriz. Nitekim Katun'dan gelen Kadun, zamanla Türkiye Türkçesi'nde Kadın'a dönüşmüştür. Osmanlılarda 14.-15. yüzyıllarda hükümdar eşleri ve kızları genellikle Hatun (Hâtûn خاتون) olarak anılırlardı. 16. yüzyıldan sonra bu unvan yerini Haseki (Hâşekî خاصکی), Hanım Sultan (Hanım Sultân خاتم سلطان), Kadın (Kadın قادن ya da Kadın قادین) ve Kadın Efendi (Kadın Efendî افندی قادن ya da Kadın Efendî افدین) gibi unvanlara bırakmıştır (Özcan, 1997: 500).

Gök Türklerde kağanların baş eşlerine Katun, kızlarına ise Kunçuy deniliyordu. Ancak kağanların Katunlardan başka eşlerinin de olduğu bilinmektedir. Bunun için kullanılan terim karşımıza KTY D7’de, D24’te ve BKY D7’de çıkmaktadır. Burada geçen İşilik **𐰽𐰺𐰍** sözcüğünü H. N. Orkun daha önce “Silik” olarak okuyup anlamını “Pakize” olarak verdiği hâlde T. Tekin bu sözcüğü Eşilik olarak okuyup “Hanım” olarak çevirmiştir (ETY, 1994: 32, 41; OY, 1988: 10-11, 14-15, 38-39; T. Tekin’in konu hakkındaki açıklamaları için bkz. OY, 1988: 74). V. Thomsen da bu sözcüğü Silik olarak okuduktan sonra bu sözcüğü “Öz kız” ve “Temiz kız” olarak açıklamıştır (Thomsen, 2002: 131, 145). M. Ergin ve F. Sümer ise, bizim benimsediğimiz İşilik biçimini vermişlerdir (OA, 2002: 11, 17; Sümer, 1999b-II: 77). A. F. Karamanlıoğlu’na dayanan A. Donuk da bu sözcüğün Esi, İsi ya da Eşi olarak okunması gerektiğini, yazıtta geçenin de İşilik yani Prenses olarak okunması lâzım geldiğini belirtmiştir (Donuk, 1988: 64).²⁹³ Nitekim DLT’te de İşler **اشار** biçiminde bir sözcük verilmiştir. Açıklamada bunun “kadın” anlamına geldiği, aslının “İşiler **اشيلار**” ve bunun da kelimenin çoğul biçimi olduğu, kelimenin tekil olarak da kullanıldığı belirtilmiştir. Ayrıca saygın kadınlara “işler” denmesinin bir hikâyesinin olduğu, **ى** harfinin yeğnilik olsun diye atıldığı eklenmiştir (DLT, 1998-I: 117-118). Nitekim Yenisey Kırgız yazıtlarında da “eş, arkadaş; zevce” anlamlarında Eş sözcüğü sıkça kullanılmıştır.²⁹⁴ Hatta İşî ya da İsi unvanına Harezmsahlarda bile rastlanılmaktadır.²⁹⁵ Bu durumda diyebiliriz ki, Gök Türklerde Katun ve Kunçuy dışında, kağanların öbür eşlerine İşî (ya da Eşi, Esi, İsi) deniliyordu.²⁹⁶ Keza A. Caferoğlu’na göre, Eski Uyğurcada da İşî sözcüğü “kadın, hanım, zevce, eş, hatun; prenses, tanınmış, yüksek tabakaya mensup kadın, hanım” anlamlarına gelmekteydi (EUTS, 1968: 99).

Gök Türklerde hükümdar ailesinin bayan üyeleri arasında Katun’dan sonra Kunçuy, yani Prenses gelirdi. Bu unvan Türkçe kökenli olmayıp, Türkçeye Gök Türk döneminde Çinceden geçmiştir. HS’ya göre Asya Hunlarında prenseslere Hun dilinde Chü-tz’u 居

²⁹³ Eski Türkçedeki Silig ya da Silik sözcüğünün ve bu kelimenin Türk dillerinde hangi biçimlerde varlığını sürdürdüğünün ayrıntılı olarak incelenmesi için bkz. Özkan, 1995: 909-914.

²⁹⁴ Örnekleri ve farklı yazım biçimleri için bkz. ETY, 1994: 798.

²⁹⁵ İşî Hatun ya da İsi Hatun için bkz. Sümer, 1999b-I: 77.

²⁹⁶ Kunçuy maddesinde de vereceğimiz gibi, bazı Yenisey Kırgız yazıtlarında yazıt sahipleri Kırgız beylerinin eşlerinin Kunçuy unvanını taşıdığı görülmektedir. Moğollarda da Hatun unvanının ana eşin dışındaki eşler için de kullanıldığına Katun maddesinde değinmiştik. Sanırsız, Gök Türklerdeki İşiler, yukarıda açıkladığımız gibi, Asya Hunlarındaki Yen-chihlara 關氏 denk geliyordu.

次²⁹⁷ deniliyordu (Onat-Orsoy-Konuralp, 2004: 47). Gök Türk döneminde hükümdar ailesinden bayanlar için kullanılan Türkçe bir terimin yerine Eski Türkçeye Çince'den geçmiş olan Kunçuy **𐰇𐰏𐰍𐰏**²⁹⁸ unvanıyla karşılaşıyoruz. Türkçeye Kunçuy **𐰇𐰏𐰍𐰏** olarak geçen bu unvan, Çince'de Kung-chu 公主²⁹⁹ idi. Hilda Ecsedy'nin açıklamasına göre Çin'de en eski dönemlerden beri Kung-chu, "Hükümdar Kızı" anlamına gelmekteydi; Çin dışında ise "Prenses" anlamının yanında "Soylu Kadın (yüksek rütbeli bir memurun eşi)" anlamını da taşıyordu. Yine H. Ecsedy'nin belirttiğine göre bu unvan Türkler aracılığıyla Soğdlulara da *γwnčwyh* olarak geçmiştir (Ecsedy, 1965: 88). G. Clauson'a göre Çince "İmparator Kızı" anlamına gelen Kung-chu unvanı, Gök Türklere Çinlilerle resmî evlilikler yaptıkları sırada geçmiş olmalıdır (Clauson, 1972: 635).

Kunçuy **𐰇𐰏𐰍𐰏** unvanına Gök Türk ve Yenisey Kırgız yazıtlarında rastlıyoruz. Bu unvanın Gök Türk hanedan üyeleri tarafından kullanılmasına ilişkin Çin kaynaklarındaki tek örnek, Hsien-li Bilge Kunçuy'un 賢力毗伽公主 mezar yazıtında geçmektedir (Liu, 1958-II: 497). KTY D19-20'de ve BKY D16-17'de Gök Türklere tabi olan Azlar'ın (Az **𐰇**)³⁰⁰ başına kağan yapılan Bars Beg'e **𐰇𐰏𐰍𐰏** Bilge Kagan'ın ve Köl Tigin'in Kunçuy **𐰇𐰏𐰍𐰏** unvanlı kız kardeşinin eş olarak verildiği yazılıdır (OY, 1988: 12-13, 42-43). Yine KTY K9'da 716 ilkbaharında Gök Türk ordugâhını basan Dokuz Oğuzlar ile yapılan bir savaşın anlatılması sırasında hükümdar ailesine mensup ya da hükümdar ailesine hizmet eden bayanlar arasında Kunçuy **𐰇𐰏𐰍𐰏** da geçmektedir (OY, 1988: 22-23). Arhanan (Arkhanen) Арханан Yazıtı 1. satırda yazıt sahibinin eşinin Kunçuy **𐰇𐰏𐰍𐰏** unvanını taşıdığı görülmektedir (Tryjarski, 1965: 428).

²⁹⁷ E. G. Pulleyblank'e göre 4.-6. yüzyıllardaki okunuşuyla *kiš-tsh'ih* (Pulleyblank, 1991: 64, 162).

²⁹⁸ Bu unvanı V. Thomsen, H. N. Orkun, S. Koca ve İ. Togan-G. Kara-C. Baysal *Konçuy* olarak okumuşlardır; A. Caferoğlu, G. Clauson, H. Ecsedy, M. Ergin, T. Tekin ve A. von Gabain ise bunu *Kunçuy* biçiminde okumayı yeğlemişlerdir (Clauson, 1972: 635; Ecsedy, 1965: 88; EY, 1994: 843; EUTS, 1968: 186; Koca, 2002: 832; OA, 2002: 104; OY, 1988: 151; Thomsen, 2002: 158; Togan-Kara-Baysal, 2006: 97; von Gabain, 2000: 284).

²⁹⁹ E. G. Pulleyblank'e göre Sui ve T'ang dönemi okunuşuyla *kəwŋ-tšyă*; bkz. Pulleyblank, 1991: 108, 414. H. Ecsedy'ye göre ise bu unvanın o dönemdeki okunuşu *kung-tšju* idi; bkz. Ecsedy, 1965: 88.

³⁰⁰ Bugünkü Moğolistan'ın kuzeybatısında, Tannu Ola civarında yaşayan ve muhtemelen Türk olan Az kavmi için bkz. Gömeç, 1999: 56.

Gök Türk yazıtlarında az geçmesine karşılık Yenisey Kırgız yazıtlarında bu unvan daha sık karşımıza çıkmaktadır.³⁰¹ Gök Türklerden sonra DLT’te de Kunçuy unvanına rastlarız.³⁰² Moğol döneminde Kunçuy unvanı artık tamamen yabancı bir unvan durumuna gelmişti ve resmî bir unvan olarak kullanılmıyordu.³⁰³

³⁰¹ Uyug Tarlık, Uyug Turan, Barlık, Begre, Altın Köl, Çakul, Oya, Oznaçennaya ve Elegeş yazıtlarının sahiplerinin hepsinin eşlerinin Kunçuy (Uyug Tarlık 1. satırda, X. Çakul 1. satırda ve Oya 2. satırda Kunçuy **𐰚𐰆𐰣𐰆**, Uyug Turan 1. satırda, II. Barlık 4. satırda, III. Barlık 4. satırda, IV. Barlık 2. satırda, Begre a-2’de, II. Altın Köl a-1’de, I. Çakul’da Cephe Yüzü a-1’de, II. Çakul 2. satırda, Oznaçennaya’da Ön Yüz 1. satırda ve Elegeş 12. satırda Kunçuy **𐰚𐰆𐰣𐰆** biçiminde yazılmıştır) olduğu belirtilmiştir (ETY, 1994: 441, 449, 472-473-474, 481, 514, 525, 527, 533, 567, 573, 590). Gök Türk yazıtlarında geçen Kunçuyların doğrudan hükümdar ailesinden oldukları belirtilmişse de, Kırgız yazıtlarında geçen Kunçuyların eşleri Tutuk **𐰚𐰆𐰣𐰆**, Külüg Çor **𐰚𐰆𐰣𐰆**, Apa **𐰚𐰆𐰣𐰆**, İnençü (İnançu) **𐰚𐰆𐰣𐰆**, Çor **𐰚𐰆𐰣𐰆** gibi unvanlar taşıyan görevliler ya da beylerdir. Bir önemli ayrıntı da, Kırgız yazıtlarında Kunçuy unvanının yanında hep “Kuyda **𐰚𐰆𐰣𐰆**” sözcüğünün geçmesidir ki bu sözcük, H. N. Orkun’un da belirttiği gibi vadilerin ya da ırmakların düzlükleri olmaktadır. Yazıtlarda yazıt sahiplerinin oğullarının yaylalarda, yazıt sahiplerinin eşlerinin de vadi ya da ırmak düzlüklerinde oturdukları görülmektedir (ETY, 1994: 450). G. Clauson’ın belirttiği üzere, Kuy sözcüğü Çince Kui 閨 (kadınlara özel oda) kelimesinden gelmiştir ve kadınların yaşadığı ya da kuytu, az bilinen yerlere denmektedir. Nitekim günümüzdeki “Kuytu” sözcüğü de buradan gelmektedir (Clauson, 1972: 674). 716 ilkbaharındaki çatışmayı anlatan metinden anlıyoruz ki hanedan üyesi bayanlar ordugâhta (Ordu **𐰚𐰆𐰣𐰆**) oturuyorlardı.

³⁰² DLT’te Kunçuy قنچوی olarak yazılan bu unvan, esere göre Hatun’dan bir derece aşağıda bulunan kadın, bige, prenses anlamına geliyordu ve buradan alınarak Katun Kunçuy قاتون قنچوی deyimi türetilmişti (DLT, 1999-III: 240). R. Genç’e göre Karahanlılarda Hatun ve Terken Hatun unvanları baş kadınları, Kunçuy ve Katun Kunçuy unvanları da muhtemelen hükümdarların öbür eşlerini ifade ediyordu. R. Genç ayrıca Kunçuy unvanının şehzade eşleri ve hanedan üyesi prensesler için de kullanılmış olabileceğini düşünmektedir. Ona göre bu unvan Karahanlılara Uygurlardan, onlara da Çinlilerden geçmiş olmalıdır (Genç, 2002: 126-127).

³⁰³ Chin Hanedanı’nın Çinggis Qan’a yolladığı prensesin adı Moğolların Gizli Tarihi §248’de Gungju, CT’te de Gungcu Hatun biçiminde yazılmıştır ki bunun Çince “Prenses” anlamına gelen Kung-chu 公主 olduğu açıktır (SHM, 2004-I: 177, 2004-II: 898-899; Rashiduddin, 1998-I: 148). CT’e göre Qubilai Qa’an’ın en sevdiği eşi Çabui Qatun’un Çincedeki unvanı Qonqu idi ve bu da Çince “Büyük Bayan” anlamına geliyordu (Rashiduddin, 1998-I: 86). Çin’de Kan-su’da bulunan 1362 tarihli Çince-Moğolca bir yazıtın Çince yüzünün 11. satırında ve Moğolca yüzünün 17. satırında ise Tayai Qunçui (T’a-hai Hun-chu 塔海渾主) adında Türkçe bir unvan taşıyan bir prensesinin adı geçer. Çinceden Türkçeye ve oradan Moğolcaya geçen Kunçuy unvanı, artık Çince yabancı bir sözcük olarak yazılmıştır (Cleaves, 1949a: 32, 48, 63, 73, 109). Moğollar kendi prensesleri için Öki (çoğulu Ökin), hükümdar eşleri için de Üjin sözcüklerini kullanıyorlardı. Nitekim Öki, Moğolcada “kız çocuk” demektir (SHM, 2004-II: 898); Tigin – Kö’ün olayında gördüğümüz gibi, artık Moğol döneminde hükümdar çocukları için özel unvanlar kullanılması uygulaması kalkmıştır ve gerek erkek, gerekse de kız çocuklar için her zamanki “Çocuk” terimi tercih edilmiştir. Hâlbuki Gök Türkler normal kız ve erkek çocukları ile hükümdar çocukları, prensesler ve prensler için gerek Türkçe, gerek de Çince özel unvanlar kullanmışlardır. Yukarıda değindiğimiz gibi, Moğollar hükümdar eşlerine Üjin derlerdi (SHM §74; SHM, 2004-I: 19, 354); CT ise Fücün olarak verdiği bu sözcüğün Çince “Saygın Eş (Lady)” anlamına geldiğini söylemektedir (Rashiduddin, 1998-I: 134). Moğolcadaki Öki, Eski Türkçede “anne” anlamına gelen Ög (Ök) sözcüğünden türemiş olabilir; Ög için bkz. EUTS, 1968: 146 ve von Gabain, 2000: 289.

C. Devlet Erkânı

1. Apa

Gök Türk unvanlarında ve rütbelerinde sıkça karşımıza çıkan kavramlardan birisi de Apa'dır. İleride göreceğimiz üzere Çor ve İrkin unvanları gibi, bu unvan da CS'daki ve SS'daki Gök Türk devlet görevlileri listesinde sayılmamıştır. Ancak Apa unvanı karşımıza TT'deki, CTS'daki ve HTS'daki listelerde çıkmaktadır. TT'ndeki ve CTS'daki listelere göre A-po 阿波 (Apa) unvanı Külüg Çor'dan sonra, İlteber'den de önce olmak üzere ikinci sırada gelmekteydi (Liu, 1958-I: 132, 1958-II: 498).³⁰⁴ HTS ise Apa'yı 阿波 Yabgu ve Külüg Çor'dan sonra üçüncü sırada saymakta, bunun İlteber'den yüksek olduğunu belirtmektedir; TCTC de aynı sıralamayı vermekte, ancak Yabgu'dan önce Tigin'i getirmektedir (Liu, 1958-I: 181, 1958-II: 556-557). CTS'ya ve HTS'ya göre Apa unvanı, öbür unvanlarla birlikte babadan oğula geçebiliyor, baba ya da ağabey öldüğünde oğluna ya da kardeşine miras kalabiliyordu (Liu, 1958-I: 132, 181).

581'de Taspar Kagan'ın ölümünden sonra başa geçen An-luo 菴羅 (*Umna), kısa bir süre sonra tahtı İşbara Kagan unvanıyla tahta çıkan She-t'u'ya 攝圖 (*Niber) bırakmıştı. She-t'u (*Niber), taht mücadelesini kaybeden Ta-luo-pien'e 大羅便 (*Tolu) Apa Kagan (A-po K'e-han 阿波可汗) unvanıyla birlikte Moğolistan'ın kuzeyi ve Altaylar arasındaki bölgeyi vermişti (Liu, 1958-I: 44; Osawa, 2002: 81). CTS'da ve HTS'da Apa Tarkanların 阿波達干 ordunun tüm işlerinden sorumlu kimseler oldukları belirtilmiştir (Liu, 1958-I: 158, 213). Apa Tarkan 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 unvanı da BKY G13'te devlet erkânı arasında, I. TY K10'da da 711 Türgiş Seferi sırasında Kapgan Kagan'ın Altaylarda cephe komutanı tayin ettiği oğlunun unvanı biçiminde geçmektedir (OY, 1988: 54-55; TY, 1994: 15). Köl Tigin'in unvanı Inançu Apa Yargan Tarkan'da 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤:𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤:𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤:𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 da Apa unvanı görülmektedir (OY, 1988: 24-25).³⁰⁵ BKY

³⁰⁴ TT'de Liu'nun vermediği bir bölümün çevirisini A. Taşağıl vermiştir. Buradaki listenin CS'yla aynı olduğu görülür. Burada Apa geçmemektedir (Taşağıl, 1995: 97).

³⁰⁵ İ. Kafesoğlu, burada geçen Yargan unvanının Köl Tigin'den çok Tonyukuk'un görevlerine uyduğunu, bu nedenle Inançu Apa Yargan Tarkan unvanının Tonyukuk'a ait olması gerektiğini düşünmüştür (Kafesoğlu, 2002: 125). Ancak öyle olsa bile, Tonyukuk'un unvanının Köl Tigin'e aitmiş gibi yazılmış olması, bize pek mümkün gözükmemektedir. Bu nedenle, bu unvanın Köl Tigin'e ait olduğunu düşünüyoruz.

1994: 5, 20, 55; von Gabain, 2000: 263). R. Giraud’ya göre Ayguç unvanı “Ay”³¹³ fiil köküne “-guç” ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur (Giraud, 1999: 115). Bu unvan, Gök Türklerde muhtemelen “Danışman, Vezir” gibi kavramların muadili idi. Çin kaynaklarında Gök Türklerde bazı danışmanlardan söz ediliyorsa da Ayguç biçiminde bir unvan geçmemektedir. Bu unvana Gök Türklerden sonraki dönemlerde Uygurlarda³¹⁴ ve Karahanlılarda da rastlanılmaktadır; KB’de Ayguç tabiri “şiiir, beyit, vs söyleyici” olarak geçmektedir. (Clauson, 1972: 271; Donuk, 1988: 3).

Bilge sözcüğü Gök Türk yazıtlarında genellikle kağanların ve devlet adamlarının vasıflarından ya da lâkaplarından biri olarak sayılmıştır. Ancak bazı durumlarda, bu sözcüğün danışman anlamında kullanıldığı da görülmektedir. Tonyukuk, I. TY B7’de İlderis Kagan’ın Bilgesi ve Çabışı olduğunu belirtmiştir (ETY, 1994: 102; OA, 2002: 67; TY, 1994: 4-5, 29-30).³¹⁵ Buradaki Çabış **𐰇𐰺𐰍** rütbesini ileride ayrıca inceleyeceğiz. Bilge **𐰆𐰽𐰚 (𐰆𐰽𐰚)** sözcüğünün burada danışman, müşavir anlamına geldiği anlaşılmaktadır. Ancak Gök Türk yazıtlarında bunun başka örneği yoktur; yazıtlarda geçen tüm Bilge sözcükleri, Alp (Kahraman) ya da Külüg (Ünlü) gibi kağanların ve devlet adamlarının vasıflarından, lâkaplarından birisi olarak kullanılmıştır. Bilge’nin danışman anlamında kullanılmasının bir örneği de Tun-huang’da bulunan Gök Türk yazılı metinlerde bulunmaktadır.³¹⁶ Nitekim Bilge sözcüğünün anlamını H. N. Orkun “hakîm, akıllı, bilgili”, M. Ergin “hâkim, müşavir, bilgili, âlim, akıllı bilici”, A. von Gabain “bilge, dirayetli, fetanetli, hakîm; şahıs adı, ünvan” T. Tekin de “akıllı, akıl veren, danışman; ünvan” olarak vermişlerdir (ETY, 1994: 778; OA, 2002: 89; TY, 1994: 55-56; von

³¹³ “Ay” sözcüğü Eski Türkçede “söylemek” demektir (von Gabain, 2000: 263). D. Sinor ise “sözcük” anlamındaki Ay kelimesinin aslen Türkçe değil, Ugorca ya da Samoyedçe olduğunu ileri sürmüştür (Sinor, 1985: 151).

³¹⁴ Uyгур yazmalarında bu unvanın Gök Türk dönemine göre daha aşağı seviyede olduğu, “İşçi başı” anlamına geldiği görülmektedir. Uyğurca metinlerde ayrıca İş Ayguçı, Koço Balık Ayguçı (Koço kentinin yöneticisi), Sazın Ayguçı (Budizm danışmanı) gibi unvanlara da rastlanılmaktadır. İş Ayguçı unvanı da “Bir hizmette görevlendirilen, memur edilen ayguçı” olarak yorumlanmıştır (User, 2006: 223). Ayrıca Çinggis Qan’a itaat eden Uyğur İduk Kutu’nun Moğollara gönderdiği elçilerden birisinin de İş Ayguçı olduğu bilinmektedir (Rashiduddin, 1998-I: 205). Yüan-shih’da Uyğurlara ait bir Wu-lu Ai-wu-ch’ih 吾魯愛兀赤 (Ulug Ayguçı) unvanı geçmektedir (Cleaves, 1949a: 47).

³¹⁵ Gök Türk harfleriyle **𐰆𐰇𐰏𐰐𐰑𐰒𐰓𐰔𐰕𐰖𐰗𐰘𐰙𐰚𐰛𐰜𐰝𐰞𐰟𐰠𐰡𐰢𐰣𐰤𐰥𐰦𐰧𐰨𐰩𐰪𐰫𐰬𐰭𐰮𐰯𐰰𐰱𐰲𐰳𐰴𐰵𐰶𐰷𐰸𐰹𐰺𐰻𐰼𐰽𐰾𐰿𐱀𐱁𐱂𐱃𐱄𐱅𐱆𐱇𐱈𐱉𐱊𐱋𐱌𐱍𐱎𐱏𐱐𐱑𐱒𐱓𐱔𐱕𐱖𐱗𐱘𐱙𐱚𐱛𐱜𐱝𐱞𐱟𐱠𐱡𐱢𐱣𐱤𐱥𐱦𐱧𐱨𐱩𐱪𐱫𐱬𐱭𐱮𐱯𐱰𐱱𐱲𐱳𐱴𐱵𐱶𐱷𐱸𐱹𐱺𐱻𐱼𐱽𐱾𐱿𐲀𐲁𐲂𐲃𐲄𐲅𐲆𐲇𐲈𐲉𐲊𐲋𐲌𐲍𐲎𐲏𐲐𐲑𐲒𐲓𐲔𐲕𐲖𐲗𐲘𐲙𐲚𐲛𐲜𐲝𐲞𐲟𐲠𐲡𐲢𐲣𐲤𐲥𐲦𐲧𐲨𐲩𐲪𐲫𐲬𐲭𐲮𐲯𐲰𐲱𐲲𐲳𐲴𐲵𐲶𐲷𐲸𐲹𐲺𐲻𐲼𐲽𐲾𐲿𐳀𐳁𐳂𐳃𐳄𐳅𐳆𐳇𐳈𐳉𐳊𐳋𐳌𐳍𐳎𐳏𐳐𐳑𐳒𐳓𐳔𐳕𐳖𐳗𐳘𐳙𐳚𐳛𐳜𐳝𐳞𐳟𐳠𐳡𐳢𐳣𐳤𐳥𐳦𐳧𐳨𐳩𐳪𐳫𐳬𐳭𐳮𐳯𐳰𐳱𐳲𐳳𐳴𐳵𐳶𐳷𐳸𐳹𐳺𐳻𐳼𐳽𐳾𐳿𐴀𐴁𐴂𐴃𐴄𐴅𐴆𐴇𐴈𐴉𐴊𐴋𐴌𐴍𐴎𐴏𐴐𐴑𐴒𐴓𐴔𐴕𐴖𐴗𐴘𐴙𐴚𐴛𐴜𐴝𐴞𐴟𐴠𐴡𐴢𐴣𐴤𐴥𐴦𐴧𐴨𐴩𐴪𐴫𐴬𐴭𐴮𐴯𐴰𐴱𐴲𐴳𐴴𐴵𐴶𐴷𐴸𐴹𐴺𐴻𐴼𐴽𐴾𐴿𐵀𐵁𐵂𐵃𐵄𐵅𐵆𐵇𐵈𐵉𐵊𐵋𐵌𐵍𐵎𐵏𐵐𐵑𐵒𐵓𐵔𐵕𐵖𐵗𐵘𐵙𐵚𐵛𐵜𐵝𐵞𐵟𐵠𐵡𐵢𐵣𐵤𐵥𐵦𐵧𐵨𐵩𐵪𐵫𐵬𐵭𐵮𐵯𐵰𐵱𐵲𐵳𐵴𐵵𐵶𐵷𐵸𐵹𐵺𐵻𐵼𐵽𐵾𐵿𐶀𐶁𐶂𐶃𐶄𐶅𐶆𐶇𐶈𐶉𐶊𐶋𐶌𐶍𐶎𐶏𐶐𐶑𐶒𐶓𐶔𐶕𐶖𐶗𐶘𐶙𐶚𐶛𐶜𐶝𐶞𐶟𐶠𐶡𐶢𐶣𐶤𐶥𐶦𐶧𐶨𐶩𐶪𐶫𐶬𐶭𐶮𐶯𐶰𐶱𐶲𐶳𐶴𐶵𐶶𐶷𐶸𐶹𐶺𐶻𐶼𐶽𐶾𐶿𐷀𐷁𐷂𐷃𐷄𐷅𐷆𐷇𐷈𐷉𐷊𐷋𐷌𐷍𐷎𐷏𐷐𐷑𐷒𐷓𐷔𐷕𐷖𐷗𐷘𐷙𐷚𐷛𐷜𐷝𐷞𐷟𐷠𐷡𐷢𐷣𐷤𐷥𐷦𐷧𐷨𐷩𐷪𐷫𐷬𐷭𐷮𐷯𐷰𐷱𐷲𐷳𐷴𐷵𐷶𐷷𐷸𐷹𐷺𐷻𐷼𐷽𐷾𐷿𐸀𐸁𐸂𐸃𐸄𐸅𐸆𐸇𐸈𐸉𐸊𐸋𐸌𐸍𐸎𐸏𐸐𐸑𐸒𐸓𐸔𐸕𐸖𐸗𐸘𐸙𐸚𐸛𐸜𐸝𐸞𐸟𐸠𐸡𐸢𐸣𐸤𐸥𐸦𐸧𐸨𐸩𐸪𐸫𐸬𐸭𐸮𐸯𐸰𐸱𐸲𐸳𐸴𐸵𐸶𐸷𐸸𐸹𐸺𐸻𐸼𐸽𐸾𐸿𐹀𐹁𐹂𐹃𐹄𐹅𐹆𐹇𐹈𐹉𐹊𐹋𐹌𐹍𐹎𐹏𐹐𐹑𐹒𐹓𐹔𐹕𐹖𐹗𐹘𐹙𐹚𐹛𐹜𐹝𐹞𐹟𐹠𐹡𐹢𐹣𐹤𐹥𐹦𐹧𐹨𐹩𐹪𐹫𐹬𐹭𐹮𐹯𐹰𐹱𐹲𐹳𐹴𐹵𐹶𐹷𐹸𐹹𐹺𐹻𐹼𐹽𐹾𐹿𐺀𐺁𐺂𐺃𐺄𐺅𐺆𐺇𐺈𐺉𐺊𐺋𐺌𐺍𐺎𐺏𐺐𐺑𐺒𐺓𐺔𐺕𐺖𐺗𐺘𐺙𐺚𐺛𐺜𐺝𐺞𐺟𐺠𐺡𐺢𐺣𐺤𐺥𐺦𐺧𐺨𐺩𐺪𐺫𐺬𐺭𐺮𐺯𐺰𐺱𐺲𐺳𐺴𐺵𐺶𐺷𐺸𐺹𐺺𐺻𐺼𐺽𐺾𐺿𐻀𐻁𐻂𐻃𐻄𐻅𐻆𐻇𐻈𐻉𐻊𐻋𐻌𐻍𐻎𐻏𐻐𐻑𐻒𐻓𐻔𐻕𐻖𐻗𐻘𐻙𐻚𐻛𐻜𐻝𐻞𐻟𐻠𐻡𐻢𐻣𐻤𐻥𐻦𐻧𐻨𐻩𐻪𐻫𐻬𐻭𐻮𐻯𐻰𐻱𐻲𐻳𐻴𐻵𐻶𐻷𐻸𐻹𐻺𐻻𐻼𐻽𐻾𐻿𐼀𐼁𐼂𐼃𐼄𐼅𐼆𐼇𐼈𐼉𐼊𐼋𐼌𐼍𐼎𐼏𐼐𐼑𐼒𐼓𐼔𐼕𐼖𐼗𐼘𐼙𐼚𐼛𐼜𐼝𐼞𐼟𐼠𐼡𐼢𐼣𐼤𐼥𐼦𐼧𐼨𐼩𐼪𐼫𐼬𐼭𐼮𐼯𐼰𐼱𐼲𐼳𐼴𐼵𐼶𐼷𐼸𐼹𐼺𐼻𐼼𐼽𐼾𐼿𐽀𐽁𐽂𐽃𐽄𐽅𐽆𐽇𐽋𐽍𐽎𐽏𐽐𐽈𐽉𐽊𐽌𐽑𐽒𐽓𐽔𐽕𐽖𐽗𐽘𐽙𐽚𐽛𐽜𐽝𐽞𐽟𐽠𐽡𐽢𐽣𐽤𐽥𐽦𐽧𐽨𐽩𐽪𐽫𐽬𐽭𐽮𐽯𐽰𐽱𐽲𐽳𐽴𐽵𐽶𐽷𐽸𐽹𐽺𐽻𐽼𐽽𐽾𐽿𐿀𐿁𐿂𐿃𐿄𐿅𐿆𐿇𐿈𐿉𐿊𐿋𐿌𐿍𐿎𐿏𐿐𐿑𐿒𐿓𐿔𐿕𐿖𐿗𐿘𐿙𐿚𐿛𐿜𐿝𐿞𐿟𐿠𐿡𐿢𐿣𐿤𐿥𐿦𐿧𐿨𐿩𐿪𐿫𐿬𐿭𐿮𐿯𐿰𐿱𐿲𐿳𐿴𐿵𐿶𐿷𐿸𐿹𐿺𐿻𐿼𐿽𐿾𐿿𐾀𐾁𐾃𐾅𐾂𐾄𐾆𐾇𐾈𐾉𐾊𐾋𐾌𐾍𐾎𐾏𐾐𐾑𐾒𐾓𐾔𐾕𐾖𐾗𐾘𐾙𐾚𐾛𐾜𐾝𐾞𐾟𐾠𐾡𐾢𐾣𐾤𐾥𐾦𐾧𐾨𐾩𐾪𐾫𐾬𐾭𐾮𐾯𐾰𐾱𐾲𐾳𐾴𐾵𐾶𐾷𐾸𐾹𐾺𐾻𐾼𐾽𐾾𐾿𐿀𐿁𐿂𐿃𐿄𐿅𐿆𐿇**

³¹⁶ Bu yazmalardan 3. yazmada 6.-8. satırlarda yoldan çıkılmaması için Bilgeg 𐰉𐰪 𐰽𐰸 𐰸, yani Hakîm tayin edildiğinden söz edilmektedir. Hemen arkasından da 9. satırda Yanılmaz Bilge (Yanılmaz Hakîm) 𐰉𐰪 𐰽𐰸 𐰸:𐰪 𐰽𐰸 𐰽𐰸 ifadesi geçmektedir (ETY, 1994: 286-287).

Kunçuy'un mezar yazıtına göre prensesin ağabeyi, Mo T'e-ch'in 墨特勤 (*Beg Tigin) unvanını taşıyordu (Bombaci, 1971: 104). HTS'ya göre son Gök Türk hükümdarı Pai-mei Kagan'ın 白眉可汗 hükümdar olmadan önceki unvanı Pai-mei Tigin 白眉特勒 ve Hu-lung-fu 鶻隴匐 idi; CTS'da böyle bir bilgi bulunmamaktadır (Liu, 1958-I: 230). Bu unvanlarda geçen Fu'nun 匐 da Beg olması muhtemeldir. Ancak, özellikle başka unvanların önüne gelen Beg unvanı Alp, Bilge, İşbara, Bagatur gibi daha çok lâkap olarak kullanılmış olmalıdır.

Beg unvanı Gök Türklerden başka On Oklar, Hazarlar, Dokuz Oğuzlar ve Uygurlar, Kırgızlar, Azlar, Türkistan kent-devletleri, Karluklar, İslâm devletlerindeki Türk gulamları³²⁵, Karahanlılar, Tohsılar, Selçuklular³²⁶, Harezmsahlar, Hindistan Türkleri, Kıpçaklar, İlhanlılar ve Altın Ordu, Oğuzlar-Türkmenler, Karakoyunlular-Akkoyunlular ve Timurlular, Osmanlılar, Safevîler gibi pek çok devlet ve topluluk tarafından da kullanılmıştır. Kitanlar, Tatabılar ve Macarlar da bu unvanı kullanmış olabilirler.³²⁷ 12.-

³²⁵ Abbâsîler, Buveyhîler, Hamdânîler, Sâmânîler ve Gazneliler gibi İslâm devletlerinde Beg adını taşıyan Türk kökenli komutanlar şunlardır: Arslan Beg (Arslân Bek بك ارسلان), Ay Beg (Aybek ابك), Beg Bars (Bekbars بكيرس), Beg Tigin (Bek Tekîn بك تكين, Begtegîn بكتگين), Beg Togdı (Begotğdî بكتغدى), Beg Tüzün (Bektüzün بكتوزون), Beglik (Beklik بكلك), Kutlug Beg (Hutluğ Bek بك ختلغ), Ogul Beg (Gulbek غلبك, Uğul Bek بك اغل), Türk Beg Çor (Beg Çûr et-Turkî بك چور التركى), Türk Beg Tigin (Bek Tekîn et-Turkî بك تكين التركى) (Bosworth, 2001: 304; Sümer, 1999b-II: 483, 492, 513-514, 516, 522, 532-533, 541, 543-544).

³²⁶ Selçukluların ilk dönemlerinde Yabgu, Yınal (İnal), Yınanç (İnanç) gibi unvanların dışında Tuğrul Bey (Togrul Beg) ve Çağrı Bey (Çagrı Beg) gibi Beg unvanını taşıyan idareciler de vardı (Donuk, 1988: 7). Selçuklu döneminde Beg unvanını taşıyan pek çok kişiye rastlanılır: Beg Apa (Bèg Èbè بك ابه, Bègèbè بكه), Beg Arslan (Bèg Èrslân بك ارسلان), Beg Birdi (Bèg Birdî بك بردى), Beg Çeri (Bègçerî بكچرى), Bilge Beg (Bilgâ Bèg بك بلگا), Cuyûş Beg (Cuyûş Bèg بك جيوش, Cuyûşbèg جيوشيك, Cûşbèg جوشبك), Er Begi (Er Bègî بكى ار), Hass Beg (Hâşş Bèg بك خاص), İnanç Beg (Înâncbèg ابنانجيك), İl Begi (İlbègî البكى), Küç Begi (Kûç Bègî بكى كوج), Menli Beg (Mènglî Bèg بك منكلى), Ogul Beg (Gulbèg غلبك, Oğul Bèg بك اغل, Oğûl Bèg بك اغول), Öz Beg (Oz Bèg بك از, Ūz Bèg بك اوز), Salur Beg (Şâlûr Bèg بك سالور), Karahanlı kökenli olması muhtemel Kaşgarlı Togan Beg (Toğân Bèg el-Kâşğêrî بك الكاغرى), Tuman Beg (Tûmân Bèg بك تومان), Tutu Beg (Tûtî Bèg بك طوطى) ve Tüz Beg (Tûz Bèg بك توز) (Sümer, 1999b-II: 620-623, 627, 637, 639-640, 657, 660, 675, 680, 705, 713, 730, 732-733, 746-747). Beg unvanı Anadolu Selçuklularında da çok sık kullanılmış bir unvan idi. Bu dönemde bazı Farsça kaynaklarda, Arapça Emîr امير unvanı ile kurulan rütbelerin Türkçelerine de rastlanılıyor. Örneğin, Emîr el-Cuyûş'un امير الجيوش "Cuyûş Begi", Emîr-i Dâd'ın امير داد "Dâd Begi", Emîr el-Umerâ'nın امير الامرا da "Beglerbegi" biçimleri bulunmaktadır (Donuk, 1988: 7). Nitekim Arapça metinlerde Beg unvanı genellikle el-Emîr الامير olarak çevrilmiştir (Clauson, 1972: 323).

³²⁷ Gök Türk döneminde Tatabıların boylarından birisi Mo-he-fu 莫賀弗 adını taşıyordu (Liu, 1958-I: 124). 584 yılında Çin'e gelip Sui imparatorunun huzuruna çıkan Kitan reislerinin de aynı unvanı taşıdıkları görülmektedir (Liu, 1958-I: 125). Liu'nun belirttiği üzere Mo-he-fu 莫賀弗, Kitanlarda, Shih-weilerde 室韋 (Çinggis Qan'ın dâhil olduğu Moğol kavminin ataları) ve Hsien-peilerin (*Serbi) bir kolu olan Wu-luo-hoularda 烏落侯 da bir unvan idi (Liu, 1958-II: 565). Mo-he 莫賀 karakterlerinin Baga unvanının karşılığı olduğu açıktır, ancak Fu 弗 karakterinden pek emin değiliz. Bu karakterin E. G. Pulleyblank'e göre 4.-6. yüzyıllardaki okunuşu put, Sui ve T'ang dönemi okunuşu ise fjt/fut idi (Pulleyblank, 1991: 99). Bu karakterin Beg olabileceğini düşünebiliriz, ancak kesin bir yargıya

ölmüştü (OY, 1988: 12-13). TFYK’de 715 yılında On Ok Hu-lu-wu 胡祿屋 (*Ulug Ok)³³⁰ boyu beylerinden Chih-fu-chi’nin 支匐忌 Çin’e gelerek bağlılığını bildirdiği kayıtlıdır. Bu kişiye imparator tarafından “Hu-lu-wu’nun 胡祿屋 ulu reisi” olarak hitap edilmişti (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 31). Yine TFYK’deki bir kayıta da Gök Türk hâkimiyetinin sona ermesinden sonra Türgişlerin başına geçen Su-lu, T’u-ch’i-shih Fu Chü-pi-shih Ch’o Su-lu 突騎施匐車鼻施啜蘇祿 (Türgişlerin Beyi Çabış Çoru Su-lu) olarak geçmektedir (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 37). Burada Beg’in kullanımı, Gök Türk yazıtlarında devlet kademesindeki tüm yüksek rütbelilere “Beg” denmesiyle örtüşmektedir. Beg unvanı, Hazarlarda karşımıza daha farklı bir kullanımla çıkmaktadır. İbn Faḍlân’a göre Hazar hükümdarlarına Ḥâḳân خاقان (Kagan) ya da Büyük Kagan, vekillerine ise Ḥâḳân Beh خاقان به (Kagan Beg) deniliyordu. Hazar Kağan Beyleri (Hakan vekili) orduyu kumanda ve sevk ediyor, ülkenin işlerini yapıyor, halkın arasına çıkıyor (Kağanlar dört ayda bir çıkarlardı), savaşa gidiyor, anlaşmalar ve tayinler yapıyor, cezalar veriyorlardı; ayrıca çevredeki hükümdarlar da bağlılıklarını onlara arz ediyorlardı. 913-959 yılları arasında Roma (Bizans) imparatorluğu yapmış olan IV. Kōnstantinos Porphyrogennitos Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος da aynı bilgiyi vermiş, Beg unvanını Pekh πέχ olarak yazmıştır (İbn Fazlân, 1995: 80-81; Golden, 2007: 167, 178). İbn Ḥavḳal’a ابن حوقل göre de Hazarların hükümdarlarına Ḥâḳân deniliyordu ve bu rütbe, Hazar padişahlarından (Bek بك) büyük idi; ancak Kaganlar fazla yetki taşımıyorlardı ve bu mevki daha çok sembolik bir görev gibi idi (Yörükân, 2004: 122-123). Bu kaynaklardan anlıyoruz ki Hazarlarda Beg unvanını taşıyan kimseler genellikle hükümdar vekili idiler.

TFYK’de 658 yılına ilişkin bir kayıta Dokuz Oğuzların To-lan-ke 多濫葛 (Telengüt) boyundan To-lan-ke Sai-fu’nun 多濫葛塞匐 (Telengüt Sai Beg) adı geçmektedir (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 22). Yine TFYK’de 715 yılına ait bir kayıta, Çin’e bağlılığını bildiren Dokuz Oğuz boyu Fu-li-yü’nün 匐利羽 reisinin Mo-he-t’u Mo 莫賀突默 (*Bagatur Beg) olduğu kayıtlıdır. É. Chavannes, Fu-li-yü’nün 匐利羽 SS’da

³³⁰ Hu-lu-wu 胡祿屋 adındaki Hu-lu 胡祿 Eski Türkçe “Ulug (Büyük)”, Wu 屋 da “Ok” olabilir. Nitekim Wang Yen-te’ye göre 10. yüzyılda Tatarlar arasında Wu Ti-yin 屋地因 biçiminde bir unvan ve topluluk adı vardı; J. R. Hamilton ve Özkan İzgi, bu unvanı “Ok Tigin” olarak çevirmişlerdir (Hamilton, 1955: 156; İzgi, 1989: 48). Bu durumda, On Oklarda görülen Hu-lu-wu 胡祿屋 boyunun adının Türkçe “Ulug Ok” olduğu düşünülebilir.

memurlarının bu unvanı taşıdıkları bilinmektedir. Örneğin, Semerkand hükümdarı Ali Tegin'in kethüdası, Mahmud Beg (Maḥmūd Beg محمود بك) idi (Köprülü, 1992: 12). DLT'te ise Beg بك sözcüğü genellikle "Bey, koca, evli erkek" olarak anlamlandırılmıştır (DLT, 1999-IV: 78). Ancak DLT'te bir yerde Beg sözcüğü "Melik ملك (Hükümdar)" olarak çevrilmiştir (DLT, 1998-I: 462). DLT'te ayrıca Karahanlılarda Tiginlerin sanının Bekeç ya da Begeç بكج olduğu ve bu sözcüğün küçültme, acınma, sevme bildirmekte olup "Beyceğiz" anlamına geldiği belirtilmiştir (DLT, 1998-I: 357-358). DLT'e göre o dönemde Türkler inanılan, güvenilen beylere Inanç Beg انچ بك derlerdi (DLT, 1998-I: 133, 06). HA §17'ye göre Tohsıların ülkesinde Bîglîliğ (Beyin Adamlarının Evi) adlı yerleşim yerinin hükümdarı Yınal Beg Tigin diye adlandırılırdı (HA, 1937: 99; Şeşen, 1998: 66). Beg unvanını, CT'te Harezmşah Atsız'ın babası Muhammed'in babasının adı Begma Tegin'de görüyoruz (Rashiduddin, 1998-I: 156). Harezmşah komutanlarından birisinin adı da Beg Tigin Silâhdâr idi (Juvaini, 1997: 147). Moğolların hizmetine girmiş ve onlarda büyük valilik yapmış olan Harezmli Mahmud Yalavaç'ın oğlu da Mesud Beg (Mès'ûd Bèg مسعود بك) olarak anılıyordu (Juvaini, 1997: 597). 13. yüzyılda Hindistan'daki Türk emirlerinin bir bölümü Ay Beg (Aybeg ايبك) adını taşıyordu (Sümer, 1999b-II: 562-563). Hindistan'daki Bâburlularda Türk-Moğol soyundan gelenler, asalet gereği adlarının sonuna Beg kelimesini eklerlerdi. Soylu bayanlara da Begüm denirdi (Köprülü, 1992: 12). Unvanın sonuna -m iyelik eki getirerek unvanı dişileştirmek, Han→Hanum→Hanım örneğinde de görülmektedir (Pelliot, 1930: 50).

Kıpçaklarda Beg ya da Bey, "Prens" anlamına gelirdi (Clauson, 1972: 323). Kıpçakça yazılmış metinlerde Beg, Bey, Bi, Big ve Biy sözcükleri "bey, reis, efendi, soylu" anlamlarında kullanılmıştır (Toparlı-Vural-Karaatlı, 2007: 26, 29, 30, 33).³³⁶ Sonraki Kazaklar da Bey için Bî (Biy) Би sözcüğünü kullanmışlardır (Köprülü, 1992: 11). Türkçenin etkisi ile birlikte, İlhanlı ve Altın Ordu devletlerinde Ulus Begi, Tümen Begi, Miñ Begi, Yüz Begi, On Begi gibi rütbelere kullanılmıştır. Ayrıca İlhanlı hükümdarı Öljeitü'nün kızı, Satı Beg Han adını taşıyordu (Donuk, 1988: 7; Köprülü, 1992: 12; Rashiduddin, 1998-II: 299). Beg unvanı, Anadolu Selçuklularının çöküşüyle birlikte kurulan Türkmen beyliklerinde artık çok sık rastlanılan bir unvan durumuna gelmiştir.

³³⁶ Örneğin, 13. yüzyıldaki Kıpçak reislerinden birisinin adı Rus kaynaklarında Gemyabeg olarak kaydedilmiştir (Yücel, 2007: 475).

Beg unvanını taşıyan Türk beyleri için bkz. Sümer, 1999b-II: 756-768. Beg unvanına Dede Korkut Hikâyeleri'nde de sık sık rastlanılır.³³⁷ Karakoyunlu ve Akkoyunlu hükümdarları hep Beg unvanını kullanmışlardı. İlhanlı Devleti'nin parçalanmasının ardından Irak'ta hâkimiyet kuran Moğol Jalayirlilerin (Celâyirliler, el-Celâyiriyûn الجلايريون; 1335-1432) de 14. yüzyılda Emîr ya da Beg unvanını kullandıkları bilinmektedir. Temür (Tîmûr تیمور; 1370-1405) de Çinggis Qan'ın soyundan gelmediği için Han unvanı yerine Emîr ya da Beg unvanını kullanmayı tercih etmişti. 15. yüzyılda Temürlülerde (Timurlular) Beg sözcüğü unvan olarak adın sonuna getirildiği halde bunun yerine Arapçası kullanıldığı zaman başa getirilmiş, birleşik özel ad olunca ise adın başına konulmuştur (Köprülü, 1992: 12). Osmanlılarda Anadolu Selçuklularındaki Beglerbegilik rütbesi devam etmiştir. 15.-18. yüzyıllarda vilâyet valilerine Beğlerbeği (Beylerbeyi) بکربکی denilmekteydi (Donuk, 1988: 8). Ayrıca 19. yüzyılda “devlet müteahhidi” anlamında Beğlikci (Beylikçi) بکلیجی unvanı da sadâret dairesinin büyük bir memuriyeti haline gelmişti. II. Meşrutiyet'ten sonra orduda binbaşı ve miralay (albay) rütbesi arasında görev yapan subaylara Beğ بک denilmekteydi. Türkiye'de 1934'te Bey unvanının resmî kullanımı, öbür unvanlarla birlikte kaldırılmıştır. Tunus'ta 17. yüzyılın başlarından 1957'ye kadar hüküm süren mahallî valilerin unvanı da Bey idi (Köprülü, 1992: 12). Bey unvanına Sancakbeyi ve Akıncı Beyi unvanlarında da rastlanılmaktadır. Bugün Türkiye Türkçesinde Bey sözcüğü artık erkekler için kullanılan bir saygı ifadesi olmasının yanında, zaman zaman erkek eşler için de kullanılmaktadır. Aynı duruma Eski Uygur Türkçesinde ve DLT'te de rastlamıştık. Safevîlerde boy reisleri ve yüksek rütbeli memurlar Beğ بک unvanını taşımaktaydılar

³³⁷ Bir yerde Han ve Beg unvanları ayrı tutulurken (DKK, 1973: 2) bir yerde Dirse Han, Bey olarak geçer (DKK, 1973: 4). Dirse Han'ın 15 yaşındaki oğlu boğayı öldürünce Dede Korkut çağrılır ve ona ad koyması istenir; adını alınca oğlun babasına varıp ondan beylik ve taht istemesinin gerektiği, o zamanda bir oğlan baş kesip kan dökmese ad konulmayacağı belirtilir (DKK, 1973: 7). Karakterler kendi ebeveynlerinden söz ederlerken “Kadun ana, beg baba” ve “Beg baba, hatun ana” deyimlerine rastlanılır (DKK, 1973: 84, 86). Bayındur Han akına yirmi dört sancak beyini çağırır (DKK, 1973: 99). Salur Kazan karşımıza Beglerbegi olarak çıkar (DKK, 1973: 119, 122). Bir yerde ise aynı kişi “Beglerbegi Han Kazan” olarak geçer (DKK, 1973: 134). Oğuz beylerinden Uşun Koca'nın bahadır, deli, yahşi yiğit büyük oğlu Egrek'in, Bayındur Han'ın divanında yer ve rütbe gözetmeden gelip doğrudan Beglerbegi Salur Kazan'ın yanına oturması üzerine ona çıkışan bir bey, bey olmak için neler yapılması gerektiğini sayar: kılıcının emeğiyle, baş keserek, aç doyurarak, yalınca (çıplak) donatarak (DKK, 1973: 125). Hikâyelerin tamamı okunduğunda o dönemde Oğuzların telâkkisinde en başta Hanlar Hanı'nın, onun altında Han ve Beg (Bey) unvanını taşıyanların, onların altında beylerin yakın savaşçıları Nökerlerin, onların altında da savaşçıların ve halkın olduğu anlaşılmaktadır. Burada Han ve Beg unvanlarının artık yaklaşık olarak aynı sayıldığını görmekteyiz.

(Köprülü, 1992: 12). Beg sözcüğü Farsçaya geçmiş olup bugün de Bèg بگ ya da Bîg بیگ biçiminde kullanılmaktadır (Olgun-Drahşan, 2005: 54).

Beg sözcüğünün kökeni ve hangi dilden olduğu konusunda farklı görüşler vardır. Bu kelime G. Clauson'a göre Çince "yüzbaşı" anlamına gelen terimden (Clauson, 1972: 322)³³⁸, kimilerine göre de Moğolca "Begi", Cürçence "Bögin" ya da İranî dillerde "Tanrı" anlamına gelen Bağ/Bağa (βγ / βγγ) sözcüklerinden gelmiştir (Donuk, 1988: 5; Kljaštornyj-Livšic, 1972: 80; Köprülü, 1992: 12). Bu kelimenin Türkçe köklü olabileceği görüşünü ise ilk kez Sadri Maksudi Arsal ortaya atmış, A. Donuk da bunu desteklemiştir. Bu görüşe göre Beg sözcüğü, Eski Türkçede "Saklama, Koruma, Gözetme" anlamlarına gelen "Bek" sözcüğünün biraz yumuşamış biçimidir ve "Saklayan, Koruyan, Gözeten" anlamlarına gelen "Bekçi" kelimesiyle ilişkilidir (Donuk, 1988: 5).

Beg sözcüğü Gök Türk yazısıyla Beg 𐰪𐰝, Arap yazısıyla Bek ya da Beg بک, Çince de genellikle Fu 匐 ya da Mo 墨 ve Mo 默 olarak yazılırdı.³³⁹ Genel anlamı G. Clauson'a göre "Boy reisi", S. G. Kljaštornyj'a ve V. A. Livšic'e göre "Lord" idi (Clauson, 1972: 322; Kljaštornyj-Livšic, 1972: 80). F. Sümer ise Beg'in asiller (soylular) anlamında kullanıldığını düşünmüştür (Sümer, 1999b-I: 33).

Örneklerden görüldüğü üzere, Beg unvanının Gök Türklerde iki anlamı vardı. Boyların başında bulunan reislere Beg denildiği gibi, devlet kademesinde yer alan rütbeli kimselere de genel olarak Beg deniliyordu. Begler boy reisliğinin dışında ordu komutanlığı da yapıyorlardı. Unvanları arasında Beg unvanını taşıyan kimseler şadlık da yapmışlardı.

Gök Türk yazıtlarında devlet görevlileri arasında Buyruk unvanı geçmektedir. KTY G1'de devlet görevlileri arasında sağda Şadapıt Beyleri, solda Tarkanlar ve Buyruk Beyleri, ayrıca kağana bağlı olan Dokuz Oğuz Beyleri ve kavmi sayılmıştır (OY, 1988:

³³⁸ G. Clauson bu terimi yalnızca Po olarak vermiştir; ancak Çince'de Yüzbaşı anlamına gelen rütbe, Pai-fu-chang 百夫長 terimidir.

³³⁹ H. W. Bailey'in belirttiği üzere Beg unvanı Agnice belgelerde Bhek olarak geçmektedir (Bailey, 1949: 138).

Gök Türklerdeki Buyruk **𐰆𐰇𐰏𐰤**³⁴⁷ unvanının anlamı konusunda çok farklı görüşler bulunmaktadır. Buyruk sözcüğü A. Caferoğlu'na, H. N. Orkun'a ve T. Tekin'e göre “kumandan, âmir”, A. von Gabain'a göre “kumandan, vekil”³⁴⁸, M. Ergin'e göre de

"𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰭" tabirini "buyruklarının ügesi" olarak çevirmiştir (ETY, 1994: 156). G. Clauson ise yazıtta geçen unvanı Kutlug Baga Tarkan Üge olarak almış, buyruk sözcüğünü ayırarak burada "Kutlug Baga Tarkan Üge'nin memuru" anlamı çıktığını düşünmüştür (Clauson, 1972: 387). TaY'na göre Kutlug Köl Bilge Kagan'ı kağan seçen toplulukta buyruklar da bulunuyorlardı. Yazıtta Tenride Bolmış İlitmiş Bilge Kagan'ın (Bayan Çor) Ulu Buyruğu (Ulug Buyruk 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰭, T. Tekin'e göre "Baş Kumandan") olarak Tokuz Bolmuş Bilge Tay Sengün 𐰆𐰣𐰾𐰸𐰠𐰇𐰢𐰈𐰶𐰪𐰥𐰼𐰩𐰡𐰳𐰚𐰅𐰨𐰜𐰞 unvanlı birisini görüyoruz (Tekin, 1983: 805, 806). 935'te Turfan Uyğurlarından Çin'e elçi olarak giden kişinin unvanı Köl Buyruk ya da Köl Bıruk (Ch'ü Mi-lu 屈密錄) idi. 967'de yine Turfan Uyğurlarında devlet görevlileri arasında "büyük bakan" olarak tanımlanan bir Buyruk ya da Bıruk (Mi-liu 密六) bulunmaktaydı. Uyğurların bir başkanı da Buyruk (Mei-lu 媚祿) olarak kaydedilmiştir (Donuk, 1988: 12; Hamilton, 1955: 146, 150; Pelliot, 1943: 45). Bazı Uygur belgelerinde de bu unvan "memur, vali" anlamlarında geçmektedir. G. Clauson bir metinde Buyruk'un Buryuk olarak yazıldığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 387). Hotence bir belgede Türkçe Buyruk unvanı Birūka- olarak geçmektedir (Bailey, 1979: 207). Kara Igaç Buyruk adlı bir Uyгур'un adı da Yüan-shih'daki biyografisinde Çince olarak Ha-la Yi-ha-yi Pei-lu 哈刺亦哈赤北魯 biçiminde yazılmıştır (Pelliot, 1943: 46).

³⁴³ İ. Kafesoğlu'nun belirttiği üzere yedi Macar boyunun her birinin başında birer Ūr bulunmaktaydı (Kafesoğlu, 2002: 176). A. Donuk da Hazarların kendilerine bağlı olan bu yedi Macar boyunu Buyruklar aracılığıyla yönettiklerini söylemiştir (Donuk, 1988: 12). A. Donuk'un belirttiğine göre Buyruk unvanı Bulgar Türkçesine "w.yr.g", oradan da Macarcaya "uuruy" biçiminde geçmiş, Macarcada "bey" anlamına gelen Ūr sözcüğüne köken oluşturmuştur (Donuk, 1988: 12-13).

³⁴⁴ DLT’e göre hakanın yanına, aşamasına göre büyükleri alan, yer gösteren adamlara, teşrifatçılara Bıruk برك deniliyordu. Bu sözcüğün aslı “buyruk”tan geliyordu, emir anlamındaydı çünkü bıruklar onlara böyle emir verirlerdi (DLT, 1998-I: 378). Bu sözcüğün başka bir anlamı da, “emri yerine getiren memur” olup bu unvan askerî maiyette idi. KB’de bu unvan “müşavir, vezir” anlamıyla verilmektedir (Donuk, 1988: 12).

³⁴⁵ Daha önce de değindiğimiz gibi, Kerey hükümdarı Togrıl Oŋ Kan'ın (To'oril Oŋ Qan) dedesinin dönemindeki Tatar hükümdarının adı, CT'te Na'ur Buyuruk Han خان بویروق olarak yazılmıştır (Rashiduddin, 1998-I: 62; Pelliot, 1943: 53). 1201'de Temüjin Qan'a (Çinggis Qan) karşı oluşturulan ittifakın üyeleri arasında Naymanların Gücü'üt Naiman kolunun hükümdarı Buyuruq Qan da yer alıyordu (SHM §141; SHM, 2004-I: 63, 518). CT'te de Nayman hükümdarı Buyuruk Han olarak geçmektedir (Rashiduddin, 1998-I: 51). Yine CT'e göre Nayman hükümdarlarına eskiden Güşlög Han ya da Buyuruk Han deniliyordu; bunlara Buyuruk denmesinin nedeni ise "Buyuruk"un "komutan" anlamına geliyor olması idi; bunların dışında her hükümdarın kendi annesi-babası tarafından verilmiş olan adları da bulunmaktaydı (Rashiduddin, 1998-I: 68). CT'e göre Çinggis Qan'dan önce Naymanlar'a yakın yaşayan Betekin adlı bir kavmin hükümdarı da Kadir Buyuruk Han unvanlı idi (Rashiduddin, 1998-I: 70). Yine CT'e göre Kerey hükümdarı Togrıl Oŋ Kan'ın (To'oril Oŋ Qan) dedesi Marguz Buyuruk Han adındaydı (Rashiduddin, 1998-I: 62). Moğolların Gizli Tarihi §150'ye göre de Togrıl'ın (To'oril) babasının unvanı Qurçaqus Buyuruq Qan idi (SHM, 2004-I: 73). Aynı kişi CT'te Kurcaguş Buyuruk Han olarak geçmektedir (Rashiduddin, 1998-I: 51).

³⁴⁶ Bunların dışında A. Donuk, Mori'nin bir çalışmasını kullanarak bu unvanın Asya Hunlarında da kullanıldığını ima etmiştir (Donuk, 1988: 12). Ancak Mori'nin çalışmasında sözü edilen yerde böyle bir bilgi bulunmamakta, Hunların kendilerine bağlı boyları yöneten kişilerin Çince kaynaklarda Wang 王 olarak geçtiği belirtilmektedir (Mori, 1978: 221).

³⁴⁷ V. Thomsen, bu sözcüğü Buyuruk olarak okumuştur (Thomsen, 2002: 284). Ancak biz H. N. Orkun'un ve T. Tekin'in okumalarını kullandık (ETY, 1994: 788; OY, 1988: 131). M. Ergin ise bu sözcüğü eserin dizininde Buyrug olarak vermişken metinde doğru olarak Buyruk yazmıştır (OA, 2002: 33, 35, 92).

³⁴⁸ A. von Gabain, bu unvanın “buryuk” ya da “puyruk” olarak da yazıldığını belirtmiştir. H. Ş. User’in çalışmasında da aynı bilgi bulunmaktadır (User, 2006: 228).

“vezir, nazır, yüksek memur” anlamındaydı (ETY, 1994: 788; EUTS, 1968: 56; OA, 2002: 92; OY, 1988: 131; von Gabain, 2000: 271).³⁴⁹ R. Giraud’ya göre Buyruklar, idarî danışmanlık rolünü üstlenmiş olabilirler (Giraud, 1999: 127). Gy. Györffy, Buyruk unvanını “askerî maiyet” olarak açıklamış ve bu unvanın sonraki Moğollardaki Nöker (hükümdarın has birlikleri)³⁵⁰ unvanının muadili olduğunu düşünmüştür (User, 2006: 227). A. Donuk bu sözcüğün çeşitli araştırmacılar tarafından “müşavir, vezir” ve “bakan” olarak tanımlandığını belirtmiştir; S. Gömeç ve S. Koca da “Buyruk” sözcüğünün anlamını “Bakan” olarak vermişlerdir (Donuk, 1988: 12; Gömeç, 2000: 4; Koca, 2002: 832). Ma Tuan-lin 馬端臨 (1245-1322) tarafından 1317’de derlenen Wen-hsien T’ung-k’ao’da 文献通考 Uygurların Gök Türklerde olduğu gibi Altı Dış Tsai-hsiang’a 宰相 (Dış Bakan) ve Üç İç Tsai-hsiang’a 宰相 (İç Bakan) sahip oldukları yazılıdır (Liu, 1958-I: 430); İ. Kafesoğlu da, yukarıda verdiğimiz İç Buyruk tabiri ile bu bilgiyi karşılaştırarak, burada geçen ve Liu’nun “Bakan” olarak çevirdiği Tsai-hsiang 宰相 tabirinin Buyruk’un karşılığı olduğunu, Buyruk’un da Bakan anlamına geldiğini düşünmüştür (Kafesoğlu, 2002: 265). Yukarıda, yazıtlarda Buyruk rütbesinin kağanların çok yakınında bulunan önemli bir mevki olduğunun belirtildiğinden söz etmiştik. Ancak, bizim bugün kullandığımız Bakan tabiri, bir konuda uzmanlaşmış yüksek görevli (Savunma Bakanı, Tarım Bakanı, Eğitim Bakanı, Dışişleri Bakanı gibi) anlamındadır. Buyrukların böyle bir özelliğe sahip olduklarına ilişkin elimizde kesin bir bulgu yoktur. Ayrıca, İç tabirinin başka kullanımlarını da (İç Çor) ileride göreceğiz. F. Sümer ise, Buyruk unvanının yüksek bir askerî rütbe ya da kumandan olarak çevrilmesine karşı çıkmış, Buyruk’un daima kağanların yanında bulunan devlet adamlarının taşıdığı bir unvan olduğunu belirtmiştir (Sümer, 1999b-I: 34). G. Clauson’a göre de Buyruk sözcüğü “Buyur-” kökünden gelmekte olup “Emir almış (Commanded)” anlamına gelmekteydi; ayrıca ilk dönemlerde bir memuriyet unvanı olup kağanlar tarafından emir alan, sivil ya da askerî işlerle ilgilenen bütün görevlilere verilen ortak bir addı. Nitekim G. Clauson, yukarıda verdiğimiz örneklerde geçen Buyruk sözcüğünü de hep “Memur

³⁴⁹ T. Tekin, yukarıda adı geçen Sebeg Köl İrkin’in unvanı olan İç Buyruk’u “Hassa Komutanı” olarak çevirmiştir.

³⁵⁰ Aslı Moğolcada Nökör olan bu sözcüğün açıklanması için bkz. SHM, 2004-I: 569. B. Vladimircov, Moğollardaki Nökörlerin muhafız silâhşörler olduklarını belirtmiştir. Ona göre Nökörler hizmet ettikleri komutanın nimetiyle beslenen, kendi efendileri ile birlikte yaşayan, ıaşeleri ve barınmaları efendileri tarafından sağlanan, kendi boylarından dışarı çıkmış ve yabancıların içinde yaşan “ev adamları” idiler. 13. yüzyıldan itibaren Güneybatı Asya Türkmenlerinde de Nöker نوکر olarak görülen Moğollardaki Nökörlük teşkilâtı için bkz. Vladimirtsov, 1995: 145-146.

(Officer)” olarak çevirmiştir (Clauson, 1972: 387). H. Ş. User, hem G. Clauson’ın hem de İ. Kafesoğlu’nun açıklamalarını kabul etmiştir (User, 2006: 227-228). M. Ergin’in de Buyruk’un anlamlarından birisini Yüksek Memur olarak verdiğini görmüştük. Biz de bu görüşe daha sıcak bakıyoruz. Nitekim Beg unvanında da gördüğümüz gibi, bazı unvanlar bazı durumlarda genel anlamalı olabiliyordu. Bu durumda, Gök Türklerdeki Buyruk unvanını, “Bakan”dan daha ziyade G. Clauson’ın yaptığı gibi “Memur” ya da “Bürokrat” olarak çevirmek daha uygun olacaktır. Bunun dışında, Arapça Emîr أمير unvanının Eski Türkçe muadilinin, yukarıda açıkladığımız Beg unvanından daha çok Buyruk unvanı olabileceğini de düşünebiliriz; zira iki sözcük de buyurmak fiilinden türemiştir.³⁵¹

4. Çor

Çin kaynaklarında Gök Türk devlet memurluğu hiyerarşisi hakkında bilgi veren metinlerden CS’da Çor unvanı, en yüksek rütbeler arasında sayılmamıştır (Liu, 1958-I: 8-9). Ancak TT’de, CTS’da ve HTS’da Çor unvanı en yüksek rütbeler arasında verilmiştir. CTS’ya göre hükümdar ailesinden sonra gelen en yüksek rütbeli memurların başında Ch’ü-lü Ch’o 屈律啜 (*Külüg Çor)³⁵² geliyordu (Liu, 1958-I: 132). TT ve HTS ise Yabgu unvanından sonra en yüksek rütbenin *Külüg Çor 屈律啜 olduğunu belirtmiştir; ancak TCTC aynı listeyi verdikten sonra Tigin’i bu listenin en başına koymuştur (Liu, 1958-I: 181, 1958-II: 556-557). TT’de Gök Türklerin “Kara” rengine K’e-luo-pien 珂羅便³⁵³ dedikleri, çok yaşlılara da K’e-luo Ch’o 珂羅啜 (*Kara Çor)³⁵⁴ unvanını verdikleri yazılmıştır (Liu, 1958-II: 498).³⁵⁵ CTS’ya ve HTS’ya göre Doğu ve Batı Gök Türklerde sayılan öbür unvanlarla birlikte, Külüg Çor unvanı da babadan oğula miras yoluyla geçebiliyordu (Chavannes, 1903: 21; Liu, 1958-I: 132, 181). Çin ve Gök Türk metinlerinde dikkatimizi çeken bir ayrıntı da, aşağıda örneklerini vereceğimiz

³⁵¹ Buyruk’un Emîr’in karşılığı olmasına ilişkin ayrıntılı açıklamalar için bkz. User, 2006: 228.

³⁵² Külüg sözcüğü Eski Türkçede “Ünlü” anlamına gelmektedir (ETY, 1994: 816; OY, 1988: 152).

³⁵³ Bu da zaten Kara sözcüğünün Çince çevriyazısıdır. Bu örnekte verilen pien 便 karakterinin neyi simgelediğini bilmiyoruz. Buna benzer olarak, Ta-luo-pien 大羅便 (*Tolu, Dolu) sözcüğünü vermiştik.

³⁵⁴ K’e-luo 珂羅, Eski Türkçede yaşlı olan herkes için kullanılan “Karı” sözcüğünü karşılıyor da olabilir. Ancak TT’de bu sözcüğün siyah renk için kullanıldığı belirtildiğine göre K’e-luo’nun 珂羅 “Kara” olması daha muhtemeldir.

³⁵⁵ A. Taşağıl bu cümleyi şöyle çevirmiştir: “Kara renkli olanlara K’o-lo-pien-ku derlerdi. K’o-lo-ch’o, idari unvanlarının en yükseği idi.” (Taşağıl, 1995: 97).

üzere, Çor unvanının hiçbir zaman tek başına kullanılmamış olması, tam tersine her zaman önüne bir sıfat getirilerek kullanılmasının yeğlenmesidir.³⁵⁶

Yaptığımız incelemeye göre, Çor unvanına 6. yüzyılda pek rastlanılmamaktadır. Bu durumu, yukarıda CS’da Çor unvanından söz edilmemesini belirtirken vurgulamıştık. Çor unvanının geçtiği ilk olaylar 7. yüzyıla aittir.³⁵⁷ Örneğin, CTS’ya ve HTS’ya göre 626’da *İllig Kagan büyük bir orduyla Kuzey Çin’e akına çıktığı zaman Shan-hsi’de 陝西 Kao-ling 高陵 kazasında yaptığı meydan savaşında yenilgiye uğradığında Çinli komutan Yü-ch’ih Ching-te 尉遲敬德 (585-658), kağanın komutanlarından Ssu-chin A-shih-te Wu-mo Ch’o’yu 侯斤阿史德烏沒啜 (İrkin A-shih-te Wu-mo Çor)³⁵⁸ esir almıştı (Liu, 1958-I: 139, 190).³⁵⁹ HTS’da 640 yılında Batı Gök Türklerden Ch’ü-li Ch’o 屈利啜 (*Külüg Çor) adında bir memurun, Karaşar 焉耆 hükümdarı Lung T’u-ch’i-chih’nın 龍突騎支³⁶⁰ kızını gelin olarak almak için geldiği kayıtlıdır. Anlatılana

³⁵⁶ Aslında bütün rütbelerin önüne sıfat belirten bir unvan eklenir. Ancak yukarıda “bir Tigin komutasındaki ordu yenilgiye uğratıldı” ya da “bir Tigin elçi olarak geldi” gibi ifadelerin kullanıldığını görmüştük. Çor unvanında ise böyle bir duruma rastlamadık.

³⁵⁷ A. Donuk 587 dolaylarında kısa süreliğine Doğu Gök Türk tahtına oturan Baga Kagan’ın unvanının Baga Çor olarak geçtiğini ileri sürmüştür (Donuk, 1988: 14). Bu hükümdarın unvanı SS’ya göre kağan olmadan önce Ch’u-luo-hou 葉護處羅侯 idi ve kağanlık unvanı da SS’da Yeh-hu K’e-han 葉護可汗 (Yabgu Kagan), TCTC’de ise Mo-he K’e-han 莫何可汗 (Baga Kagan) olarak geçmektedir (Liu, 1958-I: 55, 1958-II: 529). Çor unvanına benzer olarak, İrkin unvanı da CS ve SS gibi en eski kaynaklarda devlet memurlukları listesinde sayılmamasına karşılık, İrkin unvanının Gök Türk Kağanlığı’nın ilk dönemlerinde de var olduğu bilinmektedir. Sanırsız ki 6. yüzyılda Çor ve İrkin unvanları henüz fazla yüksek bir konumda değildi.

³⁵⁸ CTS’da böyle geçen bu kişinin adı, HTS’da yalnızca Ssu-chin Wu-mo Ch’o 侯斤烏沒啜 (İrkin Wu-mo Çor) olarak verilmiştir.

³⁵⁹ Bu kişinin hem İrkin, hem Çor unvanını taşıması ilginçtir. Belki de bu iki unvandan birisi, onun eski unvanıydı. Çin kaynaklarında bazı yabancı reislerin hem yeni hem eski unvanlarıyla birlikte anılmalarının başka örnekleri de vardır. Örneğin, Mu-kan Kagan, hükümdar olduktan sonra bile İrkin olarak anılmaya devam etmişken (Liu, 1958-I: 11-13, 19, 27); CS’da bir yerde bu hükümdar “İrkin, Gök Türklerin Mu-kan Kaganı 侯斤突厥木杆可汗” olarak anılmıştır (Liu, 1958-I: 19). Doğu Gök Türk İşbara Kagan’ın unvanının tam biçiminde Şad 設 da geçmektedir. Bu kağanın unvanları Çince metinlerde *İllig Külüg Şad Baga İşbara Kagan 伊利俱盧設莫賀始波羅可汗 ve *Ulug Türuk İllig Külüg Şad Baga İşbara Kagan 大突厥伊利俱盧設莫賀沙鉢略可汗 gibi biçimlerde yazılmıştır (Pritsak, 1985: 205). Bilge Kagan’ın yeğeni Hsien-li Bilge Kunçuy’un mezar taşı yazıtında da kunçuy, kuzeninden “Otuz Boyun Tanrı’dan Kut Almış Bilge Şad Kağanı 三十姓天上得毗伽煞可汗” olarak bahsetmektedir (Chavannes, 1975: 42; Pritsak, 1985: 207-208). T’ieh-le (*Tegreg) boylarından Ch’i-pi 契苾 boyunun reisi Kalı (Ke-leng 歌楞), SS ve TCTC gibi kaynaklarda İlteber İrkin 侯利發侯斤 olarak geçmektedir (Bombaci, 1970: 10). TFYK’de 746 yılında Çin’e elçi gönderen Karluk hükümdarının adı *Bilge Yabgu Tun Apa Yigen Çor 毗伽葉護頓阿波移健啜 olarak kayıtlıdır (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 76).

³⁶⁰ H. W. Bailey, Karaşar’ı (Agni) yöneten hanedanının adının Çincesi olan ve ejderha anlamına gelen Lung’u 龍 bölgenin yerel dilinde “Ejderha” anlamına gelen ve devletin adı olarak da kullanılan *Okni’ye bağlamıştır (Bailey, 1937: 899-900).

göre *Külüg Çor ve hükümdar anlaştıktan sonra Karaşar hükümdarı T'ang sarayına olan bağlılığını kesmiş, bunun üzerine bölgedeki Çinli vali Karaşar üzerine yürümüş, hükümdar ile eşini tutuklayarak başkent Luo-yang'a 洛陽 göndermiş, hükümdarın yerine hükümdarın kardeşini geçirmiştir. Vali bölgeden ayrıldıktan sonra *Külüg Çor gelerek yeni hükümdarı yönetimden uzaklaştırmış ve onun yerine devleti yönetmesi için bir Tudun'u başa geçirmiştir. Sonradan bu Tudun halk tarafından indirilmiş, kentte taht kavgası yaşanmış ve kent en sonunda yeniden T'ang denetimine geçmiştir (Chavannes, 1903: 112-113). TFYK'de 648 yılında Batı Gök Türklerin devlet danışmanı Ch'ü-li Ch'o'nun 屈利啜 (*Külüg Çor) Kuça'ya 龜茲 düzenlenen Çin seferine kendi adamlarıyla birlikte katılmak istediği kayıtlıdır (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 17); bu kişi, bir önceki verdiğimiz örnekte geçen *Külüg Çor olabilir. CTS'ya ve HTS'ya göre 641 dolaylarında ikiye bölünmüş olan Batı Gök Türk Kağanlığının bir bölümüne hükmeden Yi-p'i To-luo Kagan 乙毗咄陸可汗, Ni-shu Ch'o 泥孰啜 (*Nîžûk Çor) adındaki bir komutanını, ganimet konusundaki bir anlaşmazlık nedeniyle idam ettirmişti. Sonra, bu kağan *Nîžûk Çor'un bağlı olduğu boydan bir kişinin saldırısına uğramıştır.³⁶¹ Sonradan aynı kağan, kendi maiyetindeki Wu-li Ch'o 屋利啜 (*Böri Çor) ve diğerleri tarafından devrilmeye çalışılmıştır (Chavannes, 1903: 31, 58). É. Chavannes, eserinin ilaveler bölümünde 657 dolaylarında yenilgiye uğrayan ve Taşkend'e 石國 kaçan Batı Gök Türk kağanı İşbara Kagan'la 沙鉢羅可汗 (A-shih-na He-lu) birlikte Taşkend'e kaçanların arasında, kağanın damadı Yen Çor'un 閼啜 da bulunduğu belirtmiştir (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 20) ancak CTS'da ve HTS'da İşbara Kagan'a yapılan seferi anlatan yerlerde böyle birisinin adı geçmemektedir. HTS'ya göre 682 yılında Yedisu bölgesinde A-shih-na Chü-pu Çor 阿史那車簿啜 adında birisi, On Okların başına geçerek Çin hâkimiyetine karşı ayaklanmış, ancak İli Irmağı kıyılarında Çinliler tarafından bozguna uğratılmıştır (Chavannes, 1903: 76). CTS'da ve HTS'da adı geçen, Türgiş kağanı Sha-ke 沙葛 (So-ke 娑葛 olarak da geçer) ile mücadele eden ve 705-706 dolaylarında Çinlilerin Tarım Havzası'nı Tibetlilerden geri almak için açtıkları sefere katılan kişinin tam adı da A-shih-na Ch'üeh Ch'o

³⁶¹ Bu kişinin adı CTS'da Hu-lu-chü 胡祿居, HTS'da ise Hu-lu-wu 胡祿屋 olarak geçmektedir. Hu-lu-wu 胡祿屋 (*Ulug Ok), On Okların To-lu 咄陸 ya da Tu-lu 都陸 bölümünün ikinci boyu idi (Chavannes, 1903: 34, 60).

kaynaklarında da İkinci Gök Türk Kağanlığında Çor unvanının kullanılmasına ilişkin bir örnek vardır. CTS'ya ve HTS'ya göre, 727 yılında Bilge Kagan, Çin'e elçi olarak Mei-lu Ch'o 梅錄啜 (Buyruk Çor)³⁶⁶ unvanlı birisini göndermiştir. CTS'ya göre bu kişi, Büyük Rütbe Sahibi (Großwürdenträger) idi (Liu, 1958-I: 178, 228, 260). Bu kişi, 734 yılında Bilge Kagan'ı zehirlemiştir; ancak kağan ölmeden önce Buyruk Çor'u ve adamlarını idam ettirmeyi başarmıştır (Liu, 1958-I: 179, 229). 8. yüzyılın başlarındaki Toharistan Yabgusu'nun varisi de Çor Tarkan unvanını taşıyordu (Esin, 1977: 330).

Çor unvanı Gök Türk döneminde ve sonrasında Gök Türklerin dışında da On Oklar, Dokuz Oğuzlar ve Uygurlar, Karluklar, Kırgızlar, Peçenekler, Hazarlar, Karahanlılar ve Salıklar gibi çeşitli Türk toplulukları tarafından kullanılmıştı. On Okların kavmî-idarî teşkilâtında Sol (Doğu) kolunu oluşturan To-lu 咄陸 ya da Tu-lu 都陸 bölümünün boylarını yöneten kimseler Çor unvanını taşımakta idiler; CTS'ya ve HTS'ya göre Tu-lu 都陸 kolunun her beş boyunun başında bir Çor 啜 vardı (Chavannes, 1903: 27, 56).³⁶⁷ Yukarıda belirttiğimiz gibi, A-shih-na boyundan olan bazı Çorlar, On Okların arasında

³⁶⁶ Mei-lu Ch'o 梅錄啜 = Buyruk Çor görüşü P. Pelliot tarafından geliştirilmiş ve İ. Kafesoğlu tarafından kabul edilmiştir (Pelliot, 1929: 247; Pelliot, 1943: 45; Kafesoğlu, 2002: 127). Bu kişi sonradan Bilge Kagan'ı zehirleyerek öldürmüştür (Liu, 1958-I: 179, 229, 1958-II: 622).

³⁶⁷ Bunların tam listeleri de verilmiştir: Ch'u-mu-k'un 處木昆 boyunun başında Ch'ü-lü Ch'o 屈律啜 (Külüg Çor), Hu-lu-wu 胡祿屋 (*Ulug Ok) boyunun başında Ch'üeh Ch'o 闕啜 (Köl Çor), She-she-t'i 攝舍提 boyunun başında T'un Ch'o 墩啜 (*Tun Çor), T'u-ch'i-shih 突騎施 (Türgiş) boyunun başında He-luo-shih Ch'o 賀羅施啜 (*Kara Çor) ve Shu-ni-shih 鼠尼施 boyunun başında Ch'u-pan Ch'o 處半啜 (*Çoban Çor) (Chavannes, 1903: 34, 60, 65-66). He-luo-shih 賀羅施 adının E. G. Pulleyblank'e göre Sui ve T'ang dönemi okunuşu xfa'-la-shi idi (Pulleyblank, 1991: 123, 203, 282). Buradaki He-luo 賀羅 bize "Kara" okunuşu vermektedir; ancak shih 施 takısı, He-luo-shih 賀羅施 adının ne olduğunu bulmamızı zorlaştırmaktadır. Ya shih 施 karakteri bu ada sonradan eklenmiş bir fazlalıktı ve bu unvanın gerçeği Kara Çor idi, ya da He-luo-shih 賀羅施 sözcüğü bilmediğimiz başka bir unvandı. Öte yandan, He-luo-shih'nın 賀羅施 "Kalaç" olduğunu da düşünebiliriz; ancak "Kalaç Çor" unvanı burada çok anlamlı olmamaktadır; zira Kalaçlar ile Türgişler arasında bir bağ olup olmadığını bilmiyoruz. MT'e göre de Karahanlı döneminde Türkistan'da Salık adındaki bir Türk boyunun padişahına "Kalâ Çor" denmekteydi (Şeşen, 1998: 35). Buradaki Kalâ Çor, Türgişlerde gördüğümüz bu unvan ile ilgili olabilir. Ancak, He-luo-shih Ch'o'nun 賀羅施啜 Kara Çor olabileceği ihtimalini güçlendiren bir bulgu, II. Talas Yazıtı 2. satırda vardır; burada Kara Çor 𐰽𐰺𐰍𐰆𐰚 unvanı geçmektedir (ETY, 1994: 326). Eğer Çince addaki shih 施 karakterinin fazlalık olduğunu var sayarsak bu durumda He-luo-shih Ch'o 賀羅施啜 unvanının Kara Çor olduğunu ileri sürebiliriz. Gök Türklerde Kara Çor unvanının kullanıldığını yukarıda belirtmiştik. Aynı zamanda, MT'te geçen Kalâ Çor da, pek muhtemelen Kara Çor idi ki İslâmî kaynaklarda Türkçe unvanlardaki L sesinin R'ye değiştirildiğinin örnekleri vardır (Köl – Kur 𐰽𐰺 gibi). Çoban ya da Çupan unvanı, A. Donuk'un da belirttiği gibi, Türk lehçelerinde "bekçi, koruyucu, güdücü" anlamlarına gelen bir sözcük idi. Bu sözcüğe Karahanlı döneminde, Tuna Bulgarlarında, Macarlarda ve Peçeneklerde de rastlanılmaktadır (Donuk, 1988: 13; Golden, 2002: 206). Chavannes, 1903: 34 ve 60'taki listelerde unvanlarda eksikler vardır, ancak bu unvanlar Chavannes, 1903: 65-66'ta tam verilmiştir. HTS'da bunların hepsinin Büyük Çor olduğu belirtilmiştir (Chavannes, 1903: 56).

hâkimiyeti ele geçirmiş ve bazı boyların başlarına geçmişlerdi. Bildiğimiz üzere, Türgişlerin Çabış Çoru (Chü-pi-shih Ch'o 車鼻施啜) olan Su-lu adında bir reis, hâkimiyeti ele geçirerek kendisini Kağan ilan etmişti. TFYK'deki bir kayıta da Su-lu, Türgişlerin Beyi (metinde geçen Fu 匐 = Beg) Çabış Çoru (Chü-pi-shih Ch'o 車鼻施啜) olarak geçmektedir (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 37). Su-lu Kagan'ın hizmetinde bir komutan olan Baga Tarkan'ın (Mo-he Ta-kan 莫賀達干) da Chu-mu-k'un boyundan bir Külüg Çor (Ch'ü-lü Ch'o 屈律啜) olduğu bilinmektedir. É. Chavannes bu unvanı Kül Çor olarak okumuştur, ancak doğrusu Külüg Çor olabilir (Chavannes, 1903: 309).³⁶⁸ II. Talas Yazıtı 2. satırda Kara Çor 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤, aynı yazıtta 4.-5. satırlarda Kar Çor 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 (Kara Çor?), III. Talas Yazıtı 3. satırda Beg Çor 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 unvanları geçmektedir. IV. Talas Yazıtında da yazıt sahibinin adının Çor 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤, varisinin ise Oglan Çor 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 olduğu yazılıdır (ETY, 1994: 326-328). Gördüğümüz kadarıyla, Çor unvanı On Oklarda boy reisliği ve komutanlık gibi görevleri yerine getiren bir rütbedir.

TCTC K'ao-yi'ye 資治通鑑考異 göre 720 yılında Gök Türklere karşı kurulan ittifakta yer alan T'ung-lo 同羅 (Tonra) kavminin reisi P'i-chia-wei Ch'o 毗伽未啜 (Bilge Wei Çor) idi (Liu, 1958-II: 658-659).³⁶⁹ Uygur Kağanlığının ikinci hükümdarı olup Tenride Bolmuş İlitmiş Bilge Kagan unvanını taşıyan kağan (747-759) da Çin kaynaklarında Mo-yen Ch'o 磨延啜 (Bayan Çor) olarak geçmektedir (Kafesoğlu, 2002: 132; Sümer, 1999b-I: 66).³⁷⁰ Bunun dışında, Maniheist dua kitabı Maḥrnāmag'da Ḥumar Çor ve Köl

³⁶⁸ Aynı kişi, İslâm kaynaklarında da 721 yılında Maverâünnehir'e girerek Semerkand yakınlarında Emevîlere karşı başarı kazanan Türgiş komutanı Köl Çor (Kur Şül ڪر سول) olarak geçmektedir (Chavannes, 1903: 285; Kafesoğlu, 2002: 143). Kudâme bin Ca'fer el-Kâtib el-Bağdâdî جعفر الكاتب البغدادي (ölm. 948) de Cürçan'ı (Gurgân گرجان) ele geçiren Türk padişahı Şül'dan سول söz etmektedir (Yörükân, 2004: 226). İslâmî kaynaklarda Şül sözcüğü genellikle Türkçe Çor unvanı için kullanılmıştır. Yabancı dillerdeki Ç sesinin Arapça yazılırken Ş ص harfiyle karşılanmasının başka örnekleri de vardır; Çegânyân adının Şegânyân صغانیان olarak yazılması gibi.

³⁶⁹ Liu bu unvanı P'i-chia-wei Ch'o 毗伽未啜 olarak yazmıştır. Bu unvanda geçen P'i-chia'nın 毗伽 Bilge olduğu açıktır. Ancak Wei 未 sözcüğünün neyi ifade ettiğini bulamadık. Her ne kadar bu karakterin E. G. Pulleyblank'e göre 4.-6. yüzyıllardaki okunuşu muj^h, Sui ve T'ang dönemi okunuşu da vjy^h /vj^h (Pulleyblank, 1991: 322) ise de bu okunuşlar da bize bir ipucu vermemektedir. Buradaki Wei 未 karakteri, bu karaktere çok benzeyen Mo 末 karakterinin yanlış yazılışı da olabilir. Eğer öyleyse, bu unvanın Bilge Beg Çor olması muhtemeldir. P. Pelliot'ya göre Mo 末 karakterinin Gök Türk dönemindeki okunuşunu *muk iken, E. G. Pulleyblank'e göre ise karakterin 4.-6. yüzyıl okunuşu mat, Sui ve T'ang dönemi okunuşu da muat idi (Pelliot, 1929: 259; Pulleyblank, 1991: 218).

³⁷⁰ Mo-yen 磨延, muhtemelen Türkçede ve Moğolcada "Zengin" anlamına gelen Bayan (Bay) sözcüğünü karşılıyordu. Bu unvan, bu kişinin kağan olmadan önceki unvanı olmalıdır. F. Sümer, bu adın Moyun ya da Bayan olabileceğini, ancak kesin olmadığını belirtmiştir (Sümer, 1999b-I: 66).

Çor unvanlarına rastlanılır (Sümer, 1999b-I: 82, 85). 899'da yazılmış Köl Bilge Han Yazıtı'nda da Inal Çor unvanı geçmektedir (Sümer, 1999b-I: 82). Tun-huang'da bulunan Gök Türk harfli yazmalardan I. yazmanın A. Yüzü 2. satırında Unagan Çor **𐰽𐰺𐰠𐰸𐰸𐰸** unvanı görülmektedir (ETY, 1994: 256). İHY D9'da da Karluklarda Yigen Çor **𐰽𐰺𐰠𐰸𐰸𐰸** unvanlı birisinin olduğu kayıtlıdır (Clauson-Tryjarski, 1971: 22; ETY, 1994: 139). TFKYK'de ise 746 yılında Çin'e elçi gönderen Karluk hükümdarının adı P'i-chia Yeh-hu Tun A-po Yi-chien Ch'o 毗伽葉護頓阿波移健啜 (*Bilge Yabgu Tun Apa Yigen Çor) olarak geçmektedir (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 76).³⁷¹ Yenisey Kırgız yazıtlarında da Çor unvanı birkaç kere zikredilmiştir.³⁷² Çor sözcüğü, Peçeneklerin bir boyunun da adı idi (Donuk, 1988: 14; Yücel, 2007: 40). 11. yüzyılın başlarında yaşamış olan bir Hazar komutanının adının Roma kaynaklarında geçen biçimi olan Geōrgios Tzoulos'ta Γεώργιος Τζουλος da Çor unvanının olduğu düşünülmektedir (Donuk, 1988: 14; Minorsky, 1958: 141). Karahanlı devletinin kurucusunun unvanı olan Bilge N.çor Kadir Han'da بلکا نچور قدر خان da Çor unvanı görülebilmektedir (Hunkan, 2007: 95). Çor unvanının başka bir kullanımı da MT'tedir; bu kaynağa göre, Karahanlı döneminde Türkistan'da yaşayan Salıg adında hakkında adından başka bir şey bilmediğimiz bir Türk boyunun padişahlarına Kalâ Çor deniliyordu (Şeşen, 1998: 35). Yukarıda bu unvanın Kara Çor olabileceğini açıklamıştık.

Gök Türk döneminde ayrıca Türkistandaki bazı kent-devletlerinin hükümdarlarının unvanlarında Çor görülür.³⁷³ Abbâsî döneminde Türkistan'dan getirilen Türkistanlı ve

³⁷¹ Burada Karluk Yabgusunun hem Yabgu, hem de Çor unvanını taşıyor gözükmese, bu kişinin Yabgu olmadan önce Tun Apa Yigen Çor unvanını taşıdığı olmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Bu kişinin unvanı, İHY'nda geçen Yigen Çor unvanına benzemektedir.

³⁷² III. Barlık Yazıtı 1. satırda Külüg Çor **𐰽𐰺𐰠𐰸𐰸𐰸**, II. Çakul Yazıtı 1. satırda El İç Çor Küç Bars **𐰽𐰺𐰠𐰸𐰸𐰸**, VI. Çakul Yazıtı 1. satırda (...)t Çor **𐰽𐰺𐰠𐰸𐰸𐰸**, III. Uybat Yazıtında Sol Yüz 4. satırda da İl Çor **𐰽𐰺𐰠𐰸𐰸𐰸** (ETY, 1994: 473, 527, 530, 554). KTY K13'te Köl Tigin'in cenaze törenine gelen Kırgız temsilcisi Tarduş Inançu Çor **𐰽𐰺𐰠𐰸𐰸𐰸**: **𐰽𐰺𐰠𐰸𐰸𐰸** olarak geçmektedir (OY, 1988: 22-23). F. Sümer, bu kişinin Kırgız olmayıp, Tarduş adında Gök Türklere bağlı hayalî bir kavimden olduğunu düşünmüştü (Sümer, 1999b-I: 26). Hâlbuki Tarduş'un Gök Türk dönemindeki Türk devletlerinde devletin Sağ (Batı) yakası için kullanılan bir terim olduğu bilinmektedir. Nitekim Kırgızlarda da Töliş ve Tarduş teşkilâtının olması doğaldır. Yazıtta adı geçen bu kişi, Kırgızlarda devletin batısını yöneten kişi ya da devletin batı yakasını yöneten beyler grubunun bir üyesi olabilir. Nitekim HTY'nda da Tarduş Köl Çor unvanını görmüştük.

³⁷³ Gök Türk döneminde Horasan'daki Cürcan (Gurgân گرگان) ve Dihistan (Dihistân دهستان) bölgelerinin hâkimleri Çor unvanını taşıyorlardı (Chavannes, 1903: 284). Taberî'de Hicretin 3. yılında Cürcan hükümdarının Rezban Sul bin Rezban olduğu kayıtlıdır (Taberî, 1958-IV: 242-243). Cürcan bölgesi, Taberî'de Şûl صول ülkesi olarak geçmektedir (Taberî, 1955-I-III: 1111). İbn Hurdâdhbih'e göre Cüzcan (metinde Cüzân جوزجان) olarak geçmektedir, ancak doğrusu Curcân جزجان olmalıdır) melikinin lakabı Şûl صول idi (Yörükân, 2004: 370). HTS'da Semerkand 康 kralı Gürek'in oğullarından birinin unvanı Mo

Türk esirler arasında da Çor unvanlı pek çok kişi vardır.³⁷⁴ Abbâsîlerin yanısıra İhşidîler, Hamdânîler ve Sâ mânîler gibi bazı İslâm devletlerinde de Çor unvanına rastlanılır.³⁷⁵ Bu unvanın Kitanlar tarafından kullanılmış olabileceği de tahmin edilmiştir.³⁷⁶

Çor sözcüğünün etimolojisi ve hangi dilden geldiği konusunda farklı yorumlar yapılmıştır. Mehmet Ölmez'in belirttiğine göre, bu sözcüğü Toharca'ya, İranî dillerden Sarıkölce'de (Sariqoli) "güçlü genç erkek" anlamına gelen Çor sözcüğüne ya da Çince'de "asker, hizmetli" anlamına gelmekte olup Japonca'ya Sotsu, Korece'ye de Chor olarak geçen Tsu 卒 sözcüğüne bağlayanlar olmuştur. M. Ölmez, Toharca'da böyle bir sözcük tespit edemediğini belirttikten sonra öbür görüşlerin de anlam bakımından Türklerdeki Çor'u karşılamak için zayıf kaldığını, verilen örneklerin Türkçe Çor ile fazla bir denkliğinin olmadığını söylemiştir (Ölmez, 1997: 183-184). G. Clauson ve A. von Gabain ise bu sözcüğün Türkçe olduğunu, başka bir dilden gelmediğini belirtmişlerdir (Clauson, 1972: 427; von Gabain, 2000: 272). Belki de gerçekten bu kelime, Eski Türkçe bir kök sözcük olup, yabancı kökenli değildir. A. Donuk'un da belirttiği gibi, bu unvanı Çur olarak okuyanlar da vardır, ancak gerek kendisi, gerekse de daha önceki G. Clauson, E. Tryjarski ve A. von Gabain gibi araştırmacılar bu

Ch'o 默啜 (*Beg Çor; yukarıda da açıkladığımız gibi, Mo Ch'o unvanının Beg Çor olması muhtemeldir; Gök Türk kağanı Kapgan Kagan da, Çin kaynaklarında Semerkandlı bu prens gibi Mo Ch'o olarak geçmektedir) olduğu kayıtlıdır (Chavannes, 1903: 136). 8. yüzyılın başında Afganistan'daki Badgis (Bâdgîs بادغيس) devletinin muhtemelen Türgiş kökenli olan hükümdarı *Tarkan Tirek'in (Tarhan Nîzek) bir yeğeni Şûl صول (Çor) unvanını taşıyordu (Esin, 1977: 330). 9. yüzyılda Fergana'daki Uzkend şehrini (günümüzde Kırgızistan'daki Özgön Өзгөн) yöneten kişi Dihkan Çor Tigin adında birisi idi. Bölgede aynı adı taşıyan bir mahallenin varlığı da bilinmektedir (Barthold, 1990: 170).

³⁷⁴ Örnek olarak Aşığ Çor (Âşığcûr اصغجور), Bektî Çor (Bekticûr بكتجور), Ferganalı Bilge Çor (Bilkâ Cûr el-Fergânî بلكا جور الفرغانى), Kümüş Çor (Kumuşcûr كمشجور), Türk Key Çor (Keycûr et-Turkî كيجور التركى), Men Çor (Mencûr منجور ya da Mencûrâ منجورا), Ferganalı Mengü Çor (Menkucûr el-Fergânî الفرغانى المنكجور), Tolum Çor (Tulumcûr طلماجور), Türk Uma Çor (Umâ Cûr et-Turkî اما جور التركى), Ya Çor (Yâ Cûr يا جور), Erhuz oğlu Yunug Çor (Yunuğcûr bin Erhûz بن ارخوز ينغجور) gibi (Sümer, 1999b-II: 478, 483, 488-489, 491-492, 500-501, 503).

³⁷⁵ Mısır'daki İhşidî (el-İhşîdiyyûn الإخشيدون; 935-969) devletinin kurucusu Ebu Bekr Muhammed bin Togaç el-İhşîd'in (Ebû Bekr Muhammed bin Tuğac el-İhşîd الإخشيد طغج بن محمد بن طغج; 935-946) oğlu ve halefi de Anû Çor (Anû Cûr انو جور; 946-961) adını taşıyordu (Sümer, 1999b-II: 549). Hamdânîlerde valilik yapmış bir Türk komutanın adı Türk Beg Çor (Beg Çûr et-Turkî بك جور التركى) olarak kaydedilmiştir (Sümer, 1999b-II: 532). Sâ mânîlerde de komutanlar arasında Bay Çor (Bâyçûr بايجور) adında birisine rastlıyoruz (Sümer, 1999b-II: 542). Nitekim Sâ mânîlerin 913 yılında Sistan (Sîstân سيستان) valisi yaptıkları kişi Ebu İmran Sim Çor (Ebû 'İmrân Sîmcûr ابو عمران سيمجور) idi; bu kişinin oğulları sonradan 11. yüzyılın başlarına kadar Sîmcûrîler adıyla bölgeyi yönetmiş ve Sâ mânî devletinin yıkılmasına yardım etmişlerdi (Sümer, 1999b-II: 549).

³⁷⁶ K. A. Wittfogel'a ve Feng'a göre Kitanlarda görülen Ti-lien-tsu-li 迪辇俎里 unvanında görülen tsu-li 俎里, Türkçe Çor unvanı olabilir (Wittfogel-Fêng, 1946: 432).

unvanın doğru okunuşunun Çor olduğunu belirtmişlerdir (Clauson-Tryjarski, 1971: 23; Donuk, 1988: 13). Gök Türk yazısıyla her zaman 𐰇𐰪𐰸 biçiminde yazılan bu unvan, Çince de her zaman Ch'o 𐰇𐰪𐰸³⁷⁷ karakteriyle yazılmıştır. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu unvan, Horasan'daki Çor Hanedanı dışında hiçbir zaman müstakil olarak kullanılmamış olup, daima Külüg, Kara, Köl, Tun gibi sıfatlarla birlikte kullanılmıştır. Bir de elimizde İHY'nda gördüğümüz İç Çor unvanı vardır. Bu unvan, İç Buyruk unvanına benzemektedir; ancak bu unvanın Dış Çor biçiminin varlığı bilinmemektedir. Arap yazısıyla yazılmış metinlerde de Çor unvanı genellikle Cûr جور, bazen Şûl صول, çok nadiren de Çûr چور olarak yazılmıştır. Tibetçede de Çor olarak yazılan Çor, muhtemelen Yunancada Tzoulous Τζουλουç olarak yazılıyordu.³⁷⁸

Çor unvanının kapsamı konusu da aşağıda görüleceği üzere pek açıklığa kavuşmamıştır. Çin kaynakları, Çor'un Gök Türklerde epey yüksek bir düzeye sahip olan bir rütbe olduğunu belirtmişlerdir. Ancak bu unvanın Gök Türklerde yüksek bir mevkiye yükselmesinin daha sonraları yaşandığı gözlemlenmiştir. A. Donuk ve F. Sümer bu unvan konusunda bir açıklama yapmazlarken A. von Gabain yalnızca “büyük bir ünvan” demekle yetinmiştir (von Gabain, 2000: 272). G. Clauson ise Çor'un Kağan'dan düşük, Beg'den (Bey) yüksek bir rütbe olduğunu, Çor unvanını taşıyan kimselerin küçük konfederasyonların başı olabileceğini belirtmiştir (Clauson, 1972: 427). G. Clauson ile E. Tryjarski'nin birlikte yaptıkları çalışmada da İlteber ve İrkin gibi boy reislerinin tersine Çorların kağanlar tarafından atanan idarî memurlar olmalarının daha muhtemel olduğu ileri sürülmüştür (Clauson-Tryjarski, 1971: 23). S. Gömeç Çor'u “askerî bir unvan”, M. Ergin ise “önder, rehber” olarak açıklamışlardır (Gömeç, 2000: 133; OA, 2002: 92). Gördüğümüz kadarıyla, Çor unvanı İlteber ve İrkin'den daha muteber tutulmuş, kimi zaman yüksek idarî görevleri yerine getirenler tarafından kullanılmıştır; Çorlar ayrıca elçilik ve ordu komutanlığı gibi görevleri de yerine getirmişlerdir. Batı Gök Türk ve On Ok sahasında da Çorları genellikle boy reisleri olarak görüyoruz.

³⁷⁷ E. G. Pulleyblank'e göre 4.-6. yüzyıl okunuşu tç^hwiat, Sui ve T'ang dönemi okunuşu ise tş^hyat idi (Pulleyblank, 1991: 63).

³⁷⁸ H. W. Bailey'in belirttiği üzere Çor unvanı Agnice belgelerde Cor, Hotence belgelerde de Chārā olarak geçmektedir (Bailey, 1949: 138).

Verdiğimiz örneklere göre Gök Türklerde Çor unvanını taşıyan kimseler elçilik, boy reisliği, ordu komutanlığı ve valilik gibi görevleri yerine getirmişlerdir. Ayrıca, Çor unvanı Gök Türklerde hiçbir zaman müstakil olarak kullanılmamış olup, her zaman en az bir lâkapla birlikte kullanılmıştır.

5. Çabış, Sü Başı ve Su-ni 蘇尼

Yukarıda da değindiğimiz gibi, I. TY B7’de Tonyukuk, İlteriş Kagan’ın Bilgesi ve Çabışı olduğunu açıklamıştır (TY, 1994: 4-5). İHY D5’te de yazıtın sahibi Köl İç Çor’un unvanları arasında Çabış 𐰇𐰪𐰸 sayılmaktadır (Clauson-Tryjarski, 1971: 22; ETY, 1994: 138).³⁷⁹

Çince metinlerde de Çabış’a benzer unvanlar geçmektedir. 630’dan sonra bir süre Kuzey Altaylarda hüküm süren Gök Türk kağanının adı Çince metinlerde Chü-pi K’e-han ya da Ch’e-pi K’e-han 車鼻可汗 olarak yazılmıştır (Liu, 1958-I: 156, 208). Türgiş kağanı Su-lu’nun hükümdar olmadan önce Chü-pi-shih Ch’o 車鼻施啜 olduğu bilinmektedir (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 37).³⁸⁰ 731 yılında Gök Türklerden Çin’e elçi olarak gelen kişinin unvanı HTS’da Ke-chieh İlteber 歌解頡利發 olarak geçmesine karşılık (Liu, 1958-I: 229), bu kişi TFYK’de Ke-chieh-ku-chih Chü-pi Hsieh-chin 歌解骨支車鼻頡斤 olarak geçmektedir (Bombaci, 1970: 17; Pelliot, 1929: 237).³⁸¹ Nitekim Ch’e-pi-shih ya da Chü-pi-shih’nin 車鼻施 Çabış olabileceğini ilk kez P. Pelliot ortaya koymuştur (Pelliot, 1929: 237). A. Bombaci de Chü-pi-shih’nin 車鼻施 Çabış olabileceğini düşünmektedir (Bombaci, 1974: 178). Chü-pi-shih 車鼻施 karakterlerinin o dönemdeki okunuşlarını P. Pelliot *t’s’ia-b’ji-sie olarak verirken E. G. Pulleyblank’e göre de bu karakterlerin Sui ve T’ang dönemi okunuşu kiǝ-phji`-ši idi (Pelliot, 1929:

³⁷⁹ H. N. Orkun, TY’nda olduğu gibi, burada da Çabış 𐰇𐰪𐰸 sözcüğünü yanlışlıkla “Çab Eşi” olarak okumuş ve bunu da “meşhur eşi” olarak çevirmiştir. Doğrusunu G. Clauson-E. Tryjarski, M. Ergin, T. Tekin ve A. Donuk vermişlerdir (Donuk, 1988: 92).

³⁸⁰ É. Chavannes ilk önce Su-lu’nun mensup olduğu boyun adının Chü-pi-shih 車鼻施 olduğunu düşünmüş, ancak sonradan bunun boy adı değil unvan olduğunu fark etmiş ve yaptığı yanlış “Türgişlerin Chü-pi-shih Ch’o’su 車鼻施啜” olarak düzeltmiştir (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 29).

³⁸¹ P. Pelliot’ya göre Ke-chieh-ku-chih 歌解骨支 karakterleri, Kagaykuç biçiminde bir adı karşılamaktadır (Pelliot, 1929: 237).

237; Pulleyblank, 1991: 32, 162, 282). Ancak 車 karakteri Chü okunabildiği gibi Ch'e olarak da okunabilir; E. G. Pulleyblank'e göre bahsi geçen dönemde Ch'e 車 karakteri tş^hia okunuyordu (Pulleyblank, 1991: 52). Bu durumda, 車鼻施 karakterlerinin Gök Türk dönemindeki okunuşu bize I. TY B7'de (TY, 1994: 4-5) de geçen Eski Türkçe Çabış 𐰇𐰪𐰸 (bugünkü Çavuş) sözcüğüne yakın bir okunuş vermektedir. Bu durumda Chü-pi-shih'nin (belki de Ch'e-pi-shih?) 車鼻施 Çabış olma ihtimalinin yüksek olduğunu belirtmek isteriz. Benzer olarak, E. Ekrem de Ch'e-pi K'e-han'da 車鼻可汗 geçen Ch'e-pi'nin Çabış olabileceğini belirtmiştir (Ekrem, 2006: 19).³⁸² İ. Togan-G. Kara-C. Baysal ise bu unvanda geçen Çabış'ı Çäbiş (Çebiş) olarak vermişlerdir (Togan-Kara-Baysal, 2006: 203-204). Nitekim 743 yılında Orta Maveräünnehir'deki Şûmân devletinden Çin'e gelen elçilerden birinin unvanı da Chü-pi-shih Ta-kan 車鼻施達干 idi (Chavannes, 1903: 69) ki bu unvan Çabış Tarkan olabilir. Çabış unvanına Gök Türklerden sonraki dönemlerde Uygurlarda, Karluklarda, Kırgızlarda³⁸³, Peçeneklerde, Kıpçaklarda, Macarlarda, Karahanlı döneminde, Memlüklerde, Selçuklularda ve Osmanlılarda³⁸⁴ da rastlıyoruz. Bu unvanın Hazarlar tarafından kullanılmış olması da muhtemeldir.³⁸⁵

Burada incelediğimiz Çabış 𐰇𐰪𐰸 rütbesinin Gök Türklerdeki anlamını M. Ergin “Çavuş, yardımcı”, T. Tekin de “Başkumandan” olarak vermişlerdir (OA, 2002: 92; TY, 1994:

³⁸² Ancak kendisi Çabış'ı Çapiş olarak yazmıştır; Maniheist bir el yazması olan Maḥrñāmag'da Yabgu Tagarmıy Çapiş unvanı geçmektedir (Sümer, 1999b-I: 91), ancak burada da Çapiş değil Çapiş'tır. E. Ekrem burada “ı” için kullanılan ĭ harfini “i” ile karıştırmış olabilir.

³⁸³ Bu unvanın Uygur metinlerinde geçmesine ilişkin olarak bkz. Donuk, 1988: 92. TFKYK'de 714 yılında Karluk reisi Chü-pi-shih Shih-po-luo Ssu-chin'in 車鼻施失鉢羅俟斤 (Çabış İşbara İrkin) Çin'e bağlılığını bildirdiği kayıtlıdır (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 29). I. Uybat Yazıtı Sol Taraf 2. satırda geçen 𐰇𐰪𐰸:𐰇𐰪𐰸𐰸𐰸 ifadesini H. N. Orkun'un “Çab Şat On Tarkan” olarak okuduğunu (ETK, 1994: 551), ancak bunun “Çabış Tun Tarkan” olması gerektiğini daha önce belirtmiştik.

³⁸⁴ Peçeneklerde ve Kıpçaklarda Çeüş, Macarlarda da Csösz ya da Csös olarak görülen kelimeler, Çabış (Çavuş) olabilir (Köprülü, 1945: 362). DLT'e göre o dönemde savaşta safları düzelter, savaş olmadığı zaman da askeri zulüm etmeye bırakmayan kimselere Çavuş جيش denilirdi (DLT, 1998-I: 368). Selçuklulardaki (onların aracılığıyla Romalılara yani Bizanslılara da geçmiştir), Memlüklerdeki ve Osmanlılardaki Çavuş rütbesi için bkz. Donuk, 1988: 92, Köprülü, 1945: 363-368 ve Sümer, 1999b-II: 631. Ayrıca Çavuş unvanı Dede Korkut Hikâyelerinde de geçmektedir; Deli Dumrul'un çavuşları vardır (DKK, 1973: 76). Bugün Türk Silâhlı Kuvvetlerinde rütbe olarak kullanılan Çavuş da buraya dayanmaktadır.

³⁸⁵ İbn Fadlân'a göre Hazarlarda Kağan Beyleri'nin خاقان به (Hakan vekili) vekilleri Kundur Hâkân خاقان كندر (*Kündü Kagan), bunlara vekâlet edenler de Cävşîğir جಾವشیر unvanlı idiler. S. G. Kljaštornyj, bu unvanın Çav Şungar (Çavlı Sungur) olabileceğini ileri sürmüştür. R. Şeşen ise, bu sözcüğün ya Farsça Çâşnîğir چاشنیگیر (Çeşnici) ya da Türkçe Çavuş olabileceğini düşünmüştür (İbn Fazlân, 1995: 81; Golden, 2007: 167). Çabış (Çavuş) unvanının 11. yüzyıldan sonraki kullanımları konusunda ayrıca bkz. User, 2006: 225.

57). G. Clauson ise bu rütbeyi “bir kağanın baş askerî memuru, ‘ordu komutanı’, ‘bilge’ unvanının askerî karşılığı” olarak açıklamıştır (Clauson, 1972: 399). Ne yazık ki V. Thomsen, H. N. Orkun ve A. von Gabain, sözlüklerinde bu kelimeye yer vermemişlerdir. Daha önce Çabış sözcüğünün Yunanca, Farsça ya da Moğolca olduğu ileri sürülmüş, bunların yanı sıra Türkçe olduğu ve “Çav (bağırma, çağırma, ses, şan ve şöhret)” kökünden geldiği de düşünülmüştür. H. Ş. User ise bu sözcüğün kökünü Eski Türkçede “vurmak” anlamına gelen “Çap-” kelimesine bağlamıştır (Köprülü, 1945: 363-364; User, 2006: 225-226).

Gördüğümüz kadarıyla Gök Türklerde Çabışlar genellikle askerî konularla ilgileniyorlar, ayrıca elçilik de yapıyorlardı. Çabış, kağan unvanı olarak da kullanılmıştır.

I. TY K7’ye göre Kapgan Kagan, 711 Türgiş Seferi sırasında Gök Türk ordusunun Altaylarda (Altun Yış 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰍) mevzilenmesini buyurmuş, ayrıca İnel Kagan’ı 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰍 ve Tarduş Şad’ı 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰍 (Mo-chi-lien, sonraki Bilge Kagan) Sü Baş 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰍 yaptığını söylemiştir (TY, 1994: 15). Sü 𐰽𐰺𐰍 Eski Türkçede “ordu, asker” demektir (ETY, 1994: 852-853; EUTS, 1968: 213; TY, 1994: 65; von Gabain, 2000: 295); Sü Baş da ordu komutanı olmaktadır. Sübaş rütbesi sonradan Uygurlar, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Naymanlar ve Osmanlılar tarafından da kullanılmıştır.³⁸⁶

³⁸⁶ ŞUY’nda Batı Yüzü’nün kenarında Sü Baş 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰍 unvanı geçmektedir (ETY, 1994: 182). 937’de Abbâsî ordusunun komutanları arasında Harezmlî Sübaş (Subaş el-Hârezmî سبش الخوارزمی) adında birisi görülmektedir (Sümer, 1999b-II: 495). 1006’da Horasan’ı Gaznelilerden almak için gönderilen Karahanlı ordusuna Sü Baş Tigin komuta ediyordu (Sümer, 1999a: 93). 1036’da Horasan’ı istilâ eden Selçuklu Türkmenlerine karşı gönderilen Gazneli ordusunun komutanının unvanı Sü Baş idi ki aynı kişi 1040’ta Horasan’da yaşanan Gazneli-Selçuklu savaşına da katılmıştı (Sümer, 1999a: 104-105, 109, 1999b-II: 550). İbn Faḫlân’a göre Oğuzlarda ordu komutanlarına Sü Baş deniliyordu ki Oğuzlarda Yabgu’dan sonra gelen en büyük rütbenin Sü Baş olduğu görülmektedir (İbn Fazlân, 1995: 41). DLT’e göre Selçuklu Hanedanı’nın atası Selçuk idi ki ona Selçuk Sü Baş سولجك سو باشی denilirdi (DLT, 1998-I: 478). Osmanlılardaki Subaş rütbesi için bkz. Donuk, 1988: 93. Moğolların Gizli Tarihi §188’de ve §194’te Nayman-Kereyit sınırında dolaşmakta olup kaçak Kerey hükümdarı To’oril Ong Qan’ı (Togrıl On Kan) bularak öldüren Nayman yetkilisinin adı Qori Sübeçi olarak geçmektedir. §194’te aynı kişinin, Nayman hükümdarı Tayang Qan’ın (Tayan Kan) komutası altında bulunan yüksek bir görevli (Moğolca “Yeke Noyan”, yani Büyük Komutan) olduğu belirtilmiştir (SHM, 2004-I: 109, 117, 2004-II: 676). Sübeçi, Türkçe Sü Baş olabilir.

TT'e göre Gök Türkler ata He-lan 賀蘭 (*Kulan) derlerdi, bu yüzden onlarda He-lan Su-ni-ch'ü'e 賀蘭蘇尼闕 unvanı vardı, Su-ni 蘇尼 ise askerlere komuta edenlerin unvanı idi (Liu, 1958-II: 498; Taşağıl, 1995: 96-97).

6. İlteber ve Yen-hung-ta 閼洪達

Gök Türk döneminde karşımıza çıkan büyük rütbelerden birisi de İlteber'dir. CS'ya ve SS'ya göre Gök Türk devlet memurluk hiyerarşisinde Yabgu'dan, Şad'dan ve Tigin'den sonra, Tudun'dan da önce olmak üzere dördüncü sırada Ssu-li-fa 俟利發 (İlteber) gelmekteydi; SS'ya göre bu sıralama Gök Türklerin eski rütbelerine ait idi (Liu, 1958-I: 8, 41). TT'de ve CTS'da aile üyesi yöneticilerin dışında Hsieh-li-fa 頡利發 (İlteber) unvanının Külüg Çor ve Apa'dan sonra, Tudun ve İrkin'den önce üçüncü sırada geldiği belirtilmiştir (Liu, 1958-I: 132, 1958-II: 498). HTS ise devlet memurluklarını Yabgu'dan başlatmış, onun ardından Külüg Çor, Apa, Ssu-li-fa 俟利發, Tudun, İrkin, Yen-hung-ta 閼洪達, Hsieh-li-fa 頡利發 ve Tarkan gibi rütbelerin geldiğini belirtmiştir; ancak TCTC aynı listeyi verdikten sonra Tigin'i bu listenin en başına koymuştur (Liu, 1958-I: 181, 1958-II: 556-557). Burada Ssu-li-fa 俟利發 ve Hsieh-li-fa 頡利發 unvanlarının yanlışlıkla farklı rütbeler olarak yazıldığı görülüyor; hâlbuki A. Bombaci'nin de belirttiği gibi, o dönemdeki İlteber unvanı ilk kaynaklarda Ssu-li-fa 俟利發, sonraları da Hsieh-li-fa 頡利發 olarak yazıldığı hâlde bu iki biçim de aynı unvanı karşılıyordu (Bombaci, 1970: 1-3, 33-35). Sıraladığımız bu kaynakların hepsinde de, diğer sayılan bütün rütbeler gibi İlteber'in de babadan oğula miras geçebildiği belirtilmiştir; CTS ayrıca bu unvanın ağabeyden kardeşe de geçebildiğini eklemiştir (Liu, 1958-I: 8, 41, 132, 181, 1958-II: 498). Aynı durum SS'ya göre Batı Gök Türklerde de mevcuttu (Chavannes, 1903: 21). SS ayrıca Ssu-li-fa 俟利發 (İlteber)³⁸⁷ ve Yen-hung-ta dışındaki bütün rütbelerin Batı ve Doğu Gök Türklerde aynı olduğunu belirtmiş, İlteberlerin ve Yen-hung-taların Batı Gök Türklerde devlet merkezinde kalarak kendi aralarında devlet işlerini görüşüp hallettiklerini eklemiştir (Chavannes, 1903: 15).

³⁸⁷ Metinde Ssu-fa 俟發 yazıyor; ancak É. Chavannes'ın da belirttiği gibi, bu Ssu-li-fa 俟利發 olmalıdır.

İlteber unvanını taşıyan kimseler, Gök Türklerde farklı işler yapmaktaydılar. Yani bu rütbe, diğer pek çok rütbe gibi çok fonksiyonlu idi. Yukarıda Batı Gök Türklerde İlteberlerin devlet merkezinde devlet işlerini yürüten bürokratlar gibi çalıştıklarını belirtmiştik. Yine Batı Gök Türklerde T'ung Yabgu Kagan'ın Batı ülkelerindeki (Türkistan) kent-devletlerini yöneten hükümdarların hepsine İlteber 頡利發 unvanını verdikten sonra, onları gözetim altında tutup yönetmek, yükümlülüklerini ve gönderdikleri vergileri denetlemek amacıyla bölgeye bir Tudun gönderdiği CTS'da yazılıdır (Chavannes, 1903: 24).³⁸⁸ HTS'da da Batı Gök Türklerde 634-638 arasında hüküm süren İşbara Tieh-li-shih Kagan'ın kendisine bağlı boylarını Tudunlar ve İlteberler 俟利發 aracılığıyla yönettiği belirtilmiştir (Chavannes, 1903: 57). Buradan, Batı Gök Türklerde İlteberlerin ve Tudunların birlikte çalıştıklarını anlayabiliriz. Bunun dışında, Cheng Ch'iao 鄭樵 (1104-1162) tarafından 1161'de derlenmiş olan T'ung-chih 通志 adlı eser sayesinde Doğu Gök Türklerde bir boy reisnin (ch'iu-shuai 酋帥) unvanının Ch'ü-mi-chih İlteber 屈蜜支頡利發 olduğu bilinmektedir (Bombaci, 1970: 7). Gördüğümüz kadarıyla, İlteber unvanı Gök Türk kağanları tarafından kendilerine bağlı Türkistanlı yabancılara veriliyordu. Biraz önce bu durumun Batı Gök Türklerdeki örneklerinden bahsetmiştik; bunun Doğu Gök Türklerdeki bir örneği de, 6. yüzyılın sonları ilâ 7. yüzyılın başlarında Kuça'dan kaçarak Doğu Gök Türklere sığınmış Buhara kentinden bir Soğdlu olan An Wu-huan'ın 安烏喚 Gök Türklere hizmet ederken İlteber (Hsieh-li-t'iao-fa 頡利調發) unvanını taşımış olmasıdır (Bombaci, 1970: 14; Kljaštornyj-Livšic, 1972: 91). CTS'da Doğu Gök Türk Kağanlığı yıkıldıktan sonra bir süre daha Altaylarda hâkimiyetini sürdüren Gök Türk hükümdarı Çabış Kagan'ın maiyetindeki beyler arasında Ke-luo-lu Ni-shu Ch'üeh Ssu-li-fa 葛邏祿泥孰闕俟利發 (*Karluk Nîžûk Köl İlteber) adlı birisi geçmektedir (Liu, 1958-I: 155).

Ancak İlteber unvanını taşıyan Gök Türk hanedan mensupları da vardı. SS'ya göre 599 yılında Doğu Gök Türk hükümdarı Ch'i-min Kagan ile savaşıyan Batı Gök Türk hükümdarı Tardu Kagan, kardeşi İlteber'e 俟利發 Ch'i-min Kagan'a saldırmasını emretmişti; Ch'i-min Kagan'ın üzerine yürüyen İlteber, Çinlilerin Ch'i-min Kagan'a

³⁸⁸ Aynı olay hakkında bilgi veren HTS da, gönderilen Tudun'un vergi gelirlerinin denetlenmesi için bağlı hükümdarları denetlemek amacıyla gönderildiğini yazmaktadır (Chavannes, 1903: 52).

yardım göndermeleri sonucu geri çekilmek zorunda kalmıştı (Liu, 1958-I: 60). Bu metin, Gök Türklerde hanedan üyelerinin İlteber unvanını taşıyabildikleri ve İlteberlerin ordu komutanlığı yapabildiklerine ilişkin bilgiler taşıdığı için önemlidir. Hem hanedan mensubu, hem ordu komutanı olan başka birisi de, CTS'ya ve HTS'ya göre Kapgan Kagan'ın 714'te Pei-t'ing'e (Bişbalık) gönderdiği ordunun komutanlarından olan Huo-pa İlteber Shih-a-shih-pi 火拔頡利發石阿失畢³⁸⁹ idi. Kapgan Kagan'ın kız kardeşinin kocası olan bu kişi, Bişbalık'taki yenilgi sonucunda kağandan duyduğu korku yüzünden kendi eşi ile birlikte Çin'e sığınmıştır (Liu, 1958-I: 169, 220, 258, 275). Bu saydığımız görevlerin dışında, İlteberlerin elçilik yaptıklarına ilişkin kayıtlar da vardır. HTS'ya, TCTC'e ve Tung Kao 董誥 (1740-1818) tarafından 1814'de derlenip tamamlanmış olan CTW'e göre 724 ve 731 yıllarında Gök Türk hükümdarı Bilge Kagan'ın Çin'e yolladığı elçi Ke-chieh İlteber 歌解頡利發³⁹⁰ idi (Liu, 1958-I: 229, 1958-II: 617, 660). CTS'da ve HTS'da 725 yılında Bilge Kagan'ın Çin'e elçi olarak Büyük Memur³⁹¹ A-shih-te İlteber 阿史德頡利發 unvanlı birisini yolladığı kayıtlıdır. Ancak P'ei Kuang-t'ing'in 裴光庭 (678-733) 1805'te Wang Ch'ang 王昶 (1724-1806) tarafından yazılan Chin-shih Ts'ui-pien 金石萃編 adlı kitapta yer alan mezar taşı yazıtında gelen elçilik heyetinin başında bakan³⁹² Chih-shih İlteber'in 執失頡利發 ve A-shih-te T'un Ni-shu'nun 阿史德噉泥孰 (*A-shih-te Tun Nîzûk) adları yazılmıştır. Bu da bize CTS'da ve HTS'da bu iki kişinin yanlışlıkla tek kişi olarak yazıldığını göstermektedir (Liu, 1958-I: 176, 228; 1958-II: 618). Gök Türk yazıtlarında ise İlteber unvanına yalnızca iki yerde rastlanılır. Bunlardan birisi olan IX. HTY 2. satırda İldeber 𐰽𐰺𐰸𐰸 unvanını görürüz (ETY, 1994: 306).³⁹³ Ancak yazıt çok kısa olduğu için bu kişi ve görevleri hakkında bilgi sahibi değiliz. Bunun dışında, KTY Kuzeydoğu Yüzünde Köl Tigin'in mezarı için ressam ve heykeltıraşları getiren kişinin Toygun İlteber 𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰸𐰸𐰸𐰸 olduğu yazılıdır (OY,

³⁸⁹ Burada geçen Shih-a-shih-pi 石阿失畢 adı bazen Shih-shih-pi 石失畢 olarak yazılmaktaydı (Liu, 1958-II: 611).

³⁹⁰ HTS'da yanlışlıkla Ke-chieh-li-pi 歌解栗必, CTW'de de yanlışlıkla K'e-chieh-li-pi 可解栗比 olarak geçiyor. Bu kişinin adları ile ilgili çalışmalar için bkz. Pelliot, 1929: 237.

³⁹¹ Ta-ch'en 大臣 unvanını A. Bombaci "Büyük Bakan (Great Minister)", Liu da "Büyük Rütbe Sahibi (Großwürdenträger)" olarak çevirmişlerdir (Bombaci, 1970: 18).

³⁹² Metinde geçen Hsiang 相 sözcüğünü A. Bombaci de, Liu da "Bakan (Minister)" olarak çevirmişlerdir (Bombaci, 1970: 18).

³⁹³ Yukarıda Beg maddesinde bu yazıtta geçen İldeber sözcüğünün okunuşunun sorunlu olduğunu belirtmiştik.

1988: 24-25). Aşağıda belirteceğimiz gibi, bu kişi yine KTY'na göre Köl Tigin'in kâhyalığını yapmış olan Toygut'tan 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 (Toygunlardan) birisi olmalıdır.

İlteber unvanına Gök Türklerden önce Jou-janlarda 柔然³⁹⁴, Gök Türk döneminde ve sonrasında da Türkistan kent-devletlerinde³⁹⁵, Dokuz Oğuzlar ve Uygurlarda³⁹⁶, Karluklarda, Kırgızlarda, Azlarda, Hazarlarda ve Etil Bulgarlarında³⁹⁷ rastlanılmaktadır.

³⁹⁴ A. Bombaci'nin belirttiği gibi, Jou-janlarda kişi adı ve Tabgaçlarda da boy adı olarak kullanılan Ch'i-li-fa'nın 俟力發 İlteber olması pek mümkün değildir. Ancak Jou-janların son dönemlerinde, Jou-jan kağanı A-na-kui'in 阿那瓌 bir kuzeninin adı Teng-chu İlteber 登注俟利發 idi (Bombaci, 1970: 4).

³⁹⁵ Turfan'da bulunmuş 575 yılına ait bir yazıtta Turfan hükümdarı Hsi-li-fa 希利發 olarak geçmektedir ki A. Bombaci bunun İlteber olması ihtimalinin yüksek olduğunu belirtmiştir (Bombaci, 1975: 4-5). Daha önce, Batı Gök Türklerin kendilerine bağlı Türkistan kent-devletlerinin hükümdarlarına İlteber unvanını verdiklerini belirtmiştik. 630 dolaylarında Kuça'ya hükmeden kral olan Suvarnadeva'nın (Su-fa-tieh 蘇伐疊) adı HTS'da Shih-chien Baga İlteber 時健漠賀俟利發 olarak geçmektedir (Bombaci, 1970: 5; Chavannes, 1903: 115). Yine aynı dönemde yaşamış olan Afganistan'daki Arakosya (Arakhōsia Ἀραχώσια, Zâbulistân زابلستان) hükümdarı Shih-ch'ü-erh 誓屈爾 da Arakosya İlteberi (Ke-ta-luo-chih Ssu-li-fa 葛達羅支俟利發) unvanını taşıyordu (Chavannes, 1903: 161). 656-660 dolaylarında Vahan 護蜜 hükümdarının İşbara İlteber (Sha-po-luo Hsieh-li-fa 沙鉢羅頡利發) unvanına sahip olduğunu görüyoruz (Chavannes, 1903: 165). 733 yılında Çin'e elçi gönderen Huttel 骨吐 hükümdarı karşımıza İlteber 頡利發 unvanıyla çıkmaktadır (Chavannes, 1903: 168). 748'de Çin'e elçi gönderen Wu-lan 屋蘭 devleti hükümdarı da TFKY'de Su İlteber 蘇頡利發 olarak kaydedilmiştir (Chavannes, 1903: 80).

³⁹⁶ CTS'da Moğolstanda yaşayan T'ieh-le (*Tegreg) boylarının İrkin 俟斤 ve İlteber 頡利發 unvanlı reislerinin 646 yılında Çin'e elçi göndererek bağlılıklarını bildirdikleri kayıtlıdır (Liu, 1958-I: 244). CTS'ya göre Uygurlar, bilinen ilk hükümdarları T'e-chien İrkin'in 特健俟斤 ölümünden sonra onun oğlu P'u-sa'yı (*Pusar) akıllı bularak onu işbaşına getirmişlerdi. Bu reis, 627 dolaylarında Gök Türklerle karşı büyük bir zafer kazanınca halkı ona Huo İlteber 活頡利發 unvanını vermiştir. Ondan sonra başa geçen T'u-mi-tu'nun 吐迷度 unvanı da HTS'da Hu-lu Hsieh-li-fa T'u-mi-tu 胡祿頡利發吐迷度 (*Ulug İlteber T'u-mi-tu) olarak geçmektedir. Ondan sonra başa geçen oğlu P'o-juan'a 婆閼 da Çin tarafından Ta Hsieh-li-fa 大胡祿頡利發 (Ulu İlteber) unvanı verilmişti ki bu unvan, babasının taşıdığı *Ulug İlteber ile aynı olmalıdır (Chavannes, 1903: 89-90, 92). Uygurlar bundan sonra da İlteber unvanını kullanmayı sürdürmüşlerdir. BKY D37'de Bilge Kagan'ın üzerine yürüdüğü zaman kaçmış olan Uygur İlteber'den 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 söz edilir (ETY, 1994: 66; OA, 2002: 51, OY, 1988: 50-51; Thomsen, 2002: 189 - ancak metnin aslının verildiği yerlerde İnce T 𐰽 tamgası yerine Kalın K 𐰽 tamgası yazılmış, bkz. ETY, 1994: 67; OA, 2002: 139; Thomsen, 2002: 189). TCTC K'ao-yi'de de 720 yılında Gök Türklerle karşı kurulan ittifakın üyeleri arasında Uygur reisi Yi-chien Hsieh-li-fa'nın 夷健頡利發 (*Yigen İlteber) da yer aldığı belirtilmiştir (Liu, 1958-II: 659). Bu kişi, BKY'nda adı geçen kişi olmalıdır. Uygur Kağanlığından önceki Uygurların reislerinin İlteber unvanını taşımış olmalarının yankıları 14. yüzyılda CT'te de görülebilmektedir. CT'e göre eskiden Uygurların belirli bir hükümdarları yoktu; ancak sonra boylar bir toplantı yaparak kendi aralarında İşköl boyundan tüm boylar arasında en zeki kişi olan Mengütay adlı birisini seçmişler ve ona İlteber unvanını vermişlerdi (Rashiduddin, 1998-I: 75). A. Bombaci, burada geçen İlteber unvanının nüshalarda nasıl yazıldığını da sıralamıştır: İl İltēr 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤, İl Yelbeter 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤, İl İltēr 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 ve İl İlteber 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 (Bombaci, 1970: 27-28). Burada verilen bilgiler, *Pusar'ın İlteber seçilmesine çok benzemektedir. J. R. Hamilton da 10. yüzyılda Turfan Uygurlarında ve Sarı Uygurlarda rastlanılan Sagun unvanının İrkin ile ilişkili olduğunu düşünmüştür (Hamilton, 1955: 98). Ancak biz aşağıda, bunun Sengün ile ilgili olabileceğine değineceğiz. Uygurların dışında, *Tegreg boylarından Ch'i-pi 契苾 boyunun reisi Kalın (Ke-leng 歌楞), SS ve TCTC gibi kaynaklarda İlteber İrkin 俟利發俟斤 olarak geçmektedir. Onun yerine geçen oğlu He-li 何力 de CTS'da Ulug İlteber 大俟利發 olarak kaydedilmiştir (Bombaci, 1970: 10). Toṅra 同羅, P'u-ku 僕骨, Bayırku 拔也古 ve Kun/Kün (Hun 渾) gibi bazı Dokuz Oğuz kavimlerinin bazı reislerinin de İlteber unvanını taşıdıkları bilinmektedir (Bombaci,

İlteber sözcüğü Gök Türk Yazısıyla genellikle **𐰽𐰺𐰍𐰏** biçiminde, Çince de genelde Ssu-li-fa 俟利發 ve Hsieh-li-fa 頡利發³⁹⁸, Ermenice ve Arap yazılı kaynaklarda ise çok farklı biçimlerde yazılmıştır. İlteber sözcüğünün okunması, anlamlandırılması ve etimolojisi konusunda farklı görüşler vardır. Bu sözcük V. Thomsen tarafından Elteber (Ältäbär) ve İltebir (İltäbir), A. Bombaci ve H. N. Orkun tarafından Elteber (Eltäbär), G. Clauson tarafından Élteber, A. Caferoğlu, A. Donuk ve M. Ergin tarafından İlteber, A. von Gabain tarafından İltebir ([i]l-täb[i]r) olarak okunmuştur; J. R. Hamilton da bu unvanı kimi zaman İltebir, kimi zaman da Elteber (Eltäbär) olarak okumayı tercih

1970: 11-12). Hsüeh-yen-t'o Kağanlığı da Kırgızları (Hsia-chia-ssu 黠戛斯) yönetmek için başlarına bir İlteber 頡利發 atamıştı (Bombaci, 1970: 12).

³⁹⁷ Gök Türklerle hizmet eden bir Karluk beyinin İlteber unvanını taşıdığından daha önce söz etmiştik. CTS'da 656'da Karlukların reisi Hsieh-fa Huo-tz'u 頡發獲刺 olarak geçmektedir ki É. Chavannes'ın da belirttiği üzere, burada geçen Hsieh-fa 頡發, Hsieh-li-fa 頡利發 yani İlteber olmalıdır (Chavannes, 1903: 36). İHY D9'da Karlukların başında bir İlteber **𐰽𐰺𐰍𐰏** olduğu yazılıdır (Clauson, Tryjarski, 1971: 22; ETY, 1994: 139). Nitekim muhtemelen aynı olayın anlatıldığı BKY D40'ta da Bilge Kagan'ın Karlukların üzerine Tudun Yamtar'ı **𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚** gönderdiği belirtilmiştir; V. Thomsen, H. N. Orkun, M. Ergin ve T. Tekin, bu komutanın öldürdüğü kişinin yazıtta Karluk İlteber **𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚** olarak yazıldığını ileri sürmüşlerse de yazıtın aslını verdikleri yerde o yerin okunamayan, zarar görmüş bir bölüm olduğu görülmektedir. V. Thomsen, orada **𐰽𐰺𐰍𐰏** harflerini verdiyse de öbürleri burayı tamamen boş bırakmışlardır (ETY, 1994: 66-67; OA, 2002: 50-51, 139; OY, 1988: 50-51; Thomsen, 2002: 190-191). TCTC'in 753 yılına ait bir kaydında Üç Boyun (San-hsing 三姓; bunlar üç boydan oluşan Karluklardır) reisi Ku-to-lu'nun 骨咄祿 (Kutlug) P'i-fang chia Hsieh-li-fa 毗方伽頡利發 (*Bilge İlteber) unvanını taşıdığı görülmektedir (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 86-87). 648'de Çin'e bağlılığını bildiren Kırgız 黠戛斯 reisinin unvanı İlteber Shih-po-ch'ü-a-chan 俟利發失鉢屈阿淺 idi (Bombaci, 1970: 13). KTY K3'e göre Kara Köl **𐰽𐰺𐰍𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚** Savaşı'nda Azların hükümdarı ve komutanı İlteber **𐰽𐰺𐰍𐰏** unvanını taşıyordu (OY, 1988: 20-21). Ermeni kaynaklarında Dağıstan'da Derbend'in kuzeyindeki Varaçan kentini yöneten Hazarlara bağlı Hun hükümdarı Alp İlteber (değişik biçimleriyle Alp' İlit'üer, Alpi Lit'üer, Ağpiwgi T'uer, Alp'ilit'üer, Ağpiwlē t'uer, Ağp'iwg t'uel, Ağbiwgi T'uel, ağtiwgi t'ueg, Ağtegi t'uer), 763-764'te Ermenistan'a girerek Araplara karşı akın yapan Hazar komutanının adı da Kadır İlteber (yat'ir-lit'ber) olarak geçmektedir (Bombaci, 1970: 21-23). İbn Faqlān'da Etil Bulgar hükümdarının unvanı İlteber olarak geçmektedir. R. Şeşen bunu İlteber (Yiltivâr) Almuş bin Şilkî olarak yazmıştır (İbn Fazlan, 1995: 23). Hâlbuki A. Bombaci, bunun nüshalarda Bltvâr بلطوار olarak yazıldığını, ancak doğrusunun Yltvâr يلطوار olacağını, bunun da İlteber'i temsil ettiğini belirtmiştir; ayrıca, İbn Faqlān'ın seyahatnamesini kullanmış olan coğrafyacı Yâkût el-Hemevî'nin ياقوت الحموي bu hükümdarın künyesini Alms bin Şilkî Bltvâr المس بن شلكي بلطوار (Almis bin Şilkî Biltavâr olmalı) biçiminde yazdığını eklemiştir (Bombaci, 1970: 28-29). Mervêzî مروزی de Bulgar hükümdarlarına İlteber (V. F. Minorskiy'e göre Btlťu بتلطو, R. Şeşen'e göre Biltivar [Biltivâr بلطوار]) denildiğini kaydetmiştir (Minorsky, 1942: 36; İbn Fazlan, 1995: 110). Muallâ Uydu Yücel ise bu hükümdarı "Bulgar Hanı Almuş" olarak yazmıştır (Yücel, 2007: 73). Hâlbuki bu kişinin Han değil İlteber olduğunu biliyoruz.

³⁹⁸ A. Bombaci, Çince metinleri tarayarak, bu unvanın değişik zamanlarda çok değişik biçimlerde yazıldığını ortaya koymuştur. Bunların tam listesi için bkz. Bombaci, 1970: 34-35. Ayrıca A. Bombaci, 俟利發 karakterlerinin okunuşunda Ssu-li-fa yerine Ch'i-li-fa'yı yeğlemiştir, zira Çince de 俟 karakteri hem Ssu, hem Ch'i olarak okunabilmektedir. Ancak biz çalışmamızda É. Chavannes ve Liu gibi uzmanların okumalarına sadık kaldık. E. G. Pulleyblank'e göre Ssu-li-fa'nın 俟利發 4.-6. yüzyıllardaki okunuşu z'i'-li^h-puat ya da z'i'-li^h-puat, Sui ve T'ang dönemi okunuşu şfıṛ'-li'-fjyat ya da şfıṛ'-li'-fat idi; Hsieh-li-fa 頡利發 ise 4.-6. yüzyıllarda ʁet-li^h-puat, Sui ve T'ang döneminde ise xñjiat-li'-fjyat ya da xñjiat-li'-fat olarak okunuyordu (Pulleyblank, 1991: 188, 293, 341).

etmiştir (Bombaci, 1970: 1-63; Clauson, 1972: 134; Donuk, 1988: 21; ETY, 1994: 800; EUTS, 1968: 93; Hamilton, 1955: 97, 1997: 197, 217; OA, 2002: 96; Thomsen, 2002: 254-255, 277, 278; von Gabain, 2000: 275). İlteber, V. Thomsen’a göre “bir asalet, bir tür askerî rütbeden çok politik anlamda, haraca bağlanan bir topluluk, müttefik”; H. N. Orkun’a göre “vali, idare âmiri”; A. Caferoğlu’na göre “hükümdara bağlı yüksek devlet memuru rütbesi”; G. Clauson’a göre “Daha yüksek bir hükümdara bağlı olan kabilevî hükümdar”; M. Ergin’e göre de “bir unvan, umumî vali, kumandan” anlamındaydı. A. von Gabain ise bunu yalnızca “bir unvan” olarak vermiştir (Clauson, 1972: 134; ETY, 1994: 800; EUTS, 1955: 93; OA, 2002: 96; Thomsen, 2002: 255; von Gabain, 2000: 275). Daha önce, Gök Türklerde İlteber unvanını taşıyan kimselerin bürokratik, askerî, idarî işlerle ilgilendiklerini, ayrıca kâhyalık da yaptıklarını belirtmiştik. Bunun dışında, A. Bombaci İlteberlerin öbür kavimlerde kimi zaman çok büyük kavimlerin hükümdarları tarafından kullanılan yüksek bir idarî unvan olduğunu belirtmiştir (Bombaci, 1970: 55). W. Bang bu sözcüğü Moğolca ya da Mançuca bazı sözcüklere bağlarken J. Marquart “Teber, Tabar” unvanıyla ilişkilendirmiş, K. Czeglédý “Teber”in “Demir” olabileceğini düşünmüş, P. Pelliot “Teb-er, Teb-ir” görüşünü ortaya atmış, László Rásonyi “Tep- (Tepmek)” ile açıklamaya çalışmış, O. Pricak “Tutmak” anlamındaki “Teb” köküne bağlamış, J. R. Hamilton ise “idareye, devlete, millete sahip” anlamında “el + teber (el + tábär)” olarak açıklamıştır (Donuk, 1988: 22; Hamilton, 1997: 197-198). Biz ise daha farklı bir görüş ortaya koyuyoruz. Eski Türkçe’de “Tap” sözcüğü “arzu, istek, tapmak, bulmak, sezmek, kaybolanı bulmak, hürmet etmek” anlamlarına geliyordu. Hatta günümüz Türkçesindeki Tapu kelimesi de Eski Türkçede “hizmet, tapma, tapı” anlamına gelen Tapug ya da Tapıg sözcüğünden türemiştir (EUTS, 1968: 224; DLT, 1999-IV: 573-575; Gülensoy, 2007-2: 860; ETY, 1994: 857; von Gabain, 2000: 297). Bu durumda, İlteber’in aslının “İle Hizmet Eden” anlamına gelen İl Tapar olması lâzım gelir ki zamanla bu iki sözcük birleşerek ünlü uyumuna uğramış ve İlteber’e dönüşmüş olabilir. Bu açıklama, Eski Türklerdeki hükümdar anlayışına da uygundur, zira onların telâkkisinde hükümdar, halkına ve devletine hizmet eden bir kimse durumundadır.

Sonuç olarak, İlteber unvanını taşıyan kimseler Gök Türklerde valilik, merkezî devlet memurluğu, komutanlık, elçilik ve kâhyalık gibi işler yapan görevlilerdi; ancak Gök

Türklere bağlı devletlerin hükümdarlarına da Gök Türk kağanları tarafından bu unvan veriliyordu.

Gök Türklerin devlet teşkilâtında geçen, ancak hakkında en az şey bilinen unvanlardan birisi de Yen-hung-ta 閼洪達 unvanıdır. Doğu Gök Türklerde bu unvanın kullanılmasıyla ilişkin bilgiler HTS'da ve TCTC'de bulunmaktadır. Bu kaynaklara göre Doğu Gök Türklerde en yüksek rütbeli kişiler arasında Yabgu, Külüg Çor, Apa, İlteber, Tudun ve İrkin'den sonra, İlteber'den ve Tarkan'dan önce de Yen-hung-ta 閼洪達 unvanı bulunuyordu.³⁹⁹ Bu unvan, diğerleri gibi babadan oğula geçebiliyordu (Liu, 1958-I: 181, 1958-II: 556-557). Bu unvana Batı Gök Türklerde biraz daha fazla rastlıyoruz. SS'ya göre Batı Gök Türklerde İlteber ve Yen-hung-ta unvanlarını taşıyan kimseler, devlet işlerini denetlemek (評議國事) ve bunları kendi aralarında müzakere etmekle görevlendirilmişlerdi. Bunların dışındaki rütbeler Batı ve Doğu Gök Türklerde aynı idi (Chavannes, 1903: 15).⁴⁰⁰ CTS'ya göre Yen-hung-ta unvanı, Batı Gök Türklerde öbür unvanlar gibi babadan oğula geçebiliyordu (Chavannes, 1903: 21). Elimizde Yen-hung-ta ile ilgili olan kayıtlarımız bu kadardır. Bir de, Gök Türklerde bu unvana benzeyen bir adın kullanıldığını biliyoruz; TFYK'de 740 yılında Çin hizmetine giren iki Türkiş reisinden birisinin adı A-shih-na Hung-ta 阿史那洪達 olarak geçmektedir (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 61). Yen-hung-ta 閼洪達⁴⁰¹ sözcüğünün hangi dilden olduğunu ve ne anlama geldiğini tespit edemedik.

7. İrkin

Gök Türklerde büyük rütbeliler arasında İrkin unvanı da yer alıyordu. Gök Türkler hakkında bilgi veren en eski kaynaklar arasında yer alan CS'da ve SS'da Gök Türklerin

³⁹⁹ CS'daki, TT'ndeki ve CTS'daki listelerde Yen-hung-ta unvanı yer almamaktadır. Dikkat edersek, bu listelerde daima verilenlerden daha fazla unvan olduğu belirtilmekte, ancak yalnızca büyük olanlar verilmekteydi. Yen-hung-ta unvanı belki de bu eserlerin yazarlarına göre zikredilmeye lâyık büyüklükte değildi. Ayrıca TCTC'deki listede Yabgu'dan önce Tigin verilmiştir.

⁴⁰⁰ Buradan, Yen-hung-taların Doğu Gök Türklerde başka görevleri yerine getirdikleri anlaşılıyor. Ancak bu konuda elimizde herhangi bir bilgi yoktur.

⁴⁰¹ E. G. Pulleyblank'e göre 4.-6. yüzyıllardaki okunuşu olan jiam-vəwŋ'-dat ile Sui ve T'ang dönemi okunuşu olan jiam-xfəwŋ'-t'iat (Pulleyblank, 1991: 69, 125, 357), bize herhangi bir ipucu vermemektedir. Yen (jiam) 閼 karakteri, E. G. Pulleyblank'in de belirttiği gibi, Çince Sanskrit dilinde Yeraltı Tanrısı'nın adı olan Yama için kullanılıyordu.

yüksek rütbeleri listesinde İrkin unvanına yer verilmemiştir.⁴⁰² TT’de ve CTS’da aile üyesi yöneticilerin dışında verilen yüksek rütbe listesinde Külüg Çor, Apa, Tudun ve İlteber’den sonra beşinci sırada Ssu-chin 俟斤 (İrkin) verilmiştir (Liu, 1958-I: 132, 1958-II: 498). HTS ise bu listeyi Yabgu’dan başlatmış, onun ardından Külüg Çor, Apa, Ssu-li-fa 俟利發 ve Tudun’un arkasından, Yen-hung-ta 閼洪達, Hsieh-li-fa 頡利發 ve Tarkan gibi rütbelerin önünden de İrkin’in 俟斤 geldiğini yazmıştır; ancak TCTC aynı listeyi verdikten sonra Tigin’i bu listenin en başına koymuştur (Liu, 1958-I: 181, 1958-II: 556-557).⁴⁰³ Verdiğimiz bu kaynakların hepsinde de, diğer sayılan bütün rütbeler gibi İrkin’in de babadan oğula miras geçebildiği açıklanmıştır; CTS ayrıca bu unvanın ağabeyden kardeşe de geçebildiğini eklemiştir (Chavannes, 1903: 21; Liu, 1958-I: 8, 41, 132, 181, 1958-II: 498).

İrkin unvanının Gök Türklerde kullanıldığına ilişkin en eski bilgimiz, CS’ya ve SS’ya göre Mu-kan Kagan’ın hükümdar olmadan önceki unvanının İrkin 俟斤 olduğuna ilişkindir (Chavannes, 1903: 48; Liu, 1958-I: 8, 41). Hatta CS’da Mu-kan Kagan, hükümdar olduktan sonra bile İrkin olarak anılmaya devam etmiştir (Liu, 1958-I: 11-13, 19, 27); CS’da bir yerde de bu hükümdar “İrkin, Gök Türklerin Mu-kan Kaganı (Ssu-chin T’u-chüeh Mu-kan K’e-han 俟斤突厥木杆可汗)” olarak anılmıştır (Liu, 1958-I: 19). Gök Türkler hakkında yazılmış en eski kaynaklardan birisi olan CS’da İrkin 俟斤 unvanının geçmesine karşılık bu unvana yüksek rütbeler listesinde değinilmemiş olması ilginçtir. Belki de henüz o dönemde İrkin unvanı, 7.-8. yüzyıllardaki kadar yüksek bir konumda sayılmıyordu. Buna benzer bir durumu, Çor unvanında da görmüştük.

Başka unvanlarda gördüğümüz gibi, İrkin unvanını taşıyan kişiler pek çok farklı görevi yerine getirebiliyorlardı. Örneğin, 601 yılında *A-wu Silig İrkin (A-wu Ssu-li Ssu-chin 阿勿思力俟斤)⁴⁰⁴ komutasındaki bazı Gök Türklerin Çin korumasındaki Ch’i-min Kagan’a akın yaparak tebaasının bir bölümünü ve sürülerini kaçırdıkları bilinmektedir (Liu, 1958-I: 60). Aynı kişi karşımıza, 602 yılında ünlü Çinli komutan Ch’ang-sun

⁴⁰² Ancak, biraz aşağıda değineceğimiz üzere, Gök Türklerin ilk dönemlerinde bile İrkin unvanı kullanılıyordu.

⁴⁰³ Ssu-li-fa ve Hsieh-li-fa unvanlarının aynı olduğuna daha önce değinmiştik.

⁴⁰⁴ Ssu-li 思力 = Silig özdeşleştirilmesi A. Bombaci tarafından yapılmış, ancak kesin olmadığı da eklenmiştir (Bombaci, 1970: 7).

Sheng 長孫晟 (551-609) ve Liang Mo 梁默 ile Pei-he'da 北何 savaşıp yenilgiye uğrayan Gök Türk komutanı *Silig İrkin (Ssu-li Ssu-chin 思力俟斤) olarak çıkmaktadır (Liu, 1958-I: 108). *İllic Kagan döneminde de İrkin unvanını taşıyanlara ait kayıtlarda hepsinin ordu komutanı olduklarını görüyoruz. Örneğin, Kuzey Çin'de kendi devletini kurmak için uğraş veren Liu Hei-t'a 劉黑闥, 621'de *İllic Kagan'a elçi gönderip onunla ittifak kurunca kağan da Sung-ye-na 宋耶那 adındaki bir İrkin'i 俟斤 kendi atlılarıyla birlikte ona yardıma göndermiştir (Liu, 1958-I: 291). Daha önce, Çor maddesinde *İllic Kagan'ın 626'daki büyük akını sırasında uğradığı yenilgide İrkin A-shih-te Wu-mo Çor 俟斤阿史德烏沒啜 adlı komutanının Çinlilere esir düştüğünden söz etmiştik. 629 yılında Çinli komutan Li Ching 李靖 (571-649) Ma-yi'de 馬邑 *İllic Kagan'ı yendiğinde kağanın ordusunda Yü-she Şad'ın 郁射設 emrinde komutan olarak bulunan dokuz İrkin 俟斤 Çinlilere teslim olmuştu (Liu, 1958-I: 194, 318).⁴⁰⁵

İrkin unvanını taşıyanların elçilik yaptıklarına ilişkin elimizde yalnızca bir örnek vardır. CTS'ya göre 627 yılında Batı Gök Türk hükümdarı T'ung Yabgu Kagan'ın Çin'e yolladığı elçi Chen-chu T'ung Ssu-chin 真珠統俟斤 (Yinçü T'ung İrkin) unvanlı idi (Chavannes, 1903: 25). Bunun dışında, Gök Türklerde İrkin unvanını taşıyan kimselerin, devlet merkezinde kağanların maiyetlerinde oldukları görülmektedir. Aslında yukarıda örneklerini verdiğimiz komutanların hepsi de kağanların merkezî maiyetinde yer alıyorlardı. Ayrıca Altaylarda hüküm sürmüş olan Gök Türk hükümdarı Çabış Kagan'ın maiyetindeki beyler arasında CTS'da On Okların Ch'u-mu-k'un 處木昆 boyundan Pa-sai-fu Ch'u-mu-k'un Mo-he-to Ssu-chin 拔塞匐處木昆莫賀咄俟斤 (*Bars Beg Ch'u-mu-k'un Bagatur İrkin) adlı birisinin adı geçmekte, ancak HTS'da bu kişinin adında Pa-sai-fu 拔塞匐 unvanına rastlanılmamaktadır (Liu, 1958-I: 155, 209). Benzer biçimde, 651-656 yılları arasında Batı Gök Türk ülkesinde hüküm sürmüş olan Işbara Kagan, CTS'da belirtildiği üzere 648'de henüz Işbara Yabgu 沙鉢羅葉護 olarak anılmaktayken Çin hizmetine girdiği zaman maiyetinde bulunan İrkin Ch'ü P'ei-lu'ya 俟斤屈裴祿

⁴⁰⁵ CTS'da Gök Türk Bölümü'nde 629'da T'u-li K'e-han'ın 突利可汗 (*Töli Kagan), Yü-she Şad'ın 郁射設, Yin-nai Tigin'in 陰奈特勒 ve başkalarının kendi tebaalarıyla birlikte Çin'e kaçukları yazmaktadır (Liu, 1958-I: 143). Tou Ching'in 寶靜 CTS'daki ve HTS'daki biyografisinde teslim olan irkinlerin Yü-she Şad'ın emrinde oldukları yazılıdır (Liu, 1958-I: 318). HTS'daki Gök Türk Bölümü'nde ise yalnızca 626'da Çinlilere teslim olan dokuz irkinden söz edilmektedir (Liu, 1958-I: 194).

(Köl İrkin Buyruk) Çin tarafından Ta Ssu-chin 大俟斤 (Ulug İrkin) unvanı verilmişti (Chavannes, 1903: 33; Pelliot, 1943: 45). BKY G14'te İç Buyruk olan Sebeg Köl İrkin'in adı geçmektedir (OY, 1988: 54-55).⁴⁰⁶ Bu kişinin devletin merkezindeki önemli memurlardan birisi olduğu kesindir. İrkin unvanını taşıyanların boy beyliği ya da idarî görev yaptıklarına ilişkin tek bilgi de KTY'nın Çince yüzünde vardır. Burada Köl Tigin'in atası Ku-to-lu Hsieh-chin'in 骨咄祿頡斤 (Kutlug İrkin)⁴⁰⁷ tebaası altındaki insanları çok insancıl yönettiği belirtilmiştir (Taşağıl, 2003: 18).

İrkin unvanına On Oklarda⁴⁰⁸, Dokuz Oğuzlar ve Uygurlarda⁴⁰⁹, Karluklarda⁴¹⁰, Türkistan kent-devletlerinde⁴¹¹, Kitanlar ve Tatabılarda⁴¹², Oğuzlarda⁴¹³, Karahanlılarda⁴¹⁴ ve Moğollarda⁴¹⁵ da rastlanılır.

⁴⁰⁶ V. Thomsen, bu unvanı Sebeg-kül-irkiz olarak okumuş, açıklamasını ise yapmamıştır (Thomsen, 2002: 197).

⁴⁰⁷ A. Taşağıl'ın belirttiği üzere, bu kişi muhtemelen Köl Tigin ve Bilge Kagan'ın dedeleri ya da daha eski bir ataları idi.

⁴⁰⁸ On Okların idarî bölünmelerinde Sağ (Batı) kolunu oluşturan Nu-shih-pilerin 弩失畢 reislerine İrkin deniliyordu. CTS'ya ve HTS'ya göre Nu-shih-pi kolunun her beş boyunun başında bir İrkin 俟斤 vardı; HTS'da bunların hepsinin Büyük İrkin olduğu belirtilmiştir (Chavannes, 1903: 27-28, 56). Bunların tam listeleri de verilmiştir: A-hsi-chieh 阿悉結 boyunun reisi Ch'üeh Ssu-chin 闕俟斤 (Köl İrkin), Ke-shu 哥舒 (*Koşu; burada bahsi geçen boy, KTY'nda gördüğümüz Koşu 𐰽𐰺𐰍 boyu olmalıdır) boyunun reisi Ch'üeh Ssu-chin 闕俟斤 (Köl İrkin), Pa-sai-kan 拔塞幹 (*Barskan) boyunun reisi T'un Sha-po Ssu-chin 嗽沙鉢俟斤 (*Tun İşbara İrkin; Sha-po 沙鉢, İşbara olabilir), A-hsi-chieh 阿悉結 boyunun reisi Ni-shu Ssu-chin 泥孰俟斤 (*Nîžûk İrkin) ve Ke-shu 哥舒 (*Koşu) boyunun reisi Ch'u-pan Ssu-chin 處半俟斤 (*Çoban İrkin) (Chavannes, 1903: 34, 60). E. G. Pulleyblank'e göre HA §15'te rastlanılan ve Isık Köl yakınlarında bulunan bir kentin adı olduğu belirtilen Barshân 𐰽𐰺𐰍, boy adı Pa-sai-kan 拔塞幹 ile ilgili olabilir (HA, 1937: 98, 292; Pulleyblank, 1965: 124). İrkin unvanı Türgişlerde de kullanılmıştı. HTS'da 739 dolaylarında Çinlilerin Üç Boyun Yabgusu unvanını verdikleri Türgiş sancaktar başı Tu-mo-chih Ch'üeh Hsieh-chin'in 都摩支闕頡斤 (Tamgaçı Köl İrkin) adı geçmektedir (Chavannes, 1903: 85). TFYK'de de 739 yılında T'u-ch'i-shih Ta-chiang So Ssu-chin'in 突騎施大將索俟斤 (Türgişlerin Ulu Komutanı So İrkin) Çin'e elçi gönderdiği kayıtlıdır (Chavannes, 1903: 147). Bunların dışında, On Oklara bağlı bazı boyların reislerinde de bu unvana rastlanır. 630'ların sonlarında bir Ch'u-yüeh İrkini (Ch'u-yüeh Ssu-shin 處月俟斤), 648'deki Ch'u-yüeh reisi Chu-yeh Köl İrkin A-chüeh (Chu-yeh Ch'üeh Ssu-chin A-chüeh 朱耶闕俟斤阿厥), 653'teki Ch'u-yüeh İrkini Yü-chih 處月預支俟斤, 653'teki Çomul She-chien İrkini He-chih-he (He-chih-he Ch'u-mi Shih-chien Ssu-chin 合支賀處蜜時健俟斤), 657'deki Ch'u-mu-k'un İrkini Lai-tu-lu 處木昆俟斤 𐰽𐰺𐰍 gibi (Chavannes, 1903: 31, 36, 62, 65, 97, 100, 390; Ch'u-mi = Çomul için bkz. Pelliot, 1929: 222). Gök Türklerde İrkin rütbesinin boy beyliği yaptığına ilişkin çok az örnek olmasına karşılık On Oklarda bu durum çok daha yaygındı.

⁴⁰⁹ SS'ya göre Sui döneminde Moğolistanda yaşayan T'ieh-le (*Tegreg) kavimlerinin başlarında birer İrkin 俟斤 bulunuyordu (Liu, 1958-I: 127). CTS'da ve HTS'da da Sui döneminde Hui-helar'ın 回纥 (Uygurlar) reislerinin İrkin 俟斤 unvanını taşıdıkları belirtilmiştir. Nitekim Uygurların bilinen ilk reisi de TT'de Shih-chien İrkin 時健俟斤, CTS'da ve HTS'da ise T'e-chien İrkin 特健俟斤 olarak geçmektedir (Chavannes, 1903: 89; Liu, 1958-I: 350-351, 1958-II: 719). Yukarıda değindiğimiz gibi, Uygur hükümdarları sonradan İlteber ve Ulug İlteber rütbelerine yükselmişlerdir. CT'te Uygurların bu ilk dönemlerinden söz edilen yerde de Uygurların yetenekli birisini İlteber unvanını taşıyan ilk hükümdarlarının yanına hükümdar olarak seçtikleri, ardından da bu kişiye Köl İrkin unvanını verdikleri

Gök Türk yazısıyla İrkin (𐰽𐰺𐰍𐰏 ya da 𐰽𐰺𐰍𐰏), Çince de genellikle Ssu-chin 侯斤⁴¹⁶ ve ender olarak da Hsieh-chin 頡斤⁴¹⁷, Arap yazısıyla da İrkin ارکن ya da Erkîn ارکین olarak yazılan bu sözcük G. Clauson’a göre “kağandan aşağıda ama beyden yukarıda bulunan boy reislerinin taşıdığı bir unvan”; A. Caferoğlu’na, M. Ergin’e, T. Tekin’e ve

belirtilmiştir (Rashiduddin, 1998-I: 75). Burada, ilk Uygur reislerinin İlteber’den önce İrkin unvanını taşımış olmalarının yankılarının bulunduğunu düşünebiliriz. HTS’da Doğu Gök Türk hükümdarı *İllic Kagan’ın yenilgiye uğratılmasından sonra Ssu-chieh Ssu-chin’in 思結侯斤 (İzgillerin İrkini) Çin’e gelerek bağlılığını bildirdiği kayıtlıdır (Liu, 1958-I: 196). TFYK’e göre 641 yılında Hsüeh-yen-t’o hükümdarı Yinçü Bilge Kagan, Çin’e elçi olarak amcası *İşbara Nîžuk İrkin’i (bir kayda göre Sha-po-luo Ni-shu Ssu-chin 沙鉢羅泥熟侯斤, başka bir kayda göre ise yalnızca Sha-po-luo Ssu-chin 沙鉢羅侯斤) göndermişti (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 8, 11). CTS’da 646 yılına ait bir kayıta da T’ieh-le (*Tegreg) boylarının reislerinin İrkin 侯斤 ve İlteber 頡利發 unvanlarını taşıdıkları belirtilmiştir (Liu, 1958-I: 244). Dokuz Oğuzların İrkin unvanlı reislerine Gök Türk yazıtlarında da rastlanılır. KTY D34’te Türgi Yargun Köl 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 Savaşında Gök Türklerin savaşıp yendikleri Yir Bayırkuların 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 hükümdarlarının ve komutanlarının bir Ulug İrkin 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 olduğu kayıtlıdır (OY, 1988: 16-17). Gördüğümüz gibi, İrkin unvanını taşıyan kimseler Dokuz Oğuzlarda genellikle boy reisliği ya da kavim hükümdarlığı, çok ender olarak da elçilik görevlerini üstlenmişlerdi.

⁴¹⁰ TFYK’de 714 yılında Çin’e bağlılığını bildiren Karluk reisinin adı Chü-pi-shih Shih-po-luo Ssu-chin 車鼻施失鉢羅侯斤 (Çabış İşbara İrkin) olarak kayıtlıdır (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 29). Aynı kaynakta 715 yılındaki Üç Karluk Boyu reisi ise San-lan İrkin 散爛侯斤 olarak geçmektedir (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 30). İHY D9’da Karlukların komutanları arasında sayılan Yigen Çor’un babasının İrkin 𐰽𐰺𐰍𐰏 olduğu belirtilmiştir (Clauson-Tryjarski, 1971: 22; ETY, 1994: 139). DLT’e göre de Karlukların büyüklerine Köl İrkin ارکن كول denilirdi. Bu unvan “aklı göl gibi toplanmış, dolmuş” anlamına geliyordu (DLT, 1998-I: 108).

⁴¹¹ Gök Türk döneminde bazı Türkistan kent-devletlerinin hükümdarlarının, Türk etkisiyle İrkin unvanını kullandıkları bilinmektedir. Bunlar 729 yılındaki Huttel 骨吐 hükümdarı İrkin 侯斤 ile 742-755 dolaylarında Orta Maveräünnehir’de Ceyhun’un hemen kuzeyindeki Kûmed 庫蜜 (Chü-mi 俱蜜, Kara Tigin) devletinin hükümdarı olan kişidir ki bu kişi bir yerde Yi-hsi-lan Ssu-chin 伊悉爛侯斤 (Arslan İrkin) bir yerde de Yi-hsi Ch’üeh Ssu-chin 伊悉闕侯斤 (Arslan Köl İrkin) olarak geçmektedir (Chavannes, 1903: 164, 168, İlave Bölüm 49, 84).

⁴¹² SS’da K’u-mo-hsiler’in 庫莫奚 (Tatabılar) beş boyunun her birinin başında bir İrkin 侯斤 olduğu kayıtlıdır (Liu, 1958-I: 124). 1345’de Toqtoqan/Toqto’a (T’o-t’o 脫脫, 1314-1355) tarafından yazılan Liao-shih’ya 遼史 göre Gök Türkler Kitan reislerine İrkin 侯斤 unvanını vermişlerdi (Wittfogel-Fêng, 1946: 428). Shiratori’ye ve P. Pelliot’ya göre Kitanlarda kullanılan Yi-li-chin 夷离堇 unvanı da İrkin olabilir; P. Pelliot, bunu Moğolcada “yüksek rütbe sahibi, reis” anlamında kullanılan Ergim ve Ergin kelimelerine bağlamış, ancak Türkçeye de işaret etmiştir (Pelliot, 1930: 44-45; Wittfogel-Fêng, 1946: 432).

⁴¹³ İbn Faḫlân’da Oğuz yabgularının ve tüm öbür Oğuz reislerinin vekillerine Kûzerkîn (muhtemelen Köl İrkin) dendiği belirtilmiştir (İbn Fazlân, 1995: 41; Pelliot, 1943: 45).

⁴¹⁴ Bu unvana KB’deki unvanlar ve rütbelere listesinde Köl İrkin ve İla İrkini olarak rastlanılmaktadır (Clauson, 1972: 225).

⁴¹⁵ Moğolcada da bu sözcük bulunmaktadır. P. Pelliot’nun Ergim ve Ergin olarak verdiği bu sözcüğü “Erkin / Erkim” (çoğulu Erkit) olarak veren I. de Rachewiltz, Moğollardaki bu kelimeyi “önde giden, yüksek rütbe sahibi, önemli, seçkin (leading, eminent, important, élite)” olarak açıklamıştır (SHM, 2004-II: 896; Wittfogel-Fêng, 1946: 432).

⁴¹⁶ E. G. Pulleyblank’e göre 4.-6. yüzyıllardaki okunuşu zıi’-kin ya da zıi’-kin, Sui ve T’ang dönemi okunuşu da şfîr’-kin idi (Pulleyblank, 1991: 156, 293).

⁴¹⁷ E. G. Pulleyblank’e göre 4.-6. yüzyıllardaki okunuşu ʋet-kin, Sui ve T’ang dönemi okunuşu xñjiat-kin idi (Pulleyblank, 1991: 156, 341).

A. von Gabain’a göre “unvan”; H. N. Orkun’a göre ise yalnızca “has isim” idi (EUTS, 1968: 97; Clauson, 1972: 225; ETY, 1994: 908; OA, 2002: 96; OY, 1988: 139; von Gabain, 2000: 275).⁴¹⁸ A. Donuk da G. Clauson’ın görüşlerini benimsemiştir (Donuk, 1988: 15). F. Hirth ise İ-kin (Yi-chin) olarak okuduğu bu unvanın Türkçe “Ekin” olduğunu bunun da “(Kağandan sonra) İkinci” anlamına geldiğini ileri sürmüştür (Wittfogel-Fêng, 1946: 428-429). Bu sözcüğün hangi dilden ya da hangi kök sözcükten türediğine ilişkin gördüğümüz kadarıyla kimse bir yorum yapmamıştır. Sanırsınız ki bu sözcük Türkçe olup, “güç, otorite; bağımsız olma” anlamlarına gelen “Erk” ya da “Bir şeyleri toplamak” anlamına gelen “İrk” sözcüklerinden (Clauson, 1972: 220-221)⁴¹⁹ türemiş olabilir.

Görüldüğü üzere, İrkin unvanını taşıyan kişiler Gök Türklerde en çok ordu komutanlığı yapmışlardı. Ancak onların merkezî teşkilâtta da yer aldıkları, ender de olsa elçilik ve boy reisliği yaptıkları bilinmektedir. Gök Türklerden başka kavimlerde ise İrkinler genelde hep boy reisliği yapmışlardır. Bu unvanın Gök Türklerin ilk dönemlerinden beri varlığı bilinmekteyse de yüksek rütbeliler arasına 7. yüzyılda girdiği gözlemlenmektedir.

8. Je-han 熱汗

TT’e göre Gök Türklerin dilinde İçki için Fu-ni 𐰆𐰺 sözçüğü kullanılırdı; bundan da Fu-ni Je-han 𐰆𐰺𐰠𐰸 unvanı türemişti ki devlet işlerini denetleyen ve düzeni sağlayan memurlar için bu unvan kullanılırdı (Liu, 1958-II: 499).⁴²⁰ Gök Türklere ait hiçbir yazıtta ya da Gök Türkler hakkında bilgi veren başka hiçbir Çin kaynağında böyle bir unvana rastlamıyoruz. Ancak TT’de verilen bu unvanın varlığı reddedilemez. Nitekim TT, Gök Türklerin kullandıkları bazı unvan, rütbe ve sıfatlar hakkında başka kaynaklarda bulunmayan bilgiler vermesi açısından önemlidir. E. G. Pulleyblank’e göre Fu-ni’nin 𐰆𐰺 4.-6. yüzyıllardaki okunuşu buwk-ni’ ya da bək-ni’, Sui ve T’ang

⁴¹⁸ H. N. Orkun bu sözcüğü “Erkin” olarak okurken A. Caferoğlu ise İrken (İrkän) olarak okumuştur.

⁴¹⁹ G. Clauson’a göre, Eski Türkçede unvan olan İrkin’den başka “bir yerde toplanmış” anlamına gelen ayrıca bir İrkin sözcüğü bulunmaktaydı. G. Clauson, Karluklardaki Köl İrkin unvanının DLT’te verilen açıklamasını da buna bağlamaktadır (Clauson, 1972: 225). Ancak Köl ve Kür sözcüklerinin Çor, İlteber gibi unvanlarla çok sık kullanıldığını biliyoruz.

⁴²⁰ A. Taşağıl ise bu cümleyi çok farklı çevirmiştir: “İçkiye Fu-ni-je-han-ku derlerdi. Je-han kurban merasimlerini idare eder, kötü ruhlarla karşı gelmemeyi sağlardı.” (Taşağıl, 1995: 97).

dönemi okunuşu fhjywk-ni' ya da fhuwk-ni' idi (Pulleyblank, 1991: 99, 223). Bu sözcük, Eski Uygurca'da "Bira" anlamına gelen Bekini ve Begni olabilir ki DLT'te de bu kelimeyi "buğday, darı, arpa gibi şeylerden yapılan içki; boza" anlamına gelen Begni ve Bekni بكنى sözcüğü olarak görmekteyiz (EUTS, 1968: 37-38; DLT, 1998-I: 434, 1999-III: 60, 81). Nitekim bu görüş daha önce P. Pelliot tarafından geliştirilmiştir; P. Pelliot, bugünkü okunuşunu P'o-ni olarak aldığı 𐰽𐰺𐰍 karakterlerinin eski okunuşlarının *b'äk-ni olduğunu belirtmiştir (Pelliot, 1914a: 448-453). Je-han'ın 熱汗 4.-6. yüzyıllardaki okunuşu ise E. G. Pulleyblank tarafından 𐰽iat-ʿan, Sui ve T'ang dönemi okunuşu da 𐰽iat-xʰan olarak verilmiştir (Pulleyblank, 1991: 119, 265). Ancak Gök Türklerin kullandıkları Je-han sözcüğün aslının ne olduğunu tespit edemedik. Je-han, daha çok bir teşrifat memuru ya da bir müfettiş gibi gözükmektedir.

9. Şadapıt, Kurkapın ve Sengün

BY Ön Yüz 2. ve 7.-8. satırlarda devlet işlerine karar veren, hükümdara danışmanlık yapan topluluğun üyeleri arasında Şadapıtlar (š'ḍpyt) geçmektedir (Kljaštornyj-Livšic, 1972: 86). KTY G1'de devlet yöneticileri arasında sağdaki Şadapıt Beyleri (Şadapıt Begler 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍) de sayılmışlardır (OY, 1988: 2-3). BKY G13-14'te Bilge Kagan tahta çıktığında ona bağlılık bildiren devlet adamları arasında Gök Türk sadık beyleri, batıdaki Tarduş beyleri, Köl Çor başta olmak üzere Şadapıt beyleri (Şadapıt Begler 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍 𐰽𐰺𐰍), doğudaki Töliş beyleri, Apa Tarkan başta olmak üzere bütün Şadapıt beyleri gibi pek çok rütbe ve unvan verilmiştir (OY, 1988: 54-55).⁴²¹ Buradan anladığımız kadarıyla, Şadapıt unvanını taşıyan kimseler, devletin merkezinde bulunan yüksek rütbeli kişilerdi. A. Bombaci'nin, İ. Kafesoğlu'nun ve A. Donuk'un belirttiklerine göre bu unvanın fonksiyonunun ne olduğu bilinmemektedir (Bombaci, 1876: 39; Donuk, 1988: 35; Kafesoğlu, 2002: 283). Nitekim bu ifade kısmen doğrudur; ancak, yazıtlardan, en azından onların devletin merkezinde bulunduklarını, hükümdara danışmanlık yaptıklarını, devlet işlerine karar verdiklerini anlıyoruz. Yani, Şadapıt unvanının fonksiyonlarının hiç bilinmemesi gibi bir durum söz konusu değildir.

⁴²¹ A. Bombaci'ye göre Turfan'da bulunan 575 ve 599 tarihli Çince metinlerde geçen Shih-to-po-tieh 時多浮跌, Shih-to-fu-tieh 時多浮跌 ve Shih-to-fu-po 時多浮跌 unvanları, Şadapıt olabilir (Bombaci, 1976: 32-33).

V. Thomsen, Şadapıt'ın Şad'ın çoğulu ya da Çince belgelerde geçen Ssu-li-fa 侯利發 unvanının Türkçe karşılığı olabileceğini, ancak bu konuda emin olmadığını belirtmiştir. F. W. Radloff'a (Şad + Apa + t), Sergej Efimovič Malov'a Сергей Ефимович Малов ve Gy. Györffy'ye göre Şadapıt, Şad ve Apa unvanlarının birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. A. von Gabain, bu unvanın Şad ile İranî "pati" sözcüğünden türemiş olan "pit" sözcüğünün birleşmesiyle oluşturulduğunu, asilzadelğin yüksek bir sınıfı anlamına gelen bir sözcük olduğunu düşünmüştür. S. Wikander da A. von Gabain'ın görüşüne benzer olarak Şadapıt'ın Avestaca *xšaēta-pati*'den (Eski İranca **xšaita-pati*-) geldiğini ileri sürmüştür. O. Pricak ise Şadapıt'ın Şad'ın çoğulu olabileceğini düşünmüş, Mori ve S. Gömeç de bu görüşü benimsemişlerdir. Bu görüşe benzer olarak, Karl. H. Menges de Şadapıt'ın Şad'dan türediğini, bunun Şad'ın çoğulu olup bir sınıfı ifade eden bir terim olabileceğini ileri sürmüştür. G. Dörfer, Şadapıt'ın *Şadapı* biçiminde bir unvanın çoğul hâli olabileceğini belirtmiştir. G. Clauson'a göre bu unvan, "Şad (Şad)" ile "apıt" sözcüklerinden oluşmakta olup "Şadın maiyetinde bulunan kişi" anlamına gelmiştir. Helmut Humbach, Şadapıt unvanının Kuşan yazıtlarında geçen ve ona göre Eski İranca **sata-pati*- (yüzbaşı) rütbesinden rütemiş olan Sadopideino σαδοπιδεινο unvanıyla ilgili olabileceğini düşünmüştür. A. Bombaci de Şadapıt unvanının Eski Farsça Sa-ad-da-bat-ti (Satapati-) ya da Doğu Türkistanın güneydoğusundaki Krorayna (Lou-lan 樓蘭, Kroran) devletinin kullandığı Prakrit dilindeki Śadavida (Yüzbaşı) unvanlarından türemiş olabileceğine ilişkin görüşler sunmuş, ancak bu görüşlerden hangisinin doğru olduğu konusunda pek emin olmadığını, buna rağmen Gök Türklerdeki Şadapıt unvanının İranî kökenli olduğunu tahmin ettiğini belirtmiştir. İ. Kafesoğlu, bu görüşe karşı çıkarak, onlu sistemin yalnız Türkler tarafından oluşturulmuş olması gerektiğini gerekçe göstererek A. Bombaci'nin açıklamasını kabul etmemiştir. Ancak A. Bombaci, onlu sistemin pek çok toplulukta görüldüğünü, bu nedenle bu sistemi tek bir gruba bağlamanın doğru olmayacağını ifade etmiştir (Bombaci, 1976: 33-40; Clauson, 1972: 867; Donuk, 1988: 35-36; Gömeç, 2000: 11; Kafesoğlu, 2002: 283-284; Thomsen, 2002: 238; von Gabain, 2000: 295). M. Ergin, H. N. Orkun ve T. Tekin, Şadapıt'ı "unvan" olarak açıklayıp ayrıntıya girmemişlerdir (ETY, 1994: 855; OA, 2002: 112; OY, 1988: 161). A. Bombaci'nin açıklaması kabul edilirse, Şad ile Şadapıt arasında da bir ilgi olmadığı kabul edilmelidir. Nitekim

yazıtlardan yarı-bağımsız taşra yöneticileri ve ordu komutanları olan Şadların, devletin merkezinde bulunan, danışmanlık yapan ve devlet işlerine karar veren Şadapıtlardan farklı oldukları görülmektedir. Ancak, bu unvanın, Eski İran'daki yüzbaşı rütbesiyle bir ilgisinin olduğunu düşünmek de zordur. Şadapıt ile Eski İran'daki yüzbaşı rütbesinin ilişkisi tesadüfî bir benzerlik olabilir. Eğer Gök Türkler bu unvanı Türkistan'daki İranî kent-devletlerinden almışlarsa bile, unvanın içeriğini değiştirmiş olabilirler. Bunun dışında, Şadapıt unvanına Gök Türklerden başka hiçbir topluluk ve devlette rastlanmadığını de belirtmek isteriz. Kurkapın unvanında olduğu gibi, Şadapıt unvanına da Gök Türklerle ilgili Çince belgelerde rastlamadık.

BY Ön Yüz 2. ve 7.-8. satırlarda devlet işlerine karar veren, hükümdara danışmanlık yapan topluluğun üyeleri arasında Kurkapınlar (*γwry'p'nt*, tekili *γwry'p'yn*) da sayılmaktadırlar. *γwry'p'nt* (Kurkapınlar) ifadesi 12. satırda da geçmektedir (Kljaštornyj-Livšic, 1972: 86). Bu unvana ne başka Eski Türk yazıtlarında, ne de Çin ve Arap kaynaklarında rastlanılır. S. G. Kljaštornyj ve V. A. Livšic, bu unvanın öbür Gök Türk yazıtlarında geçen Beg (Bey) unvanının muadili olduğunu düşünmüşlerdir (Kljaštornyj-Livšic, 1972: 77). Hâlbuki öbür Gök Türk yazıtlarında Beg unvanı, devlet kademesindeki bütün rütbeleri kapsıyordu. BY'nda ise Kurkapın, öbür rütbelerle birlikte ayrı bir rütbe olarak sayılmıştır.⁴²² S. G. Kljaštornyj ve V. A. Livšic bu unvanın ilk hecesinin Türkçe Kur (Kemer) ya da Moğolca Kor (Sadak) olduğunu, ikinci hece olan Kapın'ın da "Taşıyan, Taşıyıcı" anlamına geldiğini belirtmişlerdir (Kljaštornyj-Livšic, 1972: 89-90).⁴²³ Bu durumda, eğer Kurkapın unvanının ilk hecesi Türkçe "Kur" ise, bu durumda bu unvan "Kemer Taşıyıcı" demek olmalıdır. Ancak başka herhangi bir kaynakta bu unvanın geçmemesi, bu unvanın zamanla önemini yitirmiş olabileceğini

⁴²² Eski Türkçede "Kur" sözcüğünün bir anlamı da "Rütbe Sahibi" demektir (Clauson, 1972: 642). Ancak, burada bahsi geçen Kurkapın'ın "Rütbe Sahibi" anlamına geldiğini düşünür isek, karşımıza şu sorun çıkmaktadır: eğer öyleyse, o zaman neden yazıtta Kurkapınlar, öbür beylerden ayrı olarak sayılmışlardır?

⁴²³ Kor sözcüğü Eski Türkçede "Kayıp, Zarar", "Yoğurt mayası" anlamlarına geliyordu (Clauson, 1972: 642). Kur sözcüğü ise Eski Türkçede pek çok anlama sahipti; bunlardan birisi olan "Kemer", bu unvanı açıklamakta bize yardımcı olabilir. G. Clauson, Moğolca "Sadak" anlamına gelen "Kor" ile Türkçe "Kur" sözcüklerinin karıştırıldığını belirtmiştir (Clauson, 1972: 642). A. Caferoğlu, Kur sözcüğünün Eski Uyğurcada kemerin yanı sıra toka için de kullanıldığını belirtmiştir (EUTS, 1968: 187).

akla getirmektedir.⁴²⁴ Ne var ki Moğolların yükselişinden hemen önce Naymanlarda ve sonraki Moğollarda Kurkapın'a benzer olarak Qorçi unvanı görülmektedir.⁴²⁵

Yukarıda da değindiğimiz gibi, BY Ön Yüz 2. ve 7.-8. satırlarda devlet işlerine karar veren, hükümdara danışmanlık yapan topluluk Şadapıtlar, Tarkanlar, Kurkapınlar, Tudunlar ve Sengünler'den (çoğul olarak *snkwnt*) oluşmaktaydı (Kljaštornyj-Livšic, 1972: 86). Gök Türk yazısıyla yazılmış bazı metinlerde de karşımıza çıkan bu unvan Türkçe olmayıp, Türkçeye Çinceden geçmiştir.

Araştırmacılar Sengün 將軍 unvanını Çince "General" anlamına gelen Chiang-chün 將軍⁴²⁶ unvanına bağlamışlardır (Clauson, 1972: 840; Ecsedy, 1965: 87; ETY, 1994: 915; Tekin, 1997: 168; von Gabain, 2000: 293). H. Ecsedy'nin belirttiğine göre, Çin'de çok eskiden beri Chiang-chün unvanı "General" anlamına gelmekteydi. Chin 晉 Hanedanı döneminden (265-420) itibaren sınır bölgelerinde askerî seferler yürüten her valiye de Chiang-chün 將軍 denmeye başlanmıştı. T'ang Hanedanı'nın sona ermesinden sonra artık her askerî rütbeye Chiang-chün eklenir olmuştu (Ecsedy, 1965: 87). Aslında Chiang-chün'ün tam çevirisi "Ordu Komutanı" olmalıdır; zira Chiang 將 "Komutan", Chün 軍 de "Ordu" demektir. 將軍 karakterlerinin Japonca okunuşu ise Shōgun'dur.

Gök Türklerin bu unvanı kullandıklarına ilişkin kendilerinden kalma tek yazılı belge, yukarıda da belirttiğimiz gibi BY'dır. Gök Türk yazısıyla yazılmış öbür yazıtlarda bu unvan geçiyor olsa da bu unvan yazıtlarda hiçbir yerde Gök Türkler tarafından kullanılmamış ve başka kavimlere ait kişilerin unvanlarında görülmüştür. Gök Türk

⁴²⁴ Çin kaynaklarındaki listelerde, sayılan rütbelerden başka onlardan daha aşağı seviyede rütbelerin de olduğu belirtilmekte, ancak bunların adları verilmemektedir.

⁴²⁵ CT'e göre Nayman hükümdarı Kurcağuş Buyuruk Han'ın Sekitey Ötügü adında bir Korçisi vardı (Rashiduddin, 1998-I: 51). Moğol döneminde de hükümdarların korumalarının bir bölümüne Qorçi, yani Sadak Taşıyıcı denmekteydi (SHM §192; SHM, 2004-I: 114, 2004-II: 693). Qor Moğolcada Sadak anlamına geliyordu. Bugün de Moğolcada Hōr Xop sözcüğü Sadak (tırkeşin ok uçlarının yerleştirildiği bölümü) demektir (Lessing, 2003-II: 1488). İran'da Safevî döneminde Türkmen atlılarından oluşturulan Korçı (Kûrçî قورچی) birlikleri vardı ki başlarında da Korçıbaşı (Kûrçîbâşî قورچیباشی) denen komutanlar bulunmaktaydı; Korçıbaşları aynı zamanda devletin idarî yapısında da yer alıyorlardı (Savory, 1964: 122).

⁴²⁶ E. G. Pulleyblank'e göre Sui ve T'ang dönemi okunuşuyla tsiaŋ-kyn; bkz. Pulleyblank, 1991: 149, 169.

Sengün unvanını taşıyan kimseler, gördüğümüz kadarıyla Gök Türklerde devlet meclisi üyeliği yaparlarken başka kavimlerde yine devlet meclisi üyeliği (Uygurlar), komutanlık (Tatabılar, Uygurlar ve Dokuz Oğuzlar, Azlar), elçilik (Kitanlar, Tatabılar, Buharalılar, Dokuz Oğuzlar), mültezimlik (Uygurlar) ve dış işleri sorumluluğu (Uygurlar) gibi çeşitli görevlerde bulunmuşlardır. Bu unvan Kırgız ve Uygur metinlerinde geçmiş, Kereylerde de han oğullarına verilen bir unvan olarak varlığını sürdürmüştür.

(Clauson, 1972: 840). H. Ecsedy'nin belirttiği gibi, Sung-shih'da 宋史 10. yüzyılda Çin'e giden Uygur elçilerinin unvanlarında Sangun ya da Sagun unvanları görülmektedir. Bu unvanlar So-wen 索溫, So-wen 娑溫, Ssu-wen 廝溫, Tso-wen 左溫 ve Sa-wen 撒溫 idi. H. Ecsedy bu unvanları DLT'te geçen Sagun unvanına bağlamakta ve Sangun ile Sagun unvanlarının birbirleriyle ilgili olduklarını ileri sürmektedir (Ecsedy, 1965: 87). DLT'e göre Karluk büyüklerine Sagun سغن ve Türk doktorlarına da Atasagun اتاسغن denmekteydi (DLT, 1998-I: 86, 403). J. R. Hamilton da 981'de Çin'e giden Turfan elçisinin unvanının Beg Sagun (Mai So-wen 麥索溫), 1008'deki Sarı Uygur başbakanının adının ise Sagun (So-wen 娑溫) olarak kaydedildiğini belirtmiştir. Nitekim Wang Kuo-wei 王國維 ve E. Ekrem de HTS'da geçen P'ei-luo Chiang-chün Ch'eng 裴羅將軍城 (*Bala Sengün/Sangun Kenti) kent adınının Balasagun olabileceğine işaret etmişlerdir; ancak P. Pelliot, bu adı *Boylasengün ya da *Buylasengün olarak yeniden oluşturmaktan yanadır (Ekrem, 2003: 111; Pelliot, 1930: 18). Ne var ki J. R. Hamilton, Sagun'un İrkin ile ilgili olabileceğini düşünmüştür (Hamilton, 1955: 98). J. R. Hamilton ayrıca Sangun (Hsiang-wen 相溫) unvanını taşıyan 10. yüzyıl Uygur beylerinin örneklerini vermiştir (Hamilton, 1955: 155). Yine ona göre, Hotence belgelerinde geçen Sahā:nā, Sahānā ve Sahaunā sözcükleri Uygurlardaki Sagun'u, dolayısıyla Sengün'ü karşılamaktadır (Hamilton, 1977: 513-514). H. W. Bailey ise yine Hotence bir Budist belgede geçen šim-künā sözcüğünün Sengün olduğunu belirtmiştir (Bailey, 1979: 208). A. Caferoğlu da, Sangun'un Sengün ile aynı olduğunu, ancak Sangun'un özel ad, Sengün'ün ise Çince'den geçen "general" anlamında bir sözcük olduğunu yazmıştır (EUTS, 1968: 196, 200). Yukarıda verdiğimiz Tay Sengün 𐰽𐰺𐰍𐰏 unvanı da Çince "Ulu General" anlamına gelen Ta Chiang-chün'ün 大將軍 karşılığı idi. H. Ecsedy'nin belirttiğine göre Çin'de daha eski dönemlerde Ta Chiang-chün rütbesi, "Büyük Bakan" anlamına gelen Tsai-hsiang 宰相 rütbesiyle aynı seviyedeydi, ancak Eski Türklerde yalnızca "General" anlamına geliyordu (Ecsedy, 1965: 88).

⁴²⁹ Sengün unvanı Moğol döneminde de kullanılmıştır. Kerey hükümdarı Togrıl Oñ Kan'ın (To'oril Ong Qan) oğullarından birisi Moğolların Gizli Tarihi §142'de Nilqa ya da İlqa Senggüm olarak geçmektedir (SHM, 2004-I: 63). Aynı kişiyi CT'te de İlka Sangun olarak görmekteyiz; CT'te aynı zamanda Sangun unvanının Kereylerde "Prens" anlamına geldiği belirtilmiştir (Rashiduddin, 1998-I: 64). TC'da da Chin Hanedanı komutanlarından biri Kêdây Rêngû (Kaday Rengü) رنکو قداي olarak yazılmıştır ki J. A. Boyle'a göre buradaki Rengû رنکو, Senkû'nun سنکو yani Sengün'ün yanlış yazılmış halidir (Juvaini, 1997: 192). Moğolların Gizli Tarihi'nde ve CT'te geçen Senggüm/Sangun unvanının açıklanması sırasında da I. de Rachewiltz bu unvanın Kitan unvanı Hsiang-wen'dan 詳穩, onun da Çince "Majesteleri Bakan" anlamına gelen Hsiang-kung 相公 unvanından geldiğini ileri sürmüştür (SHM, 2004-I: 589). P. Pelliot ve Wheeler M. Thackston Jr. da Kereylerde "Prens" olarak kullanılan "Senggüm/Sangun" unvanının Çince "Majesteleri" anlamındaki Hsiang-kung'dan 相公 geldiğini düşünmüşlerdir; P. Pelliot ayrıca Senggüm'ün Chiang-chün'den 將軍 geldiğine ilişkin görüşe de karşı çıkmıştır (Pelliot, 1943: 54; Rashiduddin, 1998-I: 64). Harezmsahlardan Celâleddin Mengüberti'nin komutanlarından birisi de Küşlü (Küşlü) Senggüm adını taşıyordu (Sümer, 1999b-I: 221).

⁴³⁰ K. A. Wittfogel'a ve Feng'a göre Kitanlarda görülen Hsin-kun 辛袞 unvanı Türkçe Sengün ile ilgili olabilir. P. Pelliot'ya göre de Kitanlarda görülen Hsiang-wen 詳穩, Ch'ang-kun 常袞 ve Ch'ang-wen 敞穩 unvanları, Sengün'den 將軍 değil, Hsiang-kung'dan 相公 gelmiştir (Pelliot, 1930: 46; Wittfogel-Fêng, 1946: 434).

Tarkan unvanını taşıyan komutanlara ilişkin elimizde iki örnek vardır. CTS'ya ve HTS'ya göre Batı Gök Türk İşbara Kagan 657 yılında Çinliler karşısında ilk yenilgisine uğradığı zaman, savaş alanında büyük reis Tu-t'a Tarkan'ın 都塔達干 da aralarında bulunduğu iki yüzden fazla kişi idam edilmişti (Chavannes, 1903: 37, 64).⁴³³ Kağanın son yenilgisini yaşadığı savaşta da kağanın ordusunda askerleri toplayıp birleştiren, bulunduğu yeri ağaç istihkâmlarla güçlendiren ve Çinlilere ilk saldıran Gök Türk komutanı, Pu-shih Tarkan 步失達干 idi (Chavannes, 1903: 37, 65). CTS'da ve HTS'da Kutlug'un (İlteriş Kagan) A-shih-te Yüan-chen'a 阿史德元珍 (Tonyukuk) A-po Ta-kan 阿波達干 (Apa Tarkan) unvanını verdiği, Apa Tarkanların da ordunun tüm işlerinden sorumlu kimseler oldukları açıklanmıştır (Liu, 1958-I: 158, 213). Yukarıda belirttiğimiz gibi, Apa Tarkan 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 unvanı BKY G13'te devlet görevlileri arasında geçmektedir (OY, 1988: 54-55). I. TY K10'da da 711 Türgiş Seferi sırasında Kapgan Kagan'ın Altaylarda cephe komutanı tayin ettiği oğlunun unvanı Apa Tarkan 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 olarak verilmiştir (TY, 1994: 12-13). Köl Tigin'in unvanı KTY'nda Batı Yüzü'nde Inançu Apa Yargan Tarkan 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤:𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤:𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤:𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 olarak geçmektedir (OY, 1988: 24-25). Yukarıda, Bilge Kagan tahta geçtikten sonra Köl Tigin'i Töliş Şadı (Tso-hsien-wang 左賢王, Sol Bilge Kralı) yapıp ordunun tüm komutasını ona verdiğine değinmiştik (Liu, 1958-I: 181, 223). Daha önce değindiğimiz gibi, BKY G13'te de Bilge Kagan'ın maiyetinde Doğu kolunu oluşturan beyler arasında Apa Tarkan'ın başta geldiği görülmektedir (OY, 1988: 54-55). Burada geçen Apa Tarkan, Köl Tigin olmalıdır. Apa Tarkan unvanına ilişkin ilginç bir örnek de, HTS'da 744'de Çinli komutan Wang Chung-ssu'nın 王忠嗣 Gök Türkler'de sol (Doğu bölgesi, Töliş) Apa Tarkan'ın 阿波達干 birliklerine saldırıp onları yendiğine, ancak sağ kanatları yenemediğine ilişkindir (Liu, 1958-I: 230). Bu bilgi, bize Apa Tarkan unvanının “Cephe Komutanı” ya da “ordunun bir kolunun komutanı” gibi bir anlamı taşıdığını gösteriyor olabilir. Yine de, Apa Tarkan unvanının askerî içerikli olduğu kesindir. Tonyukuk da, İlteriş Kagan döneminde onun Bilge'si (Danışman) ve Çabış'ı (Çavuş, Komutan) olduğu zamanki unvanını Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤:𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤:𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤:𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 olarak vermiştir.

⁴³³ HTS'ya göre idam edilenlerin hepsi de büyük reis idi. Metinde bu kişinin ordu komutanı olduğu açık olarak yazılmamışsa da, savaş alanında ele geçirilip hemen idam edilmesi, kağanın maiyetinde önemli bir yere sahip olduğunu ve ordu komutanlığı yapmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu nedenle, bu örneği ordu komutanları arasına aldık.

olarak saymıştır; T. Tekin burada geçen Boyla unvanını Buyla olarak okumuştur (I. TY B6; TY, 1994: 4-5). Nitekim BKY'nda da Tonyukuk'un Tonyukuk Boyla Baga Tarkan **𐎧𐎶𐎵𐎫𐎼𐎡𐏁𐎠𐎹𐎢𐎽𐎷𐎪𐎠𐎥𐎺𐎠** olarak geçtiğini görmüştük. Bunların dışında, askerî konuların işlendiği V. HTY 3. satırda da Keglinç Tarkut **𐎧𐎶𐎵𐎫𐎼𐎡𐏁𐎠𐎹𐎢𐎽𐎷𐎪𐎠𐎥𐎺𐎠** (Keglinç Tarkanlar) diye bir unvan geçmektedir; H. N. Orkun, Keglinç'in ne olduğunu açıklayamamıştır (ETY, 1994: 303).

568 yılında Batı Gök Türk hükümdarı İstemi Yabgu'nun Roma (Bizans) elçisi Zemarkhos Ζημαρχος ile birlikte İstanbul'a gönderdiği elçisi, Menandros'a Μένανδρος göre Tagma Tarkhan Ταγμα Ταρχαν unvanını taşıyordu (Chavannes, 1903: 239; H. W. Bailey'ye göre Ταρχάν, bkz. Bailey, 1938: 300). CTS'ya ve HTS'ya göre 703 yılında Gök Türk hükümdarı Kapgan Kagan'ın Çin'e gönderdiği elçisi Mo-he Ta-kan 莫賀達干 (Baga Tarkan) idi (Liu, 1958-I: 164, 219). HTS'ya göre 731 yılında Bilge Kagan, Ke-chieh İlteber 歌解頡利發 unvanlı bir adamını Çin'e elçi olarak yollamıştı. CTW'da ise kağanın mektubunu Çin imparatoruna ileten T'a-man Ta-kan 他滿達干⁴³⁴ unvanlı birisinin adı geçmektedir (Liu, 1958-I: 229, 1958-II: 661). Ch'ü-chiang Chang-hsien-shen Wen-chi'de de 735 yılında Çin imparatoru T'ang Hsüan-tsung'un Gök Türk kağanına hitaben yazdığı iki mektupta kağanın tahta geçmesinden itibaren Çin'e gönderdiği elçilerinin arasında Yi-chien Ta-kan 伊健達干 (*Yigen Tarkan) ve Ch'u-la Tarkan 處刺達干 ya da Luo-la Tarkan 羅刺達干 adlı iki kişi kayıtlıdır (Liu, 1958-I: 378, 379). Batı Gök Türk hükümdar ailesinin yönettiği Toharistan'dan Çin'e giden elçilerin arasında da Tarkan unvanına rastlanılır. TFKYK'ye göre 738 yılında Toharistan'dan Çin'e gelen elçi Yi-nan-ju Ta-kan Luo-ti-ch'en 伊難如達干羅底睺 (Inançu Tarkan Luo-ti-ch'en)⁴³⁵ unvanlı yüksek rütbeli bir memurdu (Chavannes, 1903: 157, İlave Bölüm 57).

⁴³⁴ 他滿 karakterlerinin E. G. Pulleyblank'e göre Sui ve T'ang dönemi okunuşu t^ha-muan' idi (Pulleyblank, 1991: 207, 299). Bu sözcük, yukarıda gördüğümüz üzere, BKY'nda V. Thomsen, H. N. Orkun ve M. Ergin tarafından Taman Tarkan, O. F. Sertkaya ve T. Tekin tarafından da Ataman Tarkan olarak okunan 𐰇𐰣𐰚𐰚𐰚 unvanı da olabilir.

⁴³⁵ Yi-nan-ju 伊難如 = Inançu için bkz. Pelliot, 1929: 240. Inançu unvanı hakkında bkz. Donuk, 1988: 17-18.

Bunların dışında da, Gök Türklerde Tarkan unvanının kullanıldığına ilişkin örnekler vardır. BY Sağ Yüz 4. satırda (.)*wk' trɣw'n* diye bir unvan geçer ki S. G. Kljaštornyj ve V. A. Livšic, bunun *pwk' trɣw'n* ya da *'wk' trɣw'n* olabileceğini belirtmişlerdir (Kljaštornyj-Livšic, 1972: 87). İAY b-1'de Altun Tamgan Tarkan **𐰽𐰺𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸 : 𐰽𐰺𐰸𐰸** unvanı geçmektedir (ETY, 1994: 314). Arhanan Yazıtı 1. satırda Köl Tarkan **𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰺** unvanının geçtiği görülmektedir. Köl **𐰽𐰺𐰸** kelimesinin önünde bir sözcüğün daha olduğu görülüyorsa da yazıtın bu bölümü zarar gördüğü için kelime de kesin olarak okunamamıştır; E. Tryjarski, bunun Uk ya da Ok olabileceğini düşünmüştür (Tryjarski, 1965: 428). 8. yüzyılın başlarındaki Toharistan Yabgusu'nun varisinin Çor Tarkan unvanını taşıdığı bilinmektedir (Esin, 1977: 330). Doğu Gök Türk Teñri Kagan'ın Tonyukuk'un kızı olan annesi *Kutlug Sebeg Katun, oğlunun saltanatı sırasında alt düzeyli bir Tarkan ile yasadışı bir ilişki yaşamıştı. Bu iki kişi arasında böyle bir ilişki yaşanması, ayrıca hatunun devlet işlerine karışması sonucunda da kağanlıkta iç savaş çıktığı bilinmektedir. Bu Tarkan'ın adı CTS'da Yin-ssu Tarkan 飲斯達干, HTS'da ise Yü-ssu Tarkan 飮斯達干 olarak yazılmıştır (Liu, 1958-I: 179, 228). Bu unvan, Türkçede P. Pelliot'ya göre Üz Tarkan, Liu'ya göre ise Uz Tarkan olmalıdır (Liu, 1958-II: 630; Pelliot, 1929: 243).⁴³⁶

Görüldüğü üzere, Gök Türklerde Tarkan unvanını taşıyan kimseler hükümdar danışmanlığı, ordu komutanlığı, elçilik gibi görevleri yerine getiriyorlar, devlet işlerinin görüşüldüğü kurullara katılıyorlardı. Tarkanların Yabgular, Şadlar ya da Tiginler gibi hükümdar ailesinden olduklarına ilişkin elimizde bir kayıt yoktur.

Tarkan unvanına Gök Türklerden başka Kuzey Çindeki Hunlar, Tabgaçlar ve Joujanlar⁴³⁷, On Oklar, Hazarlar, Karluklar, Uygurlar ve Kırgızlar⁴³⁸, Türkistan kent-

⁴³⁶ Nitekim II. Uybat Yazıtı 1. satırda da Uz Bilge Çanşşı **𐰽𐰺𐰸𐰸𐰺𐰺𐰺𐰺** diye bir unvan geçmektedir (ETY, 1994: 553).

⁴³⁷ Bu konudaki örnekler için bkz. Eberhard, 1945: 323-324. Ancak burada W. Eberhard, Toygun 達官 unvanının Tarkan 達干 ile aynı olduğunu sanarak Toygun'u da listesine almıştır. Bunun doğru olmadığını daha önce belirtmiştik. Bunların dışında L. Bazin, Tabgaçlarda görülen Ta-hsi 達奚 (*d'ât-yiei) sözcüğünün de Tarkan olabileceğine işaret etmiştir (Bazin, 1950: 278).

⁴³⁸ Türgişlerin ilk büyük hükümdarı Wu-chih-le'nın 烏質勒 eski unvanı Baga Tarkan (Mo-he Ta-kan 莫賀達干) idi (Chavannes, 1903: 43, 79). Sonraki Türgiş kağanı Su-lu'nun en güçlü boy reisleri arasında Baga Tarkan 莫賀達干 ile yukarıda değindiğimiz Tamgaçı bulunuyorlardı ki bunlar sonradan kağanı öldürmüşlerdir (Chavannes, 1903: 46, 83). Bu kişinin adı HTS'da bir kere yanlışlıkla Mo-he-to 莫賀咄

devletleri ⁴³⁹ , Bulgarlar, Macarlar, Oğuzlar, Kıpçaklar, Tatarlar, Kitanlar ve Karahanlılar ⁴⁴⁰ , Moğollar ⁴⁴¹ , Abbâsî ve Hindistan Türkleri, Karakoyunlular,

(Bagatur) olarak yazılmıştır (Chavannes, 1903: 85). Yukarıda, É. Chavannes'ın bu kişinin Chu-mu-k'un boyundan bir Külüg Çor (Ch'ü-lü Ch'o 屈律啜) olduğunu belirttiğini, bu unvanı yanlışlıkla Kül Çor olarak verdiğini, doğrusunun Külüg Çor olmasının gerektiğini, aynı kişinin İslâm kaynaklarında da Köl Çor (Kur Şül 庫爾) olarak geçtiğini açıklamıştık (Chavannes, 1903: 285, 309; Kafesoğlu, 2002: 143). Bu kişinin dışında, 736 yılında Türgişlerin Çin'e Ulug Tarkan (Hu-lu Ta-kan 胡祿達干) unvanlı birisini elçi olarak yolladıkları bilinmektedir (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 56). Ermeni kaynaklarında 630 yılına ilişkin metinlerde Çorpan Tarhan adında bir Hazar komutanının adı geçmektedir (Chavannes, 1903: 255). Ayrıca başka Hazar komutanları arasında da Âstarhân استرخان, Alp Tarhan ve Avcı Tarhan unvanlı komutanların olduğu bilinmektedir. Bunun dışında, HA §50'de Hazarların hükümdarları arasında Tarhân Hâkân طرخان خاقان (Tarkan Kagan) unvanlı birisi geçmektedir; ancak bu kişinin tek bir kişi mi yoksa Tarkan ve Kagan unvanlarını taşıyan iki farklı kişi mi olduğu kesin değildir (HA, 1937: 161, 451; Donuk, 1988: 42, 44). TFYK'de 715 yılında Karlukların P'ei Tarkan 裴達干 unvanlı bir ast reisinin Çin'e gelerek bağlılığını bildirdiği kayıtlıdır (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 30). Bu unvanı geçen P'ei 裴, Eski Türkçe Bay (Zengin) olabilir. Bu durumda, bu unvanın Bay Tarkan olduğunu düşünebiliriz. Ancak P. Pelliot, bu unvanın aslının *Boyla Tarkan (P'ei-luo Ta-kan 裴羅達干) olduğunu, metinde Luo 羅 karakterinin yanlışlıkla yazılmamış olabileceğini düşünmüştür (Pelliot, 1943: 47). 648 dolaylarındaki Uygur beylerinden birisinin adı *Külüg Baga Tarkan Kürebir (Chü-lu Mo-he Ta-kan Chü-luo-po 俱陸莫賀達干俱羅勃) idi (Chavannes, 1903: 91; Liu, 1958-I: 351; Chü-luo-po'nun 俱羅勃 Uygur boyu *Kürebir olmasına ilişkin bkz. Henning, 1938: 555-556). SY 3. satırda Kutlug Baga Tarkan 𐰇𐰺𐰍𐰏𐰤𐰠𐰪𐰫𐰏𐰤 unvanı geçmektedir (ETY, 1994: 156). ŞUY G2'de de Tenride Bolmuş İlitmiş Bilge Kagan (Bayan Çor), Çikleri (Çik Bodun 𐰇𐰺𐰍𐰏𐰤𐰠𐰪𐰫𐰏𐰤) itaat altına alıp başlarına bir Tutuk 𐰇𐰺𐰍𐰏𐰤 verdikten sonra İşbaralar (İşbaras 𐰇𐰺𐰍𐰏𐰤𐰠𐰪𐰫𐰏𐰤) ve Tarkanlar (Tarkat 𐰇𐰺𐰍𐰏𐰤) tayin ettiğini yazdırmıştır (ETY, 1974: 174). Üçüncü Uygur Yazıtı'nın Çince yüzünü yazan kişinin unvanı He Yi-nan-chu Mo-he Ta-kan 合伊難主莫賀達干 (Alp Inançu Baga Tarkan) olarak kaydedilmiştir (ETY, 1994: 232). TaY'nda da Tarkan unvanı sık sık geçmektedir: B5'de Ongı Tarkan Süy 𐰇𐰺𐰍𐰏𐰤𐰠𐰪𐰫𐰏𐰤, B6'da İç Buyruk Başı Inançu Baga Tarkan 𐰇𐰺𐰍𐰏𐰤𐰠𐰪𐰫𐰏𐰤𐰠𐰪𐰫𐰏𐰤, B8'de Tokuz Yüz Er Başı Tuykun Ulug Tarkan Bukug Bıña 𐰇𐰺𐰍𐰏𐰤𐰠𐰪𐰫𐰏𐰤𐰠𐰪𐰫𐰏𐰤𐰠𐰪𐰫𐰏𐰤, K2'de Begzeker Çigşi Bila Baga Tarkan 𐰇𐰺𐰍𐰏𐰤𐰠𐰪𐰫𐰏𐰤𐰠𐰪𐰫𐰏𐰤𐰠𐰪𐰫𐰏𐰤, K5'te Bilge Kutlug Tarkan Sengün 𐰇𐰺𐰍𐰏𐰤𐰠𐰪𐰫𐰏𐰤𐰠𐰪𐰫𐰏𐰤𐰠𐰪𐰫𐰏𐰤, K6'da da Bayırku Tarduş Bilge Tarkan Kutlug 𐰇𐰺𐰍𐰏𐰤𐰠𐰪𐰫𐰏𐰤𐰠𐰪𐰫𐰏𐰤𐰠𐰪𐰫𐰏𐰤 (Tekin, 1983: 806-807, 810-811). Uygurlarda Tun Baga Tarkan unvanlı bir görevli, 779 yılında darbe yaparak tahta geçmiş ve 789 yılına kadar Uygur Kağanlığını Alp Kutlug Bilge Kagan unvanıyla yönetmişti (Kafesoğlu, 2002: 133). 821 yılında Uygurların Çin'e gönderdikleri bir elçi de Tarkan unvanını taşıyordu. Turfan Uygurlarından kalma Orta Farsça bir metinde de kağanın maiyetindeki yüksek görevliler arasında Boyla Tarkan unvanı görülmektedir (Donuk, 1988: 42). Turfan yazmalarından T. II. D. 171 numaralı Maniheizt yazmada Alp Tarhân Beg unvanı geçmektedir (Salman, 1988: 79). A. Caferoğlu'nun belirttiğine göre, Eski Uygurcada Tarkan ya da Tarhân olarak yazılan, çoğulu da Tarkat olan bu unvan “vekil, vezir, nazır” anlamlarına gelmekte olup kişi adı olarak da kullanılıyordu (EUTS, 1968: 225, 226). 840-841 dolaylarında Kurgızların Çin'e gönderdikleri bir elçilik heyeti de On Tarkan'dan oluşuyordu (Donuk, 1988: 42).

⁴³⁹ Gök Türk döneminde Türkistan'daki kent-devletlerinden Çin'e gelen elçilerin arasında Tarkan unvanını taşıyan çok sayıda kimse vardır: HTS'ya ve TFYK'ye göre 726'da Buhara'dan 安 gelen A-hsi-lan Ta-kan Fu-tan-fa-li 阿悉爛達干拂耽發黎 (Arslan Tarkan Fu-tan-fa-li; Buhara hâkiminin küçük kardeşi; HTS'da yanlışlıkla Kan 干 karakteri yazılmamış; Chavannes, 1903: İlave Bölüm 47); TFYK'ye göre 729 yılında Vahan'dan gelen Wu-hu Tarkan 烏鶻達干 (*Ogul Tarkan) unvanlı yüksek rütbeli bir memur (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 50; Wu-hu'nun 烏鶻 Türkçe Ogul olabileceğine ilişkin J. R. Hamilton'ın görüşü için bkz. Hamilton, 1997: 205); TFYK'ye göre 733'te Huttel'den 骨吐 gelen Ju Tarkan 如達干 unvanlı yüksek rütbeli bir memur (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 55); HTS'ya göre aynı yıl Huttel'den gelen yüksek rütbeli memur To-po-le Tarkan 多博勒達干 (Chavannes, 1903: 168; 750'de yeniden gelen bu elçinin adı TFYK'de To-po-le Tarkan La-wu 多博勒達干刺勿 olarak geçmektedir; bkz. Chavannes, 1903: İlave Bölüm 61); TFYK'ye göre aynı yıl K'e-han-na 可汗那 devletinden (Kuzey Afganistan'da Bamyân [Bâmyân بامیان] ve Cüzcan [Cüzcan جوزجان] arasında yer alan bu ülke Çince

Shih-han-na 石汗那, Cho-han-na 斫汗那 ve K'e-han-na 可汗那 olarak adlandırılmaktaydı; bkz. Chavannes, 1903: 162, İlave Bölüm 54) gelen P'o-yen Ta-kan 婆延達幹 (*Bayan Tarkan) unvanlı yüksek rütbeli bir memur (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 56); TFYK'ye göre aynı yıl Araplardan gelen yüksek rütbeli bir memur olan Mo-ssu-lan Tarkan 摩思覽達干 (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 56); TFYK'ye göre 740'ta Huttel'den 骨吐 gelen yüksek rütbeli memur To-lan Tarkan Mi-chieh-ts'o 多攬達干彌羯搓 (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 60); TFYK'ye göre 743'te Şûmân'dan 解蘇 gelen Chü-pi-shih Ta-kan 車鼻施達干 (Çabış Tarkan; Chavannes, 1903: İlave Bölüm 69); 750'de gelen Kapişa elçisi Sa-po Ta-kan 薩波達幹 (bu bilgiye, elçi ertesi yıl ülkesine dönerken yanında bulunan Budist hacı Wu-k'ung sayesinde sahibiz; Chavannes, 1903: 239, 297); TFYK'ye göre aynı yıl Huttel'den iki ay arayla gelen yüksek rütbeli memurlar Hu-han Tarkan 鶻汗達干 ve To-po-le Tarkan La-wu 多博勒達干刺勿 (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 60, 61). Ayrıca KTY K12'ye göre 731'de Köl Tigin'in yoguna Buhara'dan gelen elçilerin arasında Oğul Tarkan 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 unvanlı birisi de vardı (OY, 1988: 22-23). Tarkan unvanına Türkistan kent-devletlerinde elçilerin dışında da rastlanılır. Örneğin, 657 dolaylarında Taşkend'in yakınlarındaki Sutruşana (Su-tu 蘇咄, Ura-Tübe, İstaravşan Истаравшан) kentinin hâkimi İni Tarkan (Yi-nie Ta-kan 伊涅達干) unvanını taşıyordu (Chavannes, 1903: 37, 65, 93). Kuzey Afganistan'daki Badgis (Bâdgîs بادغیس) devletinin işgalci Emevî komutanı Kuteybe bin Muslim قتيبة بن مسلم (ölm. 715) tarafından 709-710 dolaylarında öldürülen hükümdarı, Türk ve muhtemelen Türgiş kökenli *Tarkan Tirek (Tarhan Nîzek) idi. E. Esin, bu unvanın bölgenin daha önceki hâkimleri tarafından da kullanılan bir asalet unvanı olduğunu belirttikten sonra, daha önce Eftalit olduğu düşünülen bu kişinin Toharistan Yabgularına bağlı Türgiş kökenli bir Türk olabileceğini, unvanının da Tarhan Nîzek değil, Tarhan Tirek olması gerektiğini belirtmiştir. *Tarkan Tirek'in bir yeğeni de Şûl صول (Çor) unvanını taşıyordu (Chavannes, 1903: 200; Esin, 1977: 323-330; Yörükân, 2004: 346). İbn Hürdâdbih'e göre Semerkand melikleri Tarhan lâkabına sahiplerdi (Yörükân, 2004: 370). E. Chavannes'a göre Taberî'de Tarhûn طرخون olarak geçen bu ad, Çince metinlerde karşımıza T'u-hun 突昏 olarak çıkmaktadır (Chavannes, 1903: 136). Tacikistan'da Muğ Dağı'nda bulunmuş olup 8. yüzyılda yazıldıkları belirlenen Arapça mektuplarda ve sonraki İslâmî kroniklerde Tarhûn olarak geçen bu sözcüğün Soğdça belgelerdeki *tr̥wn*, *tr̥'n* ve *twr̥n* unvanlarının karşılığı olduğu anlaşılmıştır. Nitekim bunlar da Türkçe Tarkan ile aynı olup bir kişi adı değil, 8. yüzyılın başlarında Semerkand hükümdarları tarafından kullanılan bir unvan idi. Çince T'u-hun olarak geçen ad ise Soğdça yazıtlara sahip sikkelerde *twr̥'r* olarak geçen ad idi; R. N. Frye'a göre T'u-hun/*twr̥'r*, Tarkan'dan farklı olarak bir kişi adıdır ve Türxûn olarak okunmalıdır (Frye, 1951: 115-125). Bunun dışında, 739-751 yılları dolaylarındaki Fergana kralının adının Arslan Tarkan (A-hsi-lan Ta-kan 阿悉爛達干) olduğu bilinmektedir (Chavannes, 1903: 149, 295, İlave Bölüm 59, 66, 70, 73, 75, 82, 84).

⁴⁴⁰ Bulgarlarda Boyla Tarkan (Boulias Tarkhanos Βουλίας ταρχάνος ve Boulias Tarkanos βουλίας ταρχάνος), Böri Tarkan (Bori Ta[r]kanos βορι τα[ρ]κάνος), Çoban Tarkan (Soupan Tarkanos ζουπαν ταρχάνος), Zera Tarkanos ζερα ταρχάνος ve Kalouterkanos καλουτερκάνος (*Koulou Terkanos κουλου τερχάνος) gibi unvanların varlığı bilinmektedir (Chavannes, 1903: 239; Donuk, 1988: 42; Golden, 2002: 206; Pelliot, 1943: 47). Macarlarda boy ve yer adı olarak Taryan'a rastlanılır ki A. Donuk bunun Tarkan'ın bir türevi olduğunu belirtmiştir (Donuk, 1988: 43). İbn Fağlân'a göre Oğuzlarda Sü Başı'ndan sonra gelen komutanlar arasında Tarhân (Tarkan) da bulunuyordu (İbn Fazlân, 1995: 43). Kıpçaklardaki Tarkan unvanı için bkz. Donuk, 1988: 43. 981 yılı dolaylarında Tatarlar ve Kitanlar arasında Tarkan Öge (Ta-kan Yü-yüeh 達干于越) unvanını taşıyan kimseler ile bu adları taşıyan bazı boyların olduğu bilinmektedir (İzgi, 1989: 48). Kitanlarda bir alt-boyun (shih-lieh 石烈) ikinci en büyük memurunun eski unvanı Ta-la-kan 達刺干 idi ki bu unvan, K. A. Wittfogel'a ve Feng'a göre Kitanların Türklerden aldıkları Tarkan unvanıdır (Wittfogel-Feng, 1946: 433). Karahanlı kaynaklarında Tarhan Beg unvanı geçmektedir. Dönemin İslâmî kaynaklarına göre Tarhan, “Şerîf” anlamına gelmekte olup bir asalet unvanıydı (Genç, 2002: 162).

⁴⁴¹ Tarkan unvanı Moğol döneminde de varlığını ve önemini sürdürmüştür. Ancak Tarkanlık Moğollarda muaf ve ayrıcalıklı olmanın karşılığı idi. 12. yüzyılda Qulan Ba'atur'un efendileri olduğu Badai ve Kişiliq adlı iki Kerey, başardıkları bir iş nedeniyle Darqan olmuşlardı. Bu iki kişi Darqan olunca sadak taşımalarına ve “ötök” adlı resmî içki içme törenine katılmalarına izin verilmişti (SHM §51, 187; SHM, 2004-I: 10, 108, 294-295, 2004-II: 672). Möngke Qa'an'a karşı yapılması düşünülen suikasti ortaya çıkaran Şahinci Keşik de Tarhan (Darqan) yapılmıştı (Juvaini, 1997: 595). Moğolcada “özgürce almak (to take freely)” fiilinin karşılığı Darqalan idi (SHM §121; SHM, 2004-I: 48, 451). Moğollarda Darqanlar zorunlu hizmetten ve vergi ödemekten muaftılar; ayrıca işledikleri dokuz suça kadar cezalandırılmazlar, hükümdar otağına izinsiz girip çıkabilirlerdi. Seferlerden elde edilen ganimetler de onlara teslim edilirdi

Akkoyunlular, Osmanlılar ve Temürlüler (Timurlular) ⁴⁴² gibi topluluklarda ve devletlerde de rastlanılır. ⁴⁴³

Tarkan sözcüğünü M. Ergin “bir ünvan, vezir, nazır, bey”⁴⁴⁴, T. Tekin “ünvan, yüksek bir ünvan”, H. N. Orkun “Türklerce maruf bir rütbe, ünvan”, A. von Gabain da “yüksek asalet derecesi” olarak açıklamışlardır (ETY, 1994: 857; OA, 2002: 112; OY, 1988: 167; TY, 1994: 66; von Gabain, 2000: 297). G. Clauson’a ve S. Gömeç’e göre bu ünvan hem idarî, hem askerî işleve sahipti (Clauson, 1972: 539-540; Gömeç, 2000: 139).

Gök Türk yazısıyla Tarkan 𐰽𐰺𐰍𐰏 (çoğulu Tarkat 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏 ya da çok ender olarak Tarkut 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰽𐰺𐰍𐰏), Çince Ta-kan 達干⁴⁴⁵, Soğdça *trɣw’n* (çoğulu *trɣw’nt*), Süryanî yazısıyla ܛܪܚܢ (Bailey, 1938: 300), Yunanca Tarkhan Խαρχάν, Tarkhanos Խαρχάνος, Tarkanos Խαρχάνος ya da Terkanos Խερκάνος, Arap yazısıyla da ٢ارخان, Târḥân ٢ارخان, ya da Tarḥân ٢ارخان olarak yazılan bu sözcüğün kökeni konusunda farklı görüşler vardır. İlk

(Juvaini, 1997: 37-38; SHM, 2004-I: 295, 2004-II: 769-770). Nitekim CT’te de Tarhan sözcüğü “Özgür, Muaf” olarak açıklanmıştır (Rashiduddin, 1998-I: 106). CT’te ayrıca Moğolların Çin’deki büyük memurlarından birisinin Tarhan Çiņsaŋ olduğunu görürüz (Rashiduddin, 1998-II: 453). Darqan sözcüğü, Moğolcada aynı zamanda “demirci, zanaatkâr” anlamına da geliyordu. Bu biçimiyle Kırgız Manas Destanında da geçmektedir (Choi, 2000: 105-106). Moğolca Darqan unvanına Çince belgelerde Ta-la-han 朶剌罕 olarak rastlanılmaktadır (Cleaves, 1949a: 33, 51).

⁴⁴² Abbâsî Devleti’nde Tarhan oğlu İl Tigin (Tarḥân ibn Yiltekîn ٢ارخان ابن ٢لتكین), Hindistan Türklerinde de Sancar Tarhan (Sancar Târḥân ٢ارخان ٢انجر) adlı kişiler görülmektedir (Sümer, 1999b-II: 524, 572). Abbâsîlerde ayrıca Tarhan el-Cammal, Tarhan er-Ravi, Türk Tarhan ve ibn Tarhan adlarını taşıyan devlet adamları, tarihçiler, musikişinaslar yaşamışlardır. Bâburlularda da Tarhan Beyim ve Tarhan Bige adları görülür (Donuk, 1988: 43). Karakoyunlu hükümdarlarından İskender’in اسكندر (1420-1438) dokuz oğlundan birisi Tarhan adını taşıyordu. Bazı Osmanlı arşiv belgelerinde de bu ünvan geçmektedir (Donuk, 1988: 43). Akkoyunluların Mardin (Mârdîn ٢اردين) kolundan bir hükümdar olan Kâsım oğlu Cihangir’in (Kâsim-i Cihângîr ٢اسم جهانگیر) 1498 tarihli Farsça bir soyurgalının (ferman) 13. satırında vergilerden muaf olanlara Tarhan (Târḥân ٢ارخان) denildiği görülmektedir (Minorsky, 1939: 930, 933, 943, 945). AH’ın sonuna sonradan Temürlü (Timurlu) döneminde eklenen açıklama notlarını yazarlardan birisinin adı Büyük Emîr Arslan Hoca Tarhan idi (Yükneki, 2006: 100).

⁴⁴³ Kudâme bin Ca’fer, Tibet padişahının Zülkarneyn’i (ذو القرنين ٢و القرنين) Tarhanlarıyla birlikte selâmlamaya çıktığını yazmıştır (Yörükân, 2004: 227). Ancak bu bilgiye kuşkuyla yaklaşılmalıdır. Tibetlilerin Tarkan ünvanını kullandıklarına ilişkin güvenilir bir bilgiye rastlayamadık. DLT’te de Tarḥân ٢ارخان sözcüğü “İslâmlıktan evvel verilmiş olan bir adıdır; ‘Bey (el-Emîr)’ demektir” olarak çevrilmiş ve bu sözcüğün Arguca olduğu belirtilmiştir (DLT, 1998-I: 436; Clauson, 1972: 540). Ünlü Türk bilim adamı Fârâbî’nin ٢ارابی (872-951) tam künyesi de Ebû Naşr Muhammed bin Muhammed bin Târḥân bin Uzluğ el-Fârâbî et-Turkî ٢ارابی ٢ارخان بن اوزلغ بن محمد بن محمد بن ٢ارخان olarak verilmiştir (Kaya, 1995: 145). Demek ki Fârâbî’nin dedesi Tarhan ünvanını taşıyordu. Bunun dışında, Kuban Irmağı’nın Karadeniz’e döküldüğü yerde kurulmuş olan Tmutarakan’ ٢мутаракань (A. Donuk’un verdiği biçimiyle Tmutorakan; Ukraynacada Tmutorokan’ ٢муторокань) kentinin adının da Taman Tarkan’dan geldiği düşünülüyorsa da (Donuk, 1988: 43) bu konuda kesin bir şey söylemek güçtür. Ayrıca, Taman Tarkan’ı kabul etsek bile, Taman’ın ne olduğunu bilmiyoruz. Aynı sorun, karşımıza yukarıda çıkmıştı.

⁴⁴⁴ M. Ergin burada Uygurcadaki ve DLT’teki anlamları almış olmalıdır.

⁴⁴⁵ E. G. Pulleyblank’e göre 4.-6. yüzyıllardaki okunuşuyla dat-kan, Sui ve T’ang dönemi okunuşuyla da tñat-kan (Pulleyblank, 1991: 69, 102).

önceleri P. Pelliot tarafından Tarkan'ın çoğulunun Tarkat olması nedeniyle bu sözcüğün Moğolca'dan gelmiş olduğu düşünülmüştü (Pelliot, 1920-1921: 329, 1929: 250; Barthold, 2004: 15). Ancak çoğul eki olarak -t'nin kullanılmasının yalnızca Moğolca'ya özgü olmadığını belirtmiştik. G. Clauson, Tarkan'ın Asya Hun hükümdar unvanı Ch'an-yü'den 單于 geldiğini ileri sürmüştür (Clauson, 1972: 539). W. Eberhard, bu sözcüğün “Tar-han” olarak “Tarım” ve “Han” kelimelerinden birleştirilerek yapıldığını düşünmüştür (Eberhard, 1945: 324). Choi Han-woo ise Saha (Yakut), Moğol, Oyrat ve Kore efsanelerinde şamanların ve demircilerin arasında bağ kurulduğuna, ayrıca Moğolcada Darqan'ın demirci anlamına geldiğine dayanarak bu sözcüğü demircilikle açıklamaya çalışmış, geç dönem efsanelerin Gök Türk dönemindeki efsanelerle paralel olduğunu kanıtlamaya çabalamıştır. Ona göre Korecede “(bir demir parçasını) ısıtmak; (bir kişi ya da sorunla) uğraşmak” anlamlarına gelen Tarho-, Tarku- ve Taru- sözcükleri ile Türkçe'deki Tarkan ve Moğolca'daki Darxan (Darhan) kelimeleri aynı kökten gelir. Kendisi ayrıca Tarkan sözcüğünün Tar ve Kan (Han) kelimelerinin birleştirilmesinden oluşturulduğuna ilişkin görüşe karşı çıkar (Choi, 2000: 106-111). Tarkan unvanını demirciliğe bağlayan başkaları da olmuştur. Bazı araştırmacılar ise bu unvanın Çince metinlerde geçen Ta-kuan 達官 unvanıyla aynı olduğunu düşünmüşlerdir. Tarkan kelimesini Yunanca Tarkhon Ταρχων sözcüğüne ya da Roma'yı yöneten Etrüsk kraliyet ailesinin adı olan Tarquinius'a bağlayanlar da olmuştur. Tarkan'ın Terken ile aynı olduğu ya da Tarkan'ın “dağıtmak” anlamındaki Tar- kökünden geldiği de düşünülmüştür (Choi, 2000: 109; Donuk, 1988: 44-45). Tarkan'ın Ch'an-yü'den gelmiş olması düşük bir olasılığa sahiptir. Tarkan 達干 ile Toygun'un 達官 farklı unvanlar olduğunu daha önce belirtmiştik. Yunanca ya da Etrüskçe bağlantısı da zaman ve mekândaki büyük fark nedeniyle elenebilir. Tarkan unvanı, ya Türkçe “Tar-” kökünden gelmekte olup “dağıtmak” ile bağlantılıdır; ya da Eski Altayca ortak bir sözcükten türemiş olup demircilikle ilgilidir.⁴⁴⁶

⁴⁴⁶ A. Donuk da demirci görüşüne pek sıcak bakmamıştır. Onun belirttiğine göre sözcüğün doyurucu bir etimolojisi yapılmamıştır (Donuk, 1988: 47). Biz de bu konuda kesin bir yargıya varmaktan kaçınıyoruz.

11. Tudun ve Tutuk

CS'ya göre Doğu Gök Türk devlet memurluk hiyerarşisinde Yabgu'dan, Şad'dan, Tigin'den ve İlteber'den sonra beşinci sırada T'u-t'un-fa 吐屯發 (Tudun) unvanı gelmekteydi (Liu, 1958-I: 8-9). Aynı ifade SS'da da geçmektedir, ancak orada bunların Gök Türklerin eski rütbeleri olduğu yazmaktadır (Liu, 1958-I: 41). TT'e ve CTS'ya göre Doğu Gök Türklerin en yüksek memurları sıralamasında T'u-t'un 吐屯 (Tudun) rütbesi Külüg Çor, Apa ve İlteber'den sonra dördüncü sırada yer alıyordu (Liu, 1958-I: 132; 1958-II: 498). HTS'ya göre ise Doğu Gök Türklerde en yüksek rütbeli memurlar sıralamasında Yabgu, Külüg Çor, Apa ve İlteber'den sonra beşinci sırada Tudun 吐屯 gelmekteydi (Liu, 1958-I: 181). Ancak TCTC aynı listeyi verdikten sonra Tigin'i bu listenin en başına koymuştur (Liu, 1958-II: 556-557). CS'nun, SS'nun, CTS'nun ve HTS'nun ortak ifadelerine göre Tudun 吐屯 unvanı, sayılan öbür unvanlarla birlikte Doğu Gök Türklerde babadan oğula miras yoluyla geçebiliyordu; CTS bu unvanın aynı zamanda ağabeyden kardeşine miras kalabildiğini de belirtmiştir (Liu, 1958-I: 8-9, 41, 132, 181). CTS'ya göre Batı Gök Türklerde de Tudun unvanı, babadan oğula geçen rütbelere arasındaydı (Chavannes, 1903: 21). İkinci Gök Türk Kağanlığını kuran İlteriş Kagan'ın Çinlilere karşı ayaklanmadan önce Tudun Çor 吐屯啜 ya da yalnızca Tudun 吐屯 unvanını taşıdığı ve bu unvanın kendisine babasından miras olarak geçtiği, CTS'da ve HTS'da belirtilmiştir; Tudun Çor biçimi CTS'da varken HTS'da yalnızca Tudun unvanı geçmektedir (Liu, 1958-I: 158, 212).

TT'in anlatımına göre Gök Türkler saç So-ke 索葛 derlerdi (bu sözcük "Sakal" olabilir); bu nedenle de Tudunlara So-ke T'u-t'un 索葛吐屯 (*Sakal Tudun) denilmekteydi. Tudun unvanının anlamı, bu kaynağa göre eyalet memuru demektir (Liu, 1958-II: 499).⁴⁴⁷ Batı Gök Türklerde 634-638 arasında hükümdarlık yapan İşbara Tieh-li-shih Kagan'ın kendisine bağlı boylarını Tudunlar ve İlteberler aracılığıyla yönettiği bilinmektedir (Chavannes, 1903: 57). SS'ya göre Doğu Gök Türkler, kendilerine bağlı Shih-wei 室韋 kavmini üç Tudun ile yönetmekteydiler; aynı biçimde, İşbara Kagan Shih-wei kavmiyle yakın akraba olan Ch'i-tan 契丹 (Kitan) kavmine yönetici olarak

⁴⁴⁷ A. Taşağıl ise biraz daha farklı bir çeviri vermiştir: "Altmış yaşından yüksek olanlara Saç Suo-ho-ku derlerdi. Suo-ho T'u-tun, vilayet, eyalet gibi bölge idarecilerinin unvanı idi." (Taşağıl, 1995: 97).

P'an-tie 潘埵 adında bir Tudun'u göndermişti (Liu, 1958-I: 126).⁴⁴⁸ HTS'da yazılmış olan bilgilere göre, Batı Gök Türklerden Külüg Çor 屈利啜 adında bir memur, Karaşar 焉耆 hükümdarı Lung T'u-ch'i-chih'nın kızını kardeşine gelin olarak almak için geldikten sonra Külüg Çor ve hükümdar anlaşmışlardı. Anlaşmanın ardından Karaşar hükümdarı T'ang sarayına olan bağlılığını kesmişti. Bunun üzerine bölgedeki Çinli vali Karaşar üzerine yürümüş ve hükümdar ile eşini tutuklayarak Luo-yang'a göndermiş, yerine kardeşini geçirmişti. Vali bölgeden ayrıldıktan sonra Külüg Çor gelerek yeni hükümdarı yönetimden uzaklaştırmış ve onun yerine devleti yönetmesi için bir Tudun'u başa geçirmiştir. Sonradan bu Tudun halk tarafından indirilmiş, kentte taht kavgası yaşanmış ve kent en sonunda yeniden T'ang denetimine geçmiştir (Chavannes, 1903: 112-113). CTS'da belirtildiğine göre, T'ung Yabgu Kagan Batı ülkelerindeki (Türkistan) kent-devletlerini yöneten hükümdarların hepsine İlteber unvanı verdikten sonra, onları gözetim altında tutup yönetmek, yükümlülüklerini ve gönderdikleri vergileri denetlemek amacıyla bölgeye bir Tudun göndermişti (Chavannes, 1903: 24). Aynı olay hakkında bilgi veren HTS da, gönderilen Tudun'un vergi gelirlerinin denetlenmesi için bağlı hükümdarları kontrol etmek amacıyla gönderildiğini yazmaktadır (Chavannes, 1903: 52).⁴⁴⁹

BY Ön Yüz 2. ve 7.-8. satırlara göre ise devlet işlerine karar veren, hükümdara danışmanlık yapan topluluk Şadapıtlar, Tarkanlar, Kurkapınlar, Tudunlar (*twδwnt*) ve Sengünler'den oluşmaktaydı (Kljaštornyj-Livšic, 1972: 86). Bunların dışında Tudunların savaşlarda komutanlık yaptıklarına ilişkin kayıtlar da vardır. Yukarıda adı geçen Batı Gök Türk İşbara Tieh-li-shih Kagan'ın mensup olduğu boya bağlı olan T'ung Tudun 統吐屯 adında bir görevli, halkı tarafından sevilmeyen kağana kendi askerleriyle birlikte saldırmış ve böylece Batı Gök Türk ülkesinde iç savaş başlatmıştı (Chavannes, 1903: 56). Bilge Kagan da, BKY D40'taki bir kayda göre Karluklarla yaptığı bir savaş sırasında onların üzerine gönderdiği orduyu Tudun Yamtar 𐰽𐰺𐰍𐰆𐰚𐰍 adında bir görevlisinin komutası altına vermişti (OY, 1988: 50-51). İAY

⁴⁴⁸ PS'ya göre Kitanlar bu elçiyi öldürerek ayaklanıp kaçmışlardı (Liu, 1958-II: 566).

⁴⁴⁹ É. Chavannes'a ve A. Donuk'a göre ise T'ung Yabgu Kagan, itaat altına aldığı devletlerin hükümdarlarına İlteber unvanını verdikten sonra her birinin yanına vergilerin toplanmasına ve içinden haracın alınmasına nezaret etmekle görevlendirdiği birer Tudun göndermiştir; metinlerin dediğinden farklı olarak, onlara göre tüm bölgeyi denetleyen tek bir Tudun'un yerine her bir devlete ayrı ayrı Tudunlar yollanmıştır (Chavannes, 1903: 263; Donuk, 1988: 53).

a-1 ve b-1’de de Köl Tudun 𐰽𐰺𐰸𐰸: 𐰽𐰺 adında birinin adı geçmektedir (ETY, 1994: 313, 314).⁴⁵⁰

Tudun unvanı, Gök Türklerden başka Basmıllarda⁴⁵¹, Gök Türk dönemi Türkistan kent-devletlerinde⁴⁵², Uygurlarda⁴⁵³, Hazarlarda, Avarlarda ve Etil Bulgarlarında⁴⁵⁴, Karahanlı döneminde⁴⁵⁵ ve Moğollarda⁴⁵⁶ da görülmektedir.

Z. Gökalp, Tudun’u “oymak başkanı” olarak açıklarken bu unvanı S. Gömeç, maliye ve vergi işleriyle uğraşan memurlara verilen idarî unvan olarak açıklamıştır (Gökalp, 1991: 159; Gömeç, 2000: 13). Tudunlar, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Gök Türklerde bağlı kavimlere ve devletlere merkezden gönderilen valiler olarak görev yaparlar, malî işlerle ve vergilerle ilgilenirlerdi. Onların savaşlarda komutanlık yaptıkları da bilinmektedir. Tudunlar aynı zamanda devlet işlerinin görüşüldüğü toplantılara da katılmaktaydılar.

⁴⁵⁰ A. Donuk yanlışlıkla bu adın İHY’nda geçtiğini yazmıştır (Donuk, 1988: 52).

⁴⁵¹ Daha önce de değindiğimiz gibi, TFKYK’de 649’da Çin’e bağlandığı belirtilen Basmıl reisi T’u-mao Ta-kuan Fei-luo Ch’a 吐毛達官肥羅察 (T’u-mao Toygun Fei-luo Şad), TCTC’de Basmıl Tudunu Fei-luo Şad 拔悉密吐屯肥羅察 olarak geçmektedir; Liu, bu kişinin onları yöneten bir Gök Türk olması gerektiğini belirtmektedir (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 19; Liu, 1958-II: 586-587).

⁴⁵² Turfan’da bulunmuş 575 ve 600 tarihli el yazmalarında T’ou-t’un-fa 𐰽𐰺𐰸𐰸 ve T’u-t’un-fa 𐰽𐰺𐰸𐰸 unvanlarına rastlanılır (Bombaci, 1970: 49; Pelliot, 1929: 228). 608 yılındaki Hami hükümdarının Hami Tudun Şadı (Yi-wu T’u-t’un She 伊吾吐屯設) unvanını taşıdığına daha önce değinmiştik. 719 ve 749 yıllarında Taşkend devletinin başında Bagatur Tudun (Mo-he-to T’u-t’un 莫賀咄吐屯) adında bir hükümdar bulunmaktaydı (Chavannes, 1903: 141, 291). TFKYK’e göre bu kişi, Taşkend’in 石國 yabancı hükümdarı olup kendisine Çin sarayı tarafından sonradan Shih Wang 石王 (Taşkend Hükümdarı) unvanı verilmiştir (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 61-62). 741 ve 746 yıllarında Taşkend’de bu sefer tahtta *İnel Tudun Külüg (Chavannes, 1903: 142’de Yi-nai T’u-t’un Ch’ü-le 伊捺吐屯屈勒; Chavannes, 1903: İlave Bölüm 76’da Yi-nai T’u-t’un Ch’ü 伊捺吐屯屈) unvanlı bir hükümdarı görüyoruz (Chavannes, 1903: 142, İlave Bölüm 76).

⁴⁵³ Tun-huang’da bulunan Gök Türk harfli elyazmalarından I. yazmada 2. satırda Urungu Tudun 𐰽𐰺𐰸𐰸: 𐰽𐰺 unvanı geçmektedir (ETY, 1994: 256). 740’ların ortalarında Çin’e elçi gönderen Uygur reisi, Yabgu İllig T’u-fa (Yeh-hu Hsieh-li T’u-fa 葉護頡利吐發) idi (Chavannes, 1903: 94). T’u-fa 吐發, Tudun için Çin kaynaklarında kullanılan T’u-t’un-fa’nın 𐰽𐰺𐰸𐰸 eksik yazımı olabilir.

⁴⁵⁴ 8.-9. yüzyıllarda yaşamış olan Romalı (Bizanslı) tarihçi Theophanes’in Θεοφάνης belirttiğine göre 711 yılında Kırım’daki Hersones (Yunanca Khersonesos Χερσόνησος, Latince Chersonesus, Rusça Hersones Херсонес) kentinde Hazar kağanının temsilcisi olarak bir Toudoun Τουδουν (Tudun) bulunmaktaydı (Chavannes, 1903: 264). 796’da Frank Karolenj hükümdarı Büyük Karl’a (Carolus Magnus, Karl der Große, Charlemagne; 768-814) tabi olan Avar hanının adı da Tudun olarak geçmektedir (Chavannes, 1903: 264). Avarlarda Tudunların kent muhafızlığı yaptıkları ve malî işlerden sorumlu oldukları görülmektedir (Donuk, 1988: 53). Etil Bulgarlarında da Tudun unvanı, Turun (Tudun → Tuzun → Turun) biçiminde bulunmaktaydı (Donuk, 1988: 53).

⁴⁵⁵ Karahanlı döneminde yazılmış DLT’e göre Tudun (Tudun تندن ve Tûdûn تودون), köyün büyüklerine ve tanınmışlarına, köylülere kaynaktan içme suyu dağıtan kişilere, “su beylerine” denilirdi (DLT, 1998-I: 400, 1999-III: 171).

⁴⁵⁶ Tudun unvanına Moğollarda da bir kere rastlıyoruz. Çinggis Qan’ın atalarından Qabiçi Ba’atur’un oğlunun adı Moğolların Gizli Tarihi §45’te Menen Tudun ve CT’te Dutum Menen olarak geçmektedir (SHM, 2004-I: 9, 283; Rashiduddin, 1998-I: 10).

Tudunların valilik görevi Hazarlarda ve Avarlarda da devam etmiştir. Karahanlı döneminde artık köy büyüklerine ve köylerde su işleriyle ilgilenen kişilere verilen bir ad durumuna düşmüştür.

Tudun sözcüğünün kökeni konusunda iki farklı görüş vardır. Gök Türk yazıtlarında Tudun (𐰇𐰣𐰚𐰚 ve 𐰇𐰣𐰚𐰚𐰚), Çin kaynaklarında T'u-t'un 吐屯⁴⁵⁷, Soğdçada *twōwn* (çoğul olarak *twōwnt*), Yunancada Toudoun Τουδουν ve Arap yazılı metinlerde Tudun تنن ya da Tûdûn تودون olarak yazılan bu sözcüğü A. von Gabain, Hans Wilhelm Haussig, G. J. Ramstedt ve K. H. Menges, Çince'de sınır bölgesi askerî vali rütbesi olan Tu-t'ung 都統 unvanına bağlamaktadırlar (Donuk, 1988: 54; von Gabain, 2000: 303). H. Ecsedy, Çince Tu-t'ung 都統 unvanının Çin'deki gelişmesini açıklamıştır ve bu unvanın Eski Türkçe'de Hsüan-tsang'ın seyahatnamesini Uygurcaya çeviren Bişbalıklı Sınku Seli Tutuñ'un adında görüldüğünü belirtmiştir (Ecsedy, 1965: 89). A. von Gabain da sözlüğünde Tudun sözcüğüne yer vermezken yalnızca Tutuñ kelimesini vermiş ve onu Çince Tu-t'ung'a 都統⁴⁵⁸ bağlamıştır. Hâlbuki hem Türkçede, hem de Çince Tudun ve Tutuñ sözcükleri farklı yazılmaktaydı. Her ne kadar anlamları benzer olsa da, Tudun sözcüğünün Çince Tu-t'ung'dan 都統 alındığına ilişkin kesin bir bulgu yoktur; bu görüşü zayıflatan bir başka gerçek de, Tudun ve Tutuñ kelimelerinin Türkçede aynı anda bulunmuş olmasıdır. Tudun'u Tutuñ'a bağlayan görüşe karşı çıkan A. Donuk da, Tudun unvanının Türkçe kökenli olabileceğini ve “tut-” (tutmak, korumak, tutumlu olmak) fiil köküne bağlanabileceğini düşünmektedir (Donuk, 1988: 54).⁴⁵⁹ Biz de bu görüşü benimsiyor ve Çince Tu-t'ung 都統 unvanının Türkçe'ye Tutuñ olarak geçtiğini, Tudun'dan farklı olduğunu belirtiyoruz. G. Clauson ise okunuşunu Todun olarak verdiği bu sözcüğün kökeni ve anlamı konusunda yorum yapmamıştır (Clauson, 1972: 457).

⁴⁵⁷ E. G. Pulleyblank'e göre Sui ve T'ang dönemi okunuşuyla t^huǎ'-t^hiun (Pulleyblank, 1991: 312, 313). Yukarıda, bu unvanın çok ender de olsa T'u-t'un-fa 吐屯發 ya da T'ou-t'un-fa 黠屯發 olarak da yazıldığını belirtmiştik.

⁴⁵⁸ E. G. Pulleyblank'e göre Sui ve T'ang dönemi okunuşuyla tuǎ-t^həwŋ' (Pulleyblank, 1991: 81, 310).

⁴⁵⁹ A. von Gabain da “tut-” sözcüğünün anlamını “tutmak, takdim etmek, saklamak, idare etmek” olarak vermiştir (von Gabain, 2000: 302).

Gök Türk, Uygur ve Yenisey Kırgız yazıtlarında, ayrıca bazı İslâmî kaynaklarda Tutuk unvanına rastlıyoruz. Bu unvan, yukarıda Çin kaynaklarında verilen Gök Türk yüksek memurluk listelerinde geçmemektedir. Bu nedenle, Tudun unvanından ayrılmaktadır. Ancak, bu unvanın Gök Türk ve Uygur dönemlerinde yaygın biçimde kullanıldığı görülmektedir.

Tutuk unvanı Türkçeye Çince'den geçmiştir. Çince'de Tu-tu 都督⁴⁶⁰ olarak yazılan bu unvan, Çin'de ilk kez 222 yılında Wei 魏 Hanedanı (220-265) imparatoru Wen-ti 文帝 (220-226) tarafından Tu-tu Chu-chou Chün-shih 都督諸州軍事 rütbesi olarak oluşturulmuştur. Bu rütbedeki kişiler, bir ya da birkaç vilâyetin askerî işlerini denetlemekle görevliydi. Sonradan, Kuzey Chou (Pei Chou 北周) Hanedanı'na kadar olan dönemde, bu rütbe askerî komutan ve sınır bölgelerinin valileri anlamlarına gelmeye başlamıştır. Kuzey Chou döneminde vilâyet valilerinin unvanı Tsung-kuan 總管 olarak değiştirilince Tu-tu unvanı da eski önemini ve anlamını yitirerek içi boş bir unvan durumuna gelmiştir. Tu-tu rütbesinin yeniden ortaya çıkışı, T'ang Hanedanı'nın ilk dönemlerine denk gelmektedir; 624 yılında Tsung-kuan-fu 總管府 adı verilen vilâyet sistemi değiştirilerek Tu-tu-fu 都督府 denen vilâyet sistemine geçilmiştir. Ancak Tu-tu artık Çin'de ender olarak kullanılmaktaydı; ayrıca, 7. yüzyılın ortalarından itibaren sınır vilâyetlerinin valileri Chieh-tu-shih 節度使 olarak adlandırılmışlardır (Ecsedy, 1965: 84-85).⁴⁶¹

H. Ecsedy'nin belirttiğine göre, Tu-tu unvanı Gök Türklere Çin'de Tsung-kuanlık kurumunun oluşturulduğu 558 yılından önce geçmiş olmalıdır; ona göre belki de bu unvan önce Jou-janlara, onlar üzerinden de Gök Türklere geçmiştir (Ecsedy, 1965: 85). H. Ecsedy, Tu-tu unvanının Tibetçe'deki yazılışı olan To-dog biçimine ve ona göre bu karakterlerin o dönemdeki okunuşu olan Tuo-tuok'a dayanarak, bu unvanın Türkçede

⁴⁶⁰ E. Pulleyblank'e göre Sui ve T'ang dönemi okunuşuyla tuā-tōwk (Pulleyblank, 1991: 81, 82).

⁴⁶¹ Tutuk unvanı Gök Türk yazıtlarında Çinli komutanlar için de kullanılmıştır. Örneğin, KTY D31'de Tutuk unvanı Köl Tigin'in 701 ya da 702 yılında savaşıp yendiği Çinli komutanın unvanında görülmektedir: Oṅ Tutuk 𐰇𐰺𐰍𐰏𐰤𐰰 (OY, 1988: 16-17). Bu kişinin kimliği konusunda araştırmacılar ortak bir görüşe varamamışlardır. Ts'en Chung-mien 岑仲勉 ise Oṅ Tutuk'un Lin Ch'uan Vilâyeti 臨川郡 valisi Wang Shen'in 王旆 olabileceğini ileri sürmektedir (Ts'en, 1958-II: 898).

de Totok biçiminde olması gerektiğini ileri sürmektedir.⁴⁶² G. Clauson ve T. Tekin de bu okuyuşu vermektedirler (Clauson, 1972: 453; Ecsedy, 1965: 84; OY, 1988: 173). V. Thomsen, H. N. Orkun ve M. Ergin ise Tutuk okunuşunu benimsemişlerdir (ETY, 1994: 871; OA, 2002: 117; Thomsen, 2002: 151). A. von Gabain da bu sözcüğü Tutuk olarak verdikten sonra bunun seslilerinin “o”, son harfinin de “g” olabileceğini de belirtmiştir (von Gabain, 2000: 302). Gök Türk yazısında bu sözcük genellikle $\downarrow \downarrow \downarrow \downarrow$ ve bazen de $\downarrow \downarrow \downarrow \downarrow$ biçiminde yazılmaktaydı; her ne kadar bu yazı sisteminde “u” ve “o” sesleri aynı biçimde yazılıyorsa da, Türkçe dilbilgisi kurallarına göre ilk hecesi “o” olan bir sözcükte, sonraki hecelerde “o” sesi gelemmez. Bu durumda, bu sözcüğün Eski Türkçede okunuşu Tutuk ya da Totok olabilir. Bu unvan, sonradan Gök Türkler aracılığıyla bazı Orta Asyalı kavimlere, Tibetlilere (To-dog biçiminde), Soğdlulara (*twtwk'n* biçiminde) ve Hotenlilere (Ttuttū, Ttāttāhā ve Ttāttāhī biçiminde) de geçmiştir (Ecsedy, 1965: 85-86). D. Sinor, Tutuk unvanının Çince'den Türkçeye değil, Türkçeden Çinceye geçtiğini ileri sürerek, bu sözcüğün kökünün *tut-* olduğunu iddia etmiştir (Togan-Kara-Baysal, 2006: 155). S. Gömeç, Tutuk unvanını açıklarken onun Çin kaynaklı olduğuna ilişkin görüşlere yer vermiş, ardından bu unvanın tıpkı Tudun unvanında olduğu gibi *tut-* kökünden türemiş olabileceği görüşünü de sunmuştur (Gömeç, 1999: 98). Ancak H. Ecsedy'nin açıklamaları, bu unvanın Çince'den geçtiğini ortaya koymuştur.

Tutuk unvanının Eski Türklerdeki anlamını H. Ecsedy eyalet valisi ve yüksek rütbeli lider, H. N. Orkun vali, idare âmiri, A. Caferoğlu, S. Gömeç ve A. von Gabain da askerî vali olarak açıklamışlardır (Ecsedy, 1965: 85; ETY, 1994: 871; EUTS, 1968: 255; Gömeç, 2000: 13; von Gabain, 2000: 302). Aslında Tutuk unvanı, Gök Türkler arasında çok fazla kullanılmamıştır; bilinen örneklerin çoğu, Çin imparatorlarının kendilerine teslim olan Gök Türk beylerine verdikleri unvanlarda görülmektedir.⁴⁶³ Bu unvanın Gök Türkler tarafından kullanıldığına ilişkin bir örnek de, Gök Türklere hizmet etmekte olup 742'de Çin'e teslim olan, adı Çince kaynaklarda K'ang A-yi 康阿義 olarak geçen Semerkandlı bir Soğdlunun yine Gök Türklere hizmet etmiş olan babasının taşıdığı

⁴⁶² Hâlbuki yukarıda da belirttiğimiz gibi, E. G. Pulleyblank o dönemdeki okunuşu biraz farklı vermektedir.

⁴⁶³ Örneğin, CTS'ya göre Talas vadisinde yaşamakta olan Batı Gök Türk tiginlerinden A-shih-na Helu'nun (Işbara Kagan) 648 yılında Çin'e giderek imparatora itaat etmesi üzerine kendisine verilen unvanlar arasında Yao-ch'e Tu-tu 瑶池都督 yani Yao-ch'e Valisi unvanı da vardı (Chavannes, 1903: 32-33).

unvanlardan birisinin Wei Ya-kuan Pu-luo Tu-tu 衛衙官部落都督 olmasıdır. E. G. Pulleyblank'e göre bu unvan "Muhafız Subayı ve Boy Valisi" olarak çevrilebilir (Bombaci, 1970: 14; Pulleyblank, 1952: 340); burada geçen Ya-kuan 衙官, ileride değineceğimiz gibi Türkçe "Yargan" unvanıdır. Ancak, Gök Türklerin tersine Uygurlar⁴⁶⁴ ve Kırgızlar⁴⁶⁵ bu unvanı daha sık kullanmışlardır. Azlar ve Türgişler⁴⁶⁶, Kimekler⁴⁶⁷, Harezmsahlar⁴⁶⁸ gibi başka Türk topluluklarında ve devletlerinde de bu unvana rastlanılmaktadır. Gördüğümüz kadarıyla Gök Türk döneminde ve sonrasında Tutuk unvanı Uygurlar, Türgişler, Azlar, Kırgızlar, Kimekler ve Harezmsahlar arasında değişik zamanlarda vali, komutan, reis-hükümdar ve elçi gibi görevler yerine getirmiş bir rütbedir.

⁴⁶⁴ ŞUY G2'ye göre, Tenride Bolmış İlitmiş Bilge Kagan (Bayan Çor), Çik kavmine bir Tutuk 𐰇𐰏𐰚𐰚 vermiş ve İşbaralar, Tarkanlar tayin etmiştir (ETY, 1994: 174). Yine aynı yazıtta K11-12'de Tenride Bolmış İlitmiş Bilge Kagan'ın kardeşi Tay Bilge Tutuk'a 𐰇𐰏𐰚𐰚:𐰇𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚 babaları tarafından Yabgu unvanı verildiği belirtilmektedir (ETY, 1994: 167). Gök Türk yazılı Tun-huang metinlerinde I. elyazmanın B Yüzü'nün 3. satırında Yagmış Tutuk 𐰇𐰏𐰚𐰚:𐰇𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚, IV. elyazmanın 3.-5. satırlarında Yabaş Tutuk 𐰇𐰏𐰚𐰚:𐰇𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚, Buzaç Tutuk 𐰇𐰏𐰚𐰚:𐰇𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚 ve Öre Bört Tutuk 𐰇𐰏𐰚𐰚:𐰇𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚, 7. satırında da Öz Apa Tutuk 𐰇𐰏𐰚𐰚:𐰇𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚 adları görülmektedir (ETY, 1994: 257, 288). Tutuk unvanına Uygurca el yazmalarda da rastlanılmaktadır (Clauson, 1972: 453). P. Pelliot'ya göre 935 yılında Çin'e gönderilen bir Turfan Uygur elçisinin unvanı Buyruk Tutuk (Mi-lu Tu-tu 密錄都督) idi (Pelliot, 1943: 45). Hotence bir metinde bir Uygur görevlisinin unvanı olarak geçen Ttūra Ttättähä de H. W. Bailey'e göre *Tur Tutuk olabilir (Bailey, 1948b: 622). Uygurlarda Tutuk unvanı karşımıza en son 13. yüzyılda, Turfan Uygur Iduk Kutu'nun Çinggis Qan'a yolladığı elçilik heyetindeki elçilerin arasında, Temür Tutuk olarak çıkmaktadır (Rashiduddin, 1998-I: 205). Yüan-shih'ya göre Uygurlardaki T'o-t'o 託陀 (Tutuk) unvanı, Çince Kuo-lao 國老 (Devlet hizmetinde[n emekliye ayrılmış] Yaşlı) kavramına denk geliyordu (Cleaves, 1949a: 47).

⁴⁶⁵ Yenisey Kırgız yazıtlarında da birkaç kere Tutuk unvanı geçmektedir: Uyug-Tarlıg Yazıtı 2. satırda altı müttefik boduna bey olan El Togan Tutuk 𐰇𐰏𐰚𐰚:𐰇𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚 (ETY, 1994: 441), II. Barlık Yazıtı 2. satırda Külüg Tutuk 𐰇𐰏𐰚𐰚:𐰇𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚 (ETY, 1994: 472), Kemçik Kaya Başı Yazıtı 6. satırda Tutuk Beg 𐰇𐰏𐰚𐰚:𐰇𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚 (ETY, 1994: 500), IV. Çakul Yazıtı 1. satırda Alp Urungu Tutuk 𐰇𐰏𐰚𐰚:𐰇𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚 (ETY, 1994: 529), Oznaçennaya Yazıtı Ön Yüz 2. satırda Ökü Çekül Tutuk 𐰇𐰏𐰚𐰚:𐰇𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚 (ETY, 1994: 573) ve I. Tuba Yazıtı 2. satırda Küñç Tutuk 𐰇𐰏𐰚𐰚:𐰇𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚 (ETY, 1994: 579).

⁴⁶⁶ KTY D38'deki kayda göre 711 yılında Gök Türkler ve Türgişler arasında Bolçu'da yapılan meydan savaşında Türgiş ordusunda Türgiş kağanının komutanları arasında Az kavminden bir Tutuk da (Az Tutuk 𐰇𐰏𐰚𐰚:𐰇𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚) bulunmaktaydı (OY, 1988: 18-19). Aynı yıl Türgişler Gök Türk hâkimiyetine alındıktan sonra Gök Türklerle karşı ayaklanan ve Köl Tigin tarafından yenilgiye uğratılan Türgiş Koşu boyunun reisi de KTY K1'de Koşu Tutuk 𐰇𐰏𐰚𐰚:𐰇𐰏𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚𐰚 olarak geçmektedir (OY, 1988: 20-21).

⁴⁶⁷ Gerdizî Kimeklerin reislerine Tutuk denildiğini, Kimeklerin ilk hükümdarının da Şed Tutuğ (Şad Tutuk) شد تنغ adında olduğunu yazmaktadır (İbn Fazlân, 1995: 90; Şeşen, 1998: 75). MT'e göre Kimek padişahına Tutuğ تنغ denilmekteydi (Şeşen, 1998: 35). Hâlbuki İbn Hurdâdbih'e ve HA §18'e göre Kimek hükümdarları Kagan خاقان unvanını taşıyorlardı (HA, 1937: 100; Şeşen, 1998: 67; Yörükân, 204: 365). Ancak Gerdizî'de Kimeklerin reislerine Yabgu dendiğinden de bahsedilir (Şeşen, 1998: 74). Demek ki Kimek hükümdarları bir süre Yabgu ve sonra Kagan unvanlarını kullanmışlar, zamanla Kagan unvanını bırakıp Tudun rütbesi seviyesine düşmüşlerdi.

⁴⁶⁸ Harezmsah Sultan Tekiş'in döneminde Sirâceddin Tutuk (Sirâce'd-dîn Tûtuk سراج الدين توتق) adında birisinin Mâzenderân'da Firuzkuh (Fîrûzkûh فیروزکوه) valisi olduğu bilinmektedir. Celâleddin Meñgüberti'nin hass hâcibi ve divan şahnesi de Bedreddin Tutuk (Bedre'd-dîn Tûtuk بدر الدين توتق) idi. Bu kişi 1230 yılında Bağdad'a elçi olarak yollanmıştır (Sümer, 1999b-I: 228, 229).

12. Yargan

KTY’nda Batı Yüzü’nde Bilge Kagan’ın kardeşi Köl Tigin’e Inançu Apa Yargan Tarkan **𐰽𐰺𐰍𐰏:𐰽𐰺𐰍𐰏:𐰽𐰺𐰍𐰏** unvanını verdiği yazılıdır (OY, 1988: 24-25). Yargan **𐰽𐰺𐰍𐰏** sözcüğünün anlamını M. Ergin ve T. Tekin vermeyip yalnızca bir unvan olarak geçmişlerken H. N. Orkun bu kelimeyi “zâbita âmiri, polis müdürü” olarak çevirmiştir (ETY, 1994: 885; OA, 2002: 121; OY, 1988: 183). Louis Bazin, ona göre “Yiğit” anlamına gelen Yargan’ın (ona göre Yaragan) Tarkan unvanının niteleyicisi olduğunu ileri sürmüştür; R. Giraud da ona katılmıştır (Giraud, 1999: 118; User, 2006: 229). Yargan sözcüğünün tam anlamını Çin kaynaklarında buluyoruz. CTS’nun belirttiğine göre Mo Ch’o (*Beg Çor, Kapgan Kagan) döneminde T’un-yü-ku 墩欲谷 (Tonyukuk), Ya-kuan 衙官 yani yüksek mahkeme üyesi idi. Nitekim Ch’üeh T’e-le 闕特勒 (Köl Tigin) 716’daki darbe sırasında Kapgan Kagan’ın bütün Ya-kuanlarını öldürmüş, bir tek Tonyukuk’a dokunmamıştı (Kafesoğlu, 2002: 293; Liu, 1958-I: 171, 1958-II: 614). Gök Türklere hizmet etmekte olup 742’de Çin’e teslim olan, adı Çince kaynaklarda K’ang A-yi 康阿義 olarak geçen Semerkandlı bir Soğdlunun yine Gök Türklere hizmet etmiş olan babasının başka unvanların yanında Wei Ya-kuan 衛衙官 unvanını da taşıdığı bilinmektedir; E. G. Pulleyblank’e göre bu unvan “Muhafız Subayı” anlamına gelebilir (Bombaci, 1970: 14; Pulleyblank, 1952: 340). Burada geçen Ya-kuan 衙官 sözcüğü Yargan **𐰽𐰺𐰍𐰏** ile aynıdır.⁴⁶⁹ G. Clauson’a göre de Yargan **𐰽𐰺𐰍𐰏**, sonraki dönemlerde Yarguçı’ya dönüşmüştür (Clauson, 1972: 963; Kafesoğlu, 2002: 292). Nitekim G. Clauson, bu sözcüğün kökünün “Yar-” olduğunu, bunun da “Dağıtmak, Saçmak” anlamına geldiğini, bu kökten türetilen Yargu (Yargı) kelimesinin de “Gerçeklerin dağıtıldığı (saçılıp ortaya çıkarıldığı) araç” anlamına geldiğini belirtmiştir (Clauson, 1972: 963).

Yargan **𐰽𐰺𐰍𐰏** unvanı Uygurlarda da vardı.⁴⁷⁰ Moğollarda ise Gök Türklerdeki Yarganlığın karşılığı olarak Jarquçi (Jarçuçi, Yarguçı) memurluğu bulunmaktaydı.⁴⁷¹

⁴⁶⁹ Liu, yanlışlıkla bu unvanın Tarkan olacağını ileri sürmüştür, ancak Liu bütün çalışması boyunca Tarkan, Yargan ve Toygun unvanlarını birbirleriyle karıştırmıştır. İ. Togan-G. Kara-C. Baysal ise bu unvanı “Tuğlu Bey” olarak çevirmişlerdir (Togan-Kara-Baysal, 2006: 290).

⁴⁷⁰ SY 2. satırda da yazıtın Kırgız kökenli sahibinin adı Boyla Kutlug Yargan **𐰽𐰺𐰍𐰏:𐰽𐰺𐰍𐰏:𐰽𐰺𐰍𐰏** olarak geçmektedir. Yazıtta 3. satırda yazıt sahibi kendi ağzından Kutlug Baga Tarkan

1999-III: 47, 266, 438). DLT’te ayrıca Uygurcada insanlar arasında gidip gelen ya da hakanın gönderdiği elçilere Yalafar يالافر denildiği belirtilmiştir (DLT, 1998-II: 288; DLT, 1999-III: 47). Bu sözcük de Yalavaç’ın bir türevi olmalıdır. Yalavaç sözcüğü, 14.-15. yüzyıllarda Osmanlılarda ender olarak “peygamber” anlamında kullanılmıştır (Clauson, 1972: 921). Yalabaç sözcüğünün etimolojisine bakacak olursak, G. Clauson’un belirttiği üzere, sözcüğün üçüncü hecesi olan “baç”, İranî dillerde “ses” anlamına gelen “vaç/waç” kelimesinden gelmiştir; ancak G. Clauson, “Yala-” bölümünün hangi dilden olduğunu tespit edememiş, bu sözcüğün Harezmce’den geçme olabileceğini tahmin etmiştir (Clauson, 1972: 921). T. Gülensoy ise “Yala-” kök sözcüğünün Orta Türkçe olup bunun da “Töhmetlemek” anlamına geldiğini belirtmiştir (Gülensoy, 2007-II: 1043).

Gök Türklerde, o dönemdeki öbür devletlerde olduğu gibi, sabit ve profesyonel bir elçilik görevi yoktu. Gök Türklerde hangi rütbeyi taşıyanların elçilik yaptıklarını ileride ayrıntılarıyla inceleyeceğiz.

Ç. Hükümdarın Özel Maiyeti: Toygun, Tamgaçı, Tamgan ve Chü-ni 具泥

Gök Türklerde hükümdarların maiyetindekiler arasında Toygunlar ya da Taygunlar da yer alıyorlardı. TT’e göre Gök Türklerin dilinde “Eski” anlamına gelen sözcük Ke-li 哥利 idi; bu nedenle, Gök Türklerde Ke-li Ta-kuan 哥利達官 unvanı vardı (Liu, 1958-II: 498). Eski Türkçe’de “Karı” sözcüğünün “Sayın, hürmetli, muhterem; yaşlı, ihtiyar, karı” gibi anlamlara sahip olduğunu biliyoruz (EUTS, 1968: 168; von Gabain, 2000: 278). Bu durumda, TT’de bahsedilen Ke-li Ta-kuan 哥利達官 unvanı, *Karı Toygun olabilir.⁴⁷⁴ CTS’ya ve HTS’ya göre Hsiang-yi Prensi Shen-fu 襄邑王神符 (imparator T’ang Kao-tsu’nun 唐高祖 kuzeni Li Shen-fu 李神符), 622’de Kuzeydoğu Çin’de Hepei’de 河北 Sha-he 沙河 yakınlarında Gök Türklerle savaşarak Gök Türklerin Ta-kuan’ı 達官 (Toygun) Yi-li’yi 乙利 (*İllig) esir almıştı (Liu, 1958-I: 278). Yine aynı kaynaklara göre Doğu Gök Türk hükümdarı *İllig Kagan doğduğunda kağan, annesi

⁴⁷⁴ Liu, burada Toygun’un 達官 Tarkan 達干 ile aynı olduğunu ileri sürmüştür. Bunun doğru olmadığına daha önce değinmiştik.

P'o-shih'nın 婆施 (*Baş)⁴⁷⁵ sağdıcı olan Hu-lu Ta-kuan T'u-yü-hun Ye'ye 胡祿達官吐谷渾邪 (*Ulug Toygun Tuyugun Ye)⁴⁷⁶ emanet edilmişti. Bu kişi, kağanın 734'teki ölümünden sonra bu acıya dayanamayarak intihar etmişti (Liu, 1958-I: 145, 198). Hsüan-tsang'ın Batı Gök Türk hükümdarı T'ung Yabgu Kagan'ı ziyareti sırasında rahiple ilgilenen, rahip kağanın yanından ayırdığı zaman da sınıra kadar rahibe eşlik eden kişi Tamgaçı Toygun (Ta-kuan Ta-mo-chih 達官答摩支) unvanını taşıyordu (Pelliot, 1929: 220). Yine daha önce de değindiğimiz gibi, Liu tarafından zamanında Gök Türkler tarafından Basmılları yönetmekle görevlendirilmiş bir Gök Türk olması muhtemel olan, TCTC'de Basmıl Tudunu Fei-luo Şad 拔悉密吐屯肥羅察 olarak geçen ve 649'da Çin'e bağlanan Basmıl reisinin unvanı, TFYK'de T'u-mao Ta-kuan Fei-luo Ch'a 吐毛達官肥羅察 (Tudun Toygun Fei-luo Şad) olarak yazılmıştır (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 19; Liu, 1958-II: 586-587).

KTY Kuzeydoğu Yüzü'ne göre Köl Tigin'in mezarı için ressam ve heykeltıraşları Toygun İlteber 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰠𐰪 unvanlı birisi getirtmişti (Clauson, 1972: 568; ETY, 1994: 53; OA, 2002: 29; OY, 1988: 24-25; Thomsen, 2002: 172-173).⁴⁷⁷ Biraz ileride Güneybatı Yüzü'nde de, Köl Tigin'in altınlarını, gümüşlerini, servetini, malını ve at sürülerini koruyanın Toygut 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰠𐰪 (Toygunlar) olduğu yazılıdır; burada çoğul eki olan -t'nin sözcükten ayrı olarak yazılmış olması biraz şaşırtıcıdır. V. Thomsen, burada geçen bu sözcüğün ne olduğunu anlayamamış ve bunu çevirmeden bırakmıştır; H. N. Orkun bunun Toygunlar anlamına geldiğini belirtmiştir; M. Ergin ve T. Tekin ise bunu bir kişi adı olarak, F. Sümer de bir kavim adı olarak almışlardır (ETY, 1994: 54; OA, 2002: 31; OY, 1988: 24-25; Sümer, 1999b-I: 28; Thomsen, 2002: 172-173). Demek ki Köl Tigin'in malını-mülkünü koruyanlar, bir grup Toygun idi ki bu nedenle yazıtta çoğul biçimi kullanılmıştır. Aynı yazıtta geçen Toygun İlteber de bu Toygut'tan (Toygunlar'dan) birisi olmalıdır. Bunun dışında, yine aynı yazıtta Güneydoğu Yüzü'nde

⁴⁷⁵ İ. Togan-G. Kara-C Baysal, P'o-shih'nın 婆施 Türkçe *Baş olabileceğini belirtmişlerdir (Togan-Kara-Baysal, 2006: 169).

⁴⁷⁶ İ. Togan-G. Kara-C Baysal, bu unvanda geçen Hu-lu Ta-kuan 胡祿達官 unvanını yanlışlıkla "Uluğ Tarkan" olarak çevirmişlerdir (Togan-Kara-Baysal, 2006: 168-169).

⁴⁷⁷ V. Thomsen, H. N. Orkun ve G. Clauson, bunu Toygunlar ve İlteberler olarak almışlardır. M. Ergin ve T. Tekin ise bu iki unvanın tek bir kişiyi ifade ettiğini düşünmüşlerdir. Nitekim Toygun unvanını taşıyan bir kimsenin aynı zamanda Tamgaçı unvanını da taşıdığını görmüştük. Bu durumda, Toygun olan bir kişinin aynı zamanda İlteber olması da mümkündür.

“Doyurmak” anlamına gelen “Tod”⁴⁸¹ ile devlet meclisi ya da kurultay anlamına gelen “Toy” sözcüklerinin bir ilgisinin olmadığını ileri sürmüştür. Ona göre, Toy sözcüğüne “birlik, topluluk veya bir topluluktan olan” anlamındaki -gun ekinin eklenmesiyle Toygun kelimesi oluşturulmuştu (Kafesoğlu, 2002: 262). A. Donuk, A. Taşağıl ve S. Gömeç de bu açıklamayı kabul ederek Toygun’u meclis üyelerinin adı olarak açıklamışlardır (Donuk, 1988: 52; Gömeç, 2000: 140; Taşağıl, 1992: 108). DLT’te de Toy توى sözcüğü “ordu karargâhı; hakanın ordu kurduğu yer; doymak” olarak çevrilmiştir; ancak, karargâh anlamına gelen Toy ile doymak anlamına gelen Toy’un farklı olduğu, doymak anlamına gelen Toy’un aslının Tod تود olduğu belirtilmiştir (DLT, 1998-I: 522; 1999-III: 141, 244). Uyurca Turfan metinlerinde de Toy sözcüğü “şehir, karargâh; eğlence, ziyafet, düğün; bayram” anlamlarıyla kullanılmıştır (EUTS, 1968: 244, 248). Ancak, meclis ya da kurultay anlamındaki Toy sözcüğünün, Gök Türk döneminde var olduğuna ilişkin elimizde yazılı bir kanıt yoktur. Hiçbir yazıtta da bu sözcük geçmemektedir. BY Ön Yüz 2. ve 7.-8. satırlarda devlet işlerini görüşüp kararlar veren ve hükümdara danışmanlık yapan bir gruptan, ayrıca bu grubun üyelerinden bahsediliyorsa da burada ne Toy ne de Toygun sözcükleri görülebilmektedir. İ. Kafesoğlu’nun ortaya attığı, A. Donuk’un, A. Taşağıl’ın ve S. Gömeç’in de desteklemleri Toygun = Toy Üyesi görüşüne karşılık, H. N. Orkun’da ve G. Clauson’da Çince kökene ilişkin bir görüş bulunmaktadır. H. N. Orkun, Toygun’un Çince kökenli olduğunu düşünürken G. Clauson da Toygun ya da Taygun’un ilk hecesinin Çince “büyük” anlamındaki Ta 大 sözcüğünden geldiğini belirtmiştir. G. Clauson’a göre ikinci hece de Çince “memur” anlamına gelen Kuan 官 olabilir, ancak bundan çok emin değildir, ayrıca İ. Kafesoğlu’nun sunduğu Türkçe ek olması görüşüne de yer vermiştir (Clauson, 1972: 568; ETY, 1994: 859).

Gördüğümüz kadarıyla, Gök Türklerde Toygun unvanını taşıyan kişiler genellikle atabey, kâhya ya da hizmetli konumunda bulunmuşlardı. Onların kağanın ve ailesinin özel maiyetinde bulunmakta olup bunların kişisel işlerine bakan kimseler olduklarını düşünmek daha yerinde olacaktır. Belki de, Toygun belirgin bir unvandan çok, kağanın ve ailesinin özel işleriyle ilgilenen herhangi bir görevli için kullanılan bir unvandı. Nitekim Tamgaçı, Tudun, Şad ve İlteber unvanlarını taşıyan Toygunlar görmüştük. Bu

⁴⁸¹ Bu sözcük sonradan d→y değişimiyle Toy’a, oradan da t→d değişimiyle Doy’a dönüşmüştür.

durumda, Buyruk unvanında yaptığımız gibi, Toygun unvanını da “Memur” olarak çevirmemiz daha uygun olabilir. Ancak Buyruklar genellikle devlet işleriyle uğraşan memurlar iken, Toygunlar karşımıza yöneticilerin kişisel işleriyle uğraşan memurlar olarak çıkmaktadırlar. Her ne kadar İ. Kafesoğlu Toygun = Toy Üyesi görüşünü ortaya atmışsa da Toygunların devlet meclisine katılıp devlet işleriyle ilgilendiklerine ilişkin elimizde bir kanıt yoktur. Toy sözcüğünün de Gök Türk döneminde var olduğu kesin değildir. Toygun 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 ya da Taygun 𐰽𐰺𐰍𐰏 kelimesi belki de gerçekten Çince’den geçmiş olup, Memur anlamına gelen Kuan 官 sözcüğünden türemiş olabilir. Nitekim Taygun 𐰽𐰺𐰍𐰏 biçiminin de, Ta-kuan 大官 yani “Büyük Memur” sözcüğünü karşıladığını düşünebiliriz.⁴⁸² Ancak, yukarıda Gök Türklerde Ulug Toygun (Hu-lu Ta-kuan 胡祿達官) unvanının zaten var olduğunu görmüştük. Ayrıca, Gök Türklerde yargıç anlamına gelen Yargan unvanı, Çince’de Ya-kuan 衙官 olarak geçmektedir ki bu unvanın Türkçe olduğu yukarıda açıklanmıştır. Bu durumda, Çince Kuan 官 karakteri, Yargan’daki -gan ekini karşılamak amacıyla kullanılmıştır. Benzer bir durum, Toygun = Ta-kuan 達官 için de geçerli olabilir. Özetlemek gerekirse, Gök Türklerin kullanmış oldukları Toygun unvanının anlamı ve kökeni konusunda geliştirilmiş olan görüşlerin hiçbirisi kesinlik kazanmamış durumdadır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi Hsüan-tsang, Batı Gök Türk hükümdarı T’ung Yabgu Kagan’ı ziyaret ettiğinde Tamgaçı Toygun (Ta-kuan Ta-mo-chih 達官答摩支) unvanını taşıyan birisini, kağan tarafından rahiple ilgilenmesi için görevlendirilmişti. Rahip kağanın yanından ayrılacağı zaman da, kağan aynı kişiyi sınıra kadar rahibe eşlik etmesi

⁴⁸² Eski Türkçede karşımıza çıkan Toygun 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 ya da Taygun 𐰽𐰺𐰍𐰏 sözcüğü, Çince metinlerde Ta-kuan 達官 olarak geçmektedir. E. G. Pulleyblank’e göre Ta-kuan’ın 達官 4.-6. yüzyıl okunuşu dat-kwan, Sui ve T’ang dönemi okunuşu ise tñat-kuan idi (Pulleyblank, 1991: 69, 113). Ta 達 sözcüğü Çince “genişlemek, varmak, ulaşmak” anlamlarına gelmektedir (Pulleyblank, 1991: 69). Eğer Ta-kuan’ı 達官 Türklerin Çinlilerden aldığı sözcüğün Türkçe okunuşunun Çinlilerce yeniden yazılışı olarak kabul edersek ve aslının “Büyük Memur” anlamına gelen Ta-kuan 大官 olduğunu düşünürsek, Ta-kuan’ın 大官 4.-6. yüzyıl okunuşunun da’-kwan ya da daj^h-kwan, Sui ve T’ang dönemi okunuşunun da tñaj^h-kwan ya da tñā^h-kwan olduğunu belirtmemiz gerekir (Pulleyblank, 1991: 69, 113). Aslında bu biçimler, Taygun’a 𐰽𐰺𐰍𐰏 daha çok benzemektedir. Türklerin Çinlilerden aldıkları unvanların Çince sonradan Çince aslından farklı olarak yazılabildiğini de görmüştük; bu konuda Sengün ve Tutuk unvanlarına bakınız. Ancak, bu olay genellikle o unvanın Çin’de kullanımdan kalktığı ya da öneminin azaldığı zamanlarda oluşuyordu. Hâlbuki Toygun için böyle bir durum söz konusu değildir. Nitekim Gök Türklerin kullandıkları Toygun unvanının Çinlilerce Ta-kuan 大官 olarak yazıldığına ilişkin hiçbir örnek göremedik.

için rahibin yanına vermişti (Pelliot, 1929: 220).⁴⁸³ Tamgaçı unvanına On Oklarda, Hsüeh-yen-t'olar'da, Karahanlılarda ve Harezmsahlarda da rastlanılır.⁴⁸⁴

Tamgaçı unvanını T. Tekin “mühürdar”, H. N. Orkun da “damgacı, damga vuran, mühürdar” olarak çevirmişlerdir (ETY, 1994: 856; OY, 1988: 166). Keza Tamga yani Damga mühür demektir. Eski bozkır kavimlerinde boyların kullandıkları ve yazıtlara, taşlara, hayvanlara işledikleri boy simgeleri de bugün hâlâ Tamga olarak anılmaktadır. G. Clauson ise, Tamga'nın aynı zamanda bir tür vergi olduğunu, Tamgaçıların da bu vergilerle ilgilenen görevliler olduklarını belirtmiştir (Clauson, 1972: 505). S. Gömeç de Tamgaçı'yı “vergi memuru, nişancı anlamına gelen idarî bir unvan” olarak çevirmiştir (Gömeç, 2000: 11). Nitekim, Karahanlı döneminde onların iç ve dış yazışmalarda çalışan görevliler olduklarını görüyoruz. Herhalde Eski Türklerde damgacılar ve

⁴⁸³ P. Pelliot, Ta-mo-chih'nın 答摩支 Tapmaçı'dan bozulmuş olan Tamaçı sözcüğü olduğunu ileri sürmüştür (Pelliot, 1929: 220). Moğol dönemindeki Tamma ve Tamaçı (Tammaçi) kavramları için bkz. Ostrowski, 1998: 262-277. Hsüan-tsang'ın bahsettiği unvanın Tamgaçı olması daha muhtemeldir.

⁴⁸⁴ KTY K13'e göre de Köl Tigin'in yoguna (cenaze töreni) On Ok Türgişlerden Makaraç Tamgaçı 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰠𐰪𐰏𐰤𐰠𐰪𐰏 ve Oguz Bilge Tamgaçı 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤𐰠𐰪𐰏𐰤𐰠𐰪𐰏𐰤𐰠𐰪𐰏 gelmişlerdir (OY, 1988: 22-23). HTS'ya göre, Türgiş kağanı Su-lu'yu öldüren Türgiş reislerinden birisinin unvanı Tu-mo-chih 都摩支 (Tamgaçı) idi. Aynı kişi, 742'de karşımıza Çin'e giderek itaat sunup San-hsing Yeh-hu 三姓葉護 (Üç Boyun Yabgusu) unvanını alan Ta Tu-kuan Tu-mo-chih Ch'üeh Hsieh-chin 大纛官都摩支闕頡斤 (Ulu Sancaktar Tamgaçı Köl İrkin) olarak çıkar (Chavannes, 1903: 83, 85). TCTC'e göre, Tu-mo-tu 都摩度 unvanlı bir Türgiş reisi 742'de itaat sunmak için Çin'e gelir ve kendisine San-hsing Yeh-hu (Üç Boyun Yabgusu) unvanı verilir; É. Chavannes'ın da belirttiği gibi, Tu-mo-tu 都摩度 ile Tu-mo-chih 都摩支 aynı kişidir (Chavannes, 1903: 286) ki bu da Tamgaçı'dır. Bu durumda, CTS'da Su-lu'yu öldüren Türgiş reislerinden birisi olarak geçen Tu-mo-tu 都摩度 da HTS'daki Tu-mo-chih 都摩支 (Tamgaçı) olabilir. Bu kişi, Su-lu'yu öldürdükten sonra, kağanı öldüren öbür reis olan Baga Tarkan (Mo-he Ta-kan 莫賀達干) ile savaşa tutuşmuş, Su-lu'nun oğlu T'u-huo-hsien'e 吐火仙 kağan unvanını vermiş, ancak sonradan Çinliler tarafından bozguna uğratılmıştır (Chavannes, 1903: 46). Yukarıda gördük ki bu kişi, 742'de Tamgaçı Köl İrkin olarak Çin'e itaat etmiştir. KTY'ndan ve bu kayıtlardan anladığımız kadarıyla, Tamgaçı rütbesi On Oklarda en üst düzey rütbelilerden birisi idi. Hsüeh-yen-t'oların son hükümdarı Yi-t'e-wu-shih Kagan'ın 伊特勿失可汗 adı To-mo-chih 咄摩支 (Tamgaçı) olarak kaydedilmiştir (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 17). Karahanlılarda da Damgacı kurumunun devam ettiğini görmekteyiz. KB'e göre küçük yaştan itibaren devlet kapısında yetiştirilen hizmetli gençlerden doğru tabiatlı olanlar Tamgaçı (Mühürdar) olurlardı (Genç, 2002: 158). Hükümdarların iç ve dış yazışmalarını yöneten görevlilere Bitigçi Ilımgı ve Tamgaçı denildiği bilinmektedir. KB'de devletin yazışmalarını yürüten büroda konum bakımından aşağıdan yukarıya doğru Tamgaçı (Mühürdar), Bitigçi (Kâtip) ve Ilımgı sıralanır (Genç, 2002: 174). Tamgaçı adına Harezmsahlarda da rastlanılır. Harezmsah Sultan Tekiş'in Rey'de bıraktığı komutanının adı Emir Tamgaç idi (Juvaini, 1997: 300; Rashiduddin, 1998-I: 169). Tamgaç, Karahanlılarda Çin için kullanılan Tabgaç, Tavgaç ya da Tafgaç adının başka bir biçimi idi (Genç, 2002: 81), ancak bu örnekte karşımıza çıkan ad, Mühürdar anlamına gelen Tamgaçı olabilir. K. A. Wittfogel ve Feng, Kitanlarda görülen ve refakat göreviyle sorumlu olan T'a-ma 撻馬 unvanının Batı Gök Türklerdeki (Türgişler?) Ta-mo-chih 答摩支 ile Doğu Gök Türklerdeki Taman (burada Taman/Ataman Tarkan unvanını kastetmiş olmaları) unvanlarıyla aynı olabileceğini belirtmişlerdir. Ancak K. A. Wittfogel ve Feng, bu konuda P. Pelliot'nun Ta-mo-chih = Tamaçı görüşünü benimsemişlerdir (Wittfogel-Fêng, 1946: 433).

kâtipler birbirlerine çok yakın rütbelerd; ancak aralarında ufak farklılıklar (kıdem farkı gibi) mevcut olabilir.

SS'ya göre İşbara Kagan 沙鉢略可汗, 583 yılında Apa Kagan 阿波可汗 (Ta-luo-pien, *Tolu) ve T'an-han K'e-han 貪汗可汗 ile birlikte Çin'e bir akın yapmış, ancak bu akın sırasında bozguna uğramıştır. Bundan kısa bir süre sonra Doğu Gök Türk ülkesinde çıkan iktidar kavgası sırasında bu T'an-han K'e-han, Batı Gök Türk hükümdarı Tardu Kagan'a kaçmak zorunda kalmıştır (Liu, 1958-I: 49). 703 yılında Gök Türk hükümdarı Kapgan Kagan'ın Çin'e yolladığı elçinin adı CTS'da ve HTS'da Yi-li T'an-han 移力貪汗 olarak kaydedilmiştir. Bu kişi CTS'ya göre büyük bir reis, HTS'ya göre de baş boy reisi idi (Liu, 1958-I: 164, 219). Bu unvanın E. G. Pulleyblank'e göre Sui ve T'ang dönemi okunuşu ji-liǎk t^ham-x^han olmalıdır (Pulleyblank, 1991: 118, 189, 300, 366). Buradaki 移力 karakterlerinin okunuşu ji-liǎk "İllig"e, 貪汗 karakterlerinin okunuşu t^ham-x^han da "Tamgan"a benzemektedir. Bu durumda, sözü edilen unvanın aslı *İllig Tamgan olabilir.⁴⁸⁵ Bir de Gök Türk döneminde Orta Asya'da Doğu ve Batı Gök Türklerin sınırları yakınlarında bir dağın adı olarak T'an-han'a 貪汗 rastlanılır ki Dokuz Oğuzları oluşturan boylar, bu boy birliğini kurmadan önce 7. yüzyılın başlarında bu dağda yaşıyorlardı. HA §5'te Dokuz Oğuz ülkesinde bir dağ olarak tanıtilen 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 dağ geçmektedir. V. F. Minorskiy bu adın Turfan isminin yanlış yazılışı olabileceğini belirtmiştir; ona göre burası Turfan'ın kuzeyinde Turfan ile Cungarya'yı ayıran Doğu Tanrı Dağları (Boğdo) olmalıdır; J. R. Hamilton'a göre ise *Tamgan, bu dağlara 5.-10. yüzyıllarda verilen addır (HA, 1937: 62, 94, 195; Hamilton, 1997: 197-198). Nitekim OnY Cephe Yüzü 4. satırda İşbara Tamgan Çor Yuga/Yoga 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 ve Bilge İşbara Tamgan Tarkan 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏 : 𐰽𐰺𐰍𐰏 unvanları geçmektedir; İAY b-1'de de Köl Tudun 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 adında birisinin küçük erkek kardeşinin Altun Tamgan Tarkan 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 𐰽𐰺𐰍𐰏 unvanını taşıdığı görülmektedir (ETY, 1994: 128, 314). H. N. Orkun, Tamgan'ı "Has isim" olarak açıklamıştır (ETY, 1994: 919). A. Donuk, Tamgan unvanının Tamgaçı ile aynı olduğunu, bunun Uygurlarda Tamgaçı'nın karşılığı olduğunu düşünmüştür (Donuk, 1988: 84). A. Caferoğlu da, Tamgan'ın Eski Uygurcada bir unvan olduğunu belirtmiştir

⁴⁸⁵ Nitekim İ. Togan-G. Kara-C. Baysal da bu görüştedir (Togan-Kara-Baysal, 2006: 261).

(EUTS, 1968: 222). J. R. Hamilton'a ve I. de Rachewiltz'e göre ise Tamgan, Tam (Duvar) ile Kan (Han) sözcüklerinin birleştirilmesinden oluşturulmuştur (Hamilton, 1997: 198; SHM, 2004-I: 431). G. Clauson ve A. von Gabain, bu unvana yer vermemişlerdir. Sanırız Tamgan, Tamgaçı'ya yakın ancak onunla birebir aynı olmayan bir memurluktu.

Gök Türk devlet memurlukları, rütbeleri ve unvanları konusunda ilginç bilgiler veren TT'e göre Gök Türkler ete An-ch'an 安禪 derlerdi ve kağanın özel işleriyle uğraşan memurlar için kullanılan An-ch'an Chü-ni 安禪具泥⁴⁸⁶ unvanı da burada türemiştir (Liu, 1958-II: 499).⁴⁸⁷ Bu unvana başka hiçbir metinde rastlamıyoruz. Ne yazık ki bu unvanın Türkçede ne olduğunu da ortaya çıkartamıyoruz. Ancak bu kısa bilgi, Gök Türklerde hükümdar kâhyalarının olduğuna ilişkin şimdilik elimizdeki tek kayıt olması bakımından önemlidir. Bu unvanın dışında, Toygun unvanını taşıyan kimselerin de kâhyalık yaptıklarını biliyoruz. Bu konuyu Toygun maddesinde ayrıntılarıyla işlemiştik.

⁴⁸⁶ E. G. Pulleyblank'e göre 4.-6. yüzyıllardaki okunuşuyla ?an-dzian Kwejk-nej, Sui ve T'ang dönemi okunuşuyla ?an-şhian Kyjajk-niaj (Pulleyblank, 1991: 24, 48, 163, 223).

⁴⁸⁷ A. Taşağıl ise metinde geçen bu cümleyi şöyle çevirmiştir: "Ete An-tan-ku derlerdi. Aile işlerine bakan devlet idarecisi gibi An-tan-chü-ni vardı." (Taşağıl, 1995: 9).

III. BÖLÜM: DEVLETİN İDARÎ SİSTEMİ

Bir önceki bölümde Gök Türk devlet teşkilâtında kullanılan unvanları incelemiştik. Daha önce verdiğimiz bilgilerin ışığında bu bölümde Gök Türklerde devlet teşkilâtının yapısını ve işleyişini ele alıp değerlendireceğiz.

1. Hükümdarın Danışmanları ve Bürokratları

Gök Türklerde gördüğümüz kadarıyla, kağanların iki ana düzeyde olmak üzere danışmanları bulunuyordu. En üst düzey danışmanlar, Ayguç ve Bilge unvanlarını taşıyorlardı. Bunlar, Osmanlılardaki Vezir-i Azam (Vezîr-i A'zam وزیر اعظم, Ulu Vezir) rütbesinin muadili olarak kabul edilebilirler. Gök Türklerin bu büyük danışmanları, ordu komutanlığı da yapmaktaydılar. Ayguç ve Bilge unvanlarına yalnızca Gök Türk yazıtlarında denk geliniyor. CTS'ya göre Bilge Kagan, Türgişlerin bağımsızlığa kavuşmaları üzerine zor durumda kaldığında, eşinin babası olan Tonyukuk'u başdanışman yapmıştı. HTS'da da Bilge Kagan'ın o durumdayken devlet işlerini görmesi için Tonyukuk'u çağırttığı yazılmıştır (Liu, 1958-I: 171, 222). Uygurlarda ve Karahanlılarda Öge (Üge) unvanına rastlanılır ki bu unvan daha çok Vezir olarak açıklanmıştır. Karahanlılardaki Yugruş unvanı da vezirler tarafından kullanılıyordu. R. Genç'e göre Karahanlılardaki Kök Ayuk unvanı da Gök Türklerdeki Ayguç'un muadili idi (Donuk, 1988: 54-56, 64-65; Genç, 2002: 167-172).⁴⁸⁸

Ayguç ve Bilge unvanlarının dışında, BY'nda da bir grup unvan sayılmaktadır ki devlet işlerine karar veren, hükümdara danışmanlık yapan bu topluluk Şadapıtlar, Tarkanlar, Kurkapınlar, Tudunlar ve Sengünler'den oluşmaktaydı. Şadapıtlar BKY'nda kağanın merkezî maiyeti arasına yer alan rütbelerin arasında da sayılmışlardır. Tarkanlar'a ait

⁴⁸⁸ A. Taşağıl, Gök Türklerde hükümetin başında hanedandan olmayan aygucuların veya ügelerin, bunlara ilâveten de devlet merkezinde tamgacıların ve bitigçilerin bulunduğunu, tamgacıların kâtip ve mühürdar iken bitigçilerin de haberleşmeden sorumlu kâtipler olduklarını söylemiştir (Taşağıl, 1992: 109). Çalışmamız sırasında Öge (Üge) ve Bitigçi unvanlarının Gök Türkler tarafından kullanıldıklarına ilişkin bir bulguya rastlayamadık. Sanırsanız ki A. Taşağıl, sonraki Uygurlarda ve Karahanlılarda çok sık gördüğümüz bu unvanların Gök Türklerde de kullanılmış olabileceklerini işaret etmektedir.

kayıtlarda bunların daha çok askerî ve diplomatik işlerle meşgul oldukları görülmektedir. Kurkapın ve Sengün unvanlarının Gök Türkler tarafından kullanıldıklarına ilişkin tek belge de yine bu yazıttır. BY’nda verilen danışma kurulunun Ayguçı ve Bilge gibi en üst düzey danışmanların bir alt düzeyinde olduğunu tahmin edebiliriz.

Verdiğimiz bu bilgilerin dışında, Çin kaynaklarında Gök Türk kağanlarının danışmanlarına ilişkin bazı kayıtlara rastladık. CTS’da 626 yılında Hsieh-li K’e-han’ın 頡利可汗 (*İllig Kagan) Çin’e gönderdiği elçisi Chih-shih Ssu-li’nin 執失思力 (*Chih-shih Silig) rütbesi reis olarak verilirken, aynı kişi HTS’da kağanın danışmanı olarak geçmektedir (Liu, 1958-I: 139, 190, 237). TFYK’deki bir kayda göre 648 yılında Batı Gök Türklerin devlet danışmanı Ch’ü-li Ch’o 屈利啜 (*Külüg Çor), Ch’iu-tzu’ya 龜茲 (Kuça) düzenlenen Çin seferine kendi adamlarıyla birlikte katılmak istemiştir (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 17). Liu, Bilge Kagan’ın 734 tarihli bir mektubundaki Çince ifadelerin kusursuzluğuna dayanarak, Bilge Kagan’ın maiyetinde çok sayıda Çinlinin kağana danışman olarak hizmet etmiş olabileceğini ileri sürmüştür (Liu, 1958-I: 229, 1958-II: 661).

HTS’da A-shih-na Ssu-mo’nun 阿史那思摩 Yu-hsien-wang’ı 右賢王 (Sağ Bilge Beyi, Tarduş Şadı) olan A-shih-na Ni-shu’nun 阿史那泥熟 (*A-shih-na Nîzûk Beg) aynı zamanda Ssu-mo’nun bakanı olduğu belirtilmiştir; CTS’da ise böyle bir bilgi yoktur (Liu, 1958-I: 153, 205). Gök Türklere hizmet eden bir Soğdlu olan K’ang A-yi 康阿義 için Çin’de dikilen yazıta göre bu kişi Mo Ch’o’nun 默啜 (*Beg Çor, Kapgan Kagan) bir bakanı (Tsai-hsiang 宰相) idi (Pulleyblank, 1952: 340). Daha önce de değindiğimiz gibi, CTS’da, HTS’da ve TCTC’de Kapgan Kagan’ın 711 ve 713 yıllarında Çin’e elçi olarak gönderdiği oğlu Yang-wo-chih Tigin 楊我支特勤, Huo Feng-yao’nun 和逢堯 CTS’daki ve HTS’daki biyografisinde fazladan Başbakan (Großminister) olarak da geçmektedir (Liu, 1958-I: 169, 220, 270, 1958-II: 611). CTS’ya ve HTS’ya göre Bilge Kagan, 725 yılında Çin’e Büyük Memur (Ta-ch’en 大臣) A-shih-te İlteber 阿史德頡利發 adlı birisini elçi olarak yollamıştır. Ancak P’ei Kuang-t’ing’in 裴光庭 Chin-shih Ts’ui-pien’de 金石萃編 yer alan mezar taşı yazıtında gelen elçilik heyetinin başında

bakan (Hsiang 相) Chih-shih İlteber 執失頡利發 ve A-shih-te T'un Ni-shu'nun 阿史德噉泥孰 (*A-shih-te Tun Nîžûk) bulunduğu yazılmıştır. Bu da bize CTS'da ve HTS'da bu iki kişinin yanlışlıkla tek kişi olarak yazıldığını göstermektedir (Liu, 1958-I: 176, 228; 1958-II: 618). P'ei Kuang-t'ing'in CTS'daki ve HTS'daki biyografisinde de 725 yılına ilişkin bir konuşmada Gök Türklerin büyük bakanlarından söz edilmektedir (Liu, 1958-I: 300). Daha önce de belirttiğimiz gibi, Bilge Kagan'ın 727'de Çin'e elçi olarak yolladığı memuru Buyruk Çor (Mei-lu Ch'o 梅錄啜), CTS'da Büyük Rütbe Sahibi (Großwürdenträger), THY'da ise Bakan (Minister) olarak geçmektedir (Liu, 1958-I: 178, 1958-II: 622). Ayrıca Çin imparatoru T'ang Hsüan-tsung 唐玄宗, Gök Türklerin son dönemlerinde Gök Türk kağanlarına yazdığı mektuplarda kağanların maiyetinde P'ing-chang-shih 平章事 unvanını taşıyan görevlileri de zikretmiştir ki Liu bu unvanı Bakan (Minister) olarak çevirmiştir (Liu, 1958-I: 374-381). 735 yılında Çin imparatoruna verilen bir dilekçede Kitanlar ile Tatabırlarla savaşan ve savaş sırasında ölen Gök Türklerin komutanının rütbesi Ping-ma P'ing-chang-shih 兵馬平章事 olarak verilmiştir ki Liu bu unvanın çevirisini de Birinci Savaş Bakanı (Erste Kriegsminister) olarak vermiştir. Bu dilekçeye imparator tarafından yazılan yanıtta ise imparator, bu Gök Türk komutanından Küçük Kağan 小可汗 olarak söz etmiştir (Liu, 1958-I: 387-388).

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Wen-hsien T'ung-k'ao'da 文獻通考 Uygurların Gök Türklerde olduğu gibi Altı Dış Tsai-hsiang'a 宰相 (Dış Bakan) ve Üç İç Tsai-hsiang'a 宰相 (İç Bakan) sahip oldukları kayıtlıdır (Liu, 1958-I: 430). İ. Kafesoğlu da, İç Buyruk tabiri ile bu bilgiyi karşılaştırarak, burada geçen ve Liu'nun "Bakan" olarak çevirdiği Tsai-hsiang 宰相 tabirinin Buyruk'un karşılığı olduğunu, Buyruk'un da Bakan anlamına geldiğini düşünmüştür (Kafesoğlu, 2002: 265). M. Ergin, A. Donuk ve S. Gömeç de Buyruk unvanının anlamını Bakan olarak vermişlerdir (Donuk, 1988: 12; Gömeç, 2000: 4; OA, 2002: 92). Liu ayrıca Gök Türklerdeki Apa Tarkan unvanını Savaş Bakanı olarak çevirmekten yanadır (Liu, 1958-I: 430). Biz ise Buyruk unvanını daha genel olarak "Bürokrat" ya da "Memur", Apa Tarkan unvanını da "Cephe Komutanı" olarak çevirmenin daha uygun olabileceğini belirtmiştik. Nitekim Gök Türk yazıtlarında Buyrukların genelde kağanların yanında bulunan, devletin merkezinde

çalışan memurlar olduklarını görüyoruz. Bunların dışında, Doğu Gök Türklerden farklı olarak, Batı Gök Türklerde İlteber (Hsieh-li-fa 頡利發) ve Yen-hung-ta 閼洪達 unvanını taşıyan rütbeliler, devlet merkezinde kalarak kendi aralarında devlet işlerini görüşüp halletmekle görevliyidiler. Ayrıca İrkin unvanını taşıyan kimselerin de genelde devlet merkezinde bulunup, kağanların maiyetinde çalıştıklarını görüyoruz. Muhtemelen Gök Türklerde bugünkü gibi uzmanlaşmış bakanlıklar yoktu; Çinliler, Gök Türklerin yüksek rütbeli memurlar için kendilerindeki “bakan” tabirini kullanmış olabilirler. Bunların dışında, devlet işlerinin denetlenmesi ve düzenin sağlanması da Fu-ni Je-han 鬲你熱汗 unvanını taşıyan görevlilere teslim edilmişti.⁴⁸⁹

2. Çift Yönetim Meselesi

Eski Türk devlet ve yönetim yapısı hakkındaki en tartışmalı konulardan birisi de Çift Yönetim meselesidir. İlk kez böyle bir nazariye ortaya atan A. Alföldi, Eski Türklerde, Moğollarda, Urallı kavimlerde, Tibetlilerde, hatta Orta Afrika ve Okyanusya kabilelerinde çift yönetim esasının bulunduğunu ileri sürmüştür. Ona göre özellikle Eski Türklerde devleti her daim iki büyük hükümdar yönetirdi, yani yönetme erki, bir büyük hükümdarda değil, iki hükümdarda bulunurdu. A. Alföldi, Gök Türklerde gördüğümüz ikili yönetim teşkilâtını (örneğin Sol ve Sağ Şadlar), Küçük Kağanların varlığını, hatta Türk yönetim düşüncesinde renklerin (ak/sarı ve kara) varlığını da bu nazariyesine dayanarak açıklamak istemiştir (Gallotta, 1999: 35; Kafesoğlu, 2002: 274). K. Czeglédý, Hazarlarda ve Macarlarda başta kutsal tabu hükümdarların olmasını, ancak devlet işleriyle genellikle onların hükümdar vekilleri olan görevlilerin ilgilenmesini de çift krallık olarak ele almış, ancak kutsal büyük hükümdarın tabu olmasının bu durumla ilgisinin olmadığını da belirtmiştir (Czeglédý, 1966: 14-26). A. Alföldi’nin ve K. Czeglédý’nin dışında F. László, O. Pricak ve G. Dörfer da Çift Krallık meselesi hakkında farklı görüşler geliştirmişlerdir. Ancak Aldo Gallotta, bu görüşleri derledikten

⁴⁸⁹ Uygur belgelerinde, KB’de, DLT’te ve Kıpçakça sözlüklerde danışmak, müşavere etmek, görüşmek, düşünmek gibi anlamlara gelen Kengeş (Keşeş; bazen Kengeç) sözcüğüne rastlıyoruz ki G. Clauson’a göre bu kelimenin kökü “(birisine) danışmak” demek olan Keşe (Kenge) sözcüğüdür (Clauson, 1972: 734; DLT, 1999-III: 365; Toparlı-Vural-Karaath, 2007: 138). Gök Türklerden sonraki dönemlerde danışma kurulları için de kullanılan bu terimin Gök Türkler tarafından kullanıldığına ilişkin elimizde bir bulgu yoktur. Ancak I. TY D3’te “akıl danışmak” anlamında kullanılan Ögleş **İYFN** kelimesi geçmektedir (TY, 1998: 8-9) ki bu terim, sonraki dönemlerde gördüğümüz Kengeş terimi ile ilgili olabilir.

sonra, bunların eleştirilecek yönlerini de eleştirerek konuya dikkat çekmiştir (Gallotta, 1999: 35-44). İ. Kafesoğlu da Çift Krallık nazariyelerini eleştirerek bunların zayıf yönlerini ortaya koyduktan sonra, Eski Türklerde devletin başında her daim Kut sahibi tek bir büyük hükümdarın bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Eski Türk devletlerinde vekillik ya da danışmanlık yapanlar ile taşra yönetiminde yer alan yetkililerin (Küçük Kağan, Yabgu, Şad gibi unvan sahipleri) konum olarak bu büyük hükümdarın altında, ona bağlı olduklarını belirtmiştir (Kafesoğlu, 2002: 274-278).

3. Hükümdarın Şahsına Bağlı Özel Görevliler

Gök Türklerde hükümdarların, yani kağanların çevresinde çalışan devlet adamlarının yanı sıra, kağanların özel işleriyle uğraşan görevliler de vardı. Bunlar arasında Anch'an-chü-ni 安禪具泥 ve Toygun unvanlı görevliler yer alıyorlardı. Chü-ni'nin daha çok kağanın özel işleriyle ilgilenen bir görevli olduğunun görülmesine karşılık, Toygunlar daha çok kağanların ve yakın çevrelerinin işlerini gören, mal varlıklarına bakan, misafirlerle ilgilenen kişilerdi. *İllic Kagan'ın bir Ulug Toygun tarafından büyütüldüğünü görüyoruz. Bu durumda, Gök Türklerde atabeyliğe benzer bir memurluk vardı. Tamgaçı, Tudun, Şad ve İlteber gibi unvanlar taşıyanlar da Toygun olabiliyorlardı. Toygunluk, sabit bir rütbeden çok, kağanın buyrukları sonucunda özel işlerle ilgilenen herhangi bir memura verilen bir unvan gibi gözükmemektedir. Bu sözcüğün "Toy (Meclis) Üyesi" olduğu konusunda da emin değiliz.

4. Taşra Yönetim Teşkilâtı

Gök Türklerde, merkezde oturan Ulu Kağan'ın dışında, devleti oluşturan kavimler ve boylar da, merkezden atanan görevliler ya da Ulu Kağan'a bağlı reisler tarafından yönetiliyordu. Çalışmamız sırasında gördüğümüz kadarıyla, taşra yönetiminde 552'den 744'e kadar süren standart ve kesintisiz bir teşkilâtın var olduğunu söylemek biraz zordur. Örneğin, 6. yüzyılın ikinci yarısında, devletin toprakları, hepsi de Ötüken'deki Ulu Kağan'a bağlı olan Küçük Kağanlar arasında paylaştırılmıştı. Öyle ki kimi zamanlar aynı anda yedi tane Küçük Kağan'ın var olduğunu görüyoruz. Küçük Kağan

rütbesi, devletin son dönemlerine kadar varlığını sürdürmüş, ancak 7. yüzyıldan sonra eskisi kadar çok sayıda var olmamıştır. Kimi zamanlarda, Gök Türkler, bazı kavimleri ve bölgeleri, Yabgular ve Şadlar aracılığıyla yönetmişlerdi ki bu kişiler de genellikle hanedandan oluyorlardı. Hatta Toharistan Yabguları gibi bazı Yabgu aileleri, Gök Türk Kağanlığı'nın yıkılmasından sonra bile varlıklarını sürdürmüşlerdi. Kimi zamanlarda devlete bağlı toplulukların yönetilmesi konusunda Şadlar daha ön planda oluyorlardı. *İllic Kagan'ın dönemindeki gibi kimi zamanlarda Gök Türkler, kendilerine bağlı toplulukların bir bölümünün başına Küçük Kağan atarlarken, kimi toplulukların başına Şad, Tigin ve Tudun atıyorlardı; ya da, bir Küçük Kağan yalnızca bir kavmi yönetirken başka bir Küçük Kağan'ın yönetimi altında birden fazla kavim olabiliyordu. Çor, İlteber, İrkin, Tudun ve Toygun unvanını taşıyan yetkililer de, devlete bağlı toplulukların başına atanarak, bu boyları Ulu Kağan'ın adına yönetmişlerdi. Tudunlar kimi zaman doğrudan doğruya merkezi temsilen bağlı kavimleri idare ediyorlardı, ya da merkezi temsilen yalnızca vergi ve maliye denetimi işleriyle uğraşıyorlardı. Esas Gök Türk kavmini (bodununu) oluşturan boyların başında ise Beg unvanını taşıyan reisler vardı.

Kimi zamanlar, karşımıza düzenli bir merkez-sol kanat-sağ kanat üçlemesi çıkıyor ki buna ilişkin elimizde pek çok örnek vardır. Ancak kimi zamanlarda merkezin, sol kanadın ve sağ kanadın da dışında, başka taşra idarecilerinin varlığı görülmektedir. Yani, standart bir uygulama yoktur.

Gök Türklerin taşra yönetim biçimini, yerleşik devletlerin sistemlerinden ayıran bir özellik de, Gök Türklerin ülkelerini keskin sınırları olan eyaletlere ya da vilâyetlere bölmemeleri; bunun yerine, her kavmin ya da birkaç kavmin birden başına bir yetkili atamalarıdır. Yani, örneğin Çin'in ya da Roma'nın tersine, taşra yönetim birimlerini eyaletler ya da vilâyetler değil, devlete bağlı boylar, kavimler ya da kent-devletleri oluşturuyordu. Gök Türklerde devletin belirli bir bölgesinin bir yetkiliye verilmesi, doğrudan doğruya toprağı değil, orada yaşayan kavimlerin denetiminin o yetkiliye verildiği anlamına geliyordu. Yani, Romalılardaki Mısır Eyaleti ya da Abbâsîlerdeki Horasan Eyaleti gibi bir yapılanma, Gök Türklerde yoktu.⁴⁹⁰ Yerleşik toplumlardaki

⁴⁹⁰ İbn Havnkal ابن حوقل, Hazarların Semender valisi için "Pâdişâh پادشاه" terimini kullanmıştır. Onun belirttiğine göre bu kişi Hazar padişahının (kağanının) akrabası idi (Yörükân, 2004: 121-122). Karahanlılarda valilere Türkçe İlbegi (İl Beyi) ve Arapça Şahne (Şahna) شحنة denilmekteydi. Vali olarak

eyalet ya da il merkezlerinin yerine de, Küçük Kağanların, Yabguların ve Şadların sahip oldukları çadır-saraylar, yani otağlar vardı; bu kişilerin, aynı zamanda kendi özel askerî birlikleri de bulunuyordu.

5. Adliye ve Maliye

Hukuk, her devletin teşkilâtının temel direklerinden birisidir. Atlı-göçebe bozkır devletlerinde de hukuk kurumunun varlığı, yazılı belgelerden anlaşılmaktadır. Gök Türklerde, hukukî konularla ilgilenip yargıçlık yapan kişilere Yargan deniliyordu. Daha önce de değindiğimiz gibi, aynı anda birden fazla Yargan bulunabiliyordu. Bu da bize bir yargıç heyetinin yani mahkemenin olduğunu göstermektedir. Yargan denen yargıçlar, Törü'nün⁴⁹¹ yani yasaların uygulanmasından sorumlu tutulmuş olmalıydılar. Törü'ye

ya hükümdar ailesinden kimseler görevlendirilir ve belli bölgeler onların denetimine bırakılır, ya da merkezden yukarıda adı geçen askerî valiler gönderilirlerdi. Selçuklularda da Şahnalık kurumu sürmüştü, vilâyet ve kentlerin askerî valilerine şahna denilmiştir (Genç, 2002: 185). Kara Kitanlardaki valilik kurumu için de elimizde bir örnek vardır: Kara Kitan hükümdarı Uygur Iduku Kutu'nu hâkimiyeti altına aldıktan sonra onun yanına bir vali (metinde “şahna”) yollamıştır (TC, 1997: 44). Moğollarda da valilere Moğolca Daruqaçi (Daruqaçi, çoğulu Daruqaçin) ve Daruqa (Daruqa, çoğulu Daruqas) denmiştir. I. de Rachewiltz'in açıklamasına göre bu unvan “baş yerel yönetici ya da denetleyici, bir kent ya da bölgede hükümet temsilcisi, vali; müfettiş” anlamlarına gelmekteydi ve *daru-* “(aşağı doğru) bastırmak” yani “baskı altında tutmak; yönetmek” kökünden türemiştir, böylece “tebaayı yöneten kişi” anlamına sahipti (SHM, 2004-II: 961). Çince metinlerde Ta-lu-hua-ch'ih 達魯花赤, Arap yazılı metinlerde de Dârûğa داروغه ve Daruğacî درغجی olarak anılan bu unvanın ayrıntılı incelemesi için bkz. Cleaves, 1953: 237-255. Farsça metinlerde genellikle bu unvanın Arapça-Farsça karşılığı olan şahnaya ve o dönemdeki Türkçe karşılığına da rastlıyoruz: Baskak باسقاك. Bu sözcük de Moğolca karşılığında olduğu gibi *bas-* kökünden gelmektedir. Kirman (Kirmân کرمان) hükümdarı Kutbe'd-dîn قتب الدين, Möngke Qa'an tarafından Kirman'ın meşru hükümdarı olarak tanındıktan sonra bu hükümdar, Möngke Qa'an tarafından bölgeye yanında bir Moğol Baskak ile birlikte yollanmıştır (Juvaini, 1997: 480-481). İran'ı fethetmek için gönderilen Çormaqan Noyan, Tebriz (Tebriş تبریز) kentindeki zanaatkârların üzerine Mengü Polat adında bir Nayman'ı Baskak olarak atamıştır (Juvaini, 1997: 511). Emir Arıun Aqa da İran'ın tamamına Baskak atanmıştır (Rashiduddin, 1998-I: 57). Gördüğümüz gibi, Baskak ya da Daruqaçiler belirli meslek grupları ya da belirli insan zümreleri, belirli kentler ve bölgeler ya da eyaletler ve büyük ülkeler üzerine atanabiliyorlardı. Moğollar ayrıca bir bölgeye vali atarlarken bazen başka tabi halklardan, bazen de yerliler arasından önde gelen kişilerden yararlanmışlardır. Mahmud Yalavaç'ın Çin'e, Moğolların hizmetine çok önceden girmiş olan Buharalı Ali Hoca'nın (علي خواجه) da Cend'e vali atanması ve yukarıda örnek olarak verilen Nayman Mengü Polat, bunun örnekleridir (Juvaini, 1997: 90). Demek ki Moğollarda hem kent valiliği, hem de genel eyalet valiliği bulunmaktaydı. Moğol İmparatorluğu'nun Möngke Qa'an dönemindeki idarî yönetiminin analizi için bkz. Allsen, 1986: 498-507. Moğolların taşra yönetimi teşkilâtı için bkz. Ostrowski, 1998: 262-277.

⁴⁹¹ Törü, geleneksel yasalar için kullanılan bir terimdir ki bugünkü Töre kelimesi de buradan gelmiştir. KTY'nda (D1, D3, D8, D22 ve D31) ve BKY'nda (D13 ve D36) Törü **ᠲᠦᠷᠦ** sözcüğü, İl kavramıyla birlikte anılmıştır (OY, 1988: 8-11, 14-17, 40-41, 50-51). Yani Törü, İl'in (devlet, ülke) tamamlayıcısı sayılmıştır. Ayrıca KTY D16'ya ve BKY D14'e göre Köl Tigin'in ve Bilge Kagan'ın amcası (Kapgan Kagan), o zamanki Törü'ye **ᠲᠦᠷᠦ** göre kağan olmuştur (OY, 1988: 12-13, 40-41). DLT'te Törü **ᠲᠦᠷᠦ** sözcüğü “düzen, nizam, görenek, âdet” olarak açıklanmıştır (DLT, 1998-I: 106, 1998-II: 18, 25, 1999-III: 120, 221). I. de Rachewiltz'e göre de Moğolcadaki Törö sözcüğü “Büyük İşler, İlkeler, Normlar, Yasalar (Great Affairs, Principles, Norms, Laws)” anlamına gelmekte olup bu kavram da Çince metinlerde Tao-li

karşı gelenlerin cezalandırılmasını da Yarganlar'ın karar verdiklerini düşünebiliriz. CS'ya, SS'ya, TT'e ve TFYK'ye göre kağana karşı başkaldıranların, kağana karşı çıkanların cezası idamdı (Liu, 1958-I: 9, 41; Taşağıl, 1995: 98, 112).⁴⁹²

Gördüğümüz kadarıyla, Batı Gök Türklerde Tudunların görevlerinden birisi de kağanlığa bağlı kent-devletlerine giderek bu devletlerin gönderdikleri vergileri denetlemektir. Her ne kadar Gök Türklerde devlet merkezinde kalarak malî işlerle ilgilenen görevlilerin bulunduğu ilişkin elimizde yazılı bir kanıt bulunmuyorsa da Tudunların ya da Buyruklar gibi başka görevlilerin, devlet merkezinde hazineyi ve maliyeyi denetlemiş olabileceklerini tahmin edebiliriz. Köl Tigin gibi önemli kişilerin özel hazineleri ve sürüleri ile Toygunların ilgilendiklerini biliyoruz. Ne yazık ki Gök Türklerdeki malîyenin nasıl işlediğine ilişkin elimizde ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır.

道理, yani “Adalet/Mantık; Argüman; His; İlke; Temel; Gerekçelendirme (Reason; Argument; Sense; Principle; Basis; Justification)” olarak geçmektedir (SHM §121; SHM, 2004-I: 48, 451). Moğolların Gizli Tarihi §216'da, Törö sözcüğü “Gelenek” anlamıyla da geçmektedir (SHM, 2004-I: 148, 2004-II: 519). Moğollarda ayrıca “Norm” anlamına gelen Yosı sözcüğü de vardı ki I. de Rachewiltz'e göre Moğollardaki Yeke Yosı'ya (Great Norm) göre ele geçirilen malların ve ganimetlerin tamamı Çinggis Qan'a ait olur, bunların paylaşımı da yine yalnızca onun tarafından yapıldı (SHM, 2004-II: 919). P. A. Boodberg'e ve L. Bazin'e göre Tabgaçlarda “sadık olmak” anlamına gelen bir sözcük olarak görülen Tou-lu 豆盧 (*d'ou-luo) da Türkçe Törü olabilir (Bazin, 1950: 314; Boodberg, 1936: 171).

⁴⁹² 445'de Fan Ye 范曄 (398-445) tarafından derlenen Hou Han-shu'ya 後漢書 göre Asya Hunlarında (Hsiung-nu 匈奴) hükümdar ailesiyle evlilik bağıyla yakın akraba olan Hu-yen 呼衍, Lan 蘭 ve Hsü-pu 須卜 boylarının görevi “Yargıçlık” yapmak idi (Mori, 1978: 217). Avrupa Hunlarında Attila döneminde bir yargıçlık heyeti olduğu bilinmektedir (Kafesoğlu, 2002: 293). Uygurların 7. yüzyıldaki ilk büyük hükümdarlarından P'u-sa'nın 菩薩 (*Pusar) annesi Wu-luo-hun 烏羅渾, CTS'ya göre danışmanlık yapıyor, davalara bakıyor, yasaları çiğneyenleri şiddetli bir biçimde tedip ediyor, adaleti hakkıyla dağıtıyordu (Chavannes, 1903: 90). 922'de Etil Bulgarlarına elçi olarak giden İbn Faḍlān ابن فضلان, Hazarların başkentinde Müslümanların başında Kağan'ın görevlilerinden Hazz adını taşıyan bir Müslüman'ın bulunduğunu, ülkede yaşayan ya da ticaret için buraya gelen Müslümanların hukukî işlerinin bu Müslüman görevliye havale edilmiş olduğunu, ondan başka kimsenin Müslümanların işlerine bakmadığını ve Müslümanların aralarındaki anlaşmazlıklarda kimsenin hüküm veremediğini yazmıştır (İbn Fazlân, 1995: 83). İbn Havnkal'a göre Hazar padişahının Yahudilerden, Hristiyanlardan, Müslümanlardan ve Putperestlerden (metinde Ehl-i evsân olarak geçmektedir; bunlar tek-tanrılı Ortadoğu Sâmiî dinlerine inanmayan Türk, Slav, vs zümreler olmalıdır) yedi kadısı vardı. Yine İbn Havnkal'a ve İstahrî'ye استخرى göre Hazar başkentinde Müslümanların hukukî işlerine bakan kadı ve hâkimlerle hükümdar vekili arasında aracılık yapan birisi bulunurdu; bazı meselelerde hâkimler bu aracı vasıtasıyla hükümdar vekiline danışırlardı (İbn Fazlân, 1995: 83; Yörükân, 2004: 119). Bu bilgilerden, Hazarlarda oturmuş bir hukuk düzeninin olduğunu anlıyoruz. Eski Türklerdeki ile günümüzdeki ceza hukukunun karşılaştırılması için bkz. Arık, 1996: 1-50.

6. Ordu Komutanları

Gök Türklerde yönetim kademesinde bulunan kişiler arasında askerî ve sivil idareci gibi bir ayrıma pek rastlanılmamaktadır. Daha önce incelediğimiz unvanların çoğunun görevleri arasında ordu komutanlığının da olduğunu görmüştük.

Ulu Kağan, doğal olarak Gök Türklerde aynı zamanda tüm askerî birliklerin de başkomutanı idi. Savaş açma ve sefer için birlik sevk etme kararlarını Ulu Kağan verirdi. Ulu Kağanlar kimi zaman kendileri de seferlere katılırlardı. Bazı durumlarda, sefere katılan Ulu Kağanlar, ordunun bir bölümünü başka görevlilerin komutası altına verirken, ordunun bir bölümünü de kendi komutaları altına alırlardı. Ulu Kağanlar, hem büyük seferlere, hem de akın seferlerine katılabiliyorlardı. Kimi zaman çok büyük ordulara komuta eden Ulu Kağanları, bazı zamanlarda küçük akıncı birliklerinin başında da görebilmekteyiz. Ayrıca Ulu Kağanların, Böri yani Kurt denilen kendi özel korumaları da bulunmaktaydı.

Gök Türkler, seferî orduların komutanlarına Sü Baş (Ordu/Asker Baş) ve Apa Tarkan derlerdi. Apa Tarkan unvanı kimi zaman bütün askerî işlerden sorumlu olan görevli anlamında kullanılırken, bu unvanın cephe ya da ordu kolu komutanı anlamına da geldiğinden daha önce bahsetmiştik. TT’de geçen Su-ni 蘇尼 (tam hâliyle He-lan Su-ni-ch’üe 賀蘭蘇尼闕) rütbesi de askerî işlerle ilgilenmiştir. Bunların dışında ayrıca askerî işlerle ilgilenen, ordu komutanlığı yapan bir Yagıçı unvanı vardı ki bu unvan yukarıda verdiğimiz unvanlarla aynı içeriklidir. Bir seferî ordunun tek bir komutanı olabileceği gibi, birden fazla da komutanı olabiliyordu. Eğer bir seferî ordunun başında Ulu Kağan olmazsa, onun yerine Küçük Kağan, Yabgu, Şad, Tigin, Çor, İlteber, İrkin, Ayguç, Bilge, Çabış, Tudun ve Apa Tarkan unvanını taşıyan görevliler de seferî ordu komutanlığı yapabiliyorlardı. Bütün bu saydığımız unvanlar, ayrıca Beg ve Tarkan rütbeleri de, ordunun içindeki bir birliğin ya da birkaç birliğin komutanı olarak da karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Şad, Çabış, İrkin ve Tarkan unvanları da Gök Türklerde askerî yönleri ile ön planda olmuşlardır. Toygun unvanını taşıyan bir kişinin bir savaşta esir edildiğine ilişkin elimizde bir örnek varsa da bu kişinin komutan olup olmadığını bilmiyoruz. Bunların dışında, seferlere Katun, İşi ve Kunçuy unvanını taşıyan hanedan

mensubu bayanların da katıldıklarını biliyoruz. Ancak elimizdeki örnekler, bunların genelde esas çarpışmalara katılmayıp, daha çok komuta merkezinde durduklarına ilişkindir.

7. Elçiler

Gök Türkler kendilerinden önceki, kendi dönemlerindeki ve kendilerinden sonraki bütün topluluk ve devletler gibi, komşularıyla, başka topluluklarla ve başka devletlerle haberleşmek için elçiler kullanmışlardır. Yabancı elçilerle yapılan diplomatik görüşmeler genellikle doğrudan doğruya Kağanlar tarafından yapılmaktaydı; ancak aşağıda belirteceğimiz üzere, ülkeye gelen yabancı elçilerle müzakere etmekle görevlendirilen memurlar da bulunmaktaydı. Bu bölümde Gök Türklerdeki Elçilik ve Diplomasi kurumunu inceleyeceğiz.

Sabit ve devamlı elçilikler ile konsolosluklardan oluşan “Sürekli Diplomasi” uygulaması dünyada ilk kez 15. yüzyılda İtalya’da ortaya çıkmıştır (Tuncer, 2002: 23). Avrupa’da 15. yüzyıldan ve dünyanın geri kalan bölgelerinde de 18.-19. yüzyıllardan önce böyle bir anlayışın yerine, hükümdarlar arasında haberleşmeleri ve görüşmeleri yapmak amacıyla kısa süreli elçi gönderme uygulaması mevcuttu. Bu tür diplomasiye de “Ad Hoc Diplomasi”⁴⁹³ denilmektedir; bu terim, Hüner Tuncer tarafından şöyle açıklanmıştır:

“İlkel kavimler, aralarındaki savaş durumuna son vermenin yanı sıra, öteki bazı ortak sorunları tartışmak ve çözebilmek amacıyla da, birbirlerine günümüzde ‘elçi’ diye nitelendirilebilecek, özel yetkilere sahip kişiler gönderirlerdi. Bu ortak sorunların başlıcalarını kavimler arasında sınır sözleşmelerinin yapılması, karşılıklı av alanlarının sınırlarının saptanması, aile ve klân sorunlarının görüşülmesi ve kabileler-arası evliliklerin düzenlenmesi oluşturmaktaydı. (...) Başka bir deyişle, tarihte uygulanan ilk diplomasi yöntemi *ad hoc* bir nitelik taşımaktaydı. *Ad hoc* diplomasi tek-yanlı ve geçici bir diplomasi yöntemidir, yani diplomasi temsilcileri, belirli bir amacı ya da görevi gerçekleştirmek için, geçici bir süreyle yurt dışına gönderilirler ve bu görevi yerine getirdikten sonra ülkelerine geri dönerler.” (Tuncer, 2002: 14).

⁴⁹³ Ad Hoc deyiimi Latince “Bunun yanı sıra, buna ek olarak” anlamına gelmektedir (Kabağaç-Alova, 1995: 7).

onların diplomatik görüşme yaptıklarına ilişkin bir kayıt yoktur. Sabcı sözcüğü bugünkü Türkçede “Savcı” olmuştur.

Bu bölümde son olarak da, Gök Türklerin elçi olarak görevlendirdikleri kişilerin rütbelerini kronolojik bir liste halinde inceleyeceğiz:

- 555 yılı dolaylarında Doğu Gök Türk hükümdarı Mu-kan Kağan'ın 木杆可汗 Kuzey Chou (Pei Chou 北周) devletine gönderdiği elçi saygın bir Wang 王. Liu bu sözcüğü Almacaya “Fürst (Prens, Kont, Yerel Hükümdar)” olarak çevirmiştir. Bu elçinin Türkçe unvanı hakkında bilgi verilmemiştir. Kayıtlı olduğu yer SS (Liu, 1958-I: 123).

- 568 yılında Batı Gök Türk hükümdarı İştemi Yabgu'nun Roma (Bizans) elçisi Zemarkhos Ζημαρχος ile birlikte Kōnstantinopolis'e Κωνσταντινοπολης (İstanbul) giden elçisi Tagma Tarkhan Ταγμα Ταρχαν. Kayıtlı olduğu yer Menandros Μένανδρος (Chavannes, 1903: 239).

- 585 yılında Doğu Gök Türk hükümdarı İşbara Kagan'ın Çin'e gönderdiği elçisi oğlu K'u-he-chen Tigin 庫合真特勒 ya da K'u-han-chen Tigin 庫含真特勒. Kayıtlı olduğu yerler SS, PS ve TCTC (Liu, 1958-I: 67, 1958-II: 543).

- 591 yılında Doğu Gök Türk hükümdarı Tu-lan Kagan'ın 都藍可汗 Çin'e yolladığı elçi Tiginlerinden 特勒 birisi. Kayıtlı olduğu yer SS (Liu, 1958-I: 68).

- 593 yılında aynı kağanın Çin'e gönderdiği elçisi kendisiyle aynı anneden olma kardeşi Ju-tan Tigin 褥但特勒. Kayıtlı olduğu yer SS (Liu, 1958-I: 56).

- 599 yılında aynı kağanın Çin'de bulunan elçisi Yin-t'ou Tigin 因頭特勒. Kayıtlı olduğu yer SS (Liu, 1958-I: 58).

- 607 yılında Doğu Gök Türk hükümdarı Ch'i-min Kagan'ın 啟民可汗 Çin'e gönderdiği elçisi oğlu T'o Tigin 拓特勒. Kayıtlı olduğu yer SS (Liu, 1958-I: 69).

- Aynı yıl aynı kağan tarafından gönderilen elçi kağanın büyük erkek kardeşinin oğlu P'i-li-chia T'e-le 毗黎伽特勒 (Bilge Tigin?). Kayıtlı olduğu yer SS (Liu, 1958-I: 69).
- 617 yılında Doğu Gök Türk hükümdarı Shih-pi Kagan'ın 始畢可汗 Çin'e yolladığı elçisi Tiginlerinden K'ang-shao-li Tigin 康鞘利特勒. Kayıtlı olduğu yer CTS (Liu, 1958-I: 132). Wen Ta-ya'nın 溫大雅 TTCYCCC adlı eserinde ise gelen elçilik heyetinde "Devletin Direkleri (Chu-kuo 柱國)" K'ang-shao-li 康鞘利, Chi-shih 級失, Je-han Tigin 熱寒特勤 ve başka ileri gelenlerin olduğu belirtilmiştir (Liu, 1958-I: 366-367).
- 618 yılında aynı kağanın Çin'e gönderdiği elçi Kutlug Tigin (Ku-to-lu T'e-le 骨咄祿特勒). Kayıtlı olduğu yerler CTS ve HTS (Liu, 1958-I: 133, 182, 283).
- 618 yılı dolaylarında Çin'e elçi olarak gelen Chia-pi Tigin 夾畢特勤 unvanlı A-shih-na Ssu-mo 阿史那思摩. Kayıtlı olduğu yer CTS ve HTS (Liu, 1958-I: 152, 204).
- 620 yılında Doğu Gök Türk hükümdarı *İllig Kagan'ın Çin'deki karışıklıklar sırasında Sui 隋 Hanedanı'nı devirip kendisini Cheng 鄭 devleti imparatoru (Cheng-ti 鄭帝) ilan eden Wang Shih-ch'ung'a 王世充 elçi olarak gönderdiği A-shih-na Chieh-to 阿史那揭多. Bu kişinin unvanı bilinmemektedir, ama Tigin olabilir. Kayıtlı olduğu yer TCTC (Liu, 1958-II: 682).
- 621 yılında aynı kağanın Çin'de bulunan elçileri Je-han Tigin (熱寒特勤 ya da 特勒熱寒) ve A-shih-na Te 阿史那德. Kayıtlı olduğu yerler CTS, HTS ve TCTC (CTS'da Je-han Tigin, A-shih-te 阿史德 ve diğerleri, HTS'da Je-han Tigin ve diğerleri, TCTC'de ise Je-han Tigin, A-shih-na Te ve diğerleri olarak verilmiştir; Liu, 1958-I: 136, 185, 1958-II: 575).

- 624 yılında aynı kağanın Çin'e yolladığı elçileri T'u-li K'e-han 突利可汗 (*Töli Kagan) ve Chia-pi Tigin unvanlı A-shih-na Ssu-mo. Kayıtlı olduğu yerler CTS ve HTS (Liu, 1958-I: 138, 187).
- 626 yılında aynı kağanın Çin'e gönderdiği elçisi *Chih-shih Silig 執失思力. CTS'ya göre reis, HTS'ya göre *İllig Kagan'ın danışmanı. Kayıtlı olduğu yer CTS ve HTS (Liu, 1958-I: 139, 190, 237).
- 627 yılında Batı Gök Türk hükümdarı T'ung Yabgu Kagan'ın 統野護可汗 Çin'e yolladığı elçi Yinçü T'ung İrkin (Chen-chu T'ung Ssu-chin 真珠統俟斤). Kayıtlı olduğu yer CTS (Chavannes, 1903: 25).
- 630 yılında Doğu Gök Türk hükümdarı *İllig Kagan'ın devlet çöktüğü sırada Çinlilere gönderdiği elçisi *Chih-shih Silig. Kayıtlı olduğu yer HTS (Liu, 1958-I: 195).
- 647 yılında Çin'e bağlı Doğu Gök Türk hükümdarı Yi-chu Çabış Kağan'ın (Yi-chu Ch'e-pi K'e-han 乙注車鼻可汗) Çin'e yolladığı elçisi oğlu Işbara Tigin (Sha-po-luo T'e-ch'in 沙鉢羅特勤). Kayıtlı olduğu yerler CTS ve HTS (Liu, 1958-I: 155, 208).
- 650 dolaylarında Yi-chu Çabış Kagan'ın en büyük oğlu Chieh-man-t'o'nun 羯漫陀 Çin'e gönderdiği elçisi oğlu An-shuo 菴鑠. Bu kişinin unvanı bilinmemektedir, ama Tigin olabilir. Kayıtlı olduğu yerler CTS ve HTS (Liu, 1958-I: 156, 209).
- 703 yılında Gök Türk hükümdarı Kapgan Kagan'ın Çin'e gönderdiği elçi Baga Tarkan (Mo-he Ta-kan 莫賀達干). Kayıtlı olduğu yerler CTS ve HTS (Liu, 1958-I: 164, 219).
- Aynı yıl aynı kağanın Çin'e yolladığı elçi Yi-li T'an-han 移力貪汗 (*İllig Tamgan). Kayıtlı olduğu CTS'ya göre büyük reis, HTS'ya göre de baş boy beyi (Liu, 1958-I: 164, 219).

- 711 ve 713 yıllarında aynı kağanın Çin'e gönderdiği elçisi oğlu Yang-wo-chih Tigin 楊我支特勤. Bu kişi Huo Feng-yao'nun 和逢堯 CTS'daki ve HTS'daki biyografisinde Başbakan (Großminister) olarak geçiyor. Kayıtlı olduğu yerler CTS, HTS ve TCTC (Liu, 1958-I: 169, 220, 270, 1958-II: 611).
- 718 yılında Toharistan yabgusunun Çin'e elçi olarak gönderdiği kardeşi A-shih-na Tigin P'u-luo⁴⁹⁵. Kayıtlı olduğu yer TFYK (Chavannes, 1903: 200).
- 724 ve 731 yıllarında Gök Türk hükümdarı Bilge Kagan'ın Çin'e yolladığı elçi Ke-chieh İlteber 歌解頡利發. Kayıtlı olduğu yerler HTS, TCTC ve CTW; HTS'da yanlışlıkla K'e-chieh-li-pi 歌解栗必, CTW'da da yanlışlıkla K'e-chieh-li-pi 可解栗比 olarak geçiyor (Liu, 1958-I: 229, 1958-II: 617, 660).
- 725 yılında aynı kağanın Çin'e yolladığı elçiler Chih-shih İlteber 執失頡利發 ve A-shih-te T'un Ni-shu 阿史德噉泥孰 (*A-shih-te Tun Nîžûk). CTS'daki ve HTS'daki kayıтта bu iki kişi Büyük Memur (Ta-ch'en 大臣) A-shih-te İlteber 阿史德頡利發 olarak geçiyorlarsa da P'ei Kuang-t'ing'in 悲光庭 Chin-shih Ts'ui-pien'deki 金石萃編 mezar taşı yazıtında gelen elçilik heyetinin başında bakan (Hsiang 相) Chih-shih İlteber ve *A-shih-te Tun Nîžûk'un adları yazılmıştır; bu da bize CTS'da ve HTS'da bu iki kişinin yanlışlıkla tek kişi olarak yazıldığını göstermektedir (Liu, 1958-I: 176, 228; 1958-II: 618).
- 727 yılında aynı kağanın Çin'e gönderdiği elçi Buyruk Çor (Mei-lu Ch'o 梅錄啜). Kayıtlı olduğu yerler CTS ve HTS; bu kişi CTS'ya göre Büyük Rütbe Sahibi (Großwürdenträger) idi (Liu, 1958-I: 178, 228, 260).
- 731 yılında aynı kağanın Çin'e yolladığı elçi Ke-chieh İlteber 歌解頡利發⁴⁹⁶ ve kağanın mektubunu imparatora ileten T'a-man Ta-kan 他滿達干. Yukarıda belirttiğimiz

⁴⁹⁵ Metinde A-shih Sh'ih-le P'u-luo 阿史特勒僕羅 yazıyor, ancak É. Chavannes doğrusunun A-shih-na T'e-le P'u-luo 阿史那特勒僕羅 (hatta T'e-le 特勒 değil T'e-ch'in 特勤) olması gerektiğini belirtiyor.

gibi HTS’da yalnızca Ke-chieh İlteber’in adı geçiyorsa da kağanın CTW’da kayıtlı mektubunda T’a-man Tarkan’ın adı da geçmektedir (Liu, 1958-I: 229, 1958-II: 661).

- 733 yılında aynı kağanın Çin’e yolladığı elçisi Büyük Rütbe Sahibi 大臣 Ke-a-moch’a-chih 葛阿默察之. Kayıtlı olduğu yer TFYK (Pelliot, 1929: 247-248; bu adın yorumlanması konusunda bkz. aynı yer).

- 735 yılında Çin imparatoru T’ang Hsüan-tsung’un Gök Türk kağanına hitaben yazdığı iki mektupta kağanın tahta geçmesinden itibaren Çin’e gönderdiği elçileri Yü-ke Tigin 欲各特勤, Yi-chien Ta-kan 伊健達干 (*Yigen Tarkan) ve Ch’u-la Tarkan 處刺達干 ya da Luo-la Tarkan 羅刺達干. Kayıtlı olduğu yer Chang Chiu-ling’in 張九齡 Ch’ü-chiang Chang-hsien-shen Wen-chi 曲江張先生文集 adlı eseri (Liu, 1958-I: 378, 379).

- 741 yılında Gök Türk hükümdarı Bilge Kutlug Kagan’ın (Teñri Kagan olarak da anılırdı) Çin’e yolladığı elçi büyük reis Yi-nan-ju 伊難如 (Inançu). Kayıtlı olduğu yerler HTS, CTW ve TFYK (Chavannes, 1903: İlave Bölüm 65; Liu, 1958-I: 229, 1958-II: 662).

- 927 yılında Çin’deki Geç T’ang (Hou T’ang 后唐) Hanedanı’na (923-936) giden Gök Türk elçisi reis Chang-mu-chin⁴⁹⁷. Kayıtlı olduğu yerler Chiu Wu-tai Shih 舊五代史, Hsin Wu-tai Shih 新五代史 ve 963’te Wang P’u 王溥 tarafından derlenen Wu-tai Hui-yao 五代會要 (Liu, 1958-I: 390, 391, 1958-II: 733).

⁴⁹⁶ Daha önce de değindiğimiz gibi, P. Pelliot’nun ve A. Bombaci’nin belirttiği üzere TFYK’de bu kişinin unvanı Ke-chieh Ku-chih Chü-pi Hsieh-chin 歌解骨支車鼻頡斤 (Ke-chieh-ku-chih Çabış İrkin) biçiminde yazılmıştır (Bombaci, 1970: 17; Pelliot, 1929: 237).

⁴⁹⁷ Bu ad Chiu Wu-tai-shih’da Chang-mu-chin 張慕進, Hsin Wu-tai-shih’da Chang-mu-chin 張慕晉 olarak yazılmıştır (Liu, 1958-II: 733).

- 931 yılında Geç T'ang Hanedanı'na gelen Gök Türk elçisi reis Tu-a-shu (*Tug Aşuk)⁴⁹⁸. Kayıtlı olduğu yerler Chiu Wu-tai Shih, Hsin Wu-tai Shih ve Wu-tai Hui-yao (Liu, 1958-I: 390, 391, 1958-II: 733).

Biz bu listede Gök Türklerin komşu devletlere yolladıkları elçilerden unvanları bilinenleri sıraladık. Bunların dışında adları bilinen ancak unvanları verilmeyen ya da ne adları ne de unvanları verilen pek çok elçi de gönderilmiştir. Bu nedenle çalışmamızda yalnızca unvanları verilenleri inceleyebiliyoruz. Yaptığımız araştırmaya göre Gök Türklerin elçi olarak kullandıkları kimseler arasında en fazla Tigin unvanlılar yer alıyorlardı. Elçilerin unvanları sayı bakımından şöyledir: Tigin (14; iki tanesi iki kere gönderilmiş), Tarkan (5), İlteber (2; ikisi de iki kere gönderilmiş), Reis (2; bunlar reis olarak kaydedilmişler ancak tam unvanları verilmemiş), Küçük Kağan (1), Wang 王 (1), İrkin (1), Buyruk Çor (1), Inançu (1), Tamgan (1), *Silig (1; iki kere gönderilmiş) ve Büyük Rütbe Sahibi 大臣 (1). Ayrıca Tigin olduklarını tahmin ettiğimiz üç kişi bulunmaktadır. A. Taşağıl, Gök Türk elçilerinin taşıdığı unvanların kesin olmamakla birlikte genelde Tigin ve Tarkan olduğunun görüldüğünü belirtmiştir (Taşağıl, 1992: 116). Gördüğümüz gibi en çok Tigin ve Tarkan unvanları vardır, ancak Tigin unvanlıların elçi olarak kullanılmasının oranı gerek Tarkan unvanlıların kullanılmasına, gerekse de başka unvanlıların kullanılmasına oranla ezici biçimde üstündür. Bunların dışında Gök Türklerin başka milletlerden kimseleri elçi olarak kullandıklarına ilişkin kayıtlar da vardır. Örneğin, Gök Türklerin 568'den önceki bir tarihte İran'daki Sâsânî Devleti'ne gönderdikleri elçilik heyeti, Maniakh adında bir Soğdlunun yönetimindeki bir Soğd heyetinden oluşuyordu; Gök Türklerin 567'de İstanbul'a gönderdikleri ilk elçi de yine Soğdlu Maniakh idi (Chavannes, 1903: 234-235). Gördüğümüz gibi, Gök Türklerde elçiler bugünkü profesyonel diplomatlar gibi değillerdi ve ayrı bir diplomasi uzmanlıkları yoktu. Hükümdar ailesi üyeleri ya da idarî görevleri olan yetkililer elçi olarak görevlendiriliyorlardı. Her ne kadar Gök Türkler hakkında bir kişiyi elçi yapmak için aradıkları ölçütler konusunda elimizde bir kayıt olmasa da, Karahanlı döneminde

⁴⁹⁸ Bu ad Chiu Wu-tai-shih'da ve Hsin Wu-tai-shih'da Tu-a-shu 杜阿熟, Wu-tai Hui-yao'da Tu-a-je 杜阿熱 olarak yazılmıştır (Liu, 1958-II: 733). Bu adın Türkçe Tug Aşuk olmasına ilişkin bkz. Hamilton, 1955: 147, 157.

böyle bir uygulamanın olduğunu, elçi olarak seçilecek kişilerde pek çok özellik arandığını biliyoruz.⁴⁹⁹ Gök Türklerde de bunlara benzer ölçütler olmuş olabilir.

Gök Türk dönemindeki Türkistan kent-devletlerinden Çin'e giden elçilerin çoğunun Tarkan unvanını taşıdıklarına daha önce değinmiştik. Bunların dışında başka unvanlar taşıyan kimseler de Çin'e elçi olarak gitmişlerdir. CTS'ya ve HTS'ya göre 640 ila 644 yılları arasında Yen-ch'i 焉耆 (Agni, Karaşar) hükümdarı Lung T'u-ch'i-chih'nın 龍突騎支 Çin sarayına gönderdiği elçilik heyetinde Yabgu unvanlı birisi bulunuyordu (Chavannes, 1903: 112). CTS'da elçilik heyetini aralarında Hsieh-pi Yabgu'nun 頡鼻葉護 da bulunduğu kralın üç kardeşinin oluşturduğu ve öbür kardeşlerden birisinin adının da Li-p'o-chun 栗婆準⁵⁰⁰ olduğu kayıtlıdır. HTS'daki ifade ise É. Chavannes'a göre iki farklı biçimde okunabilir: "Kralın üç kardeşi Hsieh-pi 頡鼻, Li-p'o-chun 栗婆準 ve Yeh-hu 葉護 (Yabgu)" ile "Aralarında kralın küçük kardeşi Hsieh-pi Li-p'o-chun Yabgu'nun 頡鼻栗婆準葉護 da bulunduğu üç kişi" (Chavannes, 1903: 112). TFKY'ye göre 743'te Chieh-su'dan 解蘇 (Şûmân شومان) gelen elçinin unvanı Luo-tun Şad 羅頓殺 idi (Chavannes, 1903: 69). KTY K12'ye göre 731 yılında Köl Tigin'in yoguna Buhara'dan gelen elçilerin arasında Neñ Sengün 𐰽𐰺𐰍𐰏𐰤 unvanlı birisi de vardı (OY, 1988: 22-23).⁵⁰¹

⁴⁹⁹ Nuri Yavuz'un KB'de Elçi konusunda yaptığı çalışmasına göre Karahanlılarda elçilerde aranan özellikler şunlardı: 1) elçi akıllı olmalıdır, 2) elçi bilgili ve zeki olmalıdır, 3) elçi okur-yazar olmalıdır, 4) elçi görünüşlü ve güzel tavrılı olmalıdır, 5) elçi temkinli olmalıdır, 6) elçi aceleci olmamalı, sabırlı olmalıdır, 7) elçinin gözü ve gönlü tok olmalıdır, 8) elçi hükümdarına candan bağlı olmalıdır, 9) elçi güzel konuşmalı, sözlerine dikkat etmelidir (Yavuz, 1985: 253-260).

⁵⁰⁰ É. Chavannes bunu Li-p'o-chun olarak yazmış ancak sonradan Li 栗 karakterini yanlışlıkla Su olarak okuduğunu belirtmiştir.

⁵⁰¹ Şâhnâme'de شاهنامه Tûrân توران padişahı Peşenk'in, Îrân ایران padişahına kendi ana baba bir kardeşi Vîse'yi yollaması geçmektedir ki bu da yukarıda Gök Türklerde sık sık gördüğümüz Tiginlerin elçi olarak gönderilmesini andırmaktadır (Firdevsi, 1956-II: 45). Moğol döneminde Öngüt reisi olan Ala Kuş Tigin, Cinggis Qan'a elçi olarak Buriyan Elçi adında birisini göndermiştir (Rashiduddin, 1998-I: 68). O dönemdeki Uygur Iduk Kutu da Moğollara iki ayrı elçilik heyeti yollamıştı. Bunlardan ilkinde Algış, İş Ayguç ve Temür Tutuk unvanlı elçiler bulunurken ikincisinde Arslan Öge, Çaduk Öge, Bolad Tigin ve İnal Kaya Süngeçi bulunuyordu (Rashiduddin, 1998-I: 205). Temüjin ilk kez Qan olduğunda çevresindekilere rütbelere ve görevler dağıtırken Arqai Qasar, Taqai, Sükegei ve Ça'urqan adlı adamlarına bundan sonra kendisinin elçileri olacaklarını söylemişti. Burada ilk kez profesyonel elçilik görevi durumuyla karşılaşılıyor; yani bundan böyle elçi olarak yalnızca belli kimseler kullanılacaktı. Nitekim Temüjin Qan, Togrıl On Kan'a (To'oril Ong Qan) elçi olarak yukarıda adları geçen Taqai Ba'atur'u ve Sükegei Je'un'u göndermiştir (SHM §124, 151; SHM, 2004-I: 51, 74). Ancak bu durumun başka örneklerine rastlamıyoruz. Nitekim Moğollar farklı kimseleri geçici elçi olarak kullanmayı sürdürmüşlerdir. Burada başka önemli bir bilgi de, Temüjin'in Qan yapıldığında atadığı elçilerine "ok gibi olmalarını" söylemesi, aynı zamanda okun elçilerin memurluk simgesi olması anlamına gelmesidir

(SHM, 2004-I: 636). Bunların dışında, Moğolların elçi olarak Şilemün Bitikçi adında birisini kullandıklarını biliyoruz (Juvaini, 1997: 586). Bu da bize gösteriyor ki Gök Türklerden sonraki Türk ve Moğol devletlerinde Tigin, Elçi, Ayguç, Öge ve Bitikçi gibi unvanları olan kişiler elçi olarak kullanılmışlardır. Gök Türklerde Tiginlerin elçilik yaptıklarının pek çok örneği vardır, ancak Ayguçların elçilik yaptıklarına ilişkin bir kayıt bulunmamaktadır.

SONUÇ

Türklerde devlet teşkilâtı fikri, Asya Hun döneminde ortaya çıkmıştır. Hunlardaki bu devlet teşkilâtı, yapısını büyük ölçüde koruyarak Gök Türklere geçmiştir. Gök Türk devlet teşkilâtının başında Kagan (Kağan) unvanını taşıyan bir hükümdar olmuştur. Her ne kadar Kağan unvanının kökeni konusunda farklı görüşler varsa da, bu unvanın Gök Türklerde en büyük hükümdarlar için kullanıldığı kesindir. Bu unvan Ch'an-yü 單于, Huang-ti 皇帝, Sultân سلطان, Caesar, Imperator ve Basileus Βασιλεύς unvanlarını karşılamaktadır; ancak Gök Türkler, başka devletlerin hükümdarlarını da kendi hükümdarlarıyla aynı düzeyde görmüşlerdir.

Gök Türklerde Kağan olmak için soya (A-shih-na 阿史那 boyundan gelmek), yaşa ve bazı kişilik özelliklerine (bilgelik, erdem, cesaret ve adalet sahibi olmak) bakılıyordu. Kendi özel birlikleri, otağları (çadır-saray) ve yönetim merkezleri olan Gök Türk kağanlarının tanrısal vasıflara sahip olduklarına da inanılırdı; bu nedenle onlar kimi zaman Tenri Kagan (Teng-li K'e-han 登利可汗 ve T'ien K'e-han 天可汗) ve βγγ (Tanrı) gibi unvanlarla anılmışlardı. Nitekim Gök Türk kağanlarının Tanrı'dan kut alarak devletin başına geçtiklerine inanılıyordu; yani hâkimiyet kaynağı tanrısal idi. Her ne kadar kut inancı Eski Türk Dini'ne ait bir kavram idiyse de bazen Gök Türk kağanları Budizm gibi başka dinlere de geçebiliyorlar; buna rağmen hükümdarlık haklarını kaybetmiyorlardı. Gök Türklerde hanedanın yaşı tutan ve bazı niteliklere sahip olan her erkek üyesinin kağan olma hakkı vardı. Her ne kadar kağanlar bazen kendilerinden sonra birer varis atıyorlarsa da bu varisler her zaman başa geçemeyebiliyorlardı. Bazen de devlet adamları ya da halkın kendisi, başlarına geçecek hükümdarı kendileri seçebiliyorlardı. Kimi zamanlar tahta geçebilmek için hükümdar adayları arasında taht kavgaları yaşanıyordu. Kağanlar başa geçtikleri zaman bir tören yapılıyordu ki bu törende yapılan ritüellerin muhtemelen dinî kökenleri vardı. Gök Türk kağanlarının devletlerini ve halklarını korumak, bu uğurda seferlere çıkıp ordu komutanlığı yapıp savaşmak, halklarını beslemek, ülkelerinde refah düzeyini artırmak, bazı dinî ayinleri

yönetmek gibi görevleri vardı. Kağanın yönettiği kişiler de hükümdarlarına hizmet etmek zorundaydılar.

Gök Türk kağanlarının unvan, yönetim merkezi, otağ (çadır), muhafız birliği, tuğ, davul, taht, giysi (başlık, palto, kemer) ve silâh (ok, zırh) gibi maddî ve manevî birtakım sembolleri vardı ki Gök Türklerdeki sarı ya da ak rengi ile kağanların aslında görevlerinden olan halklarını besleyip doyurmaları da hükümdarlık sembolleri arasında sayılabilir. Gök Türk kağanlarının Tanrı'dan kut alarak devletin başına geçtiklerine inanılırdı ki sarı ya da ak renginin kullanımı da bu durumu simgeliyordu. Daha önceki görüşlerin tersine, sarı ya da ak rengi muhtemelen doğrudan doğruya hükümdarı temsil ederken hükümdara bağlı olan herkes de Kara Bodun üyesi sayılıyordu; Sarı/Ak-Kara ayrımı sanırız ki soylu-avam ayrımını değil, yöneten-yönetilen ayrımını belirtiyordu. Bunların dışında, Gök Türklerde cihan hâkimiyeti düşüncesi de mevcuttu.

Gök Türk döneminde henüz Kağan ve Han unvanlarının aynı telâkki edildiklerini görüyoruz. Bu iki unvan arasındaki ayrım daha sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır. Gök Türklerde ayrıca devletin en başındaki hükümdar Ulug Kagan (Ulu Kağan) unvanını taşıırken devletin yönetim kademelerinde ondan daha düşük rütbeli Kçük Kagan (Küçük Kağan) rütbesi de mevcut olmuştur. Küçük Kağan rütbesi kimi zaman yaygın, kimi zaman da ender kullanılmıştır. Yani bu konuda standart bir uygulama yoktur.

Daha önce Gök Türklerde çift başlı bir yönetim esasının olduğu ileri sürülmüşse de Gök Türklerdeki ikili yönetim teşkilâtının çift başlılık demek olmadığı, devletin başında daima bir umumî hükümdarın olduğu, ikili teşkilâtta yer alanların ise bu umumî hükümdara bağlı olan yüksek rütbeli taşra yöneticileri oldukları gözlemlenmiştir. Kagan'dan sonra Gök Türk devlet teşkilâtında *yabgu*, *şad* ve *tigin* gibi unvanlar geliyordu ki bunlar genellikle yalnızca kağanların erkek akrabalarına verilen unvanlardı. Yabgu unvanının taşra yöneticiliği vasfı daha ağır basarken şad unvanının ordu komutanlığı vasfı daha ağır basıyordu; ancak yabgular ordu komutanlığı da yaptıkları gibi, şadlar da taşra yöneticiliği yapabiliyorlardı. Kimi zamanlarda yabgular ve şadlar, devletin doğu ve batı yakalarını oluşturan boyların, yani Töliş ve Tarduş Bodunları'nın

üzerine atanıyorlardı ki buradan Töliş ve Tarduş terimlerinin Çin kaynaklarında geçen bazı Türk topluluklarının adı olan T'ieh-le 鐵勒 ve Hsüeh-yen-t'o 薛延陀 kavim isimlerinden farklı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Gök Türklerdeki valiliklerin toprak merkezli değil, boy ve kavim merkezli olduğu görülmüştür. Prens rütbesinin muadili olan tigin unvanını taşıyanlar ise devlet kademesinde valilik, ordu komutanlığı, elçilik ve hatta kağan naipliği gibi çok farklı işlerden sorumlu olabiliyorlardı. Bunların dışında hanedanın kadın üyelerinin de unvanları vardı. Bunlardan *katun* (hatun), kağanın en büyük eşine verilirken kağanın öbür eşlerine *ışi* deniliyordu; kağanın kızları yani prensesler ise *kunçuy* unvanını taşıyorlardı. Ancak işlerin ve kunçuyların devlet yönetiminde fazla bir katkılarının olduğu saptanmamıştır. Buna karşılık kaganlar ile aynı düzeyde kabul edilen katunların kağan naipliği yapmak, askerî işlerle ilgilenmek ve elçi karşılama törenlerine katılmak gibi pek çok devlet işiyle meşgul oldukları görülmüştür.

Gök Türk kağanlarının başdanışmanları *ayguçı* ve *bilge* olarak anılmışlardır; bilge, çoğu zaman sıfat belirten bir lâkap olarak kullanılmasına karşılık, bazı durumlarda Vezir-i Azam'ın karşılığı olan bir memurluğu da simgelemiştir. Bu danışmanlardan daha düşük bir konumda bulunduğu tahmin edilen bir danışma kurulu yani meclis de bulunmaktadır ki bunların üyelerini *şadapıtlar*, *kurkapınlar*, *sengünler*, *tudunlar* ve *tarkanlar* oluşturmuşlardır. Ayrıca Çin kaynaklarında Gök Türk kağanlarının bazı başbakanlarından ve bakanlarından söz edilir, ancak bu terimlerin daha çok en yüksek memurlukları karşıladığı görülmektedir. Gök Türklerde hem boy reislerine, hem de devletin yönetim kademesinde görev alan unvan sahibi herkese *beg* (bey) denilmiştir. *Buyruk* unvanı da muhtemelen özel olarak bugünkü Bakan mevkiinden çok, yüksek rütbeli devlet görevlileri için kullanılan bir memurluğu simgelemiştir. Çin kaynaklarında yüksek bir rütbe olarak tanıtılan *apa* unvanının aslında ayrı bir idarî unvandan çok sıfat niteliği taşıyan bir pekiştirici unvan olduğu görülmektedir. 7. yüzyıldan itibaren önem kazanan *çor* rütbesi de tigin unvanı gibi devletin yönetim kademesinde çok farklı görevleri yerine getirmiştir; bunların arasında elçilik, boy reisliği, ordu komutanlığı ve valilik görevleri tespit edilmiştir. *Çabış*, *Sü Başı* ve *Yagıçı* unvanlarının yüksek ordu komutanlığı kademelerini temsil ettikleri görülmektedir; Çinlilere göre Gök Türklerde askerî işlerle ilgilenen *Su-ni* 蘇尼 (tam biçimi He-lan Su-

ni-ch'üe 賀蘭蘇尼闕) diye bir rütbe de vardır. *İlteber* ve *Yen-hung-ta* 閻洪達 unvanlarının daha çok merkezî yönetim teşkilâtıyla ilgili olduklarının görülmesine karşılık *ilteber* unvanını taşıyanlar, *Yen-hung-ta* unvanını taşıyanlara oranla valilik, komutanlık, elçilik ve kâhyalık gibi daha farklı görevlerle de memur edilmişlerdir; *Yen-hung-ta* sözcüğünün tam olarak neyi simgelediği ise çözülememiştir. 6. yüzyılda ortaya çıkan, ancak 7. yüzyıldan itibaren önemini arttığı gözlemlenen *irkin* unvanını kullanan görevliler de daha çok orduda birlik komutanlığı yapmışlardır, ancak onların merkezî teşkilâtta yer aldıkları, ender de olsa elçilik ve boy reisliği yaptıkları da görülmüştür. Devlet kademesinde teşrifat memurluğu ya da müfettişlikle uğraşan görevlilere *Je-han* 熱汗 (tam biçimi Fu-ni Je-han 匐你熱汗) denilmiş olsa da bu sözcüğün tam karşılığı bulunamamıştır. Şadapıt, kurkapın ve sengün unvanları da Gök Türklerde az kullanılan, ancak devlet işlerine karar veren ve hükümdara danışmanlık yapan meclis üyeleri olmaları nedeniyle önemli bir konumda bulundukları anlaşılan unvanlardır. Daha çok devletin merkezî teşkilâtıyla ilgili görülen bu unvanlar arasında şadapıt unvanının şad ile bir bağının olup olmadığı kesinlik kazanmamışsa da şadın daha çok taşra yönetimiyle, şadapıtın ise daha çok merkezî yönetimle ilgili olduklarının görülmesi nedeniyle, bu unvanların farklı olabilecekleri düşünülmüştür. Tarkan unvanının da daha çok askerî içerikli olduğu, ancak tarkanların hükümdar danışmanlığı ve elçilik gibi görevleri yerine getirdikleri, devlet işlerinin görüşüldüğü kurullara katıldıkları, bu nedenle merkezî teşkilâtta da yer aldıkları görülmektedir. Tarkan unvanıyla yakından bağlantılı olan *apa tarkan* unvanının ise tamamen askerî içerikli olup, daha çok cephe komutanlığı gibi bir rütbenin karşılığı olduğu anlaşılmaktadır. *Tudun* unvanı daha çok valilik ve maliye gibi işlerle meşgul olmuştur; *tutuk* unvanının ise çok ender kullanıldığı gözlemlenmiştir. Yargıçlara *yargan* denilmiştir ki bu yarganların oluşturdukları bir mahkeme heyetinin var olduğu tahmin edilmektedir. *Yalabaç* unvanı ise elçiler için kullanılmıştır; ancak henüz Gök Türklerde profesyonel elçiler yoktur. Yaptığımız incelemeye göre Gök Türklerde en çok tigin unvanını taşıyan görevliler elçilik yapmışlardır. Yukarıda saydığımız bütün bu unvanlar, Gök Türk yazıtlarında gördüğümüz begleri (beyler) oluşturmuştur. Yazıtlardaki “Begler Bodun” ifadesi de Gök Türklerde toplumun hükümdardan sonra rütbe-unvan sahibi bir bey sınıfı ile onlardan sonra gelen boylardan oluştuğunu işaret etmektedir.

Saydığımız bu devlet erkânının dışında kağanların ve yakınlarının özel maiyetlerinin de olduğu görülmektedir. Daha önce Toy yani meclis üyesi olarak açıklanan *toygun* unvanının daha çok hükümdarın ve yakın çevresinin özel işleriyle uğraşan görevlilere verilen bir unvan olduğu anlaşılmıştır. Bu unvan, başka rütbeleri de taşımakta olup kağanın ve yakın çevresinin özel işleriyle ilgilenmeleri için görevlendirilen memurlara verilen bir unvandır; yani yukarıda saydığımız öbür rütbelerden farklı değildir. Buna benzer olarak *tamgaçı* ve *tamgan* unvanını taşıyanlara ilişkin kayıtlarda da onların genellikle *toygun* rütbesindeki kişilerle benzer işlerle uğraştıkları görülmüştür. Gök Türklerde hükümdarın kâhyalığını yapan bir de *Chü-ni* 具泥 (tam biçimi An-ch'an Chü-ni 安禪具泥) rütbesi tespit edilmiş olmasına karşılık bu kelimenin karşılığı bulunamamıştır.

Gök Türkler, başında Ulu Kağan bulunan, kendilerine bağlı olan boyları ve kavimleri merkezden gönderilen görevliler aracılığıyla yöneten, adlî-malî-diplomatik teşkilâtları ve danışma heyetleri bulunan, bunların yanı sıra yüksek rütbe sahiplerinin çoğunun aynı zamanda orduda komutanlık da yaptıkları bir devlet teşkilâtına sahip idiler. Yani Gök Türklerin devlet teşkilâtında, tıpkı kendilerinden önceki ve sonraki Türk devletlerinde de görüldüğü gibi, askerî-sivil idareci farkı pek fazla yoktu. Bu teşkilâtın yapısının, bazı yerleşik devletlerin teşkilâtlarının yapılarına oranla çok daha esnek olduğu görülmüştür ki bu esneklik, Gök Türklerin hayat tarzından ve yaşadıkları coğrafyadan da kaynaklanıyor olabilir. Gök Türklerin yaklaşık 200 yıl süren devlet aşamalarında bu teşkilât yapısının dönem dönem keskin değişimlere uğradığı gözlemlenmiştir.

KAYNAKÇA

A. KAYNAKLAR

1. Eski Türk Yazıtları

Clauson, Gerard - Tryjarski, Edward, “The Inscription at Ikhe Khushotu”, *Rocznik Orientalistyczny*, T. XXVVIV, Z. 1, 1971, pp.7-33.

Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2002.

Kljaštornyj, Sergej G. – Livšic, Vladimir A., “The Sogdian Inscription of Bugut Revised”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tomus XXVI (1), 1972, s.69-102.

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.

Osawa, Takashi, “Batı Göktürk Kağanlığı’ndaki Aşinaslı Bir Kağan’ın Şeceresine Ait Bir Kaynak”, *Türkler*, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), c.7, Ankara, 2002, s.79-88.

Taşagıl, Ahmet, “Köl Tigin Yazıtının Çince Yüzü Hakkında”, *Avrasya Etüdları*, No. 25, Sonbahar-Kış 2003, s.3-24.

Tekin, Talat, “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, *Bellekten*, Cilt XLVI, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, s.795-838.

_____, *Orhon Yazıtları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988.

_____, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yayınları, Ankara, 1994.

Thomsen, Vilhelm, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, (çev. Vedat Köken), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.

Tryjarski, Edward, "L'inscription turque runiforme d'Arkhanen, en Mongolie", *Ural-Altaische Jahrbücher*, Volumen XXXVI, Wiesbaden, 1965, pp.423-428.

2. Çin Kaynakları

Chavannes, Edouard, *Documents Sur Les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, Librairie d'Amérique et d'Orient Adrien Maisonneuve, Paris, 1903.

_____, "T'anglar Devrinde, İki Türk Prensesinin Mezar Taşı Kitabesi", (çev. Zeynep Kerman), *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXI, 1975, s.37-46.

Cleaves, Francis Woodman, "The Sino-Mongolian Inscription of 1362 in Memory of Prince Hindu", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.12, No.1-2, Jun. 1949a, pp.1-133.

_____, "The Sino-Mongolian Inscription of 1240", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.23, 1960-1961, pp.62-75.

Hambis, Louis, "Le Chapitre CVII du Yuan Che", *T'oung Pao*, Second Series, Vol.38, Supplément: Le Chapitre CVII du Yuan Che (1945), pp.I-VII+IX-XII+1-7+9-181.

İzgi, Özkan, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

Liu, Mau-tsai, *Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte Der Ost-Türken (T'u-küe)*, 2 cilt, Wiesbaden, 1958.

Onat, Ayşe – Orsoy, Sema – Ercilasun, Konuralp, *Han Hanedanlığı Tarihi Hsiung-nu*

(*Hun*) *Monografisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004.

Togan, İsenbike – Kara, Gülnar – Baysal, Cahide, *Çin Kaynaklarında Türkler – Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

3. İslâmî Kaynaklar (Coğrafya Eserleri, Seyahatnameler, Kronikler, Edebî Eserler)

Edib Ahmed b. Mahmud Yükeki, *Atebetü'l-Hakayık*, (haz. Reşid Rahmeti Arat), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

Ḥudūd al-‘Ālam ‘The Regions of the World’ - A Persian Geography, 372 A.H. – 982 A.D., (trans. V. Minorsky), E. J. W. GIBB Memorial Series, XI, Oxford University Press, London, 1937.

İbn Fazlân, *Seyahatnâme*, (çev. Ramazan Şeşen), Bedir Yayınevi, İstanbul, 1995.

Minorsky, V. *Sharaf al-Zamân Ṭāhir Marvazī on China, the Turks and India – Arabic text (circa A.D. 1120) with an English translation and commentary*, James G. Forlong Fund, Vol.XXII, The Royal Asiatic Society, London, 1942.

_____, “Tamīm ibn Baḥr’s Journey to the Uyghurs”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Volume XII: Part 2, 1948, s.275-305.

_____, “Addenda to the Ḥudūd al-‘Ālam”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol.17, No.2, 1955, pp.250-270.

Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1998.

Taberî, *Milletlerin ve Hükümdarların Tarihi*, (çev. Zakir Kadirî Ugan - Ahmet Temir), 7 Cilt, Maarif Basımevi, İstanbul, I (1955), III (1955), IV (1958).

Yörükân, Yusuf Ziya, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Ortaçağda Türkler*, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2004.

4. Destanlar

“Oğuz Kağan Destanı”, (haz. W. Bang ve G. R. Rahmeti), *Makaleler I*, (haz. Osman Fikri Sertkaya), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987.

Dedem Korkudun Kitabı, (haz. Orhan Şaik Gökyay), Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, İstanbul, 1973.

Firdevsi, *Şehname*, (çev. Necati Lugal), 4 Cilt, Maarif Basımevi, İstanbul, I (1956), II (1947), III (1949), IV (1955).

5. Eski Sözlükler

Bailey, H. W., “Indo-Turcica”, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London, Vol.9, No.2, 1938, pp.289-302.

Caferoğlu, A., *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul, 1968.

Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, (çev. Besim Atalay), 4 Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, I-II (1998), III-IV (1999).

Toparlı, Recep – Vural, Hanifi – Karaatlı, Recep, *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

6. Yeni Sözlükler

Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford University Press, Oxford, 1972.

Kabaağaç, Sina – Alovera, Erdal, *Latince/Türkçe Sözlük*, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1995.

Lessing, Ferdinand D., *Moğolca-Türkçe Sözlük*, (çev. Günay Kabaağaç), 2 Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2003.

Olgun, İbrahim – Drahşan, Cemşit, *Farsça-Türkçe Sözlük*, Murat Kitabevi, Ankara, 2005.

Pulleyblank, Edwin G., *Lexicon of Reconstructed Pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, UBC Press, Vancouver, 1991.

Türkçe Sözlük, 2 Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

7. Moğol Kronikleri

‘Ala-ad-Din ‘Ata-Malik Juvaini, *Genghis Khan – The History of the World Conqueror*, (trans. J. A. Boyle), Unesco Publishing, Manchester, 1997.

Rashiduddin Fazlullah, *Jami ‘u’t-Tawarikh – Compendium of Chronicles*, (trans. W. M. Thackston), 3 Cilt, Harvard University, 1998.

The Secret History of the Mongols, (trans. Igor de Rachewiltz), 2 Cilt, Brill, Leiden, 2004.

8. Diğer Kaynaklar

Âşıkpaşaoğlu, Âşıkpaşaoğlu Tarihi, (çev. Atsız), Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970.

Bailey, H. W., “Irano-Indica”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol.12, No.2, 1948a, pp.319-332.

_____, “The Seven Princes”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol.12, No.3-4, Oriental and African Studies Presented to Lionel David Barnett by His Colleagues, Past and Present, 1948b, pp.616-624.

_____, “Altun Khan”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol.30, No.1, Fiftieth Anniversary Volume, 1967, pp.95-104.

Blake, Robert P. – Richard N. Frye, “History of the Nation of the Archers (The Mongols) by Grigor of Akanc‘ Hitherto Ascribed to Mayak‘ia The Monk: The Armenian Text Edited with an English Translation and Notes”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.12, No.3-4, Dec., 1949, pp.269-399.

Minorsky, V., “A ‘Soyūrghāl’ of Qāsim b. Jahāngīr Aq-qoyunlu (903/1498)”, *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, Vol.9, No.4, 1939, pp.927-960.

Salman, Hüseyin, “Hoço Harabelerinde Bulunan Bir Mani Metni ve Türk Tarihi Bakımından Önemi”, *Belleten*, Sayı 202, Cilt LII, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, Nisan 1988, s.75-86.

Schechter, S., “An Unknown Khazar Document”, *The Jewish Quarterly Review*, New Series, Vol.3, No.2, Oct. 1912, pp.181-219.

Yücel, Muallâ Uydu, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2007.

B. ARAŞTIRMA ESERLER

Allsen, Thomas T., “Guard and Government in the Reign of The Grand Qan Möngke, 1251-59”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.46, No.2, Dec. 1986, pp.495-521.

Arat, Reşit Rahmeti, “Iduk-Kut Ünvanı Hakkında”, *Makaleler I*, (haz. Osman Fikri Sertkaya), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987.

Arık, F. Şamil, “Eski Türk Ceza Hukukuna Dair Notlar”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt XVII, Sayı 28, Ankara, 1996, s.1-50.

Babayar, Gaybullah, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Ankara, 2007.

Bailey, H. W., “Ttaugara”, *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, Vol.8, No.4, 1937, pp.883-921.

_____, “Irano-Indica II”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol.13, No.1, 1949, pp.121-139.

_____, “Irano-Indica III”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol.13, No.2, 1950, pp.389-409.

_____, “North Iranian Problems”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol.42, No.2, In Honour of Thomas Burrow, 1979, pp.207-210.

Bala, Mirza, “Buhârâ”, *İslâm Ansiklopedisi*, c.2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1949, s.761-771.

Baratova, S. Larissa, “Orta Asya’daki Türk Kağanlığı (M.S. 600-800), (çev. Başar Batur), *Türkler*, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), c.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.89-96.

Barthold, V. V., *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*, (çev. Hüseyin Dağ), Çağlar Yayınları, Ankara, 2004.

Barthold, W., “Fergana”, *İslâm Ansiklopedisi*, c.4, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1945, s.558-565.

_____, “Taşkent”, *İslâm Ansiklopedisi*, c.12-I, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, s.38-41.

_____, “Tohâristan”, *İslâm Ansiklopedisi*, c.12-I, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, s.399-400.

_____, “Sogd”, *İslâm Ansiklopedisi*, c.10, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967, s.736-737.

Bazin, Louis, “Recherches sur les parlers T’o-pa”, *T’oung Pao*, Second Series, Vol.39, No.4-5, 1950, pp.228-329.

Boodberg, Peter A., “The Language of the T’o-Pa Wei”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.1, No.2, Jul. 1936, pp.167-185.

_____, “Marginalia to The Histories of The Northern Dynasties”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.4, No.3-4, Dec., 1939, pp.230-283.

Bombaci, Alessio, “Qutluy Bolzun!”, *Ural-Altäische Jahrbücher*, Volumen XXXVI, Wiesbaden, 1965, pp.284-291, Volumen 38-MCMLXVI, Wiesbaden, 1966, pp.13-43.

_____, "On the Ancient Turkic Title *Eltäbär*", *Proceedings of the IXth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, Instituto Universitario Orientale – Seminario di Turcologia, Naples, 1970, pp.1-66.

_____, "The Husbands of Princess Hsien-li Bilgä", *Studia Turcica*, Budapest, 1971, pp.103-123.

_____, "On the Ancient Turkish Title «Šaδ»", *Gururājamañjarikā – Studi In Onore Di Giuseppe Tucci*, Instituto Universitario Orientale, Napoli, 1974, pp.167-193.

_____, "On the Ancient Turkish Title *Šadapīt*", *Ural-Altaische Jahrbücher*, Band 48, Wiesbaden, 1976, pp.32-41.

Bosworth, Clifford Edmund, "The Titulature of the Early Ghaznavids", *Oriens*, Vol.15, Dec. 31, 1962, pp.210-233.

_____, "Notes on Some Turkish Names in Abu 'l-Faḍl Bayhaqī's *Tārīkh-i Mas'ūdī*", *Oriens*, Vol.36, 2001, pp.299-313.

Boyle, John A., "On The Titles Given in Juvainī to Certain Mongolian Princes", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.19, No.1-2, Jun. 1956, pp.146-154.

Choi Han-Woo, "A Study of the Ancient Turkic 'TARQAN'", *International Journal of Central Asian Studies*, Sayı 5, 2000, s.105-111.

Clark, Larry V., "The Turkic and Mongol Words in William of Rubruck's Journey (1253-1255)", *Journal of the American Oriental Society*, Vol.93, No.2, Apr.-Jun. 1973, pp.181- 189.

Clauson, Gerard, "Some Notes On The Inscription of Toñuquq", *Studia Turcica*, Budapest, 1971, pp.125-132.

Cleaves, Francis Woodman, "The Mongolian Names and Terms in 'The History of The Nation of The Archers' by Grigor of Akanc'", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.12, No.3-4, Dec. 1949b, pp.400-443.

_____, "Daruya and Gerege", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.16, No.1-2, Jun. 1953, pp.237-259.

Czeplédy, K., "Das sakrale Königtum bei den Steppenvölkern", *Numen*, Vol.13, Fasc.1, Jan. 1966, pp.14-26.

_____, "Çogay-Kuzı, Kara-Kum, Kök-Öng", (çev. Eşref Bengi Özbilen), *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 97, Ağustos 1995, s.51-64.

Divitçioğlu, Sencer, *Orta-Asya Türk İmparatorluğu – VI.-VIII. Yüzyıllar*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2005.

Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988.

Drompp, Michael R., "Breaking the Orkhon Tradition: Kirghiz Adherence to the Yenisei Region after A. D. 840", *Journal of the American Oriental Society*, Vol.119, No.3, Jul.-Sep. 1999, pp.390- 403.

Dunlop, D. M., "The Karaites of Eastern Asia", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol.11, No.2, 1944, pp.276-289.

Durmuş, İlhami, "Bilge Kağan Külliyesinde Yürütölen Arkeolojik Çalışmalar", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı 11, Mart 2002, s.223-232.

Eberhard, W., "Bir Kaç Eski Türk Ünvanı Hakkında", *Belleten*, Cilt IX, 1945, s.319-337.

_____, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.

_____, *Çin'in Şimal Komşuları*, (çev. Nimet Uluğtuğ), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.

Ecsedy, Hilda, "Old Turkic Titles of Chinese Origin", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XVIII, 1965, pp.83-91.

Ekrem, Erkin, "Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Kavimleri (M.Ö. 2146-318)", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1995.

_____, "Hsüan-Tsang Seyahatnamesi'ne Göre Türkistan", (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

_____, "Gök Türklerden Türklere: Türk Kimliğinin Oluşmasına Tarihsel Bir Bakış", *Türkiyat Araştırmaları*, Sayı 5, Güz 2006, s.5-24.

_____, "Sarı Uygurların Kökeni", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 3 (Eylül 2007), Ankara, s.156-180.

_____, "Baz Kağan Meselesi", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 1 (Mart 2008), Ankara, s.47-64.

Ercilasun, Ahmet Bican, "İstemi (Sır Temir) Kağan", *Türk Kültürü*, 2008/1, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, s.76-109.

Erdem, Hatice Palaz, *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002.

Erkoç, H. İhsan, "Askerî Târîh Açısından Köl Tigin", *GÜ Gazi Eğitim Fakültesi*

Dergisi, Cilt 26, Ankara, 2006, s.203-226.

Esin, Emel, “Tarkhan Nīzak or Tarkhan Tirek? An Enquiry concerning the Prince of Bādhghīs Who in A.H. 91/A.D. 709-710 Opposed the 'Omayyad Conquest of Central Asia”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol.97, No.3, Jul.-Sep. 1977, pp.323- 332.

Frye, Richard N., “Sughd and the Sogdians: A Comparison of Archaeological Discoveries with Arabic Sources”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol.63, No.1, Mar. 1943, pp.14-16.

_____, “Ṭarxun-Türxūn and Central Asian History”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.14, No.1-2, Jun. 1951, pp.105-129.

_____, “Notes on The History of Transoxiana”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.19, No.1-2, Jun. 1956, pp.106-125.

_____, “Some Early Iranian Titles”, *Oriens*, Vol.15, Dec.31, 1962, pp.352-359.

Gallotta, Aldo, “Eski Türkler Arasında ‘Çift Krallık’ Meselesi”, *Üçüncü Uluslar arası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri – 25-29 Eylül 1993 / Ankara*, I. Cilt, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, 1999, s.35-44.

Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002.

Giraud, René, *Gök Türk İmparatorluğu – İleriş, Kapgan ve Bilge’nin Hükümdarlıkları (680-734)*, (çev. İsmail Mangaltepe), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999.

Golden, Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (çev. Osman Karatay), KaraM Yayınları, Ankara, 2002.

_____, “Irano-Turcica: The Khazar Sacral Kingship Revisited”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol.60, No.2, June 2007, pp.161-194.

Gorden, Matthew S., “The Khāqānid Families of the Early ‘ Abbasid Period”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol.121, No.2, Apr.-Jun. 2001, pp.236- 255.

Gökalp, Ziya, *Türk Uygarlığı Tarihi*, (haz. Yusuf Çotuksöken), İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1991.

Gömeç, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.

_____, “Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Unvanlar”, *Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Sayı 443, Mart 2000, Ankara, s.129-142.

Grenard, F., “Satuk Bugra Han Menkıbesi ve Tarihi”, (çev. Osman Turan), *Ülkü*, cilt: XIV, Sayı 79, 1939, s.47-52.

Grousset, René, *Bozkır İmparatorluğu – Attila-Cengiz Han-Timur*, (çev. Reşat Uzmen), Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999.

Gumilëv, L. N., *Eski Türkler*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2002.

Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, 2 Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Hamilton, James Russell, *Les Ouïghours À L’Époque Des Cinq Dynasties*, Presses Universitaires De France, Paris, 1955.

_____, “Nasales instables en turc khotanais du Xe siècle”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol.40, No.3, 1977, pp.508-521.

_____, “Tokuz-Oğuz ve On-Uygur”, (çev. Yunus Koç – İsmet Birkan), *Türk Dilleri Araştırmaları*, Cilt 7, Simurg, Ankara, 1997, s.187-232.

Henning, W. B., “Argi and the ‘Tokharians’”, *Bulletin of the School of Oriental Studies, University of London*, Vol.9, No.3, 1938, pp.545-571.

_____, “A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatārān”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol.14, No.3, Studies Presented to Vladimir Minorsky by His Colleagues and Friends, 1952, pp.501-522.

Hoffmann, Helmut, “Die Qarluq in der tibetischen Literatur”, *Oriens*, Vol.3, No.2, Oct. 31, 1950, pp.190-208.

Hunkan, Ömer Soner, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar) – Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2007.

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu - Klasik Çağ (1300-1600)*, (çev. Ruşen Sezer), YKY, İstanbul, 2003.

İndirkaş, Zühre, *Türkler’de Hükümdar Tacı Geleneği*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002.

İzgi, Özkan, *Kutluk Bilge Kül Kağan, Böğü Kağan ve Uygurlar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2002.

Kaya, Mahmut, “Fârâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.12, İstanbul, 1995, s.145-162.

Khazanov, Anatoly M., “Muhammad and Jenghiz Khan Compared: The Religious

Factor in World Empire Building”, *Comparative Studies in Society and History*, Vol.35, No.3, Jul. 1993, pp.461-479.

Kızıltoprak, Süleyman, “Memlûk Sistemi”, *Türkler*, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), c.5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.320-336.

Knauer, Elfriede R., “A Man's Caftan and Leggings from the North Caucasus of the Eighth to Tenth Century: A Genealogical Study”, *Metropolitan Museum Journal*, The Metropolitan Museum of Art, Vol.36, 2001, pp.125-154.

Koca, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri II*, Karadeniz Teknik Üniversitesi – Giresun Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Trabzon, 2000.

_____, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilâtı”, *Türkler*, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), c.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.823-844.

_____, *Türkiye Selçukluları Tarihi – II.Cilt – Malazgiret’ten Miryokefalon’a (1071-1176)*, KaraM Yayınları, Çorum, 2003.

_____, *Selçuklular’da Ordu ve Askerî Kültür*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2005.

_____, “‘Diyâr-ı Bekr’ Bölgesinde Kurulmuş Türk Devletleri ve Beylikleriyle İlgili Tarihî Şahıs ve Yer Adlarının Türk Kültürü Bakımından Anlam ve Değeri”, *Gazi Türkiyat*, Sayı 2, Gazi Üniversitesi Matbaası, 2008, s.7-28.

Köprülü, Fuad M., “Çavuş”, *İslâm Ansiklopedisi*, c.3, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1945, s.362-369.

_____, “Bayrak”, *İslâm Ansiklopedisi*, c.2, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1949, s.401-420.

Köprülü, Orhan F., “Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.6, İstanbul, 1992, s.11-12.

Kurat, Akdes Nimet, “Göktürk Kağanlığı” *Türkler*, (ed. Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), c.2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.49-78.

Kurtoğlu, Fevzi, *Türk Bayrağı ve Ay Yıldız*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1938.

Maenchen-Helfen, Otto, “The Ting-Ling”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol.4, No.1, May 1939, pp.77-86.

Merçil, Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

_____, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

Minorsky, V., “A New Book on the Khazars”, *Oriens*, Vol.11, No.1-2, 1958, pp.122-145.

Mori, Masao, “Kuzey Asya’daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1978, s.209-226.

Németh, Julius, “Kereit, Kerey, Giray”, *Ural-Altaische Jahrbücher*, Volumen XXXVI, Wiesbaden, 1965, pp.360-365.

Nickel, Helmut, “The Dawn of Chivalry”, *The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series*, Vol. 32, No. 5, From the Lands of the Scythians: Ancient Treasures from the Museums of the U.S.S.R. 3000 B.C.-100 B.C., 1973-1974, pp.150-152.

_____, “Of Dragons, Basilisks, and the Arms of the Seven Kings of Rome”,

Metropolitan Museum Journal, Vol.24, 1989, pp.25-34.

_____, “The Dragon and the Pearl”, *Metropolitan Museum Journal*, Vol.26, 1991, pp.139-146.

Ostrowski, Donald, “The ‘tamma’ and the Dual-Administrative Structure of the Mongol Empire”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol.61, No.2, 1998, pp.262-277.

Ögel, Bahaeddin, “Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun’lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt VI, Sayı 4, Ankara, 1948, s.259-280.

_____, *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2 Cilt, Ankara, 1971.

_____, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi – Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003.

Ölmez, Mehmet, “Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (2)”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, Cilt 7, Simurg, Ankara, 1997, s.175-186.

Özcan, Abdülkadir, “Hatun”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.16, İstanbul, 1997, s.499-500.

Özkan, Fatma, “Selcen Adı Hakkında”, *Türk Dili*, Sayı 524, Ankara, Ağustos 1995, s.907-914.

Pelliot, Paul, “Le nom turc du vin dans Odoric de Pordenone”, *T’oung Pao*, Second Series, Vol.15, No.3, 1914a, pp.448-453.

_____, “Chrétien d’Asie centrale et d’Extrême-Orient”, *T’oung Pao*, Second Series, Vol.15, No. 5, 1914b, pp.623-644.

_____, “Note sur les Tou-yu-houen et les Sou-p’i”, *T’oung Pao*, Second Series, Vol.20, No.5 Dec. 1920 - Dec. 1921, pp.323-331.

_____, “Note sur les anciens noms de Kučā, d'Aqsu et d'Uč-Turfan”, *T’oung Pao*, Second Series, Vol.22, No.2, May 1923, pp.126-132.

_____, “Neuf notes sur des questions d'Asie centrale”, *T’oung Pao*, Second Series, Vol.26, No.4-5, 1929, pp.201-266.

_____, “Notes sur le ‘Turkestan’ de M. W. Barthold”, *T’oung Pao*, Second Series, Vol.27, No.1, 1930, pp.12-56.

_____, “Une tribu méconnue des Naiman: les Bätäkin”, *T’oung Pao*, Second Series, Vol.37, No.2, 1943, pp.35-72.

_____, “Tängrim > tärim”, *T’oung Pao*, Second Series, Vol.37, No.5, 1944, pp.165-185.

Pritsak, Omeljan, “Qara – Studie zur Türkischen Rechtssymbolik”, *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Zeki Velidi Togan’a Armağan*, Maarif Basımevi, İstanbul, 1950-1955, s. 239-263.

_____, “Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648)”, *Oriens*, Vol.6, No.2, Dec. 31, 1953, pp.266-298.

_____, “Old Turkic Regnal Names in the Chinese Sources”, *Journal of Turkish Studies*, vol. IX, 1985, pp.205-211.

Pulleyblank, Edwin G., “A Sogdian Colony in Inner Mongolia”, *T’oung Pao*, Second Series, Vol.41, No.4-5, 1952, pp.317-356.

_____, “The Chinese Name for the Turks”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol.85, No.2, Apr.-Jun. 1965, pp.121- 125.

Rybatzki, Volker, “*The Secret History of the Mongols, a Mongolian epic chronicle of the thirteenth century*. Translated with a historical and philological commentary by Igor de Rachewiltz. (Brill’s Inner Asian Library 7/1-2.) Brill, Leiden-Boston 2004. ISBN 90-04-13596-0, 90-04-13597-9”, *Central Asiatic Journal*, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 2008, s.128-150.

Rice, Tamara Talbot, *Bizans’ta Günlük Yaşam – Bizans’ın Mücevheri Konstantinopolis*, (çev. Bilgi Altınok), Özne Yayınları, İstanbul, 2002.

Samatuli Саматұлы, Ahmetjanov Qaliolla Ахметжанов Қалиолла, *Jarağan Temir Kigender Жараған Темір Кигендер*, Däwir Baspası Дәуір Баспасы, Almatı Алматы, 1996.

Savory, R. M., “Some Notes on the Provincial Administration of the Early Şafawid Empire”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol.27, No.1, 1964, pp.114-128.

Sertkaya, Osman Fikri, *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1995.

Sertkaya, Osman F. – Alimov, Rysbek, *Eski Türklerde Para (Göktürklerde, Uygurlarda, Türgişlerde)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006.

Sevim, Ali – Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi – Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

Sinor, Denis, “Some Components of the Civilization of the Türks (6th to 8th century

A.D.)”, *Altaic Studies Papers at the 25th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference at Uppsala June 7–11 1982*, (ed. Gunnar Jarring, Staffan Rosén), Konferenser 12, Stockholm, 1985, pp.145-159.

_____, “[Kök] Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı”, (çev. Talât Tekin), *Erken İç Asya Tarihi*, (ed. Denis Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.383-424.

Shiratori, Kurakichi, “Kaghan Unvanının Menşei”, *Belleten*, Cilt IX, Ankara, 1945, s.497-504.

Sümer, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999a.

_____, *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları*, 2 Cilt, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1999b.

Taneri, Aydın, “Han”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.15, İstanbul, 1997, s.517-518.

Taşagıl, Ahmet, “Göktürklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları”, *Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları (Başlangıcından Osmanlı Dönemine Kadar)*, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, c.1, İstanbul, 1992, s.93-116.

_____, *Gök-Türkler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.

_____, *Gök-Türkler II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.

_____, *Göktürkler III*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004a.

_____, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004b.

Tekin, Talat, “Notes on Some Chinese Loanwords in Old Turkic”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, Cilt 7, Simurg, Ankara, 1997, s.165-173.

Terzi, Mustafa Zeki, “Gulâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.14, İstanbul, 1996, s.178-180.

Ts'en Chung-mien 岑仲勉, *T'u-chüeh Chi-shih 突厥集史*, 2 Cilt, Chung-hua Shu-chü 中華書局, Pei-ching 北京, 1958.

Tuncer, Hüner, *Eski ve Yeni Diplomasi*, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2002.

Turan, Osman, “Eski Türklerde Okun Hukukî Bir Sembol Olarak Kullanılması”, *Belleten*, Cilt IX, 1945, s.305-318.

_____, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi – Türk Dünya Nizamının Millî İslâmi ve İnsânî Esasları*, 2 Cilt, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul, 1969.

Vladimirtsov, B. Y., *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı – Moğol Göçebe Feodalizmi*, (çev. Abdülkadir İnan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995.

von Gabain, A., *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Waida, Manabu, “Notes on Sacred Kingship in Central Asia”, *Numen*, Vol.23, Fasc.3, Dec. 1976, pp.179-190.

Wechsler, Howard J., “T'ai-tsung (reign 626-49) the consolidator”, *The Cambridge History of China* (ed. Deniz Twitchett-John K. Fairbank), Volume 3, Cambridge University Press, Garamond, 1997, pp.188-241.

Wittfogel, Karl A. – Fêng, Chia-shêng, “History of Chinese Society Liao (907-1125)”,

Transactions of the American Philosophical Society, New Series, Vol.36, 1946, pp.i-752.

Woo, Duck-chan, “Orhon Yazıtlarındaki Bazı Özel İsimler Hakkında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XXXVII, Sayı 1-2, Ankara, 1995, s.127-132.

User, Hatice Şirin, “Eski Türkçede Bazı Unvanların Yapısı Üzerine”, *Bilig*, Sayı 39, Güz 2006, s.219-238.

Yavuz, Nuri, “Kutadgu Bilig’e Göre Elçi”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, 1985, s.249-262.

Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, Kamer Yayınları, İstanbul, 2000.

EK

Tablo I. Gök Türklerin kullandıkları unvanlar.

Unvan	Unvanın Alındığı Dil	Unvanın Karşılığı	Unvanı Taşıyanların Yaptıkları İşler
Kagan (Ulug Kagan)	Belirsiz*	Büyük Hükümdar (İmparator)	Hükümdarlık (devleti ve halkı korumak, halkı beslemek, ülkede refah düzeyini artırmak), ordu komutanlığı, dinî ayin yöneticiliği
Kiçik Kagan	Belirsiz*		Valilik, ordu komutanlığı, elçilik
Eb Kagan	Belirsiz*		Belirsiz
Yabgu	Muhtemelen Türkçe		Valilik, ordu komutanlığı
Şad	Soğdça (Eski İranca *xšaita- → Avestaca xsaēta- → Soğdça xšēd)		Valilik, ordu komutanlığı
Tigin	Belirsiz	Şehzade (Prens)	Kağan naipliği, valilik, ordu komutanlığı, elçilik, elçi karşılama törenlerine katılmak
Katun	Belirsiz	İmparatoriçe	Devlet yönetimine ve elçi karşılama törenlerine katılmak, askerî işlerle ilgilenmek
İşi	Türkçe	Kagan'ın Katun'dan daha alt konumdaki eşi	Belirsiz
Kunçuy	Çince (Kung-	Prenses	Belirsiz

	chu 公主)		
Ayguçı	Türkçe	Başdanışman (Ulu Vezir)	Danışmanlık, ordu komutanlığı, elçi karşılama törenlerine katılmak
Bilge	Türkçe	Başdanışman (Ulu Vezir)	Danışmanlık, ordu komutanlığı, elçi karşılama törenlerine katılmak
Beg	Muhtemelen Türkçe	Devlet kademesinde yer alan rütbeli kimse	Devlet kademesinde yer almak, ordu komutanlığı; boy reisliği
Buyruk	Türkçe	Yüksek Memur, Bürokrat	Bürokratik memurluk, elçilik
Çor	Belirsiz		Valilik, boy reisliği, ordu komutanlığı, elçilik
Çabış	Türkçe	Baş askerî memur	Askerî konularla ilgilenmek, ordu komutanlığı, elçilik
Sü Başı	Türkçe	Ordu komutanı	Ordu komutanlığı
Su-ni 蘇尼	Belirsiz		Ordu komutanlığı
İlteber	Muhtemelen Türkçe		Valilik, merkezî devlet memurluğu, komutanlık, elçilik, kâhyalık
Yen-hung-ta 閻洪達	Belirsiz		Devlet işlerini denetlemek, bunları kendi aralarında müzakere etmek
İrkin	Muhtemelen Türkçe		Ordu komutanlığı, merkezî devlet memurluğu, boy reisliği, elçilik
Je-han 熱汗	Belirsiz	Teşrifat memuru ya da müfettiş	Devlet işlerini denetlemek, düzeni sağlamak
Şadapıt	Muhtemelen		Devlet işlerine karar vermek

	İranî		(devlet meclisi üyeliği), danışmanlık
Kurkapın	Türkçe		Devlet işlerine karar vermek (devlet meclisi üyeliği), danışmanlık
Sengün	Çince (Chiang-chün 將軍)		Devlet işlerine karar vermek (devlet meclisi üyeliği), danışmanlık
Tarkan	Muhtemelen Türkçe ya da ortak bir Altayca sözcük		Devlet işlerine karar vermek (devlet meclisi üyeliği), danışmanlık, ordu komutanlığı, elçilik
Apa Tarkan	Türkçe	Cephe Komutanı	Ordu komutanlığı
Tudun	Türkçe		Devlet işlerine karar vermek (devlet meclisi üyeliği), danışmanlık, valilik, malî işlerle ve vergilerle ilgilenmek, ordu komutanlığı
Tutuk	Çince (Tu-tu 都督)	Vali	Valilik
Yargan	Türkçe	Yargıç	Yargıçlık, mahkeme üyeliği
Yalabaç	Belirsiz	Elçi	Elçilik
Toygun	Belirsiz	Memur	Atabeylik, kâhyalık
Tamgaçı	Türkçe		Kâhyalık
Tamgan	Türkçe		Kâhyalık, elçilik
Chü-ni 具泥	Belirsiz	Kâhya	Kâhyalık, kağanın özel işleriyle uğraşmak

* Her ne kadar Kagan unvanının hangi dilden geldiği bilinmiyorsa da Gök Türklerin kullandıkları Ulug Kagan, Kiçik Kagan ve Eb Kagan unvanlarında geçen Ulug (Ulu), Kiçik (Küçük) ve Eb (Ev) kelimeleri Türkçedir.